Кузьма Чорны

Кузьма
Чорны

Кузьма Чорны

ЗБОР ТВОРАЎ У ШАСЦІ ТАМАХ

Падрыхтоўка тэкстаў і каментарыі
Аляксея Рагулі і Рагнеды Раманоўскай

Кузьма Чорны

ТОМ ПЕРШЫ

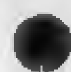

АПАВЯДАННІ
ПУБЛІЦЫСТЫКА

1923—1930

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1988

ББК 84 Бел7
Ч-75

Ч $\frac{4702120200-020}{М 302(03)-88}$ 101—87

ISBN 5-340-00377-9

ЧАЛАВЕК — ГЭТА ЦЭЛЫ СВЕТ

1

Неаднойчы ў хвіліну душэўнай развагі, праніклівага сузірання бясконцых багаццяў стыхіі, якая завецца жыццём, паўтараў ён глыбокую і простую думку: «Чалавек — гэта цэлы свет». Так сведчаць многія, хто сустракаўся з ім. Яшчэ любіў ён гаварыць, што людзей, якіх уведаў па родных Цімкавічах, хопіць яму на мноства раманаў, на ўсё яго пісьменніцкае жыццё. Многія з тых раманаў ён напісаў, і мы, чытачы, сапраўды пераканаліся, што чалавек — гэта цэлы свет, што каб увасобіць гэты свет у слове, трэба мець фантазію і талент такога мастака, якім быў Кузьма Чорны.

Самай адметнай ягонай рысай у творчасці і ў жыцці была шчодрасць. Шчодрасць на мастацкую самааддачу, шчодрасць на ўражанні, і адсюль — шырыня і смеласць яго задумы. І яшчэ быў ён шчодры на пахвалу другому пісьменніку. Ён не ведаў над сабой хваравітай і ўчэпістай улады зайздрасці. Як кожны сапраўдны пісьменнік, ён адчуваў і разумеў, што ў літаратуры ніколі не будзе цесна талентам; цесна тым, хто становіцца ў чаргу па лаўры. Праца пісьменніка — цяжкая праца, і той, хто як мае быць спраўляецца з ёй, варты павагі. Майстра заўсёды ацэніць роўнага сабе. Ён ведаў, што ў літаратуры перамагае толькі чалавечае і чалавечнае, а фальш, пустазвонства, бяздумная даніна чарговай модзе, колькі б яны ні прэтэндавалі на жыццё ў слове, на ўвагу сучаснікаў ці нашчадкаў, урэшце будуць названы сваімі імёнамі. Пісьменнік мае права на сумненні і няўдачы, але толькі не на факірскі фокус перад чытачом, бо гэта — несур'ёзна, ды і заўсёды знойдзецца хто-небудзь, каб з выразам «святой прастаты» сказаць, што кароль голы.

Доўга і няўхільна развіваў Чорны ў сабе здольнасць мысліць гістарычна: без гэтага ён не стварыў бы ні «Любы Лук'янскай», ні «Бацькаўшчыны», ні «Трэцяга пакалення», ні «Пошукаў будучыні». Яму хацелася ўвасобіць мастацкімі сродкамі гісторыю свайго народа, асэнсаваць яе, звязаць сучаснае і мінулае. З такім жа

клопатам падыходзіў ён і да роднай літаратуры. У пісьме да Коласа ў час Айчыннай вайны ён піша: «Я глыбока ўпэўнен у тое, што ніколі, як цяпер і ва ўсе наступныя гады, беларускі пісьменнік будзе і гісторыкам, і крытыкам літаратуры, і даследчыкам яе. І толькі так, скарыстаўшы ўсё нам дадзенае, мы недарма для нашага народа і роднай зямлі пражывём сваё жыццё».

У гэтых словах — увесь Чорны.

Чорны быў эпікам. Гэта агульнавядома і агульнапрызнана. Але аднаго гэтага прызнання для таго, каб больш глыбока зразумець ролю і месца пісьменніка ў нашай літаратуры, відаць, мала. І сапраўды, чаму на долю Чорнага выпала быць аўтарам непаўторных, глыбока народных і нацыянальных па духу эпічных палотнаў? Пытанне можа здацца наіўным, скажуць: такі быў склад яго мастацкага мыслення, такая прырода таленту. З гэтым, вядома, нельга не згадзіцца, але ж пісьменніцкая сутнасць з найбольшай сілай праяўляецца тады і там, дзе ёсць прастор для гэтага праяўлення, дзе ёсць не толькі суб'ектыўна-асабістая, але і вышэйшая, аб'ектыўная неабходнасць.

Як разумець гэта ў дачыненні да Чорнага?

Ёсць пэўная заканамернасць у тым, што кожная літаратура, выяўляючы сябе як нацыянальную, у сваім станаўленні, развіцці праходзіць стадыю «эпічнасці», якая, у сваю чаргу, выклікаецца, калі можна так сказаць, «эпічнасцю» самой рэчаіснасці. Гегель гаворыць, напрыклад, пра «самабытны паэтычны стан свету, якім характарызуецца свет, у сувязі з чым узнікае эпас ва ўласным сэнсе». Эпас нараджаецца ў пераломныя моманты жыцця народа і першапачаткова ў перыяд фарміравання яго самасвядомасці, і таму ў эпасе мы заўсёды знаходзім найбольш поўнае выяўленне культурнай, гістарычнай, этнаграфічнай адметнасці народа, пазнаём яго нацыянальны дух.

«Новая зямля» Я. Коласа — эпас, энцыклапедыя жыцця беларусаў у адзін з самых адказных перыядаў нацыянальнага жыцця — напярэдадні першай рэвалюцыі. «Вайна і мір» Талстога — з'ява непаўторная, глыбока адметная ў сучаснай пісьменніку сусветнай літаратуры перыяду, калі, паводле таго ж Гегеля, найбольш прымальнай і арганічнай для рамана калізіяй быў «канфлікт паміж паэзіяй сэрца і супрацьстаячай прозай адносін» — маецца на ўвазе раман так званы сямейна-бытавы, сацыяльна-псіхалагічны. І пасля гэтага становіцца зразумелым, чаму Талстой звяртаецца менавіта да эпохі 1812 года, эпохі, якая з такой небывалай сілай выявіла рускі нацыянальны дух, творчую ініцыятыву народных мас, паслужыла штуршком да выспявання паэзіі Пушкіна — першага рускага нацыянальнага паэта.

Эпас Чорнага — гэта эпас жыцця народа, які толькі ў рэва-

люцыі пазнаў самога сябе, заваяваў права на свой «пачэсны пасад між народамі». Новая, савецкая рэчаіснасць для Чорнага і ёсць тая самабытная, натуральная, а значыць, эпасная рэчаіснасць, да якой заканамерна ішло развіццё гісторыі — і ў гэтым руху гісторыі, ва ўрачыстасці яе поступу — аснова эпічнай канцэпцыі Чорнага, яе самы галоўны і натуральны выток. А ў такой вось мастацкай залежнасці ад рэчаіснасці — аб'ектыўная, высокая неабходнасць творчасці Чорнага, тая неабходнасць, якая робіць яго вялікім пісьменнікам.

2

Чорны-апавядальнік неспадзявана моцна і арыгінальна пачынаецца з апавядання «Будзем жыць». І калі ўжо гаварыць пра пэўныя мастацкія тэндэнцыі аўтара, пра першапачатковае зерне яго ранняй манеры, дык шукаць іх трэба іменна тут. Бо іменна тут яскрава, выразна абзываецца адна з галоўнейшых тэм маладога Чорнага — тэма радасці. Радасць, радасць, радасць — будзе цяпер гучаць літаральна ў кожным апавяданні Чорнага. Узятая спачатку ў даволі абстрактным, бадай агульначалавечым плане, яна будзе паступова канкрэтызавацца, стане радасцю новага, савецкага жыцця, радасцю чалавека — гаспадара ўсяго навакольнага.

Важка, стрымана, спакойна, але неяк шматзначна пачынаецца апавяданне «Будзем жыць»: «Камандзір палка быў заўсёды маўклівы і хмуры, бо адчуваў тую вялікую адказнасць, якая ляжала на ім.

Выслухаўшы разведчыкаў і разгледзеўшы карту-трохвёрстку, ён паволі падняўся з пажоўклай, мерзлай травы і падышоў к вялікаму рабінаваму кусту, дзе каля тэлефона сядзелі начальнік штаба палка, ад'ютант і маладзенькі, вясёлы тэлефаніст».

Так Чорны робіць першы мазок, знаходзіць адзін з апорных пунктаў твора — «вясёлага» тэлефаніста. Так пачынаецца разгорнутае, дакладнае «анатаміраванне» пачуцця радасці, узятага ў самых разнастайных аспектах.

Чаму радуецца тэлефаніст? Пачуўшы словы камандзіра аб наступленні, ён «быў рад гэтаму, бо яму ўжо надаела вось ужо некалькі дзён сядзець на адным месцы ў кустах і кожную гадзіну прымаць тэлефанаграмы аб тым, што ўсё спакойна». Спакойна для тэлефаніста — дрэнна; найбольш звыклыя, натуральныя абставіны для яго — гарачка бою, дзеянне. Бой для яго — радасць. Зусім інакш думае, успрымае навакольнае жыццё жанчына на хутары, што непадалёк ад месца бою. Страляніна, насцярожанасць спараджаюць у ёй абыякавасць, парушаюць усякую душэўную, арганічную сувязь з наваколлем. І калі на хутары паяўляюцца

чырвонаармейцы, прыносяць параненага тэлефаніста, калі яна «бачыла, што кругом хутара спакойна і ціха, усё тое страшнае, што прымушала яе хавацца ў склепе і хрысціцца, недзе знікла». Яна выходзіць на двор: «шэрая, мёрзлая зямля блішчала ад месяца, каля цёмнага гумна бялеў стог саломы, а направа чарнелі знаёмыя чорныя кусты. І ў жанчыны стала з'яўляцца радасць».

Жанчына і тэлефаніст успрымаюць навакольнае па-рознаму, але ў іх успрыняцці ёсць і нешта агульнае: гэта тое, што розныя абставіны выклікаюць у іх аднолькавы настрой і што ў гэтых розных абставінах таксама ёсць агульнае — звыкласць.

Хворы Ігнась Альховік у кепскім настроі вяртаецца ад доктара («Новыя людзі»). У полі ён чуе, як вецер даносіць з горада «зыкі» музыкі. «Яны ў адчуваннях Ігнася пераблыталіся са свежым паветрам, з белізной снегу, з нейкім чуць прыкметным пахам прасторы і з прывычным з маленства роўным і родным выглядам абшару поля. І іменна ад таго, што зыкі зліліся са звычайнасцю палявога выгляду, прынеслі яны чалавеку супакаенне».

Так Чорны сам раскрывае зыходны свой аспект у даследаванні пачуцця, якое цікавіць яго.

А цікавіць яно яго таму, што ён хоча дадумацца, «ці ёсць на свеце прычыны для пастаяннай чалавечай радасці» («Андрэй Клыга»).

Дык, можа, Чорны знайшоў ужо гэтыя прычыны, і менавіта ў звыкласці, усталяванасці чалавечых адносін? Не! Звыкласць для Чорнага — толькі штуршок, умова для больш высокай, больш асэнсаванай радасці. Гэта толькі першая ступень.

Радуецца, што нарэшце скончыцца нуднае зацішша, «вясёлы» тэлефаніст. Адчувае супакаенне ад таго, што скончыўся бой, хутарская жанчына. Але вось чаму радуецца побач з тэлефаністам ад'ютант камандзіра палка: «Таму, што «трэба біць», быў рад і ад'ютант камандзіра палка, але ад другой прычыны.

Яму было непрыемна і цяжка ад таго, што прыходзілася адступаць, аддаваць крок за крокам родную савецкую зямлю белым ворагам». Маштаб у вымярэнні радасці мяняецца, ён расце, ён перарастае адасоблена-псіхалагічны план, набывае сэнс грамадскі. Да гэтага маштабу падключае Чорны нарэшце і хутарскую жанчыну. «Жанчына паслухала, як паціху сціхалі гэтыя кароткія і сухія зыкі, і з думкай у галаве — памагчы санітару пры раненых, пайшла ў хату». Невыразная, яшчэ неўсвядомленая, стыхійная радасць Ігнася Альховіка набывае большую канкрэтнасць тады, калі ён пацягнуўся да грамадскага жыцця, да таго новага, што прынесла рэвалюцыя ў вёску. «І стала ў Ігнася ўкараняцца і спець нешта ўжо знаёмае ды новае па сваёй вялікасці і шырыні».

Наўрад ці трэба гаварыць, што прыйсці да такога вырашэння

псіхалагічнай тэмы было падзвычай важна для Чорнага. Усвядоміць і заўважыць гэта важна і для даследчыка творчасці Чорнага. Бо калі не зрабіць так, астанецца паўтараць малавыразныя, агульныя фразы аб тым, што нібыта пісьменнік у ранні перыяд творчасці загразаў у псіхалагічных нетрах, празмерна корпаўся ў хваравітай чалавечай душы і г. д.

3

Справядліва кажуць: чытача цікавяць толькі тыя пошукі пісьменніка, якія завяршаюцца творчай удачай. Або яшчэ: важна не тое, як ты шукаеш, але тое, што ты знайшоў. Сказаным, вядома, ніяк не апраўдваецца (прынамсі, не павінна апраўдвацца!) пазіцыя тых пісьменнікаў і тых крытыкаў, якія часта схільны глядзець на пошукі як на даніну маладосці: маўляў, чаго вы, шукальнікі, хочаце? Была пара — і мы шукалі, і мы начамі не спалі ад закаханасці ў прывідныя чары няўрымслівай музы, а цяпер вось пішам паціху ды патроху, і, здаецца, не горш выходзіць, чым у людзей.

О гэтая мудрасць — багацце людзей, якія ўжо збяднелі на цэлую маладосць!

Сапраўдны пісьменнік кожны новы раз садзіцца за стол з адчуваннем, што ён нічога не ўмее,— і колькі разоў паўтарае ён пакутлівыя фетаўскія радкі:

О если б без слова
сказаться душой было можно!

Але справа ў тым, што без слова пісьменніку нельга. З соцень слоў адбіраецца адзіна патрэбнае, але і яно не заўсёды засцерагае ад няўдачы, якую з бязлітаснай жорсткасцю пасведчыць неўзабаве крытык. Ды толькі няўдача — не прысуд пісьменніку, бо нават там, дзе чытач, а часта і крытык бачыць няўдачу, пісьменнік ведае: вось тут ён нешта знайшоў, хоць і не здолее сказаць, калі гэта знойдзенае стане зародкам, цэнтрам новага. Кожны новы твор пісьменніка — не механічнае счапленне ранейшых знаходак, а пэўны якасны скачок, пераасэнсаванне, крызіс ранейшых прыёмаў, мастацкіх канцэпцый. Вось чаму пісьменнік заўсёды садзіцца за стол як бы ўпершыню.

У апавяданнях «На пыльнай дарозе», «Хвоі гавораць», «Буры», «Начлег у вёсцы Сінегах» Чорны нечакана паўстае перад чытачом у новай якасці і ў новай манеры: ён уводзіць аўтарскае «я», пачынае гаварыць ад імя лірычнага героя. Імкненне да характару, які быў бы пададзены аб'ектыўна-мастацкі, абярнулася характарам лірычным. Адбылося пераасэнсаванне мастацкага матэрыялу,

новая арганізацыя яго. Чорны прыйшоў да ўдачы праз ранейшыя няўдачы. Герой, не страціўшы сваёй жыццёвай рэальнасці, стаў мастацкім адкрыццём. Не стыхійнае пачуццё радасці, не гімны ёй арганізуюць цяпер твор, а тое, як радасць адбіваецца ў чалавеку, мяняе яго сутнасць. А гэтая ўжо новая сутнасць, у сваю чаргу, робіцца сілай дзейснай, пачынае ўплываць на жыццё.

Задача Чорнага, як і раней, астаецца нязменная. Як і раней, імкнецца ён дайсці, ці «ёсць прычына для пастаяннай чалавечай радасці», як і раней, настойліва даследуе ён жыццё, паварочвае яго да героя і героя да яго. Але герой ужо не той. Гэта не носьбіт стыхійнай радасці, герой ужо ў апавяданні «Хвоі гавораць» кажа пра сябе: «Я цяпер успамінаю, адчуваю і думаю». Або: «Цяпер, часам у хвіліны бур і вострых пакут духу, я думаю так: калі шукаць ці ствараць апраўданні ўсяму, то смутак, напрыклад, можа мець апраўданне, што для таго ён, каб пасля яшчэ больш ацаніць радасць».

Герой пасталеў, ён шмат перажыў, ён мае не толькі жыццёвую, але і духоўную біяграфію.

Зайздросная рыса ў гэтага чорнаўскага героя: юнак, які яшчэ не скінуў зрэбнай вясковай світкі, які арэ бацькаву зямлю перад тым, як ехаць паступаць вучыцца ў горад («Хвоі гавораць»), юнак гэты жыве надзіва багатым, напружаным жыццём, як бы нанова вырашае для сябе і для людзей адвечныя пытанні быцця, маралі, сэнсу жыцця. Яму мала ўжо адчуваць радасць, ён хоча ўжо радасці для другіх, ён стараецца зразумець, як прыходзяць да чалавека і пакуты і радасць. Вось яго «даследчыцкае» крэда. «Смех — часта дзындра сумных настрояў і сталых думак. Адгэтуль я праводжу раўналежнасці пры маіх разгадках усяго — сяджу над канавай, гляджу на босыя, каравыя ногі дзядзькі Язэпа і думаю: увесь час ён маўчыць — значыцца, у яго многа важнага ў душы: у яго многа слоў».

Не баючыся можна сказаць, што ў гэтым і мастацкае, і даследчыцкае крэда самога Чорнага, які бачыць, як і яго герой, свет у адзінстве супрацьлегласцей. На гэтым поглядзе, як на прыёме, было пабудавана адно з самых першых чорнаўскіх апавяданняў «Будзем жыць». Цяпер тое, што раней было толькі прыёмам, стала сутнасцю героя, яго духоўным аблiччам.

Паставіўшы ў цэнтр апавядання лірычнага героя, Чорны па-новаму арганізуе мастацкі матэрыял. Калі ў ранейшых апавяданнях герой у Чорнага яшчэ ва ўладзе абстрактна-пачуццёвай стыхіі, дык тут ён паказаны ў рознабаковых, разгорнутых сувязях з жыццём. Герой — цэнтр, жыццё — перспектыва з буйнымі і малымі планамі. Чорны авалодвае аб'ёмнасцю, рэльефнасцю мастацкага пісьма.

У ранейшых апавяданнях сувязь героя з жыццём, падзеямі найчасцей самая пачуццёва-непасрэдная. Герой, скажам, трапляе па сход, дзе гавораць пра новае жыццё, і ўсю яго істоту захліствае адчуванне «новай радасці» і г. д. У апавяданні «Хвоі гавораць» пачуццёва-непасрэдная сувязь героя са з'явамі навакольнага жыцця парушаецца, яна робіцца апасродкаванай. Па-за героем жыццё адчуваецца само па сябе як аб'ектыўная рэальнасць. Яго цячэнне, планы, усё новыя і новыя цэнтры надаюць апавяданню рух, жыццёвую паўнату і пераканальнасць. Лірычны элемент, як бачым, зусім не выключае элемента эпічнага. Тое новае ў жыцці вёскі, што раней Чорны імкнуўся падаваць буйным планам, цяпер як бы адсоўваецца на другі план. Але пісьменнік робіць гэта, вядома, не таму, што яго менш цікавіць новае. Наадварот, пададзенае як рэальнасць, незалежна ад героя, яно набывае асаблівую пераканальнасць, што мяжуе з дакументальнасцю.

Герой апавядання сядзіць з дзядзькам Язэпам на прызбе і чуе, як у папоўскім доме «некалькі камсамольцаў на ўсю вёску спрачаюцца над кніжкаю тэорый Дарвіна». У папоўскім садзе ходзяць і спяваюць дзяўчаты. «Спяваюць моцна, бо ведаюць, што поп, выселены ў другую палавіну дома, любіць цішыню». Адзін штрых, кінуты як бы мімаходзь, гаворыць чытачу больш, чым прамовы аб новым жыцці, якія выслухоўвалі героі ранейшых апавяданняў на сходах.

Новае арганічна ўваходзіць у жыццё людзей, вызначае іх паводзіны, адносіны адзін да аднаго. Язэпава дачка Дося ходзіць вечарамі з практыкантам-каморнікам, студэнтам. Мікалай (галоўны герой) кахае Досю, кахае высокім, чыстым пачуццём: «Мне страшна хочацца схваціць яе за рукі і імчаць некуды далёка, за сухую атаву, за бясконцае поле. Імчаць, пакуль яна не заплюшчыць вачэй і не задрэмле. Тады я палажу яе на зямлю, абвеяную вятрамі і выхаджаную людзьмі, буду глядзець на яе, і тады ў мяне складуцца вялікія гімны». Мікалай раўнуе Досю да практыканта, але не адважваецца сказаць ёй пра свае пачуцці. Ён развакае: «І якое ты маеш права злаваць на яе? Хто цябе паставіў на гэтую пасаду? І хто мае права ставіць каго над кім-небудзь?» З такой павагай да жанчыны, да пачуццяў другога чалавека можа разважаць юнак, які зведаў ужо «новую радасць», пачуццём і розумам спазнаў новае жыццё, ідэалы і маральныя нормы якога сталі для яго арганічнымі, сталі яго сутнасцю.

«Новая радасць» перастала быць абстракцыяй. Чалавек ужо не носьбіт пачуцця, а жывы характар. У плане мастацкім Чорны пановаму пераасэнсоўвае матэрыял, знаходзіць новыя суадносіны паміж героем і жыццём, мяняе кампазіцыйную функцыю мастацкага факта. Пісьменнік робіць першы крок да эпікі.

Ідучы да псіхалагічнай канкрэтызацыі героя, да «малекулярнага разглядвання» (Ляонаў) чалавека, Чорны ні ў якой ступені не губляе высокай меркі пры ацэнцы чалавека і падзей. Наадварот, у апавяданнях «Буры», «На пыльнай дарозе», «Начлег у вёсцы Сінегах» ён выяўляе надзвычай сталае разуменне ролі чалавека ў тых грандыёзных сацыяльных пераўтварэннях, у тых «бурах», што бушавалі ў паслярэвалюцыйным жыцці. Па-новаму пераасэнсоўвае, паглыбляе Чорны разуменне новага як стыхіі, як вялікага парыву да сацыяльнай праўды, да пераацэнкі ўсяго старога. Чалавек уцягнуты ў вялікі вадаварот падзей, «бур», вялікія спусташэнні і пакуты ўрываюцца часам у яго жыццё, але ён не згінаецца, і чалавечая трагедыя вырашаецца аўтарам як трагедыя аптымістычная. Ранняя сталасць і суровасць кладуцца на твар вясковага хлапчука, плечы яго трымаюць недзіцячы цяжар («На пыльнай дарозе»), але «ад таго, што гэтае дзіцянё не сагнулася і не сагнецца, ідзе сабе моцна па дарозе,— стала мне радасна і думна!» Гіне ў баі таварыш Сіменюк («Таварыш Сіменюк»), але не гіне справа, за якую ён змагаўся. «Уночы мы ідзём росным гасцінцам. Вечнае расцвітанне зямлі поўніць нас салодкай трывогаю сэрца. І які ўздым ад глыбокіх слядоў чалавечых бур!» На начлезе ў вясковай хаце чырвонаармеец становіцца сведкам трагедыі ваеннага дзяцінства: на світанні маці будзіць малога:

« — Сынок, устань...

— Ай, мама...

— Устань, сынок. Ну хто ж устане? Ты самы большанькі.

— Я яшчэ хоць трохі пасплю...

— Заснеш удзень, а цяпер — ну каго ж я пабуджу?

Хлапчанё заплакала».

Чырвонаармеец просіць маці:

« — Няхай хлапчук паспіць яшчэ трохі, няхай гадуецца.

— Ну, а што я зраблю? — гаворыць яна раптам.— Што я адна параджу? Гаспадара няма, гаспадар ваюе».

«Я пайшоў у сенцы. У сваіх мяшках я нічога не знайшоў, апроч двух тараноў. Я дастаў іх і палажыў у хаце на лаве — уся мая салдацкая ежа.

. . . .

І от мы ідзём.

Будзем ісці доўга — вялікі паход скупы на адпачынак».

Такім урачыста-стрыманым, трагічным і адначасова аптымістычным акордам завяршаецца выдатнае апавяданне «Начлег у вёсцы Сінегах».

Калі ў апавяданні «Хвоі гавораць» сучасная Чорнаму вёска, а герой — яго аднагодак, дык лірычныя навелы — гэта як бы перадгісторыя тых падзей, той «новай радасці», што прыйшла на пасвяжэлую пасля вялікіх сацыяльных бур ніву народнага жыцця. Чорны вяртаецца назад, каб яшчэ з большай сілай падкрэсліць веліч заваяванага рэвалюцыяй. Чорны, як аратай, вядзе сваю баразну ў два бакі, вядзе яе настойліва, не спяшаючыся, і калі ў палавіне дня (о, яна яшчэ далёка!) сядзе адпачыць на ўзмежку, перад ім будзе вялікі загон свежаўзаранай зямлі. Будзе ясны яго поўдзень, ясны і высокі.

Яшчэ мастацкі рост Чорнага можна параўнаць з дрэвам, што гонка расце ўгору, выкідваючы ўсё новыя і новыя парасткі з маладымі лісткамі. І ў кожным лістку — новы парастак, і кожны новы парастак зноў выкіне лісток.

Пройдзе многа год, і недзіцячае гора хлапчука, што стаіць у роспачы на дарозе над змораным, заезджаным канём («Буры»), турботлівыя сны яго аднагодка з апавядання «Начлег у вёсцы Сінегах» абзавуцца пакутным пастушковым дзяцінствам Міхала Тварыцкага ў «Трэцім пакаленні», суровай дачаснай сталасцю Кастуся Лукашэвіча і Волькі Нявады з «Пошукаў будучыні».

5

Апошнім часам слушна гавораць пра блізкасць Чорнага да Дастаеўскага.

Яшчэ раней шмат гаварылі, што ў Чорнага свой, злакалізаваны ледзь не да межаў Цімкавіч і разгорнуты тым часам да універсальных адзнак усялюдскасці свет.

Усё гэта праўда, усё гэта так.

У Дастаеўскага таксама свой свет. У чым жа розніца і ў чым падабенства іх светаў?

Падабенства ў «ідэалагічнай» замкнутасці вобраза чалавека, у дапушчальнай раўназначнасці ідэі, якой надзелены кожны персанаж. Ідэі сутыкаюцца і тым часам як бы суіснуюць. Наяўнасць спрэчкі, дыялогу, дэкларацыя права кожнага персанажа на сваю праўду — характэрныя для Дастаеўскага і Чорнага.

Разыходжанні пачынаюцца там, дзе справа тычыцца выхаду ў матэрыяльны і сацыяльны свет.

Дастаеўскі ў нейкім эстэтычным парыве свядома ці несвядома пазбаўляе чалавека радасці ад сузірання з'яў «жывога жыцця»: чалавек у пэўным сэнсе апыняецца як па-за побытам, так і па-за прыродай. Паспрабуйце ўявіць, чым займаюцца героі Дастаеўскага ўвесь той час, калі не «заяўляюць сваё свавольства» і не вырашаюць сваю пакутлівую «ідэю». Зрабіць гэта будзе цяжка.

А ягоны пейзаж?

Нагрэтыя камяніцы пецярбургскіх кварталаў, ад гарачыні паветра аж трымціць, цяжка стукае чалавеку ў скроні: чалавек, здаецца, вось-вось страціць прытомнасць. Брудныя, пракураныя тракціры з абскубанай канарэйкай. Змардаваны душэўнымі пакутамі, утрапёны, глядзіць адсюль чалавек на брудную вуліцу, дзе перадвечаровы вецер мяце па бруку шорсткі пясок. Жоўтае, бяссільнае, як скон, лье на захадзе святло нізкае сонца. Чалавек выходзіць на вуліцу. Душэўная ўзрушанасць гоніць яго ў невядомасць, а на захадзе шчымліва гарыць, плавіцца, памірае барвовая палоска вечаровай зары: гэта аднекуль здалёк, з невядомасці падаюць чалавеку знак другія светы. Пра што яны кажуць? Пра недасяжнасць гармоніі на гэтай зямлі, пра недасяжнасць гармоніі наогул?..

6

«Пяць дзён свяціла сонца, дарогі ўсё пахлі вільгаццю пасля дажджоў — чорныя з жоўтымі адценнямі гліны. Іржышча было такое пустое і такое ціхае. І ад сонца здавалася шырокім усё: і глыбокае неба, і спустошаная на зіму ўраджаем зямля, і нават дробны камень пасярод палявой травы і зрэзанай саломы,— усё да туманнай сіні блізкіх лясоў, да рэчак і азёр, да дзеравяных хат і мураваных будынкаў, да ўсяго маладога і вялікага, сярод чаго так пазнаны былі вялікія бунты радасці і смутку».

Або:

«Зямля — як размах чалавечай радасці — шырокая, бяскрайняя, здольная будзіць вялікія імкненні пачуцця і думак».

Гэта, вядома, Чорны. Калі хочаце, назавіце гэта ўхвалай гармоніі.

7

Асноўная адзнака ягонай творчасці — менавіта «шырокасць». Чорны любіць выводзіць чалавека на прасторы жыцця. Мадэль чалавека — свет для яго — устойлівая ў сваёй пастаяннай рухомасці. Канкрэтызацыя гэтай мадэлі (асоба — грамадства) падрыхтавана пазнаннем сацыяльнага зместу рэчаіснасці. Інакш не магло быць: Чорнага нарадзіла рэвалюцыя.

Вось чаму і пейзаж у Чорнага па-свойму сацыяльны, канцэпцыйны. Вялікія буры «радасці і смутку» паўсюль прасякаюць яго.

Пейзаж у Чорнага, нягледзячы на яго надзвычайную выяўленчую канкрэтнасць, часта выступае як адухоўленае, валявое ўва-

сабленне стыхіі прыроды, і яна ўжо, гэтая стыхія, часта зноў жа як бы імітуе, адбівае стыхію сацыяльную.

«У ціхіх скаргах непрыбранага жыта чуў я вялікія буры».

Гэта сказана ў адным з ранніх апавяданняў. Але прынцып, выказаны там, застаўся вызначальным для творчай практыкі Чорнага і, у прыватнасці, для яго пейзажу.

8

У пашаноўных спісах нашай літаратуры ў Кузьмы Чорнага сваё, асаблівае месца.

Адметнасць ягоная цяжкая для вытлумачэння, а таму і недастаткова яшчэ вытлумачаная, вабіць да сябе і падахвочвае да новых спроб вытлумачэння даследчыцкую думку, якая бачыць у той творчасці моманты бадай што прарочыя для ўсёй нашай прозы.

Эпічны свет Чорнага інакш арганізаваны, арыентаваны і інакш населены, чым, скажам, свет Коласа.

Агромністымі здаюцца выпрабаванні, на якія пасылае сваіх герояў Чорны, напружаная дарэшты ягоная аўтарская мова, водгулле і водбліскі нейкіх вялікіх, не адно сацыяльных, падзей чуюцца нам на старонках і за старонкамі ягонай прозы. Ён па-свойму касмічны, свет Чорнага. Правобраз гэтага свету — родныя яму Цімкавічы, пра якія ён казаў, што іх яму хопіць на мноства раманаў, сённяшняга чытача міжволі наводзяць на думку пра славутую фолкнераўскую Йокнапатофу — і не так важна, што Чорны сваю «вёсачку» (так называўся і адзін з фолкнераўскіх раманаў) быццам бы рассяліў, разгарнуў у раманным космасе, а Фолкнер, наадварот, сканцэнтраваў у ёй свой «космас»...

«Бач ты, куды шыбануў!» — чуецца мне нечы іранічны голас.

Але не трэба баяцца падобных супастаўленняў. Духоўны свет інтэграваны не менш, калі не больш, чым свет сацыяльны, і ў ягоным глыбінным «космасе» сапраўды «зорка зорцы голас падае».

Вось зноў жа — успомніў пра асаблівую і нейкую асабіста прачулую любоў абодвух пісьменнікаў да вялікага Дастаеўскага.

Мабыць, памыляюцца тыя, што гавораць пра нейкую «перыферыйнасць» творчасці Чорнага.

Амаль у касмічных духоўных межах бачыць сваю тэхаскую Йокнапатофу Фолкнер.

І ў Цімкавічаў духоўнага свету Чорнага зусім іншая «геаграфія», чым у рэальна існуючай вёсцы на Случчыне.

Зварот да творчага вопыту Чорнага амаль непазбежна спараджае пытанне пра лёс і сённяшнія магчымасці самога эпасу.

Гэта няпростая тэма.

эпас Чорнага здзейснены. І калі гэта так, дык, трэба думаць, нечаму вучыць.

У самага выяўленага з сучасных нашых эпікаў — Мележа — былі па-асабліваму любоўныя адносіны да Чорнага. І, мусіць, не толькі таму, што той некалі па-бацькоўску блаславіў яго на пісьменніцкую сцяжыну, што пасля вывела яго на шырокую дарогу арыгінальнай творчасці.

Вопыт празаіка Чорнага, мусіць, і без таго быў дарагі і патрэбны Мележу.

Спроба самога Мележа ў эпічным жанры здавалася рызыкоўнай і запозненай якраз ці не з прычыны ўсё той жа «перыферыйнасці», лакальнасці самога матэрыялу («Людзі на балоце»), але ці не гэтая перыферыйнасць і выратавала справу, апраўдала ягоную спробу? Але як надоўга? На жаль, мы не ведаем адказу. Хоць бы і таму, што эпас Мележа не завершаны, хоць бы і таму, што маятнік ягонай творчай увагі схіляўся то ў бок Чорнага, то ў бок другога эпіка — Коласа. Гэты «маятнік» яшчэ не зрабіў канчатковага выбару ў нашай прозе і сёння, тым больш што пачало ўсё больш заяўляць аб сабе і новае «магнітнае поле» — эпас Максіма Гарэцкага.

І вось зноў жа нагода для роздуму — як пра сучасны лёс жанра, так і плённасць тых ці іншых ягоных традыцый.

Далёка не простыя пытанні спараджае спроба асэнсаваць мастацкі свет і мастацкі вопыт Чорнага.

І, значыцца, не так і мала гаворыць нам сёння гэты выдатны пісьменнік.

Міхась Стральцоў

АПАВЯДАННІ

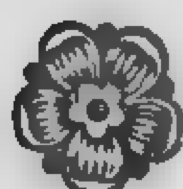

НА ГРАНІЦЫ

(Малюнак з пагранічнага жыцця)

I

З усходу дзьмуў халодны вецер і развяваў на пустых і шырокіх палях нудную мелодыю зыкаў бурнай ночы. Часам прыносіў ён ці то з дрымучых вёсак, ці то з цёмных лясоў многа нечага шумнага і, усхапіўшы віхурай быстрай уверх, глушыў яго сваім уласным свістам і выццём.

А ўверсе гнаў ён цэлыя шэрагі хмар, цяжкіх і чорных, якімі павялічваў змрок халоднай ночы...

Усё: і хмурнае неба, і мёрзлая чорная зямля — было ахоплена нечым сумным, халодным і грозным. І чулася яно, гэтае нешта, і ў зыках шумлівай ночы, і ў ветры, і ў цёмнай заснуўшай зямлі.

І здавалася, нешта вось тут прытаілася блізка і вокам далёкім сваім не міргае — глядзіць несупынна і пільна за ўсім скрозь шэрую ноч і скрозь бурныя зыкі яе, слухае і чуе ўсё...

У змроку няясна вырысоўваюцца два слупы — адзін процiў другога, на захад і на ўсход. За заходнім слупам — Польшча, за ўсходнім — савецкая старана, і ходзіць там чырвонаармеец.

Налятае віхор ветру, свішча і шуміць. Чырвонаармеец становіцца і слухае, потым прыгінаецца і ўглядаецца ў змрок.

Перад ім на шараватай зямлі варушыцца цёмная лапіна, крадучыся паўзе.

— Гэ-э-й, сто-о-й!..

Вецер ірве і носіць зычны водгаласак.

З цёмнай лапіны вырастае цёмная фігура і быстра ідзе на часавога.

— Стой!..

Падыходзіць чалавек і падымае рукі ўверх. Чырвонаармеец бачыць кабету. Вецер трэпле яе выбітыя з-пад вялікай хусткі валасы, абвявае і гне ўсю яе ўбок.

— Хто гэта?

— Я прыйшла з Польшчы к вам... дамоў.

Голас глухі, сіплы. Яна цяжка дыхае.

Часавы лёгенька штурхае яе наперад і паказвае дарогу:

— Пойдзем.

Кабета ідзе ўперад. Паходка цяжкая, утомленая.

Часавы ідзе ззаду.

Адвёўшы кабету ў пагранічную «каравулку», ён спяшыць назад. Перад ім далёка блішчыць маленькі агеньчык беларускай вёскі ў Польшчы.

II

Пачыналася раніца. Вецер пачаў сціхаць. Ён сагнаў хмары ў адно месца, і яны лезлі адна на адну, ачышчаючы неба.

Часавы змяніўся і пайшоў у «каравулку».

Там на вузенькай лаўцы за маленькім столікам сядзела некалькі чалавек чырвонаармейцаў. Адзін моўчкі глядзеў у газету. Гарэла свечка. Праз два маленькія аконцы дзень нясмела лез усярэдзіну, і было відаць праз іх, як шарэла на двары.

Кабета сядзела на нізенькім зэдліку і драмала.

Яна была яшчэ зусім маладая, але на твары яе ляжаў адбітак перажытага. Цененькія маршчынкі сабраліся на яе лбе і каля рота, сінія кругі былі пад вачыма, твар увесь быў запэцканы зямлёй. Кароценькі рваны кажушок на ёй таксама быў у зямлі...

Часавы раздзеўся, набраў у кварту вады і стаў умывацца. За ім памыліся яшчэ два. Кабета падняла галаву і папрасіла дазвалення памыцца.

— Можна,— сказалі ёй.

Яна скінула хустку, падышла к вядру і стала ліць на рукі ваду.

Адзін чырвонаармеец даў ёй ручнік. Уцёршыся, яна дастала з валасоў грэбень і стала іх расчосваць.

Цяпер ёй можна было даць год дваццаць сем.

Маршчыны яе трохі разгладзіліся, але твар стаў белым, худым.

— Хто вы будзеце? — спыталіся яе.

— Я тутэйшая, вёрст за сорак адгэтуль. Прабіраюся дамоў з Польшчы. Толькі не ведаю, ці цэлы дом.

— Як вы паляку не папаліся?

— Я паўзла па зямлі.
Жанчына паказвае сваю запэцканую ў зямлю адзежу.
— А як вы папалі ў Польшчу?
— Мяне завезлі,— адказвае яна, потым садзіцца і пачынае расказваць.— Як былі тут палякі, мой брат быў тады ў войску камісарам палка. І гэта знаў наш пан. Вось, як палякі сталі адступаць, мяне забралі ў заложніцы за брата. Так хацеў пан. Гэтакіх, як я, было многа. Завезлі нас далёка ў глыб Польшчы, пад Варшаву. Заложнікаў там было з розных канцоў Беларусі, з усіх куткоў, дзе толькі былі палякі. Кабет там было не вельмі многа. Усё мужчыны, найбольш маладыя.
Жылі мы там у сырых гліняных доміках на краю вялікага мястэчка. К нам былі прыстаўлены жандары. Цярпелі здзек ад іх усе, найбольш мы — жанчыны. Мы ўсё чакалі нейкага збавення сабе і таілі ў сабе злосць на нашых старажоў-жандараў і паноў, якія нас завезлі сюды.
Выходзіць нам не дазвалялі; толькі, калі хто хацеў, вадзілі ў касцёл. З мужчын ніхто туды ніколі не хадзіў, адно некалькі чалавек кабет, у тым ліку і я. Я думала знайсці сабе ўспакаенне ў малітвах. Касцёл быў блізка, і быў ён вялікі і багаты. Людзей туды збіралася многа. На пярэдніх лаўках, бліжэй к ксяндзу, сядзелі паны. З простых людзей туды не смеў ніхто заходзіць, а станавіўся ззаду, дзе былі лаўкі горшыя. Мы станавіліся ззаду і слухалі музыку арганаў, а за намі стаяў жандар і таксама слухаў.
Так жылі мы з паўгода.
Адзін раз к нам увайшоў багаты пан. Ён доўга глядзеў на нас, а потым паказаў пальцам на мяне. Мяне вывелі за ім, а на маё месца высадзілі з панскага фаэтона другую. Мяне завезлі ў панскі маёнтак. Пан забраў мяне к сабе. Ён ужо быў стараваты, а для чаго ўзяў мяне, вы можаце дагадацца. Мучыў ён мяне з год. А потым пазваў мяне раз і кажа: вось бачыш, ты была ў палоне, нявольная, а я выкупіў цябе, а за гэта ты дала мне свой выкуп. Цяпер я адпускаю цябе. Можаш ісці, куды сабе хочаш, і павінна мне за ўсё падзякаваць.
Потым я пачула, што на маё месца ён узяў сабе другую заложніцу.
З таго дня я, абясчэшчаная панам, змучаная ім і сваім жыццём, стала «вольнай» у краіне, дзе няма волі. Я не знала, што мне рабіць. Пайшла я ў касцёл памаліцца. Хацела бога пазваць сабе ў збавіцелі, але там я ўбачыла

вось што: на самым перадзе стаяў на каленях пан, які даў мне «волю», і маліўся. Якое права ён мае маліцца пасля таго, што робіць, думала я. І стала мне тады нейк гідка ўсё, пачынаючы з пана і канчаючы касцёлам, у якім знаходзяць сабе ўспакаенне ўсе тыя, што, выйшаўшы з яго, робяць гора другім і знаходзяць сабе там, у бога, сілу для сваёй работы. З нечым цяжкім на сэрцы выйшла я з касцёла, дзе ўбачыла столькі абману і няпраўды. Прайшла я пехатой праз усю Польшчу і прыйшла цяпер сюды...

— Так,— сказаў адзін чырвонаармеец.— Цяпер мы вас скора адправім далей. Там вас дапросяць і асвабадзяць.

III

Пацяплела. Вецер сціх. Залаціцца ціхі асенні дзень.

На двары «каравулкі» стаяць кучаю чырвонаармейцы і гавораць.

Твары іх азараны нечым светлым, радасным...

— Зусім не верыцца,— кажа адзін,— што ёсць яшчэ дзе на свеце паны і здзек чалавека над чалавекам. Неяк здаецца няпраўдай, што яшчэ і цяпер людзі могуць так жыць, жыць неразумна.

Другі голас кажа:

— Мы не верым у тое, чаго не бачым сваімі вачыма. Так часта бывае. Нам яно здаецца прыкрым. А толькі трэба ўбачыць, каб паверыць у тое, што ёсць.

Працягваецца рука і паказвае на Польшчу.

— Вось тут, недалёка, у некалькіх кроках, пачынаецца зямля, дзе ўсё гэта ёсць, дзе пануе бог і пан. Я кажу бог, бо тыя ўсе, пра якіх гаварыла гэтая кабета, моляцца богу. Просяць у яго справядлівасці і бачаць яе ў прыгоне над другімі.

— Справядліва,— кажа другі голас,— мы жывём у цікавы час. Час росквіту новай думкі, новага жыцця. Час новых людзей. Пазнала ж гэтая кабета, якая праўда ў касцёле і ў малітвах.

— За намі жывая старана. На гэтай граніцы мы пільнуем яе. Павінны мы моцна дзяржаць у руках тое, чым мы моцныя. Павінны мы пільна ўглядацца вакол. Ці ж не бачым мы, браткі, колькі новай праўды ў жыцці на нашай старане? Колькі ўсяго разумнага тут і што там, блізка, вунь за тым слупам.

— Мы адны на ўсім свеце,— чуецца голас.

— Мы адны? Мы адны пакуль што гаворым гэта ўсё смела. Але вунь там, за тым слупам і далей, па ўсёй зямлі, гэта самае гавораць нясмела. Мільёны людзей, рабочых і сялян, думаюць так, як і мы. Мы, значыцца, не адны. Мы толькі першыя загаварылі аб гэтым моцна, не баючыся. Мы першыя перамаглі эксплуатататараў. І нас усе чуюць. Чуюць і тыя, што думаюць так, як мы, чуюць і тыя, што крывяцца ад нашай думкі. Нядарам вунь той чалавек у чатырохкантовай шапцы так пільна глядзіць у наш бок з-за свайго слупа з белым арлом...

— Але няведама, што ён думае.

— Можа ён нічога не думае. Уціск вечнага панства налажыў на яго свой адбітак. Але даволі яму толькі паказаць усё, як ён стане па сваёй думцы нашым. А сярод іх ёсць і цяпер нашыя. Здаровая думка аб жыцці і барацьбе за лепшы лёс працоўных пануе ўжо па ўсім свеце, і трудна перад ёю ўстаяць старому гніламу панству здзірцаў і катаў.

Размова ідзе далей. На тварах людзей, якія пільнуюць сваю вольную старонку, лажыцца прамень светлай радасці і свядомасці.

МАЁ ДЗЕЛА ЦЯЛЯЧАЕ

I

Плюхаючы па лужах босымі нагамі, член сельскага Савета Юлік Карнавух шпарка бегаў ад хаты да хаты і «зганяў сход».

Ткнуўшыся тварам у аконца Мацвеевай хаты, ён ахрыпшым голасам крычаў:

— Мацвей, дзе ты там?..

Мацвей, спалохаўшыся, што Юлік гоніць у фурманку, кідаўся ў хваробу — браўся на печ і казаў адтуль жонцы:

— Тэклечка, скажы, што хворы.

— Мацвей хворы,— крычала Тэкля,— захаладзіўся, цягаючы картоплю... Усе вунь грудзі залажыла.

Ведаючы гэтую хваробу, Юлік з усмешкаю крычаў:

— Што там за трасца: куды ні кінься — усюды хворыя. На сход трэба ісці, сельсавет новы выбіраць!

— Вось мо як узвалакуся,— казаў павесялеўшы Мацвей і ўжо спускаў ногі з печы, але бачачы, што Юлік ужо прапаў з-пад акна, усцягаў ногі назад і пытаў у жонкі:

— Як ты, Тэкля, думаеш, ісці ці не?

— Як хочаш,— ціха адказала Тэкля.

Мацвей як след укладаўся на печы і мармытаў сабе пад нос:

— Чорт яго пойдзе. Пакуль зацягнешся па гэтай гразішчы, блізкі свет. Ускінь мне, Тэклечка, кажух на ногі...

— Янка, на сход! — крычаў тым часам Юлік каля другое хаты.

Янка, не спяшаючы, падыходзіў к акну і пытаўся:

— Кажаш, на сход?!

— Але, сельсавет выбіраць.

— Ну, добра,— адказаў Янка,— як людзі будуць ісці, то і я пайду.

— Што вам за трасца,— сярдзіта крычаў Юлік,— усякі, ліха яму, спадзяецца на людзей. Ты ідзі, дык і людзі пойдуць! Трэба ж каму першаму ісці.

— А чаго мне канешне ісці першаму,— у сваю чаргу злаваў Янка.— Я ж кажу — як людзі, так і я.

— А няхай вас агонь папаліць, гэтакі народ. Тфу! — пляваў Юлік і плюхаўся далей.

А Янка пазіраў праз акно, ці скора будуць ісці «людзі».

— Хвёдар,— крычаў Юлік каля трэцяе хаты,— скарэй адзявайся на сход!

— На сход? — таксама, як і Янка, дапытваўся Хвёдар.

— Але, скарэй!..

— А чаго?

— Сельсавет выбіраць. Скарэй!

— Хай ты сам скарэй,— агрызаўся Хвёдар.— Чаго ў карк гоніш, яшчэ ніхто не ішоў.

— Дык ты ідзі.

— Як усе будуць ісці, то і я. Чаго ты гэтак баішся, як бы там без мяне сходу нельга зрабіць!

— А бадай на вас трасца,— лаяўся Юлік, лезучы па гразі на другі бок вуліцы к хаце Тараса.— Папалі дурня з сабачымі нагамі.

— Тарас, дзе ты там?

— Чаго! — абзываўся перапалоханы Тарас, выбягаючы з хлевушка. «Пэўна ў фурманку»,— думаў ён.

— На сход!

— А, на сход,— гаварыў Тарас і ўжо весела падыходзіў к Юліку, з выглядам чалавека, які нейкім цудам толькі што ўсцярогся вялікае бяды.— Мо закурыш, Юлік? — даставаў ён капшук.

Юлік закурваў, а Тарас тлумачыў яму:

— Гэта я, браце, тут у хлевушку корпаюся. Думаю сабе, адгараджу павольным часам катух парсюку, а то ўчора, каб на яго ўпадкі, абярнуў жонку з ражкаю. А тут якраз свіння на парасенні...

— Дык, браце, на сход,— перабіваў яго Юлік.

— Добра, калі кончу зарання, то падыду там, паслухаю...

«А каб ты па свеце не хадзіў,— сярдзіта думаў Юлік, ідучы далей. Ён быў сярдзіты на ўсю вёску, на ўсіх гэтых людзей, якія корпаюцца па сваіх хатах і хлевушках і якіх так трудна выгнаць адтуль на сход. Яму хацелася скарэй скінуць з сябе гэты непрыемны абавязак, які прымушае яго лазіць па калені ў гразі вось ужо трэці раз дзеля аднаго і таго ж дзела.— Вось жа жыў не буду, а зганю вас, чарцей,— думаў ён,— выбірайце другога, хай ён запрабуе па дзесяць разоў брахаць каля кожнага акна». І яшчэ з большым поспехам палез ён пад акно канцовае хаты.

— На сход, дзядзька!

— Ат, канечне ўсякаму цягнуцца па гэтай гразі.

— Што «ат», трэба ж як-небудзь сельсавет выбраць.

— Ну, выбірайце, што я там вам адзін памагу. Маё дзела цялячае — пад'еў ды ў хлеў.

— Тваё цялячае, а маё дык сабачае?! Што, я павінен тут каля кожнага акна агыркавацца? Але што з гавядаю гаварыць,— дадаў ён цішэй і прыйшоў к школе, дзе павінен быў сабрацца сход.

Там ужо чуліся галасы.

«Што за ліха,— думаў Юлік, падыходзячы бліжэй,— хто там можа быць? Здэцца ж, ніхто яшчэ не ішоў з вёскі — усякі ўсё «чакае», а тут якраз нейкія людзі. Няўжо гэта шляхта-хутаранцы? Напэўна яны — ім яшчэ ўчора заказалі».

Юлік падышоў к лужы, пабоўтаў у ёй нагамі, каб хоць трохі абмыць з іх гразь, і палез на ганак.

І думаў — няўжо гэта хутаранскія «ягомасці» сталі гэткімі шчырымі да сходаў і мітынгаў. Вось дзіва, калі яны.

— Яны і ёсць,— сказаў ён сабе пад нос, адчыніўшы дзверы.— Стараюцца, ліха ім, каб больш сваіх членаў уперці ў сельсавет. А нашы дурні сядзяць сабе па хатах. Усякі, падла, баіцца першым выбрацца з хаты, як бы тут з яго скуру збіраюцца дзерці.

— Ого, начальства прыйшло,— гукнулі ў грамадзе, убачыўшы Юліка.

— Жадаю табе сёння жа зрабіцца гэтакім начальствам,— адказаў Юлік.

— Чаму, нядобра?!

— Ідзі папрабуй гэтакага дабра. Зразу боты ў гразі пакінеш.

— Чаго я маю іх пакідаць?

— Калі не маеш пакідаць, дык самі пакінуцца, як станеш кожны дзень па дваццаць разоў лазіць з хаты ў хату.

Пачуўся рогат. Юлік ўбіўся ў кучу мужчын.

Ішлі гутаркі.

Гаварылі моцна, аж крычалі пасярод памяшкання каля стала.

На голаў вышэй за ўсіх мужчын стаяў там Даніель Кіралейза — самы багаты шляхціц з хутароў.

Доўгі, як качарга, з шырокім аплыўшым тварам і тоўстымі рыжымі вусамі, ён заўсёды стараўся выглядаць чалавекам сталым і важным. Дзеля гэтага ён суконную жакетку сваю зашпільваў усяго на два гузікі — верхні і самы сподні, а пад адтапыраную сярэдзіну грудзіны запі-

хаў рукавіцы або часам нават і шапку; «тоўсты чалавек зусім іначай выглядае»,— гаварыў ён аб гэтым сваёй жонцы.

У хутаранскай капэле ён граў на кларнеце і, лічачы гэта вельмі важным і вялікім дзелам, стараўся заўсёды ўсім гаварыць аб гэтым.

І цяпер, чакаючы адчынення сходу, ён гаварыў аб гэтым жа.

— Не тыя гады цяпер,— паважна выпускаў ён праз свае вусы слова за словам,— няма жаднага разгарнення. Вяселлі цяпер найбольш абыходзяцца без музыкі; вечарынкаў і розных там ігрышчаў зноў не спраўляюць, хіба трапіцца калі, гады ў рады, спектакль граць. Ды і то, якая там ігранка! — ты граеш аднаго марша, а кішкі ў цябе другога. Мо а думаеце, цяпер, граючы, па-людску закусіш?! Бронь божа! Хіба яблык глымзанеш, больш нічога. Вось бывала, калі забяруць дзе вяселле граць, дык, браткі мае, што там робіцца! Колькі я даўней, граючы, гэта, на вяселлі, кілбас пераеў. Страшэнная моц! Каб збіраў у адно месца, дык напэўна назбіраў бы кучу, большую за гэтую будыніну.

— Адно, думаеце, кілбас,— перабіў другі музыкант хутаранскае капэлы — Гаронім Цурубалка, даўжэйшы яшчэ за Даніеля і трошкі згорблены багатыр-шляхціц.— Каб жа адно кілбас. А пірагоў... процьма! Бывала, выйграеш кракавяк ды зразу за стол. Набярэшся — ледзьве вылезеш. Не ведаеш, Даніель, пачом цяпер струны ў Слуцку? — раптоўна абярнуўся ён да Даніеля, каб паказаць, што гаварыць то я гавару, але і дзела не забываю. І, не чакаючы адказу, зразу загаварыў далей к грамадзе мужчын: — Гэта, бачыце, у мяне адна струна, ліха ёй, стала дрынгаць. Абы смыкам да яе дабяруся, дык усё роўна, як цвікам па шклу. Але потым нічога,— дадаў ён, каб яшчэ больш паказаць сваю здольнасць ва ўсякім дзеле,— нічога, умеючы можна зрабіць, што гладка зыдзе, як на тое і трэба. У мяне ніколі ніхто фальшы не знойдзе.— І, падміргнуўшы ўсёй грамадзе, ён важна дадаў: — Трэба ўмець як выкруціцца, на ўсё трэба лоўкасць.

— Як жа ты выкручваешся? — запытаў нехта ззаду.

— Я?! Як толькі дабяруся да гэтае струны, дык у той жа момант таркану нагой бубнага Фабіяна Свінкоўскага. А ён ужо ведае, што гэта значыць, і зразу з усіх сіл як урэжа ў барабан, дык і заглушыць усё. Тады трасцу разбярэ там хто якую фальш.

— Ха-ха-ха... О, гэта дык музыканты,— зарагаталі ў грамадзе.

— Музыканты! — раззлаваўся Гаронім.— Пры чым жа тут музыканты? Тут струна вінавата, а не музыканты. А ён — музыка-а-нты! Вунь папытай у Фабіяна.

— Ат, што гаварыць,— абазваўся бубнач хутаранскай капэлы Фабіян Свінкоўскі, які даўно чакаў ужо якое-небудзь прычыны, каб уставіць сваё слова.— Кажа, музыканты яму нядобрыя, а таго не ведае, што гэтыя музыканты гралі ў касцёле на хорах, як прыязджаў біскуп.

— Уй, гралі яны ў касцёле,— зацягнуў, смеючыся, вясковы Марцін.— Каб гэтак ліхі на свеце жыў і быў, як гэта праўда. Чуеце, браткі, што гэта ён плявузгае?

— Ат, усякі ўсё ў свой бок горне,— абазваўся нехта ззаду.

— Можа і ты з сваім бубнам быў на хорах, га? Фабіян! — запытаўся скрозь смех Марцін і вызваў гэтым доўгі і моцны рогат.

Фабіян, бачачы, што ўгаварыўся, махнуў рукою і недзе згінуў. Засмуціліся нават і Гаронім з Даніелем і гэтаксама адышліся назад. І ўся грамада стала разбівацца на новыя кучкі.

А тым часам сталі падыходзіць вясковыя. Час ад часу павольі адчыняліся скрыпучыя дзверы і прапускалі ўсярэдзіну шэрых ад змроку людзей.

Прыйшоў чырвоны, як бурак, Тодар Грыб, у чырвонай мультановай кашулі, выпушчанай з-пад камізэлькі, і ў суконным халаце наапашцы.

Моцна і густа сапучы з-пад сваіх велізарных вусоў, ён некалькі хвілін пастаяў каля дзвярэй, разглядаючы, к якой тут лепш грамадзе прыстаць з гутаркамі, потым паволі пайшоў у самы цёмны кут, дзе Грыгор Шамяціла, шапляючы на гукі «ж» і «ц», не спяшаючы расказваў «гісторыю пра бога і яго слугу — чалавека».

— Тым часам,— цягне ён сваё нуднае апавяданне,— пазваў бог анёла Архістрата, ды і каза: «Павінен ты, анёле, зляцець на зямлю і зрабіць, каб людзям было добра зыць». «Пане бозе,— каза анёл,— як за я гэта зраблю, калі людзі грэсныя?»

Апавяданне яго вяла, як бы нехаця, спаўзае з яго языка і мала будзіць цікавасці сярод слухачоў. Але яны слухаюць, бо любяць глядзець, як Грыгор ківаецца, пыхкае люлькаю, калупае ў ёй кіпцем і вярзе нейкую пляту,

якую, напэўна, сам выдумаў і якую яны ўжо чулі ад яго тысячу разоў.

Паволі скрыпнуўшы дзвярыма, уваходзіць Хама Скрут, адзеты ў «будзённы спінжак». Чухаючы ў сваёй касматай, трохі пасівеўшай барадзе і моцна грукаючы сваімі велізарнымі ботамі, ён зразу ідзе к сталу, дзе некалькі кучак вядуць розныя гутаркі і спрэчкі. Хама не прапускае ніколі ніводнага сходу, бо любіць «абстайваць праўду». І цяпер, скора падышоўшы к сталу, ён зразу пытае: «У чым дзела, хлопцы?» — і, не чакаючы адказу, зразу заглушае ўсіх сваіх зычным голасам.

Неўзабаве яўляецца Юзік Сучок, вясёлы «чудак» гадоў пад трыццаць. Ён садзіцца на пустым месце, і к яму зразу пачынаюць сцягвацца і малыя і старыя — усе, хто толькі хоча пасмяяцца ўволю.

Некалі Сучок рыхтаваўся выйсці за дзяка, і хоць экзаменту не вытрымаў, але навучыўся многа розных «кандакоў і пракімнаў», якія і любіў, каб пасмяшыць людзей, выспеўваць і расказваць на свой лад.

— А браткі-і ж мае,— крычыць ён весела,— колькі тут гэтых хутаранскіх ягомасцяў назбіралася, а гвалт!.. Вось будзе работы,— дабаўляе ён, не баючыся, што «ягомасці» ўсё чуюць,— як выберам шляхецкі сельсавет.

— Не ўсё роўна?! — абзываецца адзін пакрыўджаны гэтым «ягомасць».

— Х-хэ, усё роўна! — адказвае Сучок.— Ты ж ніколі са мною ў адну дудку граць не будзеш, усё роўна, як той дзяк з папом.

Вочы ў Сучка смяюцца; а яго слухачы падбліжаюцца к яму, знаючы, што скора гэты «чудак» што-небудзь «выпаліць».

— Цягне поп «пракімен»,— канчае Сучок,— «у памяць вечную будзе праведнік, ад слуха зла не ўбаіцца», а п'яны дзяк, не праслухаўшы, паўтарае за ім: «У памяць вечную будзе праведнік, асла і казла не пабаіцца».

Зразу пачынаецца рогат.

З цёмнага кутка чутна гарачая спрэчка. Спрачаюцца Грыгор Шамяціла і Антоні Вельскі. Грыгор, брыты і сагнуты, не пакідаючы пыхкаць люлькаю, шыпучым ад злосці голасам крычыць:

— А я табе, Антоні, казу, што Ісус Хрыстос уваскрос у нядзелю.

— Не ў нядзелю, а ў суботу,— гэтаксама злосна адказ-

вае Антоні — старэнькі чалавечак з сівенькаю кароценькаю бародкаю і рэдкімі, мяккімі валасамі на галаве.

— У нядзелю — я табе казу!..

— Ды я табе ўсю біблію перагарну,— не здаецца Антоні,— там нідзе не сказана, што ён уваскрос у нядзелю.

— Дурань ты з сваёю бібліяю,— гукае Грыгор.

Аблаяны Антоні абварочваецца назад і бачыць перад сабою Сучка, які, разам з цэлаю грамадою зацікаўленых мужчын, падышоў, каб «развесці дурняў».

Растапырыўшы рукі, Антоні колькі хвілін стаіць моўчкі, а потым просіць Сучка:

— Такі-та ж вы, Сучок, вучоны па гэтай часці, растлумачце гэтаму дурню, калі «ён» уваскрос, у суботу ці ў нядзелю!..

— У чацвер,— важна адчаканьвае Сучок і вызывае доўгі, несціхаемы рогат сярод усіх мужчын.

Апусціўшы галавы, Грыгор і Антоні разыходзяцца.

— А мне што,— моцна і адрывіста расказвае нешта, стоячы каля сцяны, Тодар Грыб.

— Маё дзела такое — дзень ды ноч, і суткі ўпроч. Бяры, кажу, крывулю ды бі ў рыла!..

Некалькі зацікаўленых мужчын ціха слухаюць.

Нек зразу, неўзаметку, Тодар пераходзіць на палітыку. Тады каля яго пачынае збірацца вялікі гурт. Тодар гаворыць спакойна — расказвае, але неўзабаве падыходзіць другі, не менш заядлы «палітык», Хама Скрут, і пачынаецца гарачая спрэчка: Хама лічыць сябе лепшым палітыкам і стараецца «падсячы» Тодара.

— Вы думаеце, браткі, гэтак і будзе,— моцна і адрывіста гаворыць Тодар,— вось пагледзіцё, як вясною заварушацца. Будзе вайна. Вось пабачыце. Усё роўна спакою і парадку не будзе.

— Гэта ў цябе ў галаве няма спакою і парадку,— перабівае яго Хама,— чудзіла ты. Падумай сам, якая тут можа быць вайна: Францыя і Англія думаюць сабе — ат, як спакойна, то і добра. Сядзем сабе ціха, бо як заварушымся, дык як паднімуцца!.. Ты думаеш, не паднімуцца?..

— Хто гэта? — пытае Тодар.

— А камуністы тамашнія; ты думаеш, там мала камуністаў?

Тодар гладзіць пальцам па лбу і думае, што б тут сказаць.

— Дык вось,— кажа ён, пачакаўшы,— калі так многа

камуністых, дык тыя яшчэ скарэй заварушацца, каб змясіць іх.

— Ну,— сярдзіта цягне Хама,— недаждалі яны яшчэ іх змясіць.

— А ты думаеш, я вельмі чакаю, каб яны іх змясілі,— апраўдваецца Тодар,— я зусім гэтага не хачу... Я толькі кажу, што як ні круці — вясною ўсё роўна нешта будзе.

— Што?

— Што-небудзь!

— Ат, ты ўсё роўна нібы там быў і ўсё бачыў. Францыя і Англія не такія дурні, як табе здаецца. Чаго яны маюць лезці на ражон?

Тодар пачынае ўжо путацца, ён ніяк не можа зразумець, ці ёсць якая-небудзь карысць «варушыцца» Францыі і Англіі, ці не. Думкі яго блытаюцца, і ён пытае:

— На які ражон?

— Вось галава! — крычыць са смехам Хама.— Гэта так гаворыцца...

— А! — адказвае, зразумеўшы, Тодар.— Гэта значыцца...

— Гэта значыцца,— крычыць Хама,— што і ў іх там ёсць галавы. Думаеш, ты разумнейшы за Францыю і Англію?!.

— Не дуры маёй галавы,— махае рукою Тодар, зусім ужо збіты з панталыку, і хутчэй адыходзіцца ў другую старану. Але «палітыка» не сціхае, бо на яго месца становіцца трэці «палітык» — Антоні Вельскі. Сваім салодзенькім, высокім галаском ён цягне:

— Не можа быць, каб «протчыя дзяржавы» не ўступіліся. Вунь Мордух крывы ўчора прыехаў з Вызны, дык гаварыў, што там чутно...

— А ў біблii, дзядзька, пра гэта нічога не чутно? — ні з сяго ні з таго пытае Сучок.

«Палітыка» канчаецца несціхаемым рогатам.

II

Вясковых прыйшло на сход усяго чалавек дваццаць, а з хутароў і дробных фальваркаў, якія былі вакол вёскі, сабралася людзей у два разы больш.

Адчыніў сход член валіспалкома, ён жа і член валасной камячэйкі — Мікалай Козіч, малады чалавек, гадоў пад дваццаць два, з шырокім і белым брытым тварам.

На кожным кроку свайго жыцця ён стараўся як-не-

будзь выдзеліцца з масы другіх людзей, хоць, к вялікаму свайму гору, у глыбіні сваіх думак і не мог лічыць сябе лепшым, разумнейшым за другіх.

Гэта прымусіла яго ў свой час пайсці ў партыю; цяпер ён быў загадчыкам валаснога аддзела асветы.

Ён насіў доўгія валасы, ніжэй вушэй, бо лічыў гэта прыкметай чалавека, не падобнага да ўсіх, чалавека, які жыве «духоўнаю працаю», як сам ён гаварыў.

Пад пахаю яго вечна быў партфель. Валасны аддзел асветы не мог напоўніць яго дзелавымі паперамі, і згэтым ён клаў у яго старыя газеты, розныя непатрэбныя кнігі і інш., усё дзеля таго, каб партфель быў поўны, цяжкі і тоўсты на выгляд.

На сходах шкрабаў воласці Козіч любіў граць ролю начальніка, гаварыў кароценькія прамовы, нават часам важна кратаў і гладзіў свой шчуплы жывот.

Насіў ён чорнае паліто з поясам.

Адчыніўшы сход, ён стаў гаварыць прамову.

Не думаючы аб тым, што яго слухаюць людзі ў аблезлых кажушках, рваных халатах, падчас босыя ці ў лапцях, ён, як гарохам, стараўся сыпаць труднымі, нікому, нават яму самому, не зразумелымі славечкамі... Яму гэта было вельмі трудна, бо вялікага запасу такіх слоў не было, і яму прыходзілася часта самому прыдумаць іх.

Між іншым ён сказаў: «У сельсавеце павінен дамініраваць пралетарскі элемент». Гэта яму вельмі спадабалася, і ён захацеў яшчэ колькі разоў паўтарыць гэта, але, як на тую бяду, забыўся, як гэтае сказанае ім слова выгаварваецца. Сказаць жа гэта проста, звычайнымі словамі, ён не хацеў, каб не паказацца простым чалавекам, і, ужо не думаючы, ён паўтарыў: «У сельсавеце павінен дамонаваць пралетарскі элемент». А потым яшчэ раз уздумаў паўтарыць і сказаць яшчэ лепш: «дамінаць».

— Слухай,— запытаў Тодар у Хамы,— што гэта ён кажа, які гэта элемент павінен замінаць у сельсавеце?

— А ці я ведаю! — ціха адказаў Хама.

— А пра што гэта ён гаворыць? — у сваю чаргу запытаў Тодара Фабіян Свінкоўскі.

— А чорт яго ведае.

— Ну, а ты ж слухаеш!

— А ты не слухаеш?

— Я нічога не разбяру.

— А думаеш, я лепшы разбірайла?

— А ці не ўсё роўна вам,— абазваўся Хама,— мы чаго

прыйшлі?! Сельсавет выбіраць! Ну, дык вось і чакай, пакуль кончаць, усё роўна без гэтае казкі не абыдзецца, як ні круці. Сядзі вось сабе ціха, калі мухі не кусаюць. А потым, як кончыць сваю гэтую «казань», дык выберам сельсавет і пойдзем дамоў.

— Праўду ка'аш,— згадзіўся Грыгор Шамяціла і стаў пыхкаць люлькаю.

А тым часам Козіч гаварыў. Ён падымаў рукі ўгару, запускаў пальцы ў валасы і праводзіў імі ада лба к самаму карку, прыдумоўваў, як бы харашэй зложыць рукі перад носам, калі бліснуць вачыма.

Канчаючы прамову, ён падняў палец угару і ўгледзеў, што кіпець на ім нейкі зрабіўся нягладкі і цёмны. І тут жа ўспомніў, што ў хутаранскае вучылелькі-пападзянкі ногці заўсёды нейкія блішчастыя і падрэзаны востранька.

«Трэба будзе заўтра і мне свае так падрэзаць,— падумаў ён.— Але чым яна іх так шліфуе?..»

Думаючы гэта, ён пакінуў гаварыць і з хвіліну памаўчаў. А кончыўшы і сеўшы, ён доўга яшчэ думаў, як, будучы на яго месцы, лепш падрэзваць ногці — востра ці кругла.

А потым ужо, у канцы сходу, у яго бліснула думка: «Трэба будзе другі раз у такіх выпадках паглядзецца ў люстэрка — як выглядае пасля прамовы мой твар».

После Козіча стаў гаварыць другі член валаснай камячэйкі — Кастусь Курганец.

Адзеты ён быў у блішчасты, новы скураны фрэнч, сядзеў у касматай, з вушамі, шапцы. Сказаў ён кароценькую прамову, у якой паўтарыў усё тое, што сказаў Козіч. У канцы свае прамовы ён нарысаваў схему органаў улады, ад сельсавета да ЦВК.

Гаварыў ён проста, звычайным языком, так, як гаварыў заўсёды дома.

Усе з цікавасцю слухалі, а іншыя, каб лепш пачуць, падышлі бліжэй к сталу.

Скончыў ён так:

— Старайцеся выбіраць людзей савецкіх, бедных, якія б маглі працаваць на агульную карысць. Выбірайце людзей разумных.

— Але,— сказаў сабе пад нос Юлік Карнавух,— выбераш тут савецкіх людзей, калі іх тут ёсць не больш, як чалавек пятнаццаць. Найдзі папрабуй сярод хутаранскіх «ягомасцяў» хоць аднаго савецкага?! А нашы дурні сядзяць сабе дома, чакаюць, «як будуць людзі ісці»...

— Называйце, таварышы, кандыдатаў! — сказаў Кастусь Курганец.

Не паспеў ён яшчэ змоўкнуць, як пачалі ўжо «выстаўляць» кандыдатаў:

— Гаронім Цурубалка! — крычалі з аднаго боку.

— Даніель Кіралейза! — чулася адтуль жа.

— Тодар Грыб,— крычалі з другога боку.

— Мацвей Сцепанец!

— Янка Галубовіч!

— Няма іх на сходзе!

— Хвёдар Казёл!

— Няма на сходзе!

— Хама Скрут!

— Сучок!

— Фабіян Свінкоўскі!

— Ціха, таварышы, не ўсе разам. Не гаварыце гуртам.

— Цурубалка, Кіралейза! — закрычалі зноў хутаранцы.— Свінкоўскі, Міхал Папсуй!

Курганец падняўся, падняў руку, каб зрабіць ціха, і сказаў:

— Усякі, хто назваў свайго кандыдата, павінен сказаць аб ім некалькі слоў, чаму ён яго назваў, хто ён такі ёсць.

І вось пачалі гаварыць.

Кіралейзу «выставіў» Цурубалка, Цурубалку — Кіралейза. І абодва яны аказаліся людзьмі «разумнымі, сталымі, добрымі гаспадарамі, людзьмі, якія ніколі ні з кім не сварацца».

Пра Фабіяна Свінкоўскага сказаў адзін шляхціц-хутаранец, што ён чалавек «богабаязны і справядлівы».

Хама Скрут аказаўся чалавекам «добра граматным», а Тодар Грыб «добрым палітыкам», і абодва яны — самымі бяднейшымі людзьмі ў вёсцы.

Як толькі Фабіян Свінкоўскі назваў вясковага Міхала Папсуя «чалавекам патрэбным у сельсавеце», падняўся маўчлівы дагэтуль вясковы Марцін Макарэня.

Ступаючы ціха лапцямі па падлозе, ён падышоў к сталу і сказаў:

— Я не буду баяцца Міхала Папсуя і скажу, што ён чалавек багацейшы за ўсю вёску. Нашто ён у сельсавеце! Ды ён і не «савецкі».

— Няпраўда,— закрычалі з боку хутаранцаў.

— Пачакайце, я не кончыў,— гаварыў далей Макарэ-

ня,— замест яго я раю з хутароў Курловіча Яна. Гэта чалавек наш: ён быў у партызанах.

Курловіча запісалі ў спіс кандыдатаў і сталі галасаваць.

Хутаранцы трымаліся дружна, паднімалі рукі ўсе за сваіх. Разам трымаліся і вясковыя, але іх было менш. Дзякуючы гэтаму, у склад сельсавета ўвайшлі: Цурубалка, Кіралейза, Свінкоўскі і вясковы Міхал Папсуй.

Па большасці галасоў «праваліўся» Курловіч. Потым, у самым канцы, аб ім доўга гаварылі; успаміналі, як быў у партызанах, як адвёў польскую роту ад вёскі к лесу, дзе на яе напалі чырвонаармейцы, паміналі яго беднасць і ахвоту працаваць і сяк-так увялі яго ў кандыдаты на члена сельсавета, хоць проці гэтага і гаварылі многія хутаранцы.

А як ішлі са сходу, гаварылі вясковыя аб тым, што Кіралейза і Цурубалка некалі прыслужвалі паляцкім жандарам, Фабіян Свінкоўскі хацеў ісці ў партызаны проціў бальшавікоў. А вясковы Міхал Папсуй, чалавек ужо стараваты, быў вялікі багатыр і трымаў некалі багатую краму ў мястэчку. Але пра яго толькі думалі, бо сам ён ішоў тут жа, важна ступаючы і пагладжваючы сваю невялічкую чорную бародку.

Чуючы гоман, праз светлыя акенцы хатаў выглядалі на вуліцу людзі, стараючыся пазнаць, куды гэта ідуць — на сход ці са сходу.

III

Адзін раз ноччу замерзла зямля, а назаўтра выпаў глыбокі снег. Яшчэ раніцою ён ляжаў тоўстаю, белаю пярынаю, а к вечару яго прымялі санямі. Вёска стала зграбнай і чыстай. І стала неяк весялей і шумней у ёй.

Цэлымі днямі чуўся з цёмных гумен дробны стук цапоў, часам чутно было, як звініць піла, гамоняць і смяюцца людзі. Па вуліцы часта цягліся фурманкі з дзеравам.

А прыцемкам, як пакідалі малацiць, к абледзянеўшым калодзезям паволі цягнуліся касматыя конікі, шумна беглі каровы і схадзіліся з вёдрамі людзі.

І, напаіўшы быдла, доўга яшчэ стаялі і ў розных гутарках праводзілі на вуліцы сваю «шэрую гадзіну». Потым падыходзілі яшчэ больш і, як саўсім цямнела, усяёй грамадой валілі куды-небудзь у хату.

Часцей за ўсё збіраліся ў Тодара Грыба.

Прыходзіў сюды Мацвей Сцепанец, чалавек малога росту з жоўтым худым тварам. Гаварыў ён скрыпучым голасам і меў вялікую здольнасць бачыць ва ўсім бяду.

З'яўляўся высокі, малады яшчэ, Янка Галубовіч; таксама малады і заўсёды вясёлы Хвёдар Казёл. А пазней за ўсіх прыходзіў стары Тарас Смольскі. Збіралася чалавек дваццаць і кожны раз сядзелі за поўнач.

Адзін раз было вось што.

Як ужо ўсе былі ў зборы, заскрыпеў дзвярыма Мацвей Сцепанец і, не пераступіўшы яшчэ нават парога, загаварыў з нейкаю калючаю ўсмешкаю ў голасе:

— Гы!.. Далі свабоду; свабода, нечага сказаць! Каб майму ворагу гэтакая свабода.

— Чаму, што? — запыталіся ўсе разам.

— Што?! — заскрыпеў Мацвей.— Даўней пры Мікалаю старшынёю альбо старастаю хто быў?!. Самы першы багатыр! К яму і доступу не было. А цяпер што?! Тая самая трасца! Хто цяпер у нас у сельсавеце?! Кіралейза з Цурубалкам — самыя «дзедзічы». Чорт к яму цяпер прыступіцца. Сёння я быў у іх на хутарох, каб дроў як трохі прыдабыць, бо яны размяркоўваюць на сваё вобчаства шэсць кубаў дроў, якія адпусціла лясніцтва цераз іспалком,— а дровы яны ўжо размеркавалі між сваімі швагрымі ды кумамі. А Свінкоўскі, які быў там, дык проста сказаў, што багаты больш павінен даставаць ад «савета», бо ён больш дае праднадогу, чым бедны. Вось табе і тая хвалёная свабода!

— А хто ж вінават? — запытаўся Юлік Карнавух.

— Пэўна, што не я,— адказаў Мацвей.

— На нашых людзей яшчэ патрэбен бізун,— умяшаўся Тарас Смольскі.— Я чуў, што як «іх» выбіралі, дык на сходзе нашых нікога не было. Усякі ўсё, сукін сын, хоча, каб нехта за яго. А пэўна, каб нашы ўсе былі, то выбралі б каго-небудзь лепшага.

— І ты ж не быў! — гукнуў нехта з кутка.

— Як бы за мною астаноўка,— засердзіўся Тарас.— Гаворыш чорт ведае што. Што я там адзін памог бы каму? Ды мне і часу не было — я парсюку катух гарадзіў.

— А мне тады нездаровілася,— абазваўся Мацвей.— І калі я не быў, дык і ўсім не трэба ісці?!

— Годзе пераліваць з пустога ў парожняе,— сказаў Юлік Карнавух.— Усе вы роўныя чэрці. Слухайце: чуў я, што ў многіх хутаранцаў паўменшвалася ў спісах жывё-

лы — каб зменшыць падатак. А з дрывамі гэта праўда? — абярнуўся ён да Мацвея.

— От як я табе кажу,— адказаў Мацвей.

— А тут, ліха на яго, далёка яшчэ чакаць да новых перавыбараў,— прагаварыў Хвёдар Казёл.

— А каб папрабаваць цяпер,— нясмела сказаў Янка Галубовіч.

— Каб гэта як-небудзь напісаць заяву,— нехта яшчэ прыбавіў,— можа і цяпер як-небудзь змянілі б свой сельсавет.

— Я думаю, што можна папрабаваць,— сказаў Юлік Карнавух.

— Ну, дык пішы.

— Згарэце вы! — нечакана для ўсіх увярнуў слова Юлік.— Напішы, а потым цындайся дзесяць разоў з-пад аднаго акна к другому:

— Не тваё дзела, пішы!

— Так і ёсць — пішы, а мы ўсе, хто ўмее, падпішамся.

На другі дзень Юлік напісаў, як умеў, заяву і паслаў па хатах з ёю адзінаццацігадовага Мацвеевага хлопчыка. Усе, хто ўмеў, распісваліся.

А цераз тры тыдні, як заява прыйшла з павета з рэзалюцыяй, Юлік пайшоў па вуліцы, зазіраючы ў кожнае акно, так, як і той раз. Але цяпер яму памагаў ужо сам Мацвей Сцепанец.

І як прайшлі яны з канца ў канец вуліцу, усе — ад мала да вяліка — пайшлі выбіраць свой сельсавет.

НА БЕРАЗЕ

I

Густы і мокры вецер гоніць сырыя і цяжкія хмары; яны грузна плывуць, лезучы адна на другую, закрываюць сабою неба і сонца і робяць асенні дзень шэрым і хмурным.

Часам спускаюцца яны нізка і сеюць на мокрую зямлю дробны дождж-імглу, а часам узнімаюцца вышэй і, не вытрымаўшы сілы ветру, разрываюцца і ачышчаюць бледную сінь неба. Тады пакідае ісці дождж, і пачынае выглядаць сонца.

Ад яго свету белая пена быстрай і шумлівай ад ветру ракі аддае жаўтавата-бліпгчастым колерам.

Рака выйшла з сваіх берагоў.

Густая і каламутная ад асенніх дажджоў вада ў ёй паднялася і заліла абодва берагі.

З быстрага размаху свайго кідае яна на іх сваёю пенай, б'ецца аб купчастыя вяршаліны затопленых ёю кустоў алешніку і крушыны і весела плюхае, бурліць і шуміць...

У тым месцы, дзе канчаецца вада і пачынаецца жаўтавата-зялёны, пацямнеўшы бераг, стаіць прыкручаны к слупку новенькі невялічкі паром. Ззаду за ім, бліжэй к сярэдзіне ракі, свецяцца ў вадзе жоўтыя дошкі-масткі, якімі абложан бераг у тым месцы, дзе ў звычайны час прыстае паром. Цяпер, як паднялася вада, ён прыстае проста к зямлі і ходзіць паверх сваіх масткоў.

Направа, збоку — залітыя вадою, асмаленыя па́лі, на якіх трымаўся мост, спалены палякамі ў вайну. Паром ходзіць да часу, пакуль не будзе зроблен новы мост.

Процію парома, у некалькі кроках ад вады прытулілася к зямлі будка паромшчыка. Яна сплецена яшчэ ў канцы лета з бярозавых дубцоў. Лісце на іх пажоўкла і пасохла і цяпер шуміць на ветры ціха і нудна.

Вакол будкі — скошаны ўлетку поплаў, сям-там чарнеюць на ім нізкія купіны, атава збіта быдлам і пацямнела.

Па ёй задумёна і важна спацыруюць вароны; месцамі зямля ад іх, на вялікі абшар, чарнее жывымі купінкамі. Як пачынае свяціць сонца, яны ўзнімаюцца і, весела крычучы, нізка кружацца над зямлёю.

На той бок ракі, на ўзгорку, сярод заворанага на зіму поля, відаць вёска Хартонаўка.

На гэты бок, не вельмі далёка — голы ўжо дубовы лес і пры ім, як клешч пры вялікім целе,— малады бярэзнік.

На беразе пуста.

Адзінокі паром трасецца на вадзе, шморгаючы аб пусты, звіты ў некалькі столак дрот, працягнуты цераз рэчку, з аднаго берага на другі. Каля будкі валяецца некалькі паленняў дроў, куча лому і каля яе патухшае вогнішча...

Паромшчык Амелька Вілач не вылазіць з свае будкі — рад, што перавозіць некага: гэтакаю пагодаю мала хто ездзіць і ходзіць.

Яму пяцьдзесят год. Цвёрдыя вусы яго канцамі сваімі растуць уніз і закрываюць рот. Мяккая, махнаценькая «папоўская» шапка яго заўсёды ссунута на патыліцу, адкрываючы шырокі лоб і даючы твару яго такі выгляд, як бы ён на доўгі час збіраецца падняць сваю галаву ўгару і чорнымі вачыма сваімі пільна ўглядацца ва ўсё тое, што робіцца вакол.

Нізка стрыжаныя валасы яго каля вушэй чуць-чуць серабрацца сівізной.

На ім кароткая цвёрдая жакетка з тоўстага гаспадарчага сукна, саматканыя порткі з вузкімі чорнымі палоскамі, уздоўж па шэрым, і боты з нізенькімі халявамі і падковамі.

Сягоння ён вясёлы.

Атрымаўшы ўчора ў іспалкоме месячную пенсію за сваю службу пры пароме, ён начаваў гэтую ноч дома — у вёсцы, на той бок лесу, вёрст дзве ад парома.

Прыйшоў ён сюды раніцаю, як яшчэ было цёмна, і свайго васемнаццацігадовага сына Міхася, які быў пры пароме замест яго, застаў стаячым пры самай вадзе.

— Ты чаго ў будку не лезеш? — запытаў ён яго.

— Толькі што прыйшоў,— адказаў той весела.

— А дзе ж ты быў?

— На тым баку, у Хартонаўцы.

— Чаго?!

— Там камсамольцы нашы спектакль ставілі, ішлі вечарам, я іх перавёз і сам пайшоў з імі.

— А паром на каго пакінуў?!

У голасе бацькі пачуўся нейкі страх.

— Ні на каго. Прывязаў на тым боку і пайшоў. Які тут чорт, думаю сабе, паедзе гэтакім ліхалеццем.

— І нічога?

— Мусіць, нічога. Як пакінуў — так і застаў.

— Добра, што каго чорт не нагнаў,— сказаў Амелька ўжо весела.— А дзе ж больш хлопцы?

— Там начуюць.

— Вось ты, чорт яго бяры,— загаварыў Амелька ўжо зусім развесяліўшыся,— пакінуў ды і пайшоў. Адвага. Я б ніколі не адважыўся. Ну, ідзі дамоў,— закончыў ён цішэй.

Міхась паглядзеў на свае мокрыя боты, падцягнуў вышэй халявы і пайшоў паволі к лесу, а Амелька, зірнуўшы на той бераг і апрача туману нічога там не ўбачыўшы, палез у сваю будку.

І з таго самага моманту аж дагэтуль ніхто тут не ездзіў.

Толькі ў гадзін восем раніцы прыйшлося перавозіць камсамольцаў — усё суседніх хлапцоў з свае вёскі.

Яны, паставіўшы спектакль, начавалі ў Хартонаўцы і ішлі дамоў.

Яшчэ здалёк Амельку пачуліся вясёлыя песні і крык:

— Міхась, э-ээ!.. Рыла суконнае, перавозь!.. О-о-э-э!..

Амелька выскачыў з будкі і стаў адвязваць паром. Мокрая, раскудзеленая вяроўка не развязвалася, і хлопцы нецярпліва крычалі:

— Скарэй, а то ўто-о-о-пім! Заснуў!.. Гэ-эй!..

— Успееце, чорт вас не возьме,— сярдзіта і весела гукнуў ім Амелька.

— А, дзядзька Амяльян! — пачуўся крык з таго берага.— Скарэй, дзядзька, не марудзь!

— Скінь порткі, дык будзеш вё-о-орткі,— весела, са смехам гукнуў другі голас.

Хлопцы крычалі, часам апошнія словы прыспеўвалі. Звонкія галасы іх рэзалі паветра і глушылі шум ветру і вады.

Амелька ўпёрся нагамі ў паром і пачаў перабіраць рукамі мокры дрот. Паром, ціха паскрыпваючы, загойдаўся на вадзе і папоўз цераз раку.

Зразу Амельку абвеяла мокрым ветрам. Ён зажмурыў вочы, ад чаго твар яго прыняў выгляд такі, як бы Амелька к нечаму прыслухоўваецца...

Яшчэ не падплыў ён к берагу, як вясёлыя камсамольцы пачалі скакаць на паром.

— Паволі,— крычаў Амелька,— патопіцеся, дурні, чаго вас дрэнчыць!

— Назад! — закрычалі яму ў адказ хлопцы.

Паром яшчэ не прыстаў к берагу, а яны ўжо ўсе былі на ім. Некалькі рук, адапхнуўшы Амельку, замітусіліся на мокрым дроце. Паром быстра, так, як ніколі, пайшоў к берагу.

— Вось чэрці,— сказаў Амелька,— усё роўна, як лукавы іх падмывае. Чаго вы гэтакія вясёлыя?

— А чаго плакаць,— адказаў яму смуглы Міколка, сын яго суседа Кастуся,— на свеце няма чаго плакаць...

І, пачакаўшы з хвілінку, закончыў:

— Каб, здаецца, трохі цяплейшая вада, дык так бы плюхнуўся і паплыў бы процi вады.

— І ўтапіўся б,— сказаў Амелька.

— Не ўтапіўся б,— адказаў рашуча Міколка.

Паром падплыў к берагу. На зямлі рабілася святлей — на небе пачала расплывацца светлая лапіна: гэта сонца хацела прабіцца скрозь хмары.

Хлопцы пасаскаквалі з парома. Міколка прыкруціў яго к слупку, і ўсе пачалі біць рукамі аб полы свае адзежы — ад сырасці і халоднага, мокрага дроту памерзлі рукі.

Амелька праверыў, ці добра Міколка прывязаў паром, і хацеў ужо лезці ў сваю будку, але хлопцы, як бы згаварыўшыся, схвацілі яго за рукі і, зрабіўшы кола, усе гуртам закружыліся.

— Пусціце, д'яблы,— крычаў Амелька,— знайшлі таварыша!

Але хлопцы знлі вясёлы гумар Амелькі. Знаді, што часта ён сам, схваціўшы дзе-небудзь на ігрышчы дзяўчыну, пускаўся з ёю ў скокі.

І яны яшчэ мацней закружыліся і зачмокалі нагамі па мокрай зямлі.

Сонца весела пячэ,
Цераз мост вада цячэ,—

стараючыся пападаць у такт нагамі, загукаў Міколка вясёлую песню. Гурт здаровых галасоў зычна хваціў далей:

Пад вадою мост дрыжыць,
Па вадзе Міхал бяжыць!

Старога Амельку раптоўна ахваціла буйная вясёласць. Ён бачыў, як хлопцы спрытна ўзляталі ўгару, ускідалі махам галавы з вачэй свае доўгія валасы і шчабяталі песню. А мокры і жывы вецер весела свістаў у вушы і вочы.

І ўжо не спрачаючыся, а з ахвотаю, ён дробна затупаў

нагамі, махнуў галавою, каб скінуць з яе шапку, і, стараючыся не адставаць ад хлапцоў, загукаў разам з імі:

Ой, куды цябе нясе?!
Згінеш ў рэчцы-паласе.
Разгулялася вада,
Чаго прэ цябе бяда?!

Далей Амелька не знаў слоў песні і, кружачыся, выкрыкваў толькі адны галосныя зыкі:

— О-а, о-а, о-а-о!

А хлопцы не пакідалі:

Не загіну я ў вадзе:
На той бок, у слабадзе
Жджэ дзяўчыначка мяне —
Дык ці ж можна згінуць мне!

— Капут! — крыкнуў адрывіста Міколка, пускаючы рукі.

Кола раскідалася, і хлопцы пачалі выціраць рукавамі пот з зачырванеўшых твараў.

— Ой, замарылі, д'яблы,— сказаў, моцна сапучы, Амелька.

— Давай, дзядзька, яшчэ пагрэемся,— смеючыся, сказаў Міколка.

— Хай яго агонь спаліць, дайце адсапціся,— адказаў Амелька і моцна дыхнуў.

— Калі так, дык марш,— сказаў адзін з хлапцоў,— можа, дзядзька, маеш што дамоў перадаць?

— Я толькі што сам з дому.

— Ну, дык аставайся здароў! — закрычалі хлопцы.

— Пабольш скачы — весялейшы будзеш,— пачуўся яшчэ адзін голас.

— Не маракуй, што пакруцілі,— пачуў яшчэ Амелька адзін голас.

На апошнія словы ён аглянуўся на хлапцоў і весела, ласкава зарагатаў ім услед:

— А каб вас паляруш, каб вас!

Хлопцы пайшлі к лесу, а Амелька астаўся адзін на беразе. Ён трохі патупаў на адным месцы, паглядзеў на неба.

Там вецер нагнаў цэлыя шэрагі хмар, збіў іх у адну густую цёмную масу і закрыў ёю светлую лапіну ад сонца. На зямлі зрабілася цёмна і нудна. Здавалася, што мокрыя лагчынкі кругом на поплаве больш яшчэ сталі выпускаць з сябе густога і белага, як малако, туману.

Пільна і падрабязкова разгледзеўшы ўсё гэта, Амелька палез у сваю будку і, лежачы там на саломе пад кажухом, да самага паўдня думаў розныя вясёлыя думы.

II

Папаўдні к парому зноў прыйшоў Міхась.

Амелька сядзеў ужо на зямлі пры раскладзеным вогнішчы і пёк на ражэнчыку сала.

— Ты чаго? — запытаў ён Міхася.

— Нічога,— адказаў Міхась,— на поле гэтакаю пагодаю не выедзеш, дома работы няма, пайду, думаю, сюды, панюхаю ветру.

— Панюхай,— сказаў, смеючыся, Амелька. Яму было смешна з таго, што сказаў Міхась.

— Хочаш? — працягнуў ён сыну сала.

— Не,— адказаў той.

Амелька пачаў есці, а Міхась, абапёршыся на локаць, расцягнуўся на сухім месцы каля будкі і, паплёўваючы на зямлю, стаў глядзець некуды паверх вады.

На зямлі зноў рабілася святлей. Вецер зганяў хмары ў адно месца, на паўночную старану неба; яны, ужо лёгкія і паслушныя, падніміліся высока і быстра плылі, ачышчаючы паліняўшае неба. Туман пачаў знікаць, і на той бок рэчкі выразней стала вырысоўвацца вёска Хартонаўка. Рака плюхала так, як і раней, але вада ў ёй пачала фарбавацца ў ясныя, бліштастыя колеры.

Міхась маўчліва і быстра падняўся з зямлі, не аглядаючыся вакол, падышоў к вадзе і стаў так, як і раней, глядзець паверх яе.

— Што разглядаеш? — запытаў сына Амелька.

Міхась маўчаў.

— Аб чым думаеш? — запытаў зноў Амелька, памаўчаўшы.

— Не ведаю і сам. Нечага хочацца.

— Чаго?

— Кажу, што не ведаю.

Міхась пакінуў глядзець цераз рэчку і падышоў к бацьку.

— Вось так,— загаварыў ён,— часам паглядзіш на ваду, на хмары, паходзіш па полі на ветры, і захочацца нечага. Каб той, здаецца, аэраплан, дык узняўся б на доўгі час і лятаў бы, каб вецер свістаў у вочы і вушы. Эх, няма лодкі, паплыў бы проці вады.

— Ага, узяло,— у сваю чаргу загаварыў Амелька,— і са мною гэта часта бывае. Узяў бы тады, здаецца, у кузні молат і лупіў бы з усіх сіл па кавадле. Эх, сколькі сілы ў нашага брата!

Амелька набраў поўныя грудзі паветра і дыхнуў.

— Вось жывём,— загаварыў ён далей, увесь ахоплены наплывам нейкіх новых думак,— зямля вялікая, колькі на ёй усяго ёсць, а мы, апрача свае вёскі ды гэтага лесу, нічога больш не бачым. Жывём неяк, як той поп кажа, пабожаму, на адным месцы, хоць сілы ў нас многа.

— Знаеш,— сказаў Міхась,— пайду я ў флот, зраблюся матросам. Запішуся ў камсамол і пайду. Нашто, каб сіла прападала дарэмна; буду тут марнаваць сябе адно.

— Як хочаш. Не малы ўжо,— сказаў Амелька.

Амелька быў увесь, таксама як і Міхась, ахоплен нейкаю вольнаю сілай — на зямлі было так шумна і весела.

— Пайду,— сказаў Міхась і неяк задумёна прыбавіў: — Весела ісці лесам. Дома там нейкі сход будзе вечарам, трэба быць.

Ён зняў з галавы шапку, паправіў валасы і пайшоў павольі, углядаючыся ў зямлю і як бы што думаючы. Шырокі і кароткі, без каўняра, кажушок на ім развяваўся на ветры.

Амельку абхапілі думы.

«Вось астаўся адзін на пустым беразе,— кружылася ў яго галаве,— астаўся адзін, і ніхто не бачыць і не ведае, дзе я і што раблю. Колькі людзей на свеце, і ўсякі па сабе. Схованы адзін ад другога па вёсках, лясах. Не можа чалавек бачыць таго, што робіцца нават за дзесяць вёрст, не то што каб угледзеў ён усю зямлю сваю. Не бачыць ён яе, бачыць усяго маленькі кусочак пад нагамі сваімі».

«Не бачыць, а знае яе,— выплыла другая думка,— ведае, дзе што на ёй. Без абмылкі патрапіць, куды хоча. А можа калі-небудзь выдумае што-небудзь такое, на чым паднімецца так, што ўбачыць усю зямлю, як бачыць сонца. Пэўна, што некалі, можа нават скора, будзе гэта.

Хай ідзе Міхась, куды хоча,— думаў ён далей.— Ніколі не трэба станавіцца чалавеку на дарозе, калі ён чаго шукае. Шукаючы і хочучы, усё знойдзеш. Хто шукае разумнага — таму паможы.

Але ці разумнага шукае Міхась?

Загаварылі многія цяпер па-новаму. Многа іх з'явілася і зусім новых. Павярнулі ўсё жыццё, пакінулі багатую спадчыну мінулага».

І тут у Амелькі бліснула новая думка-пытанне:

«Чаго гэтыя, новыя людзі заўсёды так радасны, такія вясёлыя?!

Значыць, у жыцці яны бачаць нейкую радасць, нейкае шчасце. Знаюць яны кожны крок свайго жыцця...

Ідзі, Міхась»,— думаў далей Амелька.

За Дунаем стаіць хатачка-а-а...

— перарваў яго думкі высокі чысты голас. Спяваў чалавек, павалі пад'язджаючы к парому.

Не кажучы ні слова, Амелька ўзяў каня за обрадь, узвёў на паром, які і пагнаў прывычнаю рукою к другому берагу.

Там, узяўшы грошы за перавоз і даўшы чалавеку квітанцыю, паволі паплыў назад.

Чалавек не сказаў ніводнага слова, а толькі, ад'язджаючы, кіўнуў галавою і з нейкаю задуменнасцю ў голасе зноў заспяваў.

«Вось праехаў чалавек,— думаў Амелька,— невядома, адкуль і хто і пра што ён думае. Колькі ў гэты момант думак на зямлі?! І ўсякая думка аб тым, каб як найлепей зрабіць дзеля гэтага моманту. І аднак, нягледзячы на гэта, чалавек увесь час мучыцца на зямлі. А гэтыя, новыя камуністы, суседнія мае хлапцы-камсамольцы, заўсёды вясёлыя, знайшлі, мусіць, дарогу к гэтай радасці...»

Амелька адплыў на сярэдзіну ракі, прыпыніўся і стаў глядзець на ваду.

Яна ўжо не пенілася і не шумела так моцна, як раней, бо сціх вецер; яна адлівала чырванню, бо празрыста свяціла сонца. Яно ўжо было на захадзе, і свет яго быў чырвоны. Неба ачысцілася ад хмар.

Амелька паглядзеў, як паволі, але заметна, супакойвалася вада, і ў звязку з гэтым у яго выплыла новая пастаронняя думка:

«А чалавек некалі ўзварушыць сабе на карысць усю зямлю, так, як вецер ваду. Чалавек моцны. Каб яго сілы не растрачваліся на тое непатрэбнае, што дагэтуль вядзецца на зямлі, не тое б можна было бачыць цяпер у жыцці...

Што б з чалавекам ні зрабілася, ндзе ён не дзенецца з свае зямлі. Уся зямля, кожны яе кусочак аднолькова родны чалавеку».

Думкі ў Амелькі выплывалі адна за другою. Ён не мог улавіць ні пачаткаў, ні канцоў іх. Але ўсе яны зводзіліся к таму, што людзі, злучыўшыся ў адну вялікую сям'ю, зро-

бяць на сваёй зямлі нешта такое, што будзе большае па сваёй сіле за самую зямлю. Вялікае дзела робяць яны.

Корань гэтай думкі ён пачуў раз у павятовым горадзе ад аднаго прамоўцы на лекцыі для сялян.

— Усе тыя, што самі працуюць,— гаварыў прамоўца,— злучыўшыся пад сцягам камунізма, арганізуюць вялікую сілу, якая знішчыць усё тое, ад чаго так мучыцца, жывучы, чалавек...

Амелька думаў і глядзеў вакол.

На той бок рэчкі, недалёка ад вёскі Хартонаўкі, выехаў араць чалавек. Яго каравая, цёмная фігура здавалася здалёк куском той самай зямлі, па якой ён ходзіць.

— Пайду, пагавару з чалавекам,— сказаў сам сабе Амелька,— а то яшчэ здзічэю тут адзін.

Над апошнімі сваімі словамі ён нейк хмурна ўсміхнуўся.

Паволі, як бы раздумваючы, ці варт плысці, папоўз паром назад к берагу. Амелька, утомлены думкамі, вяла перабіраў рукамі дрот.

Выйшаўшы на бераг, ён зразу размеранымі крокамі пайшоў к аратаму. Той, ласкава пакрыкваючы на свайго коніка, паволі ішоў за плугам, неглыбока заворваючы ржышча на зіму.

Ён быў у доўгім, парыжэўшым ад старасці халаце, няроўна абарваным унізе; доўгія валасы яго закрывалі вушы. Каравыя рукі яго ўспіраліся на плуг, і, каб не ён сам тут, можна было падумаць, што гэта які-небудзь корч, нядаўна выцягнуты з зямлі. Босымі нагамі ён ціха ступаў па мяккай чорнай зямлі.

Гэта быў Амелькаў знаёмы.

— Здароў, брат,— сказаў Амелька, падыходзячы блізка.

— Здароў! — адказаў той, прыпыняючыся.

— Позна, браце, араць выехаў.

— От... распагодзілася,— загаварыў араты,— дык я думаю сабе, выеду хоць ад меж адбяру, усё хлопцу будзе заўтра лягчэй. Але як выпагадзілася,— панізіў ён голас,— цёпла, весела.

У гэтых словах — «цёпла, весела» — чулася нейкая радасць чалавека, які бачыць сонца і светлую ад яго зямлю.

— Добра арэцца? — запытаў Амелька, каб як-небудзь разгаварыцца.

— Добра,— адказаў чалавек і, глянуўшы ў разору,

прыбавіў: — Люблю я, браце, араць. Ходзіш сабе босы па мяккай разоры, і здаецца табе, што зямля ў цябе ўлазіць.

— А хіба гэта добра?

— Ну, а што, браце. Чалавек адарваўся ад зямлі — прапаў...

— А дзе ж ён можа дзецца з зямлі? — сказаў Амелька.— Усё роўна нікуды з яе не зыдзеш, каб і хацеў. На ёй астанешся.

Чалавек паціснуў плячыма, бо не знайшоў адказу.

А Амелька пачуў думку, выказаную чалавекам. Гэта думка ўвесь час у яго самога была ў галаве. І яму стала весела. І ўсе яго думкі, як бы зрабіўшы сваё дзела, зніклі, пакінуўшы нейкае лёгкае і бадзёрае пачуццё ў грудзях.

— Дай, браце, я прайду зараз вакол,— сказаў Амелька, беручыся за плуг,— даўно ўжо не араў.

— Прайдзі сабе,— сказаў чалавек і, махнуўшы пугай на каня, ціха гукнуў: — Но!..

Амелька пайшоў за плугам па паласе. Падняўся на гору, мінуў яе і спусціўся ўніз, дзе пачынаўся невялічкі паплавец і на ім рэдкія кусты.

К яму, па калючым іржышчы, босы і ў адной кароткай кашульцы, падкасаны, быстра бег хлопчык гадоў трынаццаці.

— А дзе тата? — запытаў ён, трохі спалохаўшыся.

— Там, за горкаю,— адказаў Амелька.

Хлопчык пазнаў Амельку і загаварыў быстра, глытаючы словы:

— А я бягу, гляджу — здаецца, не тата. Ажно ж гэта вы, дзядзька Амелька. Дайце адно мне.

Амелька перадаў плуг хлопчыку, і той, трохі блытаючыся па разоры нагамі, пайшоў, сваімі дзіцячымі тоненькімі рукамі дзержачыся за плуг і пакіроўваючы яго верна, так, як і трэба.

— Чаго ж ты прыйшоў, змерзнеш,— сказаў бацька яму, як яны з Амелькам, абышоўшы кругом, прыйшлі на старое месца.

— Так,— сказаў хлопчык і засмяяўся.

— Ходзіць у школу,— сказаў бацька з нейкаю гордасцю ў голасе, гледзячы на Амельку і паказваючы пальцам на сына,— і мне памагае.

— Ну, а што ж,— адказаў Амелька, зноў адчуваючы наплыў думак.

Бачачы, што аратыя збіраюцца дамоў, ён паглядзеў,

як сонца быстра кацілася за лес, і, развітаўшыся з імі, пайшоў к парому.

Там ён хутка пераве́з на свой бок некалькі фурманак з жытам, а на другі бок двух чырвонаармейцаў.

Яны ехалі на двухкалёсным зялёным возе і некуды спяшалі.

Прыцемкам ужо стаў Амелька раскладаць агонь на беразе.

III

— Паром! Гэ-эй... паро-о-о!..

Чутно было, што крычыць чалавек здаровы і з ахвотаю, рад, што ёсць прычына пакрычаць.

Ён бачыў ужо, што паром плыве к яму, але не пакідаў крычаць і, мусіць, любаваўся сваім голасам, які зычна, па некалькі раз, паўтараўся на другі бок ракі, у лесе.

Праціраючы заспаныя вочы, Амелька плыў на крык. Паром без шуму сунуўся па спакойнай, цёмнай каля берага і белай на сярэдзіне вадзе, якая пад ім чуць-чуць дрыжала серабром ад свету месяца.

Ад гэтага свету і поле кругом было нейкае белаватае, і здавалася, што нешта там прытаілася, сочыць за ўсім, што робіцца вакол.

На паром чакала многа фурманак. Шэрай масай стаялі яны каля вады, каля іх цямнелі і варушыліся коні і чуліся людскія галасы.

— Хто першы — узводзь каня,— сказаў Амелька, прыгнаўшы паром к берагу.

— А колькі фурманак можа ўз'ехаць на яго зараз? — пачуўся з змроку грубы, як стук абуха, голас.

— Адна.

— Э, мала. Доўга перавозіць будзеш.

Чорная ад змроку пара коней усцягнула на паром высокі воз, узышло чалавек пяць людзей.

Паром ціха рушыў назад.

— Чырвонаармейцы,— сказаў Амелька, прыглядаючыся да людзей.

— А што?! — гукнуў з-за воза голас.

— Нічога. Пазнаю, што за людзі. Здалёку?

— З горада.

— Куды?

— На граніцу.

Памаўчалі.

— Што за рака? — бухнуў той жа грубы голас.

— Лоша.

— Слаўнае месца. Лесу многа.

— Гэ-эй, там, скар-р-рэ-эй! Паро-о-о-о!..— гукнуў з берага нецярплівы голас.

— Чаго арэш, не пакінем, не бойся! — гукнулі з парома.

— Э-э-э, там, о-о-э!..

— Хочаш скарэй — кідайся ў ваду!..

Два галасы з розных берагоў весела рвалі ціш светлае ночы. Паром і без крыку быстра лятаў ад аднаго берага к другому, але людзям хацелася пакрычаць і слухаць зычныя рэхі ў лесе, над полем.

А на беразе, каля Амелькавае будкі, ужо раскладвалі агні. Аднекуль цягалі лом, сухія дубцы і збіраліся каля агнёў кучкамі. Выпрагалі і кармілі коней.

Гадзіны праз дзве ўсе ўжо перабраліся цераз рэчку. Людзей было больш сотні, яны зразу напоўнілі ціхі і пусты дагэтуль бераг роўным стрыманым гоманам. Чутно было, як «грукалі» коні, жуючы сечку. Гарэла некалькі вогнішчаў.

Амелька стаяў, прыпёршыся плячом да свае будкі, і глядзеў, як дрыжаў свет ад агнёў на тварах людзей.

Адзін твар здаўся яму знаёмым. Гэта быў малады яшчэ чалавек з густымі, падстрыжанымі вусамі.

«Няўжо Юрась з Даўгінава?» — падумаў Амелька і хацеў ужо падысці бліжэй, каб лепш разглядзець, але чалавек сам падняўся з зямлі і, пільна ўглядаючыся ў светлы змрок, стаў хадзіць вакол будкі, як бы стараючыся што-небудзь угледзець.

Прымеціўшы пры будцы Амельку, ён падышоў к яму і запытаў:

— Паромшчык?

— Але,— адказаў Амелька, пазнаючы Юрася.

— Тутэйшы? — зноў запытаў Юрась.

— Не пазнаў? — у сваю чаргу запытаў Амелька.— Юрась, так?

— Чакай,— сказаў замест адказу Юрась і, схваціўшы Амельку за плечы, павярнуў яго твар у бок агню.

— Амелька! — крыкнуў ён весела.— А я такі думаю — хто тут можа быць паромшчыкам, як не тутэйшы чалавек, і стаў прыглядацца, пагавару, думаю, з сваім чалавекам. Аж так яно і ёсць. Ну, як жывеш?

— Жывём. А ты яшчэ ўсё ў войску?

— У войску, старшым тэлефаністам служу, дамоў яшчэ мяне не пускаюць. Папалася якраз праходзіць праз свае, родныя мясціны.

— Дома будзеш?

— Буду, гэта ж па дарозе. Там, мусіць, дняваць будзем.

— Не надаела служыць?

— Не. Каб на адным месцы стаялі, можа і надаела б. Але служба такая папалася жывая — сягоння тут, а пазаўтра за сотню вёрст дзе-небудзь. Так ніколі не надаесць. Разглядай сабе свет і жыві. Весела так.

— А мне вось тут весела. Пераважу сабе што дзень, то новых людзей. Часам, чакаючы, думаю, каго-то цяпер прыйдзецца перавозіць. Што за чалавек і адкуль?

— І так слаўна,— адказаў Юрась,— самае галоўнае, у сябе не закайвайся, а жыві ў людзях. Глядзі на ўсё і ўсё ведай.

— Ну, а дамоў не хочацца?

— Мала калі думаю аб гэтым. Заўсёды хочацца да свае сям'і, сваіх хочацца пабачыць, пагаварыць, пажыць. А зямля — усюды зямлёю. Усюды працуй і будзеш жыць.

— Вось,— сказаў сам сабе Амелька ў думках сваіх,— ад каторага чалавека чую тое, аб чым сам часта думаю. На ўсякім месцы на зямлі чалавек дома.

І раптоўна захацелася яму глянуць на ўсё тое, што ў тую хвіліну рабілася на ўсёй зямлі. Захацелася яму куды-небудзь ісці, ісці ўсё бліжэй і бліжэй к нечаму таму, што ў галаве яго вырысоўвалася як галоўны пункт, цэнтр усяго жыцця.

Хацелася яму самому не стаяць каля свае будкі ціха і спакойна, а рабіць якое-небудзь дзела, якое магло б быць відавочным і карысным для ўсіх.

І, як Юрась, пакінуўшы гаварыць з ім, пайшоў к возу збірацца ў дарогу, Амелька, ахоплены вялікім наплывам думак, глядзеў, як варушыліся на беразе людзі, пакрыквалі на коней і збіраліся згінуць з гэтага берага, каб ніколі не паказацца пры такіх самых варунках на ім.

«Усё на свеце бяжыць і не варочаецца,— мігнула ў Амелькі новая думка,— не траць дарэмна і мінуты жыцця, бо не вернеш яго».

Пасля таго як бераг зрабіўся пустым, Амелька стаяў і слухаў, як патроху, неўзаметку сціхалі недзе каля лесу зыкі вайсковага абозу.

І тады, у звязку з усім перадуманым, з'явілася ў яго

новая, ім самім не зразумелая думка, нават не думка, а пачуццё.

«Трэба глыбей убіраць у сябе жыццё, бо жыць слаўна...»

Ён пайшоў у бок свайго парома і моцна, зычна дыхнуўшы, сказаў, не думаючы аб сваіх словах:

— Эх, ты!..

Каля самага парома ён азірнуўся кругом і бачыў, як чуць-чуць рабілася святлей на ўсходзе. Чутно было, як у Хартонаўцы галасілі пеўні.

Вакол больш не было ніякіх зыкаў; густая і чорная вада цякла ціха і спакойна.

НОЧ ПРЫ ДАРОЗЕ

I

Абодва яны шэрыя і тоўстыя ад сваіх суконных вопратак, з цяжкімі, грузнымі крокамі ад вялізарных ботаў.

Буяніўшы па жоўтым іржышчы палявы вецер абвяяў іх каравыя твары, мяў густыя барады, дарэмна стараючыся збіць іх з тропу. А яны ўсё ішлі сухою дарогаю, мала азіраліся назад, як бы не думаючы больш варочацца туды, адкуль выйшлі.

І ўсе іх прылады былі пры іх.

У старшага — Уласа — гладка прыставала к плячам падоўжаная вялікая піла ў дзеравянай раме зубамі; у малодшага — Кузьмы — разам з клункамі хлеба горбілася на спіне торба з малаткамі, напільнікамі, грунтвагамі.

Так і хадзілі яны.

Ад сяла да сяла, з мястэчка ў мястэчка. Праходзілі праз гарады і чыгуначныя станцыі. Прыпыняліся там, дзе была работа. Цягнулася яна, гэтая работа, год — не пакідалі яны яе; цягнулася два дні — былі там два дні. А канчалася работа — ішлі далей.

І цягнула іх к рабоце, а значыць, і к людзям, бо дзе работа, там заўсёды людзей спаткаеш.

— Сам ты адкуль, Улас? — запыталі раз у адной вёсцы, дзе яны пілавалі дошкі.

— Не ведаю,— адказаў Улас.

— Як так не ведаеш?

— Не ведаю. З усяго свету, мусіць. Радзіўся каля Вільні, дзе бацька пасля будынкі ў маёнтку будаваў, і што паўгода, то новае месца было. А потым, як сам узняўся на ногі, пайшоў з пілою па белым свеце. Так і жыву.

— І нічога?

— Хоць бы што... Прывычка.

А Кузьма — трохі іначай. Не любіў ён жыцця вечнага валацугі. Была ў яго недзе за Нясвіжам гаспадарка невялікая, жыў на ёй брат яго малодшы; а з братам ён заўсёды быў душа ў душу. Быў у войску, а потым, як звольніўся, граніца дзяржаўная ляжыць між ім і братам. Яно-то пастараўшыся і можна было б перабрацца туды, але нялішне кваліў на гэта Кузьма: пасля Чырвонай Арміі — паны; так і чакаў ён усё перамены.

З Уласам спаткаліся яны ў Жлобіне на станцыі. Гурт пільшчыкаў там дошкі пілаваў — мост там нейкі правілі. А тут якраз таварыш Уласаў пакінуў яго. І прыстаў Кузьма к Уласу. Так і пілавалі яны там, пакуль работа не скончылася; а потым, па старой прывычцы, пацягнуў Улас Кузьму за сабою па свеце: дзе чутна работа — туды і пайшлі...

Убіліся ў глуш. Усе вёскі ды хутары ў палёх і між лясоў. У гарачую летнюю пару, калі вёскі пуставалі цэлымі днямі, выправіўшы жывых усіх у поле, мала было работы. Часта тады і не заходзілі Кузьма з Уласам у вёску, а начавалі і днявалі нават часам каля рэчкі дзе-небудзь, у кустах. Пяклі вечарам сала на ражэнчыках, раніцаю ўмываліся ў рэчцы, вымалі з торбы сарочкі чорныя, якія даўно ўжо мыць трэба было, і, уцёршыся, ішлі далей.

Тады Кузьма, гледзячы на Уласа, і густую бараду сабе запусціў.

А ўвосень работы стала многа, хоць нядоўга прыходзілася прыпыняцца на адным месцы — тыдзень, два — не больш, але затое далей ужо пэўная праца чакала.

Любіў Улас працаваць у глушы восенню. Сытыя вёскі тады. А ў здаровыя ясныя дні «баб'яга лета», калі белае павуцінне блытаецца ў іржышчы за гумнамі, плавае ў чыстым сінім паветры, звон пілы гучна аддаецца ў прасторы.

Весела робіцца за працаю тады...

У пору, калі восень гатавалася ўжо ўступіць месца зіме, работы па вёсках больш яшчэ стала...

Было хоць ясна ад сонца, але холадна.

Начамі былі першыя маразы, але ў палях мала было ім што замарожваць — восень была сухая.

Па аўсяным іржышчы, каля хутароў, цягаліся крыклівыя гусі, а ў чыстым полі і на паплавах панавалі вясёлыя вароны.

Буян-вецер радасна гайсаў па полі, пераскакваў цераз кусты, з песняй забягаў наперад, зазіраў холадам у вочы, трапятаўся за каўняром, блытаўся ў вусах і барадах. Чуць-чуць ад яго пазвоньвала за плячыма піла; боты стукалі размерана, паважна.

— От каб дзе, здаецца, на адным месцы засесці, не люблю цягацца. Каб дзе гаспадарку якую завесці,— сказаў Кузьма.

— Па мне,— адказаў Улас,— можна засесці, можна і хадзіць. Мне ўсё роўна. А пакуль што добра было б пры-

пыніцца дзе сягоння на работу, цягнуцца далёка ахвоты няма ветрам такім — у вочы сыпле і з ног збівае.

— І ўсяго табе?

— Усяго. Табе другое дзела. Прывык ты к аднаму месцу з малых дзён. А мне ўсё роўна.

— Трэба будзе ў вёсцы якой паклапаціцца, каб на вясну зямлі кавалак адвялі — там і засяду, калі граніца дадому не адкрыецца. Зімою падумаю.

— Падумай сабе... А сяла не відаць нідзе... Заварочваецца як бы вецер з другога боку...

Потым змоўклі і ціха ішлі далей, аддаўшыся глухой дарозе — куды прывядзе... Як дарога крута спусцілася ўніз, узышлі на мосцік над вузкаю рэчкаю. Чыстая вада, сціснутая абкошанымі берагамі, баялася некуды спазніцца і ўсё плыла-плыла, падганяючы сама сябе. Вецер шараваў рэдкімі калівамі пакалечанага быдлам плюшніку аб берагавыя карчы.

— Што гэта ён там робіць,— сказаў Кузьма, ткнуўшы пальцам налева.

Улас стаў і прыгледзеўся.

Там, на жоўта-зялёным беразе, дзе пачыналіся нізенькія кусты ядлоўцу, сядзеў, прытуліўшыся к караваму пню крывое, голае вярбы, рыжы мужык у жоўтым, доўгім кажусе. Ззаду за ім цягалася чорная кабыла, пашчыпваючы нізенькую мёрзлую траву, а вецер падмахваў пасмамі яго доўгае, чырвонае барады, ад чаго падобнымі яны былі да языкоў полымя на вогнішчы ўночы.

— Што гэта яму прыйшло ў галаву пасвіць каня гэтакаю парою?

— Не, гэта ён там так нешта робіць другое.

— Можа і гэтак... Давай сядзем на мосце — аддыхнём і закурым. Ды папытаем, дзе тут вёскі якія ёсць.

Яны селі на халодным мосце, глядзелі ў адно месца, і здавалася ім, што сонца як бы грэць трохі стала.

Рыжы мужык падышоў к пільшчыкам. Высокаю і лёгкаю фігураю сваёю стаяў ён проста пры самым мосце ўнізе, улажыўшы рукі ў рукавы кажуха і ад холаду чмыхаючы тонкім гарбатым носам.

— Аддыхаеце?

— Але.

— Далёка ідзіцё?

— І далёка і блізка. Дзе работа будзе з пілою — нідзе не брыкуем. А сёлы далёка тут?

— Блізка.

— А ты гэта, чалавеча, што каня пасеш гэтакаю парою?

— Пасу,— усміхнуўся крыва рыжы.

— Такі праўда пасеш?

Рыжы скрывіў рот і шырока ўсміхнуўся.

— Ну? — дапытваўся Кузьма. Яму хацелася ведаць, чаго гэта такою парою сядзіць мужык на поплаве. Усімі сваімі пачуццямі і думкамі ён сам быў селянін, і гэта цікавіла яго.

— Ёсць, браце, прычына сядзець мне тут,— загаварыў рыжы.— Вартаўніком сяджу, вось што. Унадзілі ездзіць поплавам — бліжэй, а дарогай — кружней. Па чарзе выходзім кожны дзень, аж абрыдзела. Я сяджу тут і прашу бога, каб каго чорт нагнаў — не памілую, дубінаю галаў растаўку сукінаму сыну. Проста хочацца, каб хто праехаў. Вось слаўна было б.

— Э-э-э.. дык табе, як я бачу, пра поплаў мала клопату, а пра чужую голаў!

— Да гэтага давялі.

— Вось штука... Што бывае з чалавекам часам, гы-гы-гы-гы!..

— Чаго рагочаш,— агрызнуўся рыжы на Кузьму.

— Ды так. Я не з цябе, а з таго, што з чалавекам часам бывае.

— Эх, каб ты згарэла,— гаварыў рыжы,— ніхто, як на злосць, не едзе, як бы ведаюць, што я вартую.

Рыжы ціха, як бы сам над сабою, усміхнуўся. І ўсе яны ўсміхнуліся, потым закурылі. Рыжы ўжо ўсадзіў нос у жменю Кузьмы, дзе тлела запалка, але, не прыкурыўшы, раптоўна ўскінуў галаву ўгору, прыслухаўся і азірнуўся. Там, дзе ён нядаўна сядзеў, грукалі калясьмі драбіны. Рыжы кінуў папяросу ў рэчку і сам пабег па беразе. Драбіны ўехалі ў кусты, ён узаскочыў на каня і кінуўся ўслед.

— От, брат,— зарагатаў Кузьма,— што робіцца, каб на яго агні. Гы-гы-гы-гы!..

Ён усімі сваімі пачуццямі і думкамі ўвайшоў у справу рыжага мужыка; хацелася яму скінуць з плеч пільніцкую торбу з манаткамі і напільнікамі і гнацца разам з рыжым за возам па кустах. І ў тую хвіліну, нават няведама для яго самога, у глыбіні яго мазгоў пачала фармавацца думка адцурацца пілы і ўзяцца за плуг. Дзе і як — усё роўна. Так захапіла яго гэтая сялянская справа на пустым поплаве.

А Улас паглядзеў, як рыжы схаваўся ў кустах, паправіў на спіне пілу і, тузянуўшы за рукаў Кузьму, пайшоў далей.

— А я гляджу,— сказаў ён ідучы,— сядзіць чалавек на беразе, падпёршы плячыма пень, і думаю — нешта тут робіцца. А разабраўся бліжэй — самая пусцячына. Ды гэта яшчэ нічога. Але часам даводзілася, бывала, бачыць, як чалавек што-небудзь і сапраўды задумае як бы важнае, а як прыгледзішся — гэтаксама.

Кузьма ішоў і думаў аб тым, як добра было б быць на месцы рыжага мужыка. Чысціць дома каня, правіць плугі, малаціць, хадзіць па мёрзлым іржышчы к рэчцы, глядзець на паплавы.

І ён ад наплыву думак загаварыў, стараючыся выказаць іх, але блытаючыся ў словах:

— Гэта ж, брат, каб на яго паляруш... от бо, брат, неяк, ліха на яго...

І раптоўна змоўкшы, махнуў рукою і маўчаў ужо ўсю дарогу.

II

У вёсцы вецер уздзіраў салому на стрэхах, шамятаў ёю, гнаў разам з сухім і халодным пылам па вуліцы. За вугламі, на сухім картаплянiку, валяліся сабакі, падымаючы галовы на халоднае сонца. Па зацярушаных саломаю дварах галасілі пеўні, дзеці плакалі, ушушканыя ў старыя кажухі і халаты. Дзе-нідзе стукалі па гумнах цапы, бабы і мужыкі абтыкалі мохам хаты каля вокан, падваліны пяском абсыпалі, сцены кастрыцай абкладвалі.

Ах хаты да хаты паволі хадзіў кульгавы жабрак і маліўся за «душы змарлых». З каждае хаты яму выносілі кавалак хлеба або невялічкую скварку, і ён, схаваўшы ўсё гэта ў торбу, зразу пакідаў спяваць, абрываючы сваю «малітву» на паўслове. У іншай жа хаце яму доўга нічога не выносілі. Ён канчаў сваю песню, зазубраную за добрую жыццёвую практыку, а з хаты яшчэ ніхто не выходзіў. І тады ён, каб не маўчаць, пачынаў спяваць усё, што прыйдзе ў голаў, абы яно было так ці іначай звязана з «душамі змарлых».

«Каб вашы душачкі па печы насіліся».

«Каб халоднаю зімою яны з палатак не злазілі...» — цягнуў ён часта ў такіх выпадках; прыдумляў усё новыя і новыя «блажэнствы душам змарлых», да таго часу, калі

яму чаго-небудзь не выносілі з хаты. Тады ён скоранька гаварыў «дзякаваць пакорна вам, а мне на міла здароўе» і ішоў далей.

Улас і Кузьма ўвайшлі ў ветліцу пад вечар. Бороды іх былі змяты, твары запылены. Гледзячы на малюнкі вясковага жыцця, Кузьма зноў адчуў у сабе жаданне астацца дзе-небудзь у вёсцы на гаспадарцы. І мала-памалу з'явіўся ў яго нейкі страх перад думкаю, што зноў трэба будзе з гэтай вёскі ісці далей, шукаючы работы. З такімі пачуццямі і думкамі прайшоў ён з Уласам усю невялічкую вёску. Работы тут, як відаць, было многа — уся вуліца завалена была дзеравам, кожны гаспадар збіраўся на вясну, мусіць, ставіць новую хату або правіць старую.

— Тут, брат, зазімуем,— гаварыў весела Улас.

А Кузьма ўжо станавіўся вясёлы. У яго думках пачала ўжо маляваца магчымасць, прабыўшы тут зіму, прыгледзецца к тутэйшаму жыццю, завясці знаёмствы і, атрымаўшы кавалак зямлі, астацца тут жыць.

Больш, як дзе, дзерава было за вёскай, каля высокае старое хаты, стаяўшай на ўзгорку, асобна. Туды падышлі пільшчыкі. Яны ўвайшлі ў вялікі, чысты двор, зарослы клёнамі. Разганяючы чарады гусей і качак, падышлі яны к ганку, і Улас прывычна стукнуў пальцам у шыбу. Потым глядзелі на дзверы — хто выйдзе.

Скрыпнулі дзверы, і на ганку паказаўся рыжы мужык. Ён быў ужо раздзеты; твар яшчэ больш чырванеў, як бы распараны.

— А браткі ж мае,— загаварыў ён,— гэта ж трэба якраз трапіць. Вось добра. А я ўжо пасля шкадаваў, што пусціў вас: гэта ж мне трэба якраз дзерава гэтае папілаваць усё.

— Ды тут у вас работы ў вёсцы многа.

Рыжы агледзеў свой двор і павёў пільшчыкаў у хату. Там было прасторна і светла. На вялікіх вокнах стаялі пабітыя гаршкі з нейкім запыленым зеллем, к сцяне кросны туліліся, ад якіх пахла ні то мокраю пражаю, ні то свежаю кастрыцаю. Вузенькія дзверы ў пабеленай сцяне вялі ў адгароджаны дошкамі невялічкі пакойчык.

І зразу ў пільшчыкаў мільганула аднолькавая думка — багатыр.

— Кулак,— ціха шапнуў на вуха Кузьма Уласу. Той прыжмурыў вочы, згадзіўшыся.

А рыжы загаварыў:

— Вы ў мяне сягоння начуйце, а за начлег распілуеце

мне заўтра дзве плашкі напалам. Заўтра ж або вечарам сягоння пагаворым аб рабоце. Пілоўкі ў мяне многа. А за начлег — я ж кажу, распілуеце мне дзве плашкі заўтра.

«Ну і скупы ж»,— падумалі пільшчыкі пра рыжага, а ён ужо расказваў далей пра сябе:

— Даўней я тут карчму трымаў, вялікая дарога тут праходзіць, вунь слупы з акна відаць. А цяпер — так, заезджы дом. Так заязджаюць начаваць або грэцца падарожныя. І няма цяпер жаднага разгарнення. Няма выпіўкі — палавіна даходу паменшала, ліха яму. А даўней, старымі часамі, якая любата была — усе суседнія вёскі ў мяне пілі, грошы, як з мяшка, сыпаліся.

— Ды што гаварыць,— сказаў Улас, каб што-небудзь сказаць, а сам падумаў: «От, гад, ліха яму, праўдзівы воўк, нядарам і барада ў яго нялюдская, рыжая, як агонь. Ну, ён, каб прыйшлося, не памілуе».

А рыжы гаварыў далей:

— Тым часам і цяпер многа падарожных бывае. Камісары павятовыя часта ездзяць, вайсковыя, балаголы заязджаюць, везучы тавар, але ўсё ж не тое, што раней, куды к чорту...

Як бы падкрэсліваючы яго словы, заскрыпелі на двары вароты, у двор уехаў вялікі, параконны воз, і хутка ў хату ўвайшлі двое.

Адзін — саўсім малады, з першым маладым пухам на верхняй губе, у чорным кажусе з фалдамі і белым каўняром. Другі — старэйшы, з чорнаю бародкаю, высокі. Ад цёплай адзежы здаваўся сперш тоўстым, але, распрануўшыся, саўсім стаў тонкім.

— Добры вечар у хату,— сказаў ён, усміхаючыся.

А малодшы быстра пераскочыў цераз парог і загукаў весела:

— Як маешся, рыжы? Прымай гасцей. Чуеш?.. Э!..

Рыжы зразу прыняў шутлівы выгляд і лупянуў з размаху вясёлага хлопца па плячы, потым закруціў яго леваю рукою па хаце.

— Здарова, рыжы чорт,— крычаў хлапец, схваціўшы таго за бараду.

А старэйшы — чорны, з выглядам пастаяннага начлежніка, цягнуў ужо ў чысты бакавы пакойчык крыты шэрым палатном чамадан, клунак і тоўсты партфель.

— Давай чым грэцца,— крыкнуў хлапец і, зразу прыняўшы сталы выгляд, пайшоў у пакой і зачыніў дзверы.

— Што гэта за яны? — запытаў ціха Кузьма.

— Ого, брат,— адказаў рыжы з нейкай гордасцю ў голасе ад такога кароткага знаёмства з гэтымі людзьмі,— ого, гэта вялікая начальства — гэта, брат, з павятовага іспалкома.

— Пайшоў ты!..

— Я табе кажу.

— Дык жа гэты зусім яшчэ дзіцё.

— Мала што, ён — камсамолец.

— А той?

— Той — камуніст.

І, хітра падмаргнуўшы, рыжы прыбавіў:

— Яны тут па павету ездзяць і часта ка мне заязджаюць начаваць.

Рыжы зноў маргнуў адным вокам, і нейкі хітры, жадны і непрыемны бляск з'явіўся ў яго вачах.

«Ну і халера, ну і гад рыжы»,— падумалі пільшчыкі.

Увайшоў фурман, і ён быў малады і вясёлы. Ён зразу скінуў кажух і захадзіў па хаце, высвістваючы нейкую польку. Увайшла гаспадыня. Яна прынясла зарэзаную гусь і стала завіхацца з ёю каля печы.

— Здароў, Мікітка! — сказала яна фурману.

Мікітка весела падмаргнуў ёй.

— У вас заўсёды начуе многа людзей? — запытаў Улас.

— Многа... Як калі,— адказала гаспадыня.

Пільшчыкі дасталі хлеб і сталі есці.

За душы змарлых,
Ахвяраваліся б акрысы...

— пачуўся пад акном скрыпучы і гугнівы голас старца. Рыжы стаў слухаць.

— Вынесі яму чаго-небудзь,— сказала гаспадыня.

— Добры інтарэс,— адказаў рыжы,— толькі што пачаў спяваць, а ты ўжо нясі яму. Нідзе, брат, няма дарэмшчыны, няхай кончыць, тады і вынесу.

— А братка ж ты мой, а-ха-ха-ха,— зарагатаў Мікітка,— ая-ай... От табе будзе карысці з яго песні!..

— Пайшоў ты к чорту,— агрызнуўся рыжы,— не ведаеш ты жыцця: малод яшчэ. Мала што карысці не будзе, але ж яму вельмі будзе соладка, як усюды будуць даваць яму за тры словы. Дзе гэта відана, каб каму самахоць давалі без дай прычыны...

Мікітка стаў пасярод хаты, упёрся рукамі ў бокі і зарагатаў, гледзячы на пільшчыкаў, а рыжы ўзяў кавалак хлеба, патрос яго ў руцэ, потым адламаў ад яго палавіну

і пайшоў к дзвярам. Не ўзяўся ён яшчэ за клямку, як дзверы адчыніліся і ў хату ўвайшоў сам жабрак.

Гадоў сорак шэсць, больш не было яму на пагляд. У новых лапцях быў ён, у шарачковых сіняватых портках, у доўгім, цёмным, палатаным халаце. З месяц таму назад ён, мусіць, брыўся, бо твар яго, паверх маршчын, пакрыўся кароткаю, пруткаю, як дрот, шчацінаю. Абмякшыя, абмочаныя пад носам, гразныя вусы яго віселі ўніз, закрываючы ўсю верхнюю губу.

— Добры вечар,— сказаў ён, перабраўшыся цераз высокі парог.

— Добры,— насмешліва адказаў рыжы,— нешта ж мала спяваў, не ўцярпеў, пакуль я вынесу, ды сам у хату лезеш.

— Пусцеце пераначаваць.

— Э-э-э, бра-а-ат,— зацягнуў рыжы,— не-э-э-э, не-э-э!.. Няма дзе. Што ж, палажыць цябе на печы, дык там у мяне гэтакі начлежнік,— рыжы паказаў пальцам на Мікітку,— што як прыпрэ цябе ўночы нагамі к коміну, дык адно крактацьмеш.

Старац стаяў каля парога, чмыхаў ад холаду мокрым, пасінеўшым носам і пазіраў на ўсіх так, як бы хацеў сказаць: «Што ж, мой лёс такі, здзекуйцеся, смейцеся, ваша сіла». Апрача гэтага, на твары яго адбівалася як бы нейкая пэўнасць у тым, што і трэба, каб гаварыў так гаспадар. Ён як бы лічыў, што рыжага застаўляе гаварыць так нейкі закон, у якім ён няволен. Здавалася, што, каб хто падышоў к яму і плюнуў яму ў твар, ён толькі памалу абцёрся б рукавом і нічога не сказаў бы — такі маўклівы, спакойны і пакорны быў яго твар.

— Што ты, звар'яцеў, рыжы, ці якое табе ліха,— сказаў Мікітка,— пускай яго, няхай начуе.

Рыжы пацісну ў плячамі і маўчаў.

— Ідзі, ідзі, начуй,— гаварыў Мікітка,— раздзявайся.

Жабрак уздыхнуў, падышоў к лаве і пачаў раздзявацца, баязліва пазіраючы на рыжага...

Ужо цямнела. У печы весела трашчаў агонь, шыпела там сала на скаварадзе, а вакол завіхалася гаспадыня. Паўтовыя начлежнікі моцна гаварылі ў сваім пакойчыку, шамяталі паперамі. Туды к ім пайшоў і Мікітка. Рыжы часта выходзіў на двор, паглядаў на будынкі — сачыў за сваёю гаспадаркаю. Пільшчыкі пачыналі драмаць, седзячы ў цёмным кутку за сталом. І чутно было, як на двары зычна і доўга ўсмак лаяўся рыжы, заганяючы гусі.

III

Вечарам, як запалілі лямпу, заехалі начаваць яшчэ два маладыя цыганы.

Яны ехалі на кірмаш у горад з коньмі. Паставілі яны іх на двары, пад паветкаю, і часта, па чарзе, выходзілі глядзець іх.

Абодва адзетыя ў ватовыя вопраткі да кален з сіняга сукна, яны мелі выгляд нейкай фальшывай, панурай ні то вясёласці, ні то проста развязнасці ў гаворцы. Яны зразу напоўнілі хату сваім спецыфічным цыганскім пахам, так што Мікітка пачмыхаў носам і, зарагатаўшы, сказаў:

— Але ад цыгана дык заўсёды, як ад сабакі, ветрам нясе.

— А ад мужыка ведаеш чым нясе? — адказаў цыган, паказваючы ад смеху зубы, і растлумачыў, якім духам нясе ад мужыка, вызваўшы гэтым моцны і шчыра-вясёлы рогат усіх, хто быў у хаце, апрача жабрака, які ціхенька сядзеў у мыцельніку, падабраўшы пад сябе ўсе свае клункі. Здавалася, што стараецца ён займаць як можна менш месца ў хаце, нікому не замінаць і нават не напамінаць аб сваёй прысутнасці. Яго марыў сон, і вочы яго жмурыліся. Увесь яго выгляд гаварыў аб тым, што жыве ён сваім асобным жыццём, нічым не звязаным з жыццём усіх другіх людзей. І зносіны з акружаючымі яго людзьмі меў ён у такой меры, у якой атрымліваў ад іх хлеб за свае «малітвы». І магчыма, што каб цяпер хто-небудзь стаў даваць яму сродкі для жыцця і тым самым збавіў бы яго ад неабходнасці цягацца кожны дзень па вёсках, ён жыў бы сярод людзей, як сярод страшнай пустыні. І калі ў яго быў які-небудзь светапогляд, то ён, можна напэўна сказаць, быў бы незразумелым, у вышэйшай меры цёмным для ўсякага, хто захацеў бы як-небудзь разабрацца ў ім.

Нешта падобнае, хоць і ў многа лепшай меры, можна было прымеціць і ў цыган. Хаця яны і вельмі многа, больш нават як трэба, цікавіліся ўсім акружваючым іх, хоць яны і вельмі многа гаварылі з усімі, але было нешта такое ў бляску іх чорна-рыжаватых вачэй, што застаўляла падумаць: нешта сваё думае гэты чорны, пугсткі чалавек, ніколі ён не раскажа табе сваіх думак, і не пазнаеш ты — прыяцель ён табе ці вораг.

Абодва цыганы тупалі па хаце, часта выходзілі к коням, жартавалі з гаспадыняю, смяяліся.

І калі рыжы сказаў ім скрозь смех, што яны заўтра не

аднаго мужыка абдурацъ, прадаючы коні, адзін з іх сказаў, ні то ў жарт, ні то сур'ёзна:

— А хто мужыку забараняе цыгана абдурыць?

І ў голасе, якім былі сказаны гэтыя словы, адчувалася нейкая граніца, якою гэты чалавек абмежаваў сябе ад другіх людзей.

Душа ж пільшчыкаў была як на далоні. Яны весела смяяліся, калі цыган што-небудзь расказваў смешнае, задумёнаківалі галовамі, калі гаварыў ён аб чым сур'ёзным, страшным.

Угледзеўшы, што адзін цыган сядзіць на мяшку мукі каля парога і ўсё раз-поразу з'язджае з яго, Улас сказаў:

— Ідзі, пане цыгане, сюды, на лаву.— А потым, пасунуўшыся, сказаў скоранька: — Э, не, лепш сядзі там, а то мне якраз прыйдзецца сядзець на некім суку...

Павятовыя начлежнікі выйшлі скора з сваёй каморкі. Абодва яны селі на доўгі зэдлік пасярод хаты, гаварылі на ўсякія тэмы; яны звярталі ўвагу на ўсё, што рабілася вакол.

Старшы паглядзеў на жабрака і сказаў яму ціха:

— Але ж ты, браце, змёрз і ўтаміўся здорава, відаць па табе. Цяжка хадзіць?

— Ведама, цяжка,— адказаў жабрак з выглядам чалавека, які мала цікавіцца — лёгка яму ці цяжка. У яго як бы не было ніколі думак, паняццяў аб тым, што жыццё можа быць лягчэйшым. А ў таго, што гаварыў з ім аб цяжары яго жыцця, быў такі выгляд, як бы ён хацеў сказаць: «Нядобра, ліха на яго, але ж цяпер нічога не зробіш. І хоць загэтым і можа быць тут месца для смутку, але трэба яго адганяць ад сябе, бо ён нічога не паможа, толькі пашкодзіць».

Слабы адбітак такой думкі, ці можа нават толькі пачуцця, ляжаў на твары гэтага чалавека.

Яго ж малодшы таварыш вёў шумныя размовы, многа жартаваў, часта рагатаў з вясёлым Мікіткам, які ўсё насвістваў розныя маршы і полькі. Былі ў іх вясёлыя вочы, светлыя твары, рашучы рух рук і ног. Яны ва ўсім шукалі нявіннага, здаровага гумару — з рогатам жартавалі, што «не мяшала б адбіць ад рыжага яго бабу», смакуючы смешныя славечкі, успаміналі, як нядаўна ў адной вёсцы шляхціц гнаў самагонку, дый зрабіў нешта там не так, як трэба: апарат разарваўся, і шляхціца ўсяго «абкаціла брагаю, як саладухаю», ён увесь «аблузаўся, як д'ябал», і хадзіў, «як апараны япрук».

Не так сваімі жартамі, як сваім смехам яны заражалі ўсіх, зычна рагаталі цыганы, не адставалі ад іх пільшчыкі, прычым Кузьма раз-пораз паўтараў, як вельмі было ўжо смешна: «А братачка ж ты мой, а-ха-ха-ха-ха!..»

Сакатала дробным смехам гаспадыня, нават жабрак калі-нікалі ўхмыляўся, паказваючы свае гнілыя зубы.

Толькі рыжы гаспадар хаты мала смяяўся.

Ён усё хадзіў па хаце, назіраў за ўсім, часта выходзіў на двор, абходзіў свае будынкі, абглядаў наваленае кучаю дзерава.

На ўсіх сваіх начлежнікаў, так жа, як і наогул на ўсіх людзей, ён глядзеў з боку карысці, якую ад іх можна мець. Ён усё, ходзячы, вылічваў, колькі яму дадуць за начлег павятовыя, ці не ашукаўся ён, умовіўшыся з пільшчыкамі за начлег разагнаць усяго дзве плашкі. І на ўсіх, хто быў у хаце, глядзеў звысоку, нават і на жонку сваю. Сябе ж ён лічыў разумнейшым, хітрэйшым за ўсіх. І гуляла па губах яго чуць заметная, гордая, звярыная ўсмешка.

Перад тым як лажыцца спаць, ён яшчэ раз абышоў усе свае будынкі. Усюды на дзвярах віселі цяжкія замкі, усюды быў парадак. Ён папробаваў, ці добра зачынены вароты ад вуліцы, і пайшоў у хату.

Ужо жабрак спаў на распушчаным кулі каля печы на зямлі. Дыхаў ён ціха. Твар яго задзёрся ўгару, чорныя зубы відаць былі з-пад расцягнутых губаў, а вочы былі толькі трохі прыжмураны. Выгляд твару яго быў такі, як бы ён сон свой, так як і ўсё, лічыў патрэбным не для сябе, а для нейкай незразумелай сілы, кіруючай яго жыццём, і для гэтай сілы трэба ўсё адбываць. І многа нейкай ледзяной пакорнасці, залежнасці было на гэтым сонным твары.

Ужо на шырокай лаве, галава к галаве, акрыўшыся сваімі вопраткамі, і пільшчыкі спалі. На разасланых кажухах каля стала драмалі цыганы, спешна дакурваючы свае папяросы. І павятовыя пайшлі ўжо ў сваю каморку. Толькі адзін Мікітка стаяў каля лямпы з адною разутаю нагою і круціў у руках бот, разглядаючы на ім новыя дзіркі.

Рыжы пастаяў трохі каля Мікіткі і пайшоў цераз сені ў сваю палавіну.

IV

Скрозь дрымоту Мікітка пачуў, як з вуліцы застукалі ў вароты, потым чутно было, як бразгаў у сенях рыжы і гаварыў моцна, аж крычаў, на двары каля варот. Пачакаўшы трохі, ён адчыніў дзверы і ўпусціў у хату жанчыну. Шэрая, узлахмачаная, цяжкаю, разбітаю паходкаю прайшла яна на сярэдзіну хаты і стала, дзіка азіраючыся. Мікітка бачыў востры, нецярплівы ўзгляд яе вачэй, нейкую ненармальную, аж сінюю, чырвань на твары. Потым ён, задзівіўшыся, аж усхваціўся з свайго кажуха, калі яна паволі апусцілася ўніз і села там, дзе стаяла, адкінуўшы ўбок галаў і абапёршыся аб зямлю вывернутымі рукамі.

Мікітка падбег бліжэй.

— Гэта ж яна гэтакая хворая,— закрычаў ён, нагнуўшыся над ёю,— т-ты, гаспадар!.. Рыжы...

Рыжага не было ўжо. Ён яшчэ на вуліцы не хацеў пускаць падарожную. «Што з яе возьмеш?» — думаў ён. Потым, угледзеўшы, што ад яе не адвяжашся, падняў галаў, паглядзеў на зоры і сказаў сам сабе пад нос:

— Гм... паўночы ўжо прайшло... няхай паваляецца дзе-небудзь на зямлі...— і, упусціўшы жанчыну ў хату, пайшоў у сваю палавіну.

На голас Мікіткі ён нехаця прасунуў заспаны твар у прачыненыя дзверы і недавольна сказаў:

— Ну, чаго яшчэ там?

— Яна саўсім хворая,— крыкнуў Мікітка.

— А што я вінават,— сярдзіта сказаў рыжы і падумаў: «На чорта я яе пусціў, адно клопату...»

Мікітка нагнуўся ніжэй, паглядзеў у твар жанчыне, потым выпраміўся і мармытнуў ціха рыжаму:

— Скора памрэ.

— Да што ты,— перапалоханым голасам прагаварыў рыжы і, падступіўшы бліжэй, глянуў на жанчыну, ды так і астаўся стаяць з растапыранымі рукамі.

Было нешта такое ў шырока расплюшчаных вачах жанчыны, што раптоўна вызывала ў другіх страшэнны жах, незразумелы страх. Зрэнкі ў яе вачах апусціліся ўніз, і яна як бы глядзела ў сярэдзіну самой сябе, і прытым так, як бы бачыла там нешта надзвычайна жудаснае. Потым яна гэтымі сваімі страшнымі вачыма стала дзіка вадзіць вакол сябе. А пасля саўсім лягла на зямлю, потым зноў паднялася... зноў лягла...

— Што табе, цётка? — запытаў паціху Мікітка.

— Боль... усюды...
— Даўно?
— Часта хапае...
— Адкуль жа ты?
— Так хаджу... бежанка...
— Мусіць, заразлівая нейкая хвароба,— сказаў паціху Мікітка рыжаму,— гэтакія хваробы на ўсіх пераходзяць.
— І рабі што хочаш,— развёў рукамі атарапеўшы рыжы. А ўжо ў наступны момант забыў ён усе свае думкі, гледзячы ў вочы кабеты і сам адчуваючы тое, што было ў іх. Страшную пустату, якая з'явілася на месцы ўсякіх думак, разам запоўніла нешта новае, дагэтуль незнаёма вялікае па сваёй сіле і страху, які з'явіўся з ім. Тут было і не перажываемае ніколі прагненне не бачыць таго, што свяцілася ў вачах жанчыны, было жаданне чалавека ахваціць розумам усё гэта, роспач чалавека, зразумеўшага слабасць свайго розуму для гэтага.
І яшчэ далей на крок адышоўся рыжы ад хворай к дзвярам.
«Гэта ж смерць ужо»,— мільганула ў галаве яго вострая думка, і яго абхапіў прыліў смутку.
Енкі хворай глушылі яго; здавалася яму, што чутны яны ўсяму свету. Апрача хворай і яго было ў хаце чатыры сонных чалавекі, а яму здавалася, што поўна хата людзей, што яны таўкуцца ва ўсе бакі і падымаюць страшэнны шум. Здавалася яму, што поўна хата ў яго заразы, што ліпне яна на сцены, лезе ўсюды, задаўшыся адною мэтаю — згубіць яго. І, як у гарачыню піць, захацелася яму цішыні і спакою. Ён аж прыжмурыў вочы, але шум ад гэтага як бы павялічыўся. Тады ён, невядома дзеля чаго, сказаў у бок Мікіткі:
— Хоць бы агонь у лямпе прыкруціць трохі.
Усё гэта цягнулася некалькі кароткіх момантаў, пасля чаго ён крута павярнуўся і пайшоў у сваю палавіну. Там, накінуўшы на голаў кажух, ён доўга стараўся заснуць і не мог...
Першымі ад енку жанчыны прачнуліся цыганы. Яны ў неразуменні перакінуліся адзін з другім некалькімі словамі, азірнуліся па хаце. Жанчына застагнала мацней. Тады яны абодва ўсталі, падышлі бліжэй і глянулі ёй у твар. Там выразна адбівалася ўсё тое, што бачыў рыжы, толькі ўжо з большай сілай.
— Нейкая вельмі заразлівая хвароба,— сказаў Мікітка, сам не ведаючы, дзеля чаго.

І цыганы абодва глянулі адзін аднаму ў вочы, як бы не разумеючы, што робіцца вакол іх. А потым, як бы згаварыўшыся, разам выйшлі на двор і сталі запрагаць коні. І ўжо толькі там, на двары, ходзячы каля прывычнага воза, многа гаварылі, перабіваючы адзін аднаго. Потым пайшлі ў хату, забралі свае рэчы і пайшлі к гаспадару.

Там яны зноў глянулі адзін аднаму ў вочы, як бы адчуваючы сваю віноўнасць перад нейкім за тое, што робяць.

— Х-х-х-хузяін, э...х-х-хузяін, бяры грошы за начлег.

— Палажы на стол,— абазваўся рыжы, не высунуўшы нават галавы з-пад кажуха.

Ён саўсім не здзівіўся, што цыганы сабраліся ехаць. Ён цяпер рабіў натугі, каб пераканаць сябе ў тым, што ў хаце ў яго ўсё звычайна, спакойна і ціха, нічога надзвычайнага не робіцца. Ён не глянуў нават на грошы, не пацікавіўся, колькі яму цыган палажыў іх на стол, не выйшаў нават вароты зачыніць за цыганамі. Ён толькі чуў, як загрукаў на двары калясьмі цыганскі воз па прымёрзшай зямлі, і тады падняўся і стаў хадзіць па хаце.

А цыганы, выехаўшы за вароты, зноў загаварылі. Яны адчувалі сябе лёгка, як бы ўцёкшы ад вялікай бяды.

Выехаўшы ў поле, адзін падпоўз па саломе к перадку і моцна пагнаў коні па сухой, асвечанай трохі асеннімі зорамі дарозе, а другі весела падсвістваў у такт стуку конскіх капытоў.

Ад стогнаў хворай кабеты прачнуўся і жабрак. Ён падняў трохі галаву, высунуўшы яе з-пад халата, і паглядзеў на хату. Кабета ляжала на падлозе, Мікітка падсунуў ёй пад галаў нейкую вопратку, а сам пайшоў на сваё месца, сеў там і стаў ківацца ўзад і ўперад, як бы разгадваючы трудную задачу.

Разгледзеўшы ўсё гэта, жабрак павярнуўся вачыма к сцяне, падцягнуў калені к самай барадзе, увесь сагнуўся, скорчыўся, стараючыся нічога не чуць, нічога не бачыць, як можна менш займаць месца, нікому не замінаць і быць ні для каго незаметным.

Але заснуць ужо яму не ўдалося.

Прачнуліся пільшчыкі. Мікітка ўсё ківаўся... стараўся да нечага дадумацца. Аж скура на лбе ў яго сабралася ў тры глыбокія маршчыны.

Першым падняўся Кузьма, каб паглядзець, хто гэта і чаго стогне. Ён угледзеў ківаючагася Мікітку.

«Нешта некае тут ёсць»,— падумаў ён і штурхануў пад бок соннага Уласа. Той падняў голаў, з маўчлівым запытаннем у вачах. Кузьма стаяў ужо, нагнуўшыся, над хворай.

Тое, што бачыў у яе вачах і ў рысах твару рыжы, а потым і цыганы і што навяло на першага страх, а другіх прымусіла пакінуць сярод ночы карчму, прыняло цяпер больш выразны характар, вочы яшчэ больш падвярнуліся пад сябе.

— Зараза страшная, былі такія здарэнні,— сказаў Мікітка.

Кузьма раптоўна выпрастаўся, замаргаў вачыма і ціха сказаў:

— А братачка ж... Уласка...

Улас усхваціўся з пасцелі і падбег к Кузьме. Потым прайшоў па хаце, апусціўшы рукі, і па выразу твару падобным стаў да рыжага. Ён яшчэ некалькі разоў прайшоў па хаце, зморшчыў лоб і тут раптам стаў на адным месцы, задзёр твар угору, падняў палец і застукаў ім сабе па носе.

— Ага,— сказаў ён ні то сумліва, ні то весела,— ага!..

Усяго яго, як маланка, пранізала думка, пакрыўшая сабою ўсё. І ён падышоў к Кузьме, хлопнуў яго па плячы і шапнуў:

— Бярэм манаткі і марш!

Яны стукалі ботамі, абуваючыся, званілі пілою, бразгалі напільнікамі.

— Куды вы, браткі, чаго?! — крыкнуў Мікітка, стаўшы на сваім кажуху.

Было нешта такое ў яго голасе, што вызвала ў жабрака думку, што тут робіцца нешта надзвычайнае — стогнуць, бразгаюць сярод ночы, крычаць не па-людску... Ён зноў абярнуўся на хату вачыма і глянуў на вісячую сярод хаты лямпу. Можа ён зноў лёг бы драмаць, але ўбачыў пільшчыкаў з клункамі за плячыма, гатовых у дарогу.

— А дзе ж цыганы? — запытаўся ён нясмела.

— Уга-а-а,— адказаў Мікітка,— тыя ўжо чорт ведае дзе,— першымі за ўсіх уцяклі.

Жабрак узняўся з пасцелі, а Мікітка загрукаў кулаком у дзверы, за якімі спалі прыехаўшыя з ім.

«Тыя ўцяклі, гэтыя збіраюцца ўцякаць; усе ўцякаюць,— падумаў жабрак,— нешта нейкае ёсць. А калі ўсе ўцякаюць, то значыць, і мне трэба ўцякаць».

І ён стаў паволі адзявацца.

«Выйду я апошнім,— думаў ён далей,— калі часам і абвінавацяць, дык не я першы».

А ў чым яго ці каго другога з начлежнікаў маглі абвінаваціць, ён не знаў, ды і не стараўся высветліць сабе. Таксама не знаў ён, чаго ён збіраецца ўцякаць — усе ўцякаюць нечага, значыць, і мне трэба. І адчуваў ён сябе так, як бы быў у чым вінават. Але і заўсёды ён сябе так адчуваў.

З адным вялікім жаданнем як можна скарэй выбрацца адгэтуль пільшчыкі рушылі з хаты. На двары было ўсё звычайна, так як і ва ўсякую другую ноч. Свяцілі зоры, было холадна, у вёсцы не было ніякіх зыкаў.

І пасля таго суму і жаху, які найшоў быў на іх у хаце, яны зразу адчулі ў сабе прыліў вясёласці.

«Усё тое» асталося там, у хаце, гаварылі ў іх усе пачуцці, а тут «нічога гэтага» няма, усё звычайна.

Угледзеўшы, што малодшы нешта падкладае жанчыне пад галаву, Кузьма ў нейкім дзікім захапленні закрычаў весела і моцна:

— Эй, ты там, кансамол, давай там якую-небудзь раду!

І потым, засаромеўшыся гэтае свае выхадкі, вінавата выскачыў за вароты. Там стаяў Улас і ўсё тупаў нагамі на адным месцы.

Скрыпнулі вароты, і на вуліцу выйшаў жабрак, шэры і незаметны ў змроку.

— Слухай, ты,— сказаў яму Кузьма,— чаго ўцякаеш, спаў бы сабе там.

Жабрак нічога не адказаў, а крута павярнуўся і пайшоў хутка ў другі бок, не аглядаючыся.

І ўсё думаў: «Скарэй бы далей адысці, а то яшчэ дагоняць ды абвінавацяць. Нешта нейкае робіцца — уцякаюць, крычаць, стогнуць... Добра, што хоць выбраўся адтуль».

І нейкая буйная радасць саўсім ахваціла іх. Яны на хвіліну аж прыпыніліся сярод двара, як бы разбіраючы, дзе яны і што з імі робіцца. І захацелася ім абодвум тады крычаць моцна або спяваць. І яны хутка пайшлі к варотам. Каля крайняга ад варот акна Кузьма прыпыніўся і глянуў скрозь асвечаную шыбу ў сярэдзіну хаты. Там, нагнуўшыся над жанчынай, стаялі ўжо ўсе трое — Мікітка і яго два спадарожнікі.

І яшчэ хутчэй ён заківаўся па дарозе. А Улас і Кузьма пайшлі ў бок вёскі. Яны не аддавалі сабе адчоту, чаго яны ўцякаюць, ад чаго ім так весела. Хутка ішлі яны; мінулі

скора вёску і пайшлі палямі, самі не думаючы, куды — куды прывядзе дарога. Кузьма не думаў ужо ні аб гаспадарцы, ні аб спакойным жыцці дзе-небудзь у вёсцы. І было ў іх у абодвух такое пачуццё, хоць і зімою цягацца па ўсякіх глухіх кутках, хоць вечна так вандраваць, абы быць далей ад усяго таго, што нават падобна да смерці. Усё іншае не мае ніякае вартасці, абы толькі жыць, жыць...

А ў той самы час у карчме было вось што: рыжы ўвайшоў у палавіну, дзе былі начлежнікі.

— Паўцякалі,— сказаў ён дрыжачым голасам, аглядзеўшы вакол хату.— Паўцякалі,— яшчэ раз паўтарыў ён і, як бы ад слабасці, сеў на лаўку каля парога і маўчаў.

— І гэтыя збіраюцца ўцякаць,— яшчэ сказаў ён, бачачы, што павятовыя нешта збіраюцца рабіць — тупаюць каля хворай і на хаду адзяюцца.

— Ідзі, Мікітка, запрагай,— сказаў старэйшы.

— Давай ключы, рыжы,— ухмыльнуўся Мікітка і пайшоў на двор.

А тыя два сталі гаварыць між сабою.

— Дык як жа мы яе паложым?..— сказаў старэйшы.

— Возьмем у яго больш саломы,— кіўнуў галавою ў бок рыжага малодшы,— усцелем воз і так павязём. А самі як-небудзь. Да раніцы заедзем у горад, а там зразу ў бальніцу паложым.

На тварах іх таксама свяціўся ні то нейкі страх, ні то нейкая непрыемнасць, але і нешта другое было ў рысах іх твараў.

Можна было, прыгледзеўшыся, угадаць іх настроі.

Чалавек павінен перамагчы ўсё, што толькі ёсць на свеце; нават і тое, што палажыла свой страшны адбітак у вочы кабеты.

І яны спакойна збіраліся ў дарогу.

— Браточкі ж мае,— загаварыў раптоўна рыжы, скочыўшы з лаўкі,— гэта ж вы яе з сабою заберацё. Я хоць пабягу вароты вам адчыню, а то адна фортка, ліха ёй, як ні круці, усё роўна зачыняецца назад, і ў поўначы можна калясом учапіць.

І ён у звярыным захапленні, без ніякай свядомасці, забегаў па хаце, блытаючыся ў словах, няведама дзеля чаго расказаў, як у яго летась рабілі вароты і адну фортку кепска зрабілі, потым перавярнуў сваю гаворку на тое, што гэтай восенню ў яго падохла многа гусей. Не заўважаючы ўсмешак на тварах слухачоў, ён пабег скоранька

памагаць Мікітку запрагаць коні. Паадчыняў ён усе хлявы, шукаючы Мікіткавых хамутоў, і ніяк не мог супакоіцца. Як праз туман бачыў ён, як тыя двое вынеслі жанчыну, палажылі на воз і сталі ўкрываць кажухамі. Ён радасна бегаў вакол воза і ўсё стараўся памагаць, але толькі замінаў усім...

Мікітка порстка ўскочыў у перадок воза, дзе ўжо, цесна прытуліўшыся адзін к аднаму, сядзелі яго спадарожнікі, і пагнаў коні. За варотамі ён моцна свіснуў; коні ва ўвесь дух рванулі па сухой дарозе.

Рыжы не зачыніў нават варот, а пайшоў зразу ў хату. І ўсё хадзіў там з кутка ў куток, не ведаючы, што яму рабіць ад дзікае радасці, якая раптоўна захапіла яго. Ён ужо не думаў аб тым, што з адчыненых хлявоў павыходзілі на двор яго коні, каровы і авечкі, што могуць яны пацягнуцца куды-небудзь у поле і прапасці там. Яму было не да гэтага.

Спявалі пеўні ў вёсцы, скрыпеў ужо недзе калодзеж, а ён усё хадзіў па хаце, без ніякіх думак, увесь ахоплены наплывам радасных пачуццяў.

І ўвесь астатак ночы было ў яго такое ўзбуджэнне.

Даўгія асеннія ночы.

Пільшчыкі ўжо дзесяць вёрст адышліся ад вёскі, а толькі яшчэ світаць пачало.

З боку дарогі, каля кустоў ядлоўцу сталі яны супачыць і агледзецца пасля свайго нервовага ўзбуджэння. Новы дзень нараджаўся светлым і вясёлым. Ужо трапяталіся светлыя колеры на ўсходняй старане неба; кусты аддавалі сухім, халодным пахам, палі, пустыя і вялікія, поўны былі дрымотнай асенняй цішы.

На дарозе застукалі калёсы. Пільшчыкі азірнуліся.

Прытуліўшыся адзін к другому, трасліся ў цесным перадку «павятовыя начлежнікі» рыжага — высокі чорны камуніст і нізкі, чырвоны ад холаду, камсамолец.

Укрытая кажухамі, ляжала на возе хворая жанчына. На самым перадзе на каленях стаяў Мікітка і з усіх сіл гнаў коні.

Пільшчыкі пастараніліся; яны саўсім зышлі ў бок ад дарогі.

Мікітка махнуў пугаю, свіснуў на коні, хітра і весела падміргнуў у бок пільшчыкаў, нясмела пазіраўшых на дарогу.

МАКСІМКА

I

— Як сабе, браткі, хочаце,— хочаце вязеце, хочаце не. Дзела ваша. А я вам скажу адно: на гэтым тыдні павінны ўсе аддаць начыста першую рату падатку: хто не аддасць, будзе вінават.

Сказаўшы гэта, старшыня сельсавета быў ужо змоўк, але, пачуўшы, як з усіх куткоў раптоўна пачаў узнімацца густы гул галасоў, ён дадаў:

— Мяне націскаюць — і я націскаю: маё дзела такое — сказаў і баста.

І тады ўвесь сход раптам загаварыў. На розныя тоны загулі галасы. Чуліся яны не адно адтуль, дзе, пры цёмным свеце лямпачкі, густою сцяною вырысоўваліся кажушкі, халаты, касматыя галовы і шэрыя твары, чуліся яны і з цёмных, неасвечаных куткоў, дзе і сцены і людзі зліваліся з густым змрокам.

Гаваруноў было многа, і гаваруны былі розныя. Адны гаварылі па той прычыне, што тэрмін «на гэтым тыдні» лічылі малым, каб здаць падатак; другія мелі гатовае жыта, і трэба было толькі запрэгчы каня і завезці яго ў горад, але і яны не маўчалі, бо думалі, што ўсякая, якая б сабе ні была, гаворка дае якую-небудзь карысць. Трэція гаварылі проста затым, што ніяк не маглі абысціся, каб не пагаварыць там, дзе ўсе гавораць; агулам кажучы, гаварылі яны проста затым, што мелі языкі і ўмелі сяк-так гаварыць.

Нарэшце, быў яшчэ адзін сорт гаваруноў. Гэта тыя, якім ад падатку не было, як кажуць, ні горача, ні халадна: дагэтуль яны не мелі зямлі і атрымалі яе толькі ў гэтым годзе і загэтым падатку цяпер не давалі. Але, нягледзячы на гэта, некаторыя з іх стараліся гаварыць больш за ўсіх; і невядома дзеля чаго — ці то яны хацелі памагчы каму сваёю гаворкаю, ці то даўно не гаварылі і былі рады, што дарваліся да гаворкі.

Гаваруном гэтакага гатунку быў Міхалка, па вулічнаму прозвішчу — Сляпенькі, шчупленькі, вёрткі чалавечак, з чырвоным, як медзь, дробненькім тварыкам і рыжанькімі вусікамі і бародкаю. Шмыгаючы ў грамадзе, падлазячы мужчынам пад локці, усім замінаючы, ён стараўся ўсіх перашчабятаць, паўтараючы за кожным словам сваю звычайную прыказку — «тым часам, браткі мае».

Другім гэтакім гаваруном быў Алесь Манцівода — чалавек стары, такі самы нізкі, як Міхалка, але таўсцейшы. Сівая барада яго траслася ад гаворкі, і бялелі з-пад шапкі-«лахмыткі» пруткія валасы. Ці то ад старасці, ці то ад другой якой прычыны, ён заўсёды забываў тое, аб чым пачынаў гаварыць, і ўжо не стараўся прыдумаць забытую думку, а пачынаў зразу ж новую, кончыўшы забытую фразу на сярэдзіне словам «гэтае». Так, як і Міхалка, ён не думаючы гаварыў усё тое, што лезла на язык, і загэтым гаворка ў абодвух іх выходзіла складна, але ні к сялу, ні к гораду.

Быў яшчэ адзін «практычны» гаварун, які думаў з сваёй гаворкі зрабіць сабе карысць. Гэта быў Клеманс Мікадэмчык. Ён хацеў, каб яго калі-небудзь выбралі ў сельсавет, і з усіх сіл сваіх стараўся паказацца ўсім чалавекам «гаваркім, разумным, які можа павясці ўсякае дзела». Загэтым ён усюды, дзе толькі можна было, гаварыў без канца. Як і большасць гаваруноў, ён аб сэнсе сваёй гаворкі не думаў, а рабіў так, як найлепш рабіць у такіх выпадках,— заўсёды гаварыў усім у руку...

Усякі гаварун лічыў сваю гаворку вельмі важнай, усякаму здавалася, што калі ён не пагаворыць, дык будзе вялікая бяда і таму, каму даюць падатак, і таму, хто яго дае. Усякі думаў, што яго ўсе слухаюць, але выходзіла так, што ніхто нікога не слухаў, а гаварылі ўсе.

Толькі адзін старшыня сельсавета не гаварыў. Яно-то і яму хацелася пагаварыць, але, як вядома, трудна аднаму чалавеку гаварыць так, каб сотня мужчын была давольна яго гаворкай. Для гэтага трэба мець добрую галаву. Галава ж у старшыні была, праўда, не кепская, але ж і не такая ўжо добрая, каб можна было ўнаравіць цэламу сходу. І ён ціха стаяў каля стала і слухаў, як яму ў руку стараўся гаварыць Клеманс Мікадэмчык. (Ён думаў, што старшыня паможа яму ўлезці ў сельсавет.)

— Яно пэўна,— гаварыў Клеманс,— старшынёва дзела такое — сказаў і баста. Яго націскаюць, і ён націскае. Тут робіцца гэтак: не вязеш — будзеш вінават.

— Павінен абстайваць,— скрозь гул пачуліся Клемансу два словы. Яны прымусілі яго падумаць, што выбіраць у сельсавет будзе не старшыня, а ўсе тыя, што гудуць перад старшынёю і перад ім. І Клеманс раптоўна змяніў сваю палітыку: абярнуўся спіною к старшыні і загукаў ужо ў руку мужчынам:

— Праўду там кажа, што павінен абстайваць. На-

што ж цябе і выбіраюць, як не на тое, каб добра, ка'а, абстайваў. Павінен абстайваць!..

Яго ніхто не слухаў, але ён крычаў далей:

— Калі не абстайваеш, дык нашто ж ты ў сельсавеце? Далжон абстайваць за народ!..

— Тым часам, браткі мае,— шчабятаў у Клеманса пад локцем Міхалка Сляпенькі,— трэба, кажа, вязці, бо будзеш вінаваты. Тым часам выразна сказана, хто не павязе, дык абвінавацяць. Тым часам, браткі мае...

— А я... гэтая...— хрыпеў у кутку Алесь Манцівода,— я гэтаксама, слухаю, чую і гэтая... Павінен, добра кажа, гэтая... Бо калі не гэтая, дык нашто ж ты, гэтая...

— Воўк яго рэж,— чуўся з агульнага крыку яшчэ адзін голас,— але чорт яго ведае, у чым тут вязці? У калёсах ці ў санях? На дварэ вунь ні снег, ні гразь.

— Тым часам, браткі мае, добра кажа, ні снег, ні гразь,— падхваціў Міхалка, перабягаючы ў другі кут.— Тым часам, браткі мае, чорт яго ведае, як тут вязці — ні сані, ні калёсы. Па-мойму, тым часам, браткі мае, пакуль націскаць, дык падумай, каб як гэта яго вязці ў санях, а не ў калёсах, тым часам, браткі мае...

Міхалка ахрып і шчабятаў ціха, к таму ж ён адбегся далёка ад стала, і старшыня не чуў яго шчэбету. Але каб і чуў, то ўсё роўна была б адна карысць, бо, як вядома, няма яшчэ пакуль што такога дэкрэта, каб сельсаветы маглі наганяць снегавыя хмары.

— Яны адно і ўмеюць — камандаваць ды націскаць,— гукаў Алесь Манцівода.— Я ж кажу, апрача гэтага больш нічога і не гэтае. Адно камандуюць ды таўсцеюць. Распухне, падла, як бочка, раскорміцца, дый гэтае... (Старшыня быў худы і тонкі, як цвік.) Я ж кажу, усякі, ліха яму, выгадуе чэрава ўсё роўна, як той нябожчык, вечны пакой, адвакат Альфіровіч — за дзень не абяжыш, не то што, каб гэтая... (Ён думаў, што некага там, вечны пакой, адваката Альфіровіча знае ўвесь свет.)

А старшыня стаяў і маўчаў. Ён знаў, што ўсе гэтыя людзі на гэтым тыдні здадуць свой падатак і потым будуць весела ўспамінаць, як вазілі яго гуртам у горад. Ён знаў, што не могуць людзі не гаварыць, сабраўшыся вялікаю грамадою. А як лепш гаварыць, калі ніхто з гаваруноў за сваё жыццё нічога ніколі не бачыў, апрача саломы, плуга ды воза...

І сход доўга гуў у чатырох цёмных сценах, на самым краю вёскі. Даўно ўжо сцямнела на дварэ, даўно ўжо па-

кінулі скрыпець калодзезі на гразкай, чорнай вуліцы, а мужчыны ўсё не ішлі дадому. Што рабіць у пуднай хаце ў доўгі асенні вечар?

II

У тую пару, як сход шумеў у густым змроку асенняга вечара, міма праходзіў Максім Нагорны. За тое, што быў ён малога росту і шчуплы, усе звалі яго — Максімка. Худы твар яго быў бела-жоўты і заўсёды абросшы рэдкімі валасамі: Максімка брыўся ўсяго разоў тры на год, бо «займацца гэтым глупствам часцей не меў часу». Па гэтай прычыне і валасы на яго галаве заўсёды кудлачыліся з-пад парванай шапкі, ніжэй вушэй.

Нёс ён пад пахаю ад шаўца з суседняй вёскі свае старыя боты з новымі латкамі. Праходзячы ў канцы вуліцы міма «зборні», у якой і даўней і цяпер збіраліся сходы, Максімка стаў, каб паслухаць, чаго там народ шуміць.

У той жа час іншыя пачалі ўжо разыходзіцца са сходу, каму надаела пераліваць з пустога ў парожняе. У цемнаце чутно было на вуліцы, як калі-нікалі адчыняліся скрыпучыя дзверы, як, грукаючы ботамі, выходзілі на ганак людзі.

— А браткі ж мае,— гаварыў часам дзядзька, спускаючыся з мокрага ганка,— вось цемрыва, хоць на воўка ўссунься, а-я-яй!

— Страшэнная моц,— адказвалі аднекуль з цемнаты, і ўслед за тым пары тры ботаў пачыналі мясіць гразь са снегам на мокрай вуліцы.

Максімка пастаяў каля плота, выждаў, як нікога не было на ганку, і палез на яго. Потым патупаў трохі ў сенцах, раздумваючы — ісці ці не. Рашыў зайсці і, абмацаўшы клямку, пацягнуў к сабе. Дзверы скрыпнулі і адчыніліся.

Гаваруны яшчэ не пакінулі гаварыць. Праўда, гаворка была трохі іншая, і вялася яна ўжо трохі іначай. Міхалка Сляпенькі ўжо не так шпарка перабягаў з кутка ў куток, а Алесь Манцівода саўсім ужо маўчаў і нешта думаў, ці можа драмаў, стоячы адзін пасярод памяшкання, наводшыбе ад усіх. Галава яго апусцілася ўніз, сівенькая бародка ўперлася ў грудзі, ад чаго ён прыняў выгляд старэнькага казла, задумаўшага на старасці год бароцца.

Гаваруны гаварылі ўжо не толькі аб падатку, але і аб многім іншым, што каму лезла ў голаў. У адным кутку

гаварылі аб тым, ці не грэх гэта местачковаму пану ад таго, што ён стаў насіць галіфэ і валасы астрыг, у другім кутку гаварылі, ці могуць ад чорнай кабылы пайсці сівыя коні ў «яблыкі». Трэція злавалі адзін на аднаго, вырашаючы вельмі важнае пытанне — ці можа быць добрая самагонка з таго жыта, у якім многа «гірсы». А яшчэ ў адной кучы, каля самых дзвярэй, нехта высокі і лахматы, размахваючы рукамі і ківаючы на ўсе бакі галавою, расказваў, як ехаў ён адзін раз з Дзярэчына да Лешні і згубіў затычку з восі і загэтым тры разы ў яго скідалася калясо. Гэтую «гісторыю» можна было расказаць у пяцёх словах, а ён ужо больш за гадзіну гаварыў і яшчэ ўсё не падыходзіў к канцу. Яго слухачы моцна пазяхалі і гаварылі між сабою аб тым, колькі званоў на цімкаўскай званіцы — пяць ці чатыры. Усім ужо надаелі «сталыя» гаворкі і хацелася чаго-небудзь жывога, хоць бы каго паскубці або пакрычаць. Як заскрыпелі дзверы і ўслед за тым паказаўся Максімка з ботамі пад пахаю, некалькі галасоў зразу гукнула:

— Але ж Максімка трапляе заўсёды якраз упору.

Міхалка ўвесь страпянуўся ад радасці, падбег да Максімкі і залепятаў:

— Добра ка'а, якраз упору трапіў; ха-ха-ха, якраз явіўся на разбор шапак; прыйшоў, тым часам, браткі мае, у свіныя галасы.

— А я гэтая,— абазваўся Алесь Манцівода, праціраючы заспаныя вочы,— я ж кажу, усякі ўсё на гатовае спадзяецца і гэтае... Няма, каб прыйшоў памагчы дзела рашаць, дык не, хай нехта, так як бы яму нічога і не гэтая...

— От, ішоў ды зайшоў,— вінавата адказаў Максімка, не ведаючы, дзе яму дзецца.

— Тым часам, браткі мае, ён, як верабей, прэцца на бляск,— вылепетаў Міхалка і, давольны сабою, азірнуўся. Ён быў рад, што дарваўся да новай тэмы. Ды і многія, няведама чаго, былі рады, так як бы Максімка прынёс ім прычыну для вясёласці. Знайшоўся нават адзін, што, сам не ведаючы чаму, закрычаў над вухам у Максімкі — «ура-а!». І тады ўсе, убачыўшы, што дагаварыліся да пустога канца, пачалі разыходзіцца.

Было ўжо позна. У многіх хатах ужо былі патушаны агні.

Было ціха, і гучна зычэлі галасы на цёмнай вуліцы, і плюхалі па гразі боты і лапці.

І толькі цяпер, па дарозе дадому, Максімка дапытаўся, чаго быў сход. Ідучы ў вялікім гурце, ён думаў, што заўтра трэба будзе да свету ўстаць, звеяць жыта, бо хто іх ведае, калі ўсе задумаюць везці.

— А калі ж павязом? — запытаў ён у Міхалкі.

Міхалка бойка адказаў:

— Тым часам, браткі мае, чорт яго ведае. Ты думаеш, народ наш ведае, калі вязці? Дурны наш народ.

— Але, добра кажаш,— сказаў Алесь Манцівода, пачуўшы, аб чым Міхалка гаварыў з Максімкам,— гэта ж трэба ведаць, у які дзень вязці.

— Эй, мужчыны! — загукаў ён на ўсю вуліцу.— Калі ж праднапог гэтае?!.

— Якое гэтае?

— Калі, значыць, праднапог у горад пагэтае?

— Калі павязом?

— Але.

— А чорт яго ведае; што ты ў мяне пытаеш, пытай ва ўсіх. Эй, р-р-абята, у які дзень павязом?

Рабяты прыпыніліся, і ўжо саўсім загула цёмная, сонная дагэтуль вуліца. Сход нанава распачаў працу сярод вуліцы ў цёмную ноч. І цяпер ужо выключна гаварылі аб падатку, але толькі на першых часах, пасля зноў пачалі збівацца з гаворкамі ў бакі.

Сталі вырашаць, у які дзень везці.

— У панядзелак! — крычалі адны.

— Хто гэта ў панядзелак выбіраецца ў вялікую дарогу, дурны ты. Панядзелак — дзень нешчаслівы,— гукаў нехта з цемры.

— А нашто нам вельмі ламаць галаву,— пачуўся голас,— не к сабе вязом, а ад сябе. Закажуць, воўк іх рэж.

Нехта яшчэ падаў голас, што трэба пачакаць маладзіка і тады везці, але другія яго асмяялі, закрычаўшы, што гэта сеяць трэба маладзіком, а не везці гатовае. І тут жа пачалася гарачая спрэчка, калі лепш сеяць жыта — маладзіком ці «сходнімі днямі». Па большасці галасоў выйшла, што не маладзіком і не «сходнімі днямі», а «самым поўным», але тут сталі падавацца галасы, што гэта «поўным» добра ўстаўляць дубэльты ў вокны — макрэць не будуць. Алесь жа стаў раптам расказваць, як даўней «Лейба Міхолаў» павёз у Варшаву вагон цыбулі на продаж і пакуль завёз, дык цыбуля ўся памерзла, і ён зарабіў, «як Заблоцкі на мыле».

Закончылі сход пеўні, пачаўшы спяваць. Як трэба бу-

дзе везці, то сельсавет закажа — была ва ўсякага цвёрдая думка, і ўсе весела разышліся па хатах. Некалькі хвілін за імі стукалі дзверы, ляпалі яны па прымёрзшай зямлі лапцямі і ботамі. У вокнах ясней заблішчалі агні, але ненадоўга. Скора ўсё пацямнела і заціхла.

III

На трэці дзень, пагожаю раніцаю, перад вокнамі ў Максімкавым двары стаяў Буланчык, запрэжаны ў драбіны. На драбінах ляжалі два мяшкі з жытам.

Гэтыя мяшкі не давалі яму спакою. Ён бачыў іх праз акно з сваёй цёмнай хаты і ўсё думаў. Яго браў страх ад таго, што ён выбіраецца ў горад за сорак вёрст. Чаго яму было страшна, ён сам ніколі не мог бы растлумачыць, ён і не разумеў гэтага. Ды ніколі аб гэтым ён і не думаў. Ён адчуваў гэты страх інстынктыўна, несвядома.

Каб хто запытаў яго:

— Вернешся ты, Максімка, з горада?

— Вярнуся,— з цвёрдай упэўненасцю адказаў бы Максімка ва ўсякую мінуту.

— Будзеш ты там пакутаваць?

— Не,— абавязкова адказаў бы Максімка.

— А чаго ж ты баішся?

— Страшна неяк, ліха на яго,— вось які быў бы, пэўна, Максімкаў адказ. Усё гэта ён і адчуваў у сабе, паглядаючы праз акно на свае мяшкі.

Пачало гэта з'яўляцца ў яго з самага сходу. Усе дні ён, корпаючыся каля свайго гумна, паволі складаў усё на двары ў парадак, саломка за саломкаю, дубец за дубцом.

«Няхай будзе ўсё ў парадку,— думаў ён,— калі хто і гляне, дык за што ён ка мне прычэпіцца, ні ў чым я не вінават». А за што к яму мог хто прычапіцца ці ў чым яго маглі абвінаваціць — ён не думаў аб гэтым.

Раней за ўсіх прыгатаваў ён сваё жыта, а калі ў яго пыталі, ці гатоў ён, ён цвёрда адказваў:

— Як-небудзь трэба гатавацца, каб паспець вязці разам з усімі.

Напярэдадні ад'езду Максімка пайшоў на змроку к свайму суседу Тодару, якога лічыў за чалавека сталага, няздольнага да насмешак над другімі, і доўга радзіўся з ім, як выязджаць. Цэлую гадзіну вырашалі яны ўдвух пытанне — ці браць на ўсякі выпадак у воз сякеру (мала што можа здарыцца ў дарозе: часам затычка зломіцца,

чым ты новую зробіш?), пагаварылі яшчэ аб горадзе і сваіх адносінах да яго.

Пагаварыўшы з Тодарам, Максімка саўсім быў супакоіўся, але перад самым выездам, раніцаю, зноў найшло на яго нешта трывожнае.

І ён загэтым тарапліва, нервова адзяваўся, камячыў свой падатковы ліст, хаваючы яго ў кішэню.

Каля яго падскакваў, зазіраў яму ў вочы сынок яго, Піліпка, але ён мала звяртаў на яго ўвагі. І толькі разпоразу пасылаў яго на вуліцу глядзець, ці не выязджаюць мужчыны.

«Вось як паедуць як-небудзь ціха, а я астануся,— думаў ён,— вось будзе работы!..»

Але Максімка не мог астацца, каб і хацеў. Такія рэчы ў вёсцы ціха і скора не робяцца. Яны робяцца трохі іначай, як многія думаюць. Іншаму вальнадумцу здаецца, што няма нічога лягчэй: запрог каня, ускінуў на воз мяшок, сцебануў каня пугаю і пайшоў. Лёгка так думаць, але пайдзі зрабі, папрабуй. Робіцца ўсё гэта вось як: адзеўшыся, Максімка пабег яшчэ к Тодару. Той саўсім іначай глядзеў на ўсю справу. У яго над пачуццямі браў перавагу розум. Збіраўся ён так: хадзіў па хаце і ўсё разважаў:

— Чаго спяшаць — не к сабе павязу, а ад сябе.

— Чаму гэта не выязджаюць? — запытаў у яго Максімка.

— Ч-ча... Чаго!.. А-а-а...— гукнуў Тодар,— паспееш!.. Хто гэта дурны спяшае з дому.

І Максімка пад Тодаравым уплывам паспакайнеў.

«Буду я адно пільнавацца Тодара»,— рашыў цвёрда Максімка, ідучы назад к свайму возу. І стаў папраўляць хамут на Буланчыку...

На вуліцы чутны былі крыкі.

— Ну, чаму ж не выязджаеш? — скрыпеў недзе ў двары злосны голас.

— А сам ты што,— адказваў другі голас,— на каго крычыш, а сам? Здаецца ж — конь дзякуй богу!..

— Конь, конь,— агыркваўся першы,— як табе мой конь у вочы коле. Хто табе забараняе добрага каня мець!..

— Ну, выязджайце там, гэй! — чулася яшчэ з другога боку.

— Выязджайце там, гэй! — крычаў, задзёршы голаў, той, да каго кагадзе крычалі.

Максімка выткнуўся на вуліцу.

— Максімка, выязджай! — гукнула разам некалькі галасоў.

Максімка скоранька шмыгнуў назад у двор.

Галасы не пакідалі глушыць вуліцу.

— Юрась, выязджай!

— А ты што?!

— У мяне кабыла накульгвае, як жа я пярэднім паеду!

— А ў мяне конь пудлівы. Хай, калі гэтак, Рыгор першым едзе.

— Уга, як бачыш! Ён ужо Рыгора ўгледзеў,— апраўдваўся Рыгор.

— Эй ты, чаму не едзеш?!

— Ну, а ты?

Цераз некалькі хвілін на вуліцу выйшаў з двара хлапец. Ён глянуў управа і ўлева па вуліцы, скрывіў свае брытыя губы ўхмылкай і, ляпаючы па халявах пужальнем, пайшоў назад у двор і хутка ўжо выехаў адтуль. Як толькі загрукаў ён калясьмі па мёрзлай зямлі, з усіх двароў рынуліся фурманкі; на вуліцы раптоўна стала шумна і людна. Цмокалі на коней мужчыны, грукалі і скрыпелі вазы...

IV

Ссыпны пункт, дзе сяляне здавалі падатак, быў за горадам, пры чыгуначнай станцыі. З усяго павета з'язджаліся сюды сяляне, і загэтым заўсёды тут было людна і шумна. Пусты, пажоўклы выган заўсёды тут быў зацярушан сенам і саломаю, заўсёды пахла тут пылам ад збожжа і конскім потам і заўсёды чуўся тут гул людскіх галасоў.

Часам, і вельмі часта, прыязджала сюды некалькі сот фурманак. Не маглі яны ўсе ў адзін дзень здаць свой падатак і стаялі па некалькі дзён. Тады начамі гарэлі тут агні, чорныя фігуры людзей пры агнях прымалі фантастычна-грубы выгляд, галасы гулі стрымана, цішэй. Змрок доўгай асенняй ночы дрыжаў ад агнёў, і, калі агні палалі ясней, наперадзе смутна пачыналі вырысоўвацца няясныя абрысы горада.

Раніцаю прыходзілі сюды прыёмшчыкі падатку, і начныя вартаўнікі пакідалі базы. Тады цэлыя сотні мужчын лезлі к дзвярам і тлумачылі адзін перад адным, што ўсе іншыя прыехалі пазней і толькі іх, некалькі чалавек, даўно ўжо, больш за ўсіх чакаюць. І выходзіла такім чынам,

што ўсякі мае права на тое, каб у яго першага прынялі падатак. Наогул кажучы, усе былі першымі, апошніх не было,— так выходзіла, паглядзеўшы і паслухаўшы ўсяго тут.

У гадзін дзесяць раніцы Максімка пачаў дагаварвацца ў мужчын, каб як гэта пачаць здаваць, але Тодар парадзіў:

— Чаго спяшаць, не бяром, а аддаем, паспеем...

Мужчыны асмяялі Тодара, і яму прыйшлося разам з другімі ісці на ганак базы. Некалькі мужчын праціснуліся ў дзверы, дзе сядзеў прыёмшчык з паперамі...

— Чаго ты, Тодар, астаўся? — загукалі яны Тодару,— хадзем разам, будзем гаварыць.

— Вось я адно іначай буду рабіць,— абазваўся Тодар і падаўся ўбок. Там стаяў стары чалавечак, у кароценькім кафтаніку, падпяразаны вяровачкаю. Дзяржаў ён у руках граблі і мятлу і строіўся зграбаць гной каля баз. Гэта быў сторадж пры базах. Тодар накіраваўся да яго.

— Каб гэта як-небудзь, таварыш, праднатог гэты самы здаць,— пачаў прасіць Тодар.

Стары адставіў убок сваю мятлу, важна надзьмуў вусы і сказаў:

— Ды як-небудзь трэба прыняць.

І яшчэ больш надзьмуўся, мусіць, каб паказаць, што і ён тут грае нейкую ролю.

— А дзе здаваць? — запытаў зноў абнадзёжаны Тодар.

Стары аўтарытэтна заявіў:

— Гэта бяда адно, што мне трэба якраз ісці гной зграбаць, а то мы як бачыш бы...

І, сказаўшы гэта, кашлянуў для важнасці і запусціў свае граблі зубамі ў кучу гною. Тодар паволі пайшоў назад к ганку.

А там ужо, як у раскіданым муравейніку, усё кішэла і варушылася. Там, дзе важылі жыта, мужчын было, як вады ў поўным збанку. Там крычалі, апраўдваліся, пылілі жытам, паказваючы, што яно без пылу, невядома зачым лаяліся адзін за адным... А Максімка ўжо крактаў, коцячы па зямлі перад сабою свой мяшок.

— Ну і народ,— гукаў прыёмшчык,— памаглі б вы яму!

— Дык жа я сваё знімаю,— абазваўся кожны з мужчын,— цяпер жа мая чарга.

Прыёмшчык насмешліва гукнуў:

— Дык жа вы ўжо ўсё ссыпалі!

— А я яшчэ не!

Гэта пракрактаў Тодар, валакучы ўслед за Максімкам мяшок.

— Стой, не сып! — гукнуў прыёмшчык Максімку.— Квітанцыі выйшлі!

— Я ўжо высыпаў,— вінавата адказаў Максімка.

— Вось табе і раз.

І прыёмшчык напісаў на куску паперы, колькі Максімка здаў жыта, прылажыў да паперы пячаць, даў яе Максімку і сказаў зайсці па квітанцыю заўтра. Тодар, які адзін яшчэ не здаў, астаўшыся ад усіх сваіх аднасельцаў, упрасіў прыёмшчыка не пакідаць яго аднаго з жытам назаўтра ад землякоў. І прыёмшчык у Максімкавым лісце прыпісаў Тодарава прозвішча...

К канцу дня схмурнела, раптам захаладала, падуў густы вецер-сівер, і хмары коса секанулі па зямлі снегам-крупою. Горад нахмурыўся, надуўся і прыціх.

Выган каля ссыпнога пункта пачаў патроху пусцець: раз'язджаліся, хто здаў падатак, хто не здаў,— шукаў сабе прытулку. Паехалі дадому і аднасельцы Максімкі і Тодара, і толькі яны ўдвух засталіся да заўтрашняга дня. Яны патупалі трохі каля сваіх вазоў, наставілі каўняры ў халатах і сталі збірацца ехаць начаваць у горад.

V

Як толькі пачыналася раніца, у заезджым доме Гірша Дрэйзіна пачынала крыніцаю біць жыццё. Двор тут і павеці заўсёды былі перапоўнены балагольскімі вазамі, самі балаголы, з бесканцоваю гаворкаю і крыкам, тарапліва шнyралі між сваіх вазоў і на вуліцы каля дома. Яны цягалі на свае вазы з рынку мяшкі солі, скрынкі цвікоў, запалак, махоркі... Гаспадар дома — чалавек год пад сорак, вёрткі, вострабароды і хітры, як вужака,— пільна сачыў за ўсім тым, што рабілася тут. Лепш за ўсіх ён ведаў, што рабілася і ва ўсім горадзе. Свайму сябру ён без абмылкі мог сказаць, у якім становішчы грашовыя справы кожнага кааператыва ў горадзе, добра ведаў, колькі можна ўзяць за карову або за пуд шэрсці ці фунт масла ў якім-небудзь мястэчку вёрст за сорак і г. д. Сяляне, якія часта ў яго начавалі, былі ўпэўнены ў тым, што ён ведае «лепш за ўсякага камісара», ці будзе вайна і, калі будзе, то з кім і калі... Ніколі ён не сядзеў на адным месцы, а ўсё шныраў

ад цямна да цямна па ўсякіх крамках, абмацваў на рынку сялянскія вазы, зазываў к сабе начлежнікаў і пры гэтым гаварыў столькі, колькі не гаварылі зараз усе тыя людзі, якіх заўсёды было поўна ў яго ў доме і на двары. Тодар і Максімка, здаючы падатак, бачылі яго нават нечага каля прыёмшчыка падатку. Яны яшчэ не ведалі, хто ён, але ён зразу кінуўся ім у вочы, як адмятнейшы ад усіх. У яго і прыйшлося начаваць Максімку і Тодару.

Закрыўшыся каўняром ад ветру, ён падбег да іх перад самым вечарам і закрычаў:

— Зарабіць хочаце ці не?

— Чаму? — адазваўся Тодар.

— Я ў вас пытаю — зарабіць хочаце?!

— А ты што за чалавек? — запытаў Максімка.

— Тфу! — плюнуў той.— Ці я табе патрэбен? Табе грошы мае патрэбны. А я хоць чортам буду — табе ўсё роўна.

— А які заработак? — сказаў Тодар.

— Дык мы ж не для гэтага прыехалі сюды,— сказаў ціха Максімка.

— А начаваць-то трэба вам дзе-небудзь, ці тут будзеце, на гэтым скавышы? — насмешліва гукнуў Гірш Дрэйзін.— У мяне вам будзе і начлег і шмачлег, толькі па возу жыта прывязеце мне з рынку.

Пасля доўгіх думак Максімка з Тодарам паехалі на рынак. Дрэйзін ускаціўся на Максімкаў воз.

Рынак пусцеў ужо. Не было ўжо тут ніводнага сялянскага воза, разыходзіліся з сваімі кашамі гандляркі. І толькі ў адным месцы, проці каапрацыйнай крамы, стаяла густая кучка народу. Чуўся адтуль свіст і музыка. Пакуль Дрэйзін хадзіў спраўляць дзела, Максімка з Тодарам падышлі к кучцы людзей.

Абкружаныя шчыльнай сцяной гандляроў, дробных рамеснікаў, павыбягаўшых у сваіх фартухах і без шапак, і так нейкіх людзей, кепска адзетых, абшчыпаных, плюгавых, арудавалі тут два музыканты. Адзін, аброслы пруткімі кароткімі валасамі, з макратою пад вачыма і пасінеўшым носам, у кароткім картовым кафтаніку, круціў шарманку, якая выпускала з сябе нейкі піскліва, наіўна-вясёленькі матыў. Другі, у доўгім чорным, аблезлым і парваным паліце, дзяржаў на плячах барабан і, апусціўшы ўніз і вывернуўшы руку, біў па ім тонкаю і доўгаю палкаю ў такт шарманцы. Пры барабане была на пружыне медная талерка, ад яе быў праведзен уніз шнурок і зачэплен

чалавеку за абцас. Барабанячы, ён выконваў нейкі просценькі, зусім прымітыўны танец і меў вельмі смешны выгляд. Ён кружыўся на адным месцы, невысока падскакваў, стараючыся папасці ў такт шарманцы. Ад яго руху шнурок тузаўся, і медная талерка бразгала па барабане, не пападаючы ў такт. Час ад часу, стараючыся развесяліць сваю публіку, ён выкрыкваў усё адно і тое ж:

— А я бедны сірата
На свеце астаўся,—
Маці санкі спаліла,
Што з печы спускаўся!

Шарманшчык пачынаў быстрэй вярцець рукою, і скакуну прыходзілася драбней перабіраць нагамі. Тут жа на зямлі ляжаў адчынены стары чамадан, у які публіка кідала грошы, папяросы, хлеб, яблыкі — што ў каго было.

Максімка пераглянуўся з Тодарам, нечага ўхмыльнуўся і пайшоў к свайму возу. Разам з Дрэйзіным налажылі яны з Тодарам на вазы жыта і павезлі па крывых вуліцах у заезджы дом Дрэйзіна.

Пачынала цямнець.

VI

У той дзень у Дрэйзіна начавала многа народу. Вялікі начлежніцкі пакой быў запоўнен людзьмі. Сама больш было тут балаголаў, сялян было саўсім мала. Былі тут і так нейкія, невядома якія людзі. Цэлы вечар яны вялі між сабою свае асобныя гаворкі, вырашалі нейкія справы, шапталіся часта з Дрэйзіным, які таксама, як і ўдзень, многа бегаў і часта садзіўся за стол лічыць грошы. Нейкія цёмныя, невядомыя людзі цягалі сюды аднекуль мяса, рыбу, мяшкі з мукою і без мукі і многа чаго іншага.

Увесь вечар, нягледзячы на холад, дзверы не зачыняліся. Балаголы беспарастанку выходзілі на двор глядзець коней, хадзілі на кухню, насілі адтуль гуркі, смажаную рыбу і ўсё тое, чым прымала іх гасцінная Дрэйзінава кухня.

Са столі спускалася ўніз вялікая лямпа. Вакол яе кучкамі цясніліся людзі, лічачы пры агні грошы, прачытваючы нейкія запіскі, надпісы на нейкіх скрыначках. Ва ўсім пакоі не было дзе павярнуцца. Усё тут варушылася, крычала, спрачалася, ашуквала адно аднаго, хітрыла адно перад адным, таптала пад ногі ўсё чужое.

І, гледзячы на гэтых клапатлівых людзей, зразу кідалася ў вочы тое, што ўсе яны так увайшлі ў свае гэтыя справы, што, самі таго не замячаючы, лічаць свае справы і сябе цэнтрам усяго жыцця на зямлі...

Паставіўшы на двары коні, Максімка і Тодар увайшлі ў хату. І тут гэтая цесната, крык, узбуджаныя твары людзей вярнулі Максімку той страх, які ён адчуваў, выбіраючыся ў горад, і які напалавіну страціў за сваімі справамі.

Удвух з Тодарам увайшлі яны ціха, баязліва азірнуліся вакол, не выпускаючы з рук пугаў, сталі вачыма шукаць ціхага і цёмнага месца, дзе б задрамаць. Знайшлі яны такое месца ў самым кутку хаты, каля печы. Там яны разаслалі свае халаты і паселі.

Клапатлівыя людзі пераступалі цераз іх ногі, наступалі на іх халаты і не давалі ім задрамаць. Максімка саўсім скруціўся ў камяк, прытуліўся цесна к печы, і ў вачах яго засвяцілася такое пачуццё: «Не чапайце вы мяне, я нават не абзавуся».

Як ужо саўсім на дварэ сцямнела, снежная крупа мацней застукала ў вокны і мацней зашумела ветрам за дзвярыма. Тады Гірш Дрэйзін раздзеўся, сеў за стол і пачаў прымаць грошы з начлежнікаў, з кожным таргуючыся і ловячы ўсякага на словах.

Адчыніліся дзверы, і ў хату ўвайшлі два шарманшчыкі, якіх Максімка з Тодарам бачыў на рынку. Яны абодва былі страшна вясёлыя — відаць, недзе дасталі выпіць. Вясёласць гэтая неяк не ішла к ім, асабліва к барабаншчыку. Ён зразу агледзеў поўны людзей начлежніцкі пакой і замітусіўся на адным месцы, стараючыся вырабіць нейкі танец. І зноў загукаў добра завучаныя словы:

А я бедны сірата
На свеце астаўся!
Ух я-я!..

З выглядам чалавека добра тут знаёмага шарманшчык расчысціў свайму сябру-танцору кола сярод хаты і шалёна закруціў шарманку. Пад той самы матыў, які Максімка з Тодарам чулі на рынку, барабаншчык закруціўся на адным месцы.

Дрэйзінавы начлежнікі прыціхлі і з вялікаю цікавасцю застылі шчыльным колам.

Максімка з Тодарам застылі каля сваёй печы, пазіраючы на гэтую праяву.

— Стой! — крыкнуў шарманшчык, пакідаючы круціць.— Цяпер глядзеце вучонага папугая.

Усе, хто толькі тут быў, яшчэ цясней абкружылі шарманку.

І тады Максімка і Тодар з свайго цёмнага кутка ўбачылі, як барабаншчык неўзаметку выціснуўся з кола, паставіў каля сцяны барабан, павадзіў па людзях п'яненькімі вачыма і запусціў руку ў кішэню франтаватага начлежніка, які забыў усё на свеце, апрача вучонага папугая.

— А братачка ж, эй ты! — гукнуў Максімка, раптоўна ўскочыўшы з свайго месца.

Барабаншчык шмаргануў руку з кішэні, але моцна тузануў, і начлежнік абярнуўся і ўсё змеціў.

— Дзяржы злодзея! — закрычаў ён.

— Каго, дзе?!.

— От то-о, браткі, у кішэні злавіў.

— Ну?!.

— Яй-права!

Чалавек дзесяць навалілася на п'янага барабаншчыка. Яго цягалі па хаце, накладалі яму па шыі, а ён маўчаў, як бы ўпэўнены ў тым, што гэтак яму прызначана.

І ўжо тады, як яго адпусцілі, ён, хістаючыся ў бакі, падышоў к сталу.

— Га-аспад-да,— сказаў ён п'яненькім гугнявым галаском,— ці ведаеце вы, каго вы білі?

І ён велічна ўзняў угору руку.

— Вы білі мяне, а не ведаеце, хто я. Наце, глядзіце!

І ён выхапіў з-за пазухі запэцканую паперу і бразнуў па стол.

Начлежнікі рынуліся к сталу.

Там ужо стаяў Дрэйзін, падняўшы паперу к лямпе.

— Ш-ш-ш,— зашыпеў барабаншчык, велічна-трагічным махам рукі сцішаючы зашумеўшых начлежнікаў.

Пры мёртвай цішы Дрэйзін прачытаў, што дваранін Франц Уманіцкі, па ўказу яго імператарскага вялічаства, нагараджоны медалём за ўсмірэнне сялянскага паўстання супроць памешчыкаў у 1905 годзе, у Ліхасельскай валасці.

— Гэта я,— тыкаў сябе ў грудзі барабаншчык,— вось і медаль.

Аб стол бразнула нешта звонкае.

— Вы не зналі, што рабілі, вы цёмныя, і я прашчаю вас.

І, сказаўшы гэта камічна-велічным голасам, барабаншчык сеў і трагічна паківаў галавою.

— Дык гэта вось што за птушка,— пачуўся з кутка сялянскі голас,— вось што, дваранскае аблічча да чаго дайшло!

Начлежнікі гранулі рогатам і пачалі распаўзацца, хто куды. Зноў пачалі ўсе хітрыць адзін перад адным, старацца ашукаць адзін аднаго: Дрэйзін — сваіх начлежнікаў, начлежнікі — яго і адзін аднаго.

П'яны барабаншчык ужо зваліўся на лаўку і нешта хрыпеў п'яна-сонным голасам.

А Дрэйзін ужо ў суседняй каморцы даставаў з-пад палы бутэлькі з «напіткамі». І ўжо, хто меў нюх, пайшоў туды. Шарманшчык уклаўся спаць на падлозе. Максімка з Тодарам баязліва сядзелі ў сваім кутку, а ў другім кутку таксама маўчалі некалькі сялян.

Начлежнікі гулі і варушыліся, ляпаючы раз-пораз дзвярыма.

— А-яй, браткі! А-яй! — пранізаў раптоўна гул галасоў і стук ног праразлівы голас.

— Што?!

— Каня ўкралі з падпаветкі.

Максімка з Тодарам інстынктыўна ўсхваціліся і шмыгнулі на двор. Рынуліся за імі і ўсе.

Быў страшэнны крык на двары, свістаў каля варот міліцыянер, сяляне лезлі на свае вазы і ўкладаліся там.

На двары ўжо было ціха. Вецер сціх, крупа пакінула сыпаць з неба, свяціў месяц і светла было.

Максімка з свайго воза ясна бачыў двух міліцыянераў, як яны пайшлі ў самую глыбіню двара; перад імі разыходзіліся ў бакі нейкія цёмныя людзі, няведама якія.

— Вось і рабі што хочаш,— сказаў Максімка Тодару з свайго воза.

— Што? — запытаў міліцыянер, падыходзячы бліжэй.

— Мы бядуем, што начаваць на двары прыходзіцца,— сказаў Тодар.

— А вы хто такія будзеце? — запытаў міліцыянер.

— Мы сяляне, здавалі падатак.

— І мы сяляне,— абазваліся яшчэ з другога кутка.

— Дык чаму ж вы ў Доме селяніна не начуеце?

— Мы нічога не ведаем.

— Вось чудакі. Едзьце зараз жа, яшчэ сягоння рана. Вось на трэцяй вуліцы, к канцу горада.

Сяляне хваціліся запрагаць коні.

І, ужо запрогшы, сталі спрачацца, ці не паехаць саўсім дадому — ноч відная. І парашылі ехаць.

— А вы адкуль? — запытаў у іх Тодар.

— З Церабілаўкі.

— Дык гэта ж ад нас блізка, разам ехаць,— узрадаваўся Тодар.— Ці не паехаць і мне з імі?

— А як жа я? — запытаў, спалохаўшыся, Максімка.

— А ты пашукай таго Дома селяніна ды начуй, а заўтра атрымаеш і маю квітанцыю, ды і прыедзеш.

І Тодару ўдалося ўламаць Максімку. Ён разам з сялянамі паехаў дадому, а Максімка паехаў шукаць Дома селяніна.

Ён ехаў па забялеўшых ад снегу вуліцах горада, увесь ахоплены страхам пасля Дрэйзінавага дома.

«Вось папаўся,— думаў Максімка,— хай бы ты згарэў, каб хацяскарэй скончыць усё ды дабрацца да сваёй вёскі». І чым больш ён ехаў, тым страх перад горадам у яго ўсё павялічваўся. Быў момант, што хацеў ён адцурацца нават сваёй квітанцыі і пусціцца даганяць Тодара...

У Доме селяніна таксама біла крыніцай жыццё. Па доўгаму карыдору хадзілі ўзад і ўперад толькі што прыехаўшыя сяляне. Направа, за прычыненымі дзвярыма, ішла для сялян лекцыя.

Максімка паставіў Буланчыка ў хлеў і, ідучы ў дом, рашыў забіцца дзе-небудзь у куток, нікому не пападацца на вочы, як-небудзь ціхенька перадрамаць ноч і назаўтра скарэй уцякаць з горада.

У карыдоры запыніў яго сторож:

— Спальны пакой яшчэ зачынен; можаш, таварыш, ісці піць чай або лекцыю слухаць.

Максімка нічога не адказаў. Ён ціха прыпёрся к сцяне і стаў глядзець, як уваходзілі і выходзілі сяляне.

Ён бачыў, як кучка сялян сабралася каля дзвярэй, за якімі ішла лекцыя. Як потым яны адчынілі дзверы і пачалі па аднаму ўваходзіць туды.

«А можа гэта там начаваць будуць?» — падумаў Максімка і пайшоў услед за ўсімі.

Ужо лекцыя скончылася. Лектар стаяў на памосце, вакол яго таўпіліся густа сяляне: яны закідалі лектара пытаннямі.

Максімка ўбіўся ў кучку шэрых халатаў і чуў, як сяляне смела гаварылі з «гарадскім чалавекам на памосце» аб конях, гародах, палях... І Максімка стаў прыслухоўвацца і аглядацца. Было тут трошкі накурана, пахла намокшымі суконнымі халатамі, нехта, мусіць, на ботах пры-

нёс сюды пах дзёгцю. І сяляне хадзілі смела, як у сябе дома.

«Саўсім вёска»,— мільганула ў Максімкі думка, і нешта стала з'яўляцца ў ім родна-спакойнае. І стала здавацца яму, што каб глянуць у акно, то ўбачыш саламяныя стрэхі, мокрыя, па-асенняму голыя дрэвы, ціхі змрок вясковай ночы ўвосень.

І Максімку нешта пацягнула к акну. Глянуў ён праз цёмную шыбу з трэцяга паверха ўніз.

За крайнімі вулічкамі, трохі далей, рваў цемнату змрочнай ночы сваімі агнямі горад. Узнімаліся ўверх круглыя электрычныя сонцы, мігацелі і пераліваліся яны рознымі колерамі — і жоўтымі, і белымі, і чырвонымі, асвечаныя імі, узнімаліся высока каменныя сцены, цяжкія, нерухомыя. А з левага боку, зусім блізка, агні варушыліся, мяталі стрэламі. З горада чуўся ціхі гул, а адгэтуль звонкія стукі і нейкія магутна-шырокія зыкі глушылі раз-поразу ўсё. Пасля тры зыркія, агнявыя, круглыя вочы вынырнулі аднекуль з сырога змроку палёў, і нешта чорнае, жалезнае з крыкам і свістам падкаціла блізка і стала.

Станцыя напоўнілася людзьмі.

«Горад»,— падумаў Максімка і адвярнуўся ад акна. І над шэраю кучаю сялян убачыў такое ж самае электрычнае сонца. Яно спускалася са столі і свяціла сялянам, якія ўжо бралі з рук лектара нейкія беленькія кніжачкі, разбіралі па складах.

— Чаго стаіш, ідзі бяры кніжку,— тузануў Максімку сусед.

— А якая кніжка?

— Пра тое, як аглядаць на зіму поле.

— Поле,— здзівіўся Максімка,— кажаш, поле? Вясковае поле?!

— Хэ-хэ! А то якое ж яшчэ поле бывае!

— А дзе гэтая кніжка друкавалася?

— Ды тут жа, у горадзе.

— Ну?!

Максімка нясмела падышоў к сталу і ўзяў кніжку. Пакой апусцеў. Астаўся адзін толькі лектар. Ён збіраў са свайго стала нейкія раскіданыя паперы і кніжкі.

На сярэдзіне кніжкі Максімка ўбачыў малюнак: голыя дзеравы каля хат і на полі арэ чалавек.

Узбуджаны Максімка загарнуў кніжку і падышоў к лектару:

— Дык гэтая, значыць, кніжка друкавалася тут, у горадзе?

— У горадзе. А што?

Максімка мяўся на адным месцы і маўчаў.

— А вы адкуль?

— Ой, здалёку, за сорак вёрст...

Лектар раптоўна кіўнуў к сабе галавою і пайшоў. Максімка рушыў за ім.

У кутку дастаў лектар з шафы звязак кніжак і даў Максімку.

Максімка паглядзеў на кнігі, потым на «гарадскую» электрычнасць у сябе над галавою. І нешта радаснае затрапяталася-забілася ў ім. І недзе ў глыбіні, на граніцы пачуцця і думкі, з'явілася ў ім нешта такое:

«У адным горадзе два гарады. Не знаў я, дзе шукаць свайго горада...»

* * *

На другі дзень, папаўдні, выязджаў Максімка з горада. На саломе ўперадзе ляжалі абкручаныя мяшком кнігі.

— Эй, ты! Заязджай, можа начаваць трэба будзе! — закрычаў Гірш Дрэйзін, калі Максімка праязджаў міма.

— Што, не пазнаў? — хітра адказаў Максімка.— Эх ты, галава. Пайшоў ты з сваім начлегам!

Выехаўшы ў поле, Максімка азірнуўся на горад, як бы пакінуўшы ў ім нешта важнае, блізкае.

Адтуль даносіўся гул кіпучага жыцця.

Радасна і часта аглядаючыся на горад, Максімка пагнаў Буланчыка па мокрай ад растаўшага снегу дарозе.

БЫЛЬНІКАВЫ МЕЖЫ

I

Азалаціла восень поле ржышчам, дрэвы лісцем, гумны снапамі; абвеяла хаты жытнім пылам; вострым пахам кастрыцы напоўніла вуліцу...

Кароткімі днямі хутка пабегла жыццё ў вечнасць. Аднолькава яснымі нараджаліся яны, гэтыя дні, і такімі ж гаслі, і на змену ім прыходзілі доўгія асеннія ночы — то туманныя, то зорныя, з вострым халадком першых замаразкаў...

Дзень пры дні стагнаў ток пад Паўлавым цэпам. Ячменныя асцюкі з пылам забіваліся яму за каўнер і ў лапці, падала зверху на яго пыльнае павуціне, і ён некалькі разоў на дзень выходзіў атрэпацца на двор.

А на двары і вакол было ўсё так, як і дзесяць, дваццаць год таму назад. Таксама плакалі замурзаныя дзеці, абсыпаў вецер пяском трухлявыя сцены, на пустых агародах панура цягаліся дробныя худыя коні. І той жа самы стары стук цапоў абуджваў пустое поле. Поле ж гэтае, яшчэ больш, здаецца, абрасло за апошнія гады густым быльнікам на шырокіх межах. Так што здалёк зусім хаваліся ў ім вузкія палосы...

І вытрасаючы мякіну з лапцей на двары, і стукаючы цэпам, Павал не пакідаў думаць.

Гэтыя думкі, цяжкія для яго непрывычнай галавы, блытаныя, як павуціне, пачалі з'яўляцца ў Паўла патроху і непрыкметна за апошнія часы...

Прыязджалі раз людзі з горада, тры дні былі ў вёсцы, і адзін з іх дзве ночы начаваў у Паўлавай хаце.

Былі тады два сходы ў вёсцы, і мала хто хадзіў на іх — не хацелі слухаць «гарадскіх абармотаў», смяяліся над імі.

— Гэ-э! — гаварылі.— Горад аб'елі, ужо тут умацавацца хочуць, харчоў там не хапіла; хітрыя! Па вёсках распаўзацца сталі.

І тыя ўтрох, спатканыя халоднай сцяной ледзянога недавер'я бясхітрасных вяскоўцаў, прасядзелі паўдня на гнілых бярвеннях у канцы вёскі, не дачакаўшыся сходу. І так разышліся па хатах нанач.

З паўвечара Павал нічога не гаварыў са сваім начлежнікам.

У той дзень зранку хадзіў ён па раллі, і поўныя лапці набілася яму пяску. І цэлы дзень не меў ён часу высыпаць пясок з лапцей. Вечарам спяшаў зашыць хамут, каб скарэй зрабіць гэта. Каравымі пальцамі перабіраў ён дратву і маўчаў, сагнуўшыся ў кутку.

Начлежнік падышоў к Паўлу.

— Цёмна шыць,— сказаў ён.

— Газы няма,— адказаў панура Павал.

Памаўчаўшы, дадаў:

— У вас там у горадзе газы, пэўна, хоць заліся.

— У нас там электрычнасць,— адказаў начлежнік і падсеў к Паўлу, як бы ўзрадаваўшыся гаворцы.

— Ну, вось бачыш,— павярнуўся Павал тварам к начлежніку,— людзям добра, дык яшчэ шукаюць ліха ведае чаго. Цёмная вёска ім патрэбна.

— Загэтым і ездзім, што цёмная. Каб была светлая — мала б мы сюды ездзілі.

І саўсім раззлаваўся Павал за гэтыя словы — ён зразумеў усё, што хацеў сказаць гэтым яго начлежнік.

— Што гаварыць дарэмна,— загаварыў Павал,— паслухаеш вашага брата, дык адно і чуеш, што для некага гэта яны ўсё ездзяць, для другіх гэта ўсё робяць...

Начлежнік перабіў Паўла:

— Глядзіш ты на мяне так, як бы нас з табою раздзяляе каменная сцяна, а ніякай сцяны між намі няма. Саўсім не чужы я табе. Я сам такі самы селянін, як і ты: усяго год, і таго не будзе, як плуг пакінуў. І цяпер там, у вёсцы, бацька стары з братам засталіся.

— Чаму ж ты іх к сабе туды, у горад, не возьмеш, ды пакінуў іх там адных гаравацъ?

— Што іх браць?! Каб я мог усіх узяць, усю вёску; і не вёску, а ўсе да аднае вёскі ўзяць, усім зрабіць у адзін дзень добра, тады можна было б браць. А то, што так браць — аднаму будзе добра, а мільёнам — так сама. Мы іначай «бяром» — у нас другая дарога вызначана. І робім мы ўсё патроху, непрыкметна зразу. Загэтым мала хто бачыць гэта. Вось ты і гаварыць са мною не хочаш. На сход сягоння ні адзін не прыйшоў. А мы не апускаем рук, бо іначай нічога не будзе, зразу нельга зрабіць...

Тады Павал апусціў хамут з кален на зямлю і слухаў:

— ...Ты думаеш, я не ведаю, чаму ты са мной гаварыць не хочаш, чаму ніхто сягоння не прыйшоў на сход слухаць нас? Я сам — гэта ты, і ўсё я ведаю. Рос я так, як і ты, як і ўсякі той, хто потым робіцца мужыком.

З шасцёх год не можа ён ужо расці на волі, а бярэцца за работу. Гаварыць яшчэ не навучыцца, а ўжо з пугаю па полі бегае. Уварвецца ў засеў скаціна, а сусед зловіць яго ды натрасе за вушы. Дзіця — ногі ў яго папрабіваты ржышчам, раны залеплены зямлёю, і ён з плачам пабяжыць, кульгаючы, па полі. А раніцаю ён як нежывы спіць, набегаўшыся за дзень. Сонца яшчэ не ўзышло, а ты яго цягнеш з пасцелі. Усхваціцца ён сонны, вочы заплюшчаны, і зноў кінецца, а ты зноў валачэш, сцягаеш яго з пасцелі. Здаецца, стаў бы тады перад ім на калені: на, забі мяне, гада, за ўсё гэтае. А што ты вінават? Таксама, як і ён. Вінавата жыццё, і змяніць яго трэба. Вось чаму пакінуў я свой плуг, адчуўшы, што больш так магу зрабіць, не для сябе, а для ўсіх.

— Ды ты на мяне не злуй,— сказаў Павал,— што я ведаю?!.

У тую ноч да трэціх пеўняў гаварыў Павал з начлежнікам, а з другога дня пачаў разбіраць паволі пакінутыя начлежнікам кніжкі.

Пайшлі па вёсцы гаворкі, га́дзінай зашыпела нянавісць тых, хто лічыў раней Паўла «спакойным чалавекам», і Павал яшчэ больш стаў маўклівым, яшчэ больш стаў думаць.

Увосень пачаў ён спешна дамалочваць снапы.

І недзе ў глыбіні, на граніцы пачуццяў і думак, з'явілялася яго: «Пустыя палі, паросшыя дзікім быльнікам на шырокіх межах, пахавалі ў сваім абшары глухія вёскі, закідалі яны іх саломай шчуплых снапоў і за гэты скупы дар загулялі над імі: у доўгія цёмныя ночы пераклікаліся палі над вёскамі галодным воўчым выццём, наклалі на людзей баязлівую пакорнасць, нараджалі іх цяжкаю працаю, адбіралі для яе ўвесь час, губілі ў сабе ўсю свядомасць, занесеную сюды часам з буйных гарадоў. І яшчэ адбіралі ў сваіх ціхіх людзей здароўе, так, як і вочы, ад цёмнага свету сваіх курных газнічак...»

Усё так жа дробна і гулка стукалі цапы па гумнах, і здавалася, што з кожным сваім ударам яны ўсё глыбей уваходзяць у жыццё вёскі, як бы задумаўшы заглушыць сабою ўсе яе іншыя зыкі,— так многа дзён яны зычэлі. І толькі ў адным канцы вёскі адна-адзінютка гула малатарня, але не магла яна адна заглушыць тут стуку цапоў. Яшчэ на цёмную вуліцу з маленькіх вокан падалі палосы ад дасветных агнёў, а цапы пачалі ўжо сыпаць

дробным гарохам. Раней за ўсіх пачынаў стукаць цэп у Паўлавым гумне.

— Павал нешта задумаў,— ішла па вёсцы гутарка, а ў Паўла пад стук цэпа спела адна думка.

І загэтым, як пасля змроку аблягала вёску воўчае выццё і заціхаў стук цапоў, у Паўлавай хаце вакол газоўкі па цэлых ночах сядзела некалькі чалавек...

Вакол дрымотнаю рэчкаю плыло жыццё трухлявых хат. Замаразкамі курыліся кусты сіненькім дымком, і вецер прыносіў адтуль к хатам самагонны дух, і тады ж мацней яшчэ пачалі выць зусім блізка начамі ваўкі.

У святыя дні выходзілі людзі на вуліцу. Нескапчоныя і вялыя вяліся цэлымі днямі гаворкі, і так не гарманізаваў з імі ўвесь выгляд залатой восені.

Так і праходзіў ціхенька дзень.

А то часам пілікне дзе-небудзь за вуглом скрыпка, і ўся вуліца рынецца туды. Пад няхітрую музыку адной скрыпкі і часам двух барабанаў віхрам выконваецца танец — той танец, які адбываўся ў вясёлыя мінуты стагоддзі таму назад, а ў больш прымітыўным выглядзе — назад цэлыя тысячагоддзі.

І хоць стаяць тут людзі, спяною налёгшы адзін на другога, але ў кожнага ў галаве блытаецца думка аб пакінутай працы.

Прымітыўнае вяселле ціхіх людзей не пералятае сваімі зыкамі далей саламяных стрэх. Тут жа і гінуць пісклівыя зыкі скрыпкі за родным вуглом.

А пустое поле вакол і знаць не хоча людскога вяселля,— яго зыкі гінуць у ім. Абрастае дзікім быльнікам, яно ціха дрэмле ўсім сваім бязмерным абшарам. Вясковыя шумы яно перамагае сваім начным выццём ваўкоў, яго ж цішыню, нават зыкамі свайго вяселля, перамагчы людзі не могуць.

II

У адзін дзень засыпаў сівер мёрзлым пылам трухлявыя хаты, апусцеўшае поле захмурнела высахшым быльнікам на разросшыхся межах, сівыя платы мерзлі і туліліся да бярвенняў старых будынкаў.

Па цёмных хлявах корпаліся ў кастрыцы людзі, маўчалі, здаваліся поўнымі думак, але думак не мелі. Аб чым могуць думаць яны?

Толькі нейкая баязлівасць вызначалася ў іх. Так непрытульна ў полі, так дзіка-шумна і холадна. І здаецца, што вось прыйдзе нехта суровы, насмешліва тупне нагою і зробіць нейкае зло. Вось чаму людзі так акуратна, саломка за саломкаю, дубец за дубцом, складвалі і збіралі сваю мураўіную маёмасць: «Калі ўсё будзе ў парадку, не такая віна мая будзе вялікая». А ў чым і якая віна? А былі калі разумныя думкі аб гэтым?!.

За ваколіцай на пыльнай дарозе буян-вецер скруч-ваўся ў жмут, дакачваўся стралой да крайняй хаты, узбягаў па сцяне і кідаўся на яе старую віхрастую голаў. Яна баранілася саламяным крыкам, і такі ж крык узнімалі суседнія стрэхі. Гэта быльнікава поле «гуляла» над вёскай. І ў той дзень вецер не сціх, але зрабілася так, што раптам стаў непрыметным; стала раптам так, што свісту яго ніхто не пачуў.

Нешта шырокае рванулася за ваколіцай, шэра-жоўтым ліўнем зыкаў секанула; заглушыла вецер, павыкідала людзей з цёмных хлявоў, парушыла іх «баязлівы парадак».

Сотні вачэй бачылі:

Па пыльнай дарозе к вёсцы ішоў запылены чалавек, узняўшы руку ўгору, за ім — шэрая сцяна з меднымі сонцамі труб, за трубамі несканчоны лес вастраверхіх шапак.

З труб вылівалася туга-звонкае, срэбнае. І, як запылены чалавек махнуў уніз рукою, рванулася яно віхурай, затапіла ўвесь свет, заскакала па саламяных стрэхах, і зусім не чуваць стала ветру. З вуліцы пераскочыла яно праз саламяныя стрэхі, пераляцела цераз поле і там загаварыла. І вось, пераскокваючы цераз быльнікавыя межы, прыбеглі людзі за некалькі вёрст...

У вуліцы знялі музыканты свае трубы з плеч, разнеслі па хатах, і асенні вечар грануў чырвонаармейскімі песнямі.

У той дзень, хто бачыў запыленага чалавека, ад маху рукі якога рванулася з медных труб нечуванае вяселле, радаснае захапленне, пакрыўшае поле, у тых, у глыбіні пачуццяў, несвядома з'явілася:

З той сілай, якая адчуваецца ва ўсім гэтым, можна прайсці ўсю зямлю, перад ёю заціхаюць вятры, робіцца нядужнай прастора адзічэлых палёў...

У той вечар у Паўлавай хаце вакол цьмянай газоўкі сядзела за поўнач не шэсць, а восем чалавек, і два былі ў вастраверхіх чырвонаармейскіх шапках.

Ніякіх гутарак пра начное пасяджэнне ў Паўлавай хаце на вёсцы не было.

Людзі думалі, як гэта пачулі музыку за некалькі вёрст за кустамі, цераз усё поле, як гэта перамаглі людзі зыкамі поле ў час яго бурнага шуму...

Назаўтра пайшлі чырвонаармейцы з вёскі далей — раптам згінулі так, як і з'явіліся.

Асталося тады ў вёсцы вось што.

Вясковы скрыпач, Амелька, зняў паволі са сцяны сваю скрыпку, пілікнуў два разы па ёй смыкам, стукнуў у яе пальцам, прылажыў к ёй вуха, паслухаў і выйшаў у сенцы.

У раздум'і пастаяў ён хвіліну і палез на гару. І там выбраў самы цёмны кут і закінуў у яго сваю скрыпку.

А Павал выцягнуў з паліцы кніжку і найшоў у ёй адрас свайго былога начлежніка.

У яго ж паперах з'явіўся новы запіс:

«Зусім зніпчыць быльнікавы межы»...

У наступныя ночы ў Паўлавай хаце многа гаварылі над гэтым запісам. Многа раз збіраліся яго выкасаваць. І можа сапраўды выкасуюць. І не адзін раз можа будуць яго зноў запісваць, і не адзін раз можа зноў выкасоўваць.

Няважна.

Важна тое, што ўласнаю рукою, ад уласнай свядомасці, ён раз ужо быў утворан, гэты запіс.

У наступныя ночы зноў галасілі ў быльнікавых межах ваўкі; у наступныя дні зноў падымаў вецер саламяны крык на віхрастай галаве вёскі.

Няважна.

Важна тое, што ў віхрастай галаве ёсць веда:

«На свеце існуе тое, чалавекам створанае, чым можна заглушыць воўчыя галасы ў быльнікавых межах і саламяны крык вёскі пад ударамі буйнага ветру».

МЯШЧАНЕ Ў ГУСТОЙ ПАРЫ

Дзядзя Стафанковіч пачухаў распараны жывот, шырока растапырыў ногі і ўзліў сабе на голаў ражку цёплай вады.

— Ах, здорава; як маслам па нырках,— сказаў ён весела і з філасофскім выглядам стаў намыльваць сваю жоўтую шыю.

Каб спрытней зрабіць гэтую аперацыю, прыйшлося задраць голаў угору, ад чаго на верхніх палатках, у гарачых хмарах густой пары дзядзя Стафанковіч убачыў нешта шырокае і круглае, чырвонага колеру і буйнага складу.

«Ці не парыцца гэта хто на верхніх палатках? — падумаў дзядзя Стафанковіч і стаў пільна ўглядацца.— Але як ён можа там вытрымаць, у самай гары,— думаў ён, прыглядаючыся,— гэта ж трэба мець нечалавечую голаў, каб выседзець у гэтакай пякельнай моцы, як у яго там шкура, разам з валасамі, не аблезе?..»

Дзядзя Стафанковіч, ахвачаны цікавасцю, падняўся па ўсходах трохі вышэй да верхніх палатак і зразу пазнаў свайго знаёмага — былога штабс-капітана пяхотнага палка Еўсцігнея Свірыдавіча Разнюхайліна.

— А-а-а, Еўсцігней Свірыдавіч! — зацягнуў дзядзя Стафанковіч радасна.— А я гляджу, што гэта там такое чырвонае, аж гэта вы. Ну, як жа маецеся?

Разнюхайлін быў ў гэты час заняты здзьмухваннем мутных кропель вады са сваіх пруткіх вусоў. Скрозь пару ён уставіў свае круглыя вочы на Стафанковіча і густым басам адчаканіў:

— Можна сказаць, жывём і хлеб жуём, мірна дні свае дажываем. Як гэта даўней у нас у палку спявалі: «Агонь запалю, буду піць, не мяшала б сабаку купіць!» Толькі і ўсяго.

— Толькі і ўсяго,— трагічна паўтарыў дзядзя Стафанковіч і, збіраючыся сказаць нешта больш важнае і як бы сакрэтнае, агледзеў усю лазню з выглядам вельмі тонкага палітыка.

Народу мылася мала. Каля дзвярэй некалькі старэнькіх дзядкоў неміласэрна церлі адзін аднаму рагожамі худыя спіны, трохі далей скроб пад пахамі нехта высокі і тонкі, як спічак. На ніжэйшых палатках парылася двое. Адзін ляжаў спінаю ўгору, другі хвастаў яго

распараным венікам. А той варочаўся пад венікам, як япрук, і ўсё камандаваў:

— А та-та-та! Д-давай, давай, давай! Каля лапатак наярвай, кажу табе!

Тут жа, побач, мыліўся Макей Філатавіч Валакіткін — быўшы начальнік нейкай губернскай канцылярыі, а цяпер рэгістратар выступаючых папераў у нейкім бумтрэсце (ці можа ў табактрэсце, хто яго акуратна даведаецца). Больш у лазні нікога не было.

Агледзеўшы ўсю гэтую кампанію, дзядзя Стафанковіч зрабіў «уміліцельны» твар і ціха загаварыў, пагля-даючы на Разнюхайліна:

— Справядліва замецілі, Еўсцігней Свірыдавіч, што «толькі і ўсяго». Чалавек я, можна сказаць, такі, што, як кажуць, хлеб-соль еш, а праўду рэж. І калі дзе што якое, адным словам, дык я тут жа, на месцы, гэтае, і больш нічога. Вось гляньце хоць бы на гэтую лазню. Ды ў мяне на Нямізе дом, на Ляхаўцы дом і на Серабранцы дом. А гэта значыць, што я тры дамы маю. А раз я тры дамы маю — значыць, я чалавек, а не які-небудзь пасвісцёл. І даўней, верце маёй совесці, што я тут вось мыюся, а на сэрцы ў мяне ўжо іначай мыецца. Што з мяне лазня параю выцягне, тое я вярну: заўсёды, бывала, пасля лазні, як людзі, пойдзем гуртам ды вып'ем і закусім. Верна, Еўсцігней Свірыдавіч?

— Верна,— адчаканіў з палатак Разнюхайлін.

— Чалавек я, можна сказаць, Еўсцігней Свірыдавіч, прыблізіцельны. Возьмем вось зноў для прыкладу мяне і, разам са мною, хоць бы вас. Вы думаеце, сягонняшняя лазня вельмі нас пацешыць? І нічуць, і ніколі. Яна табе толькі і дасць карысці, што гразь з сябе ў ёй абмыеш. Толькі і ўсяго — як вы, Еўсцігней Свірыдавіч, справядліва замецілі. А дзе ты пасля яе пад гэтае? Як ні круці, а прахладзіцца не ўдасца. Што ты, з рускаю горкаю разгуляешся? Ды я ўручаю галавою, што вазьмі ты яе кватэрку ды ўлі дзіцяці ў вочы — нічога не пашкодзіць, а не то што каб гэтае. Вада, і больш нічога, я на яе і глядзець не хачу. Адным словам, згадзіўся свет. Гэтак і ўсё.

— Такі храновы свет стаў,— бухнуў басам з густой пары Разнюхайлін,— адным словам, дні свае мірна дажываем, як у балоце...

— І то, скажыце гаспада,— перабіў раптоўна Разнюхайліна Валакіткін,— што знаходзяцца малайцы, што гатоў ён табе вочы выдраць, калі скажаш, што ўсё гэта не

так, як трэба каб было, па палажэнню жыцця. Я чалавек, можна сказаць, пастаронні ў вашай, гаспада, гаворцы, але, пры ўсёй маёй скромнасці, не магу я свайго слова не ўставіць, асабліва калі гавораць паважаныя, будзем лічыць, людзі. Чалавек я пажылы, можна сказаць, век свой пражыў, а начальскі гонар — словам, не то што каб дзелам, не сакрушыў. І даўней, і цяпер. А змаўчаць, калі на тое пайшло, усё ж такі не магу. Адным словам, тут усё справядліва — свет не свет, а чорт ведае што. У свяшчэнным пісанні ўсё было наперад сказана, і больш нічога.

Высокая фігура дзядзі Стафанковіча ўся была поўна радаснай увагі. Ён аж забыў, што яшчэ не парыўся, і ўсё стаяў на адным месцы і ківаў галавою. Разнюхайлін жа быў сур'ёзны. Ён закруціў свае пруткія, намокшыя вусы, падмыліў калені і лёг на бок, а голаў падняў, каб лепш было слухаць.

— Мне хочацца сказаць, як чалавеку шырокіх поглядаў,— гаварыў далей Валакіткін,— што, як я сказаў, у свяшчэнным пісанні ўсё было прадбачана. Паўстане народ на народ і царства на царства, і сын стане ворагам бацькі роднага...

— Справядліва замячаеце,— уставіў салодзенькім галаском дзядзя Стафанковіч.

— Не толькі справядліва, а дажа нават чыстая праўда,— загаварыў раптоўна худзенькі дзядок каля дзвярэй, абціраючы мокраю рагожаю намыленыя грудзі,— я ж кажу, чалавек я просты і богабаязнены. Дзякаваць богу, трыццаць тры гады з палавінаю крамку бакалейную і мучную трымаў, і даводзілася мець дзела з людзьмі ўсіх рангаў і чыноў — пачынаючы старшым чыноўнікам на пошце і канчаючы самым апошнім смаркачом — шаўцоўскім чаляднікам. І што ж вы думаеце? З практыкі, самай сібірнай практыкі, людзей пазнаў і магу гаварыць цяпер, вокам не маргнуўшы... Нашто вам што?! Ды ў мяне ўнук ў пінаерах. Чуеце?! Уласны мой унук пінаер. А бацька маўчыць; малы смаркач верх бярэ над бацькам. Ды яжэлі б гэта, скажам, быў мой не ўнук, а сын, дык я яго, сукінага сына, так бы пінаернуў, што ён у мяне хадзіў бы, як падмецены... Гэта жартачкі? Дасць бог дзень, людзі адзяюцца, а ён раздзяецца — усцягае на сябе нейкія сінія портачкі без калошаў — адна паясніца, ды ідзе маршыраваць па вуліцы. Па Захараўскай вуліцы маршыруе, з голымі лыткамі, у портачках без калошаў, аж

усе гізунты відаць. Верце маёй совесці, справядлівы чалавек, яй-права. І нічога сказаць не смей — маё, кажа, права. Крыўда слухаць — малое вашанё, а яго ўжо права. Права ўжо нейкае ён, сукін сын, пазнаў! Што вы скажаце на гэтае права?

— Каму права, каму лева,— пачуўся голас з кутка.

Гаварыў высокі і тонкі чалавек, як спічак. І невядома, што прымусіла яго сказаць гэтыя два словы,— сказаўшы іх, ён зноў увесь увайшоў у сваё дзела: сеў на лаўку і так, як раней, не звяртаючы ні на што і ні на кога ўвагі, стаў паліваць вадой і шараваць шырокімі далонямі доўгія і худыя ногі. І нічога не слухаў, ні на кога не глядзеў, маўчаў і мыўся...

Дзядзя Стафанковіч, пачуўшы яго два словы, раптам прыціх, прысеў на лаўку, пасля ўстаў, пасля зноў сеў і зноў устаў. Падумаўшы трохі, паглядзеўшы на высокага і худога чалавека, ён тарапліва махнуў к сабе рукою рэгістратара Валакіткіна, і ўдвух палезлі на верхнія палаткі к Разнюхайліну. У вялікім узбуджэнні яны ўсе ўтрох пасунуліся ў самы кут і сталі шаптацца.

Першым пачаў дзядзя Стафанковіч.

— Ну, браткі, і папалі,— шаптаў ён скоранька, пырскаючы слінаю з рота і задыхаючыся ад пары і нервовасці,— вось папалі, дык папалі, як м'яла ў кісель. Гэта ж ведаеце, хто? Гэта ж, пэўна, камісар які-небудзь. Нават я прыпамінаю, як хавалі нябожчыка, вечны пакой, Авар'яна Тофілевіча, дык перад самаю працэсіяй быў ён, дарогу ўпоперак з тоўстым партфелем перайшоў. Здаецца, гэта ён быў, так мне ясна памятаецца. А мы тут развялі палітычныя гаворкі, не расчомаўшы, хто ў нас пад бокам мыецца... Я хоць асцярожна ўсё гаварыў, а вы, Макей Філатавіч, вельмі глосне пачалі выказваць думкі свае. У выпадку чаго, дык вы павінны ўзяць віну на сябе, каб цераз вас, часамі, усім нам не пастрадаць.

— Што гэта вы гаворыце,— зашаптаў, засердзіўшыся, Макей Філатавіч,— што гэта я павінен адказваць за чужыя грахі?!. Ды я, калі вы хочаце, маўчаў увесь час, гэта вы першыя пачалі ўсю гэту музыку, а цяпер на мяне ўзвярнуць хочаце. Ды я не пагляджу, што ў вас тры дамы, я магу за знявагу свае асобы зрабіць што хочаце!..

— Не лішне злуйце,— ускіпеў дзядзя Стафанковіч,— вы павінны памятаць, што я гаварыў пра палітыку ўмеючы, вежліва і далікатна; і за маю палітыку ка мне прычапіцца ніхто не мог. А вы ў нейкае свяшчэннае пісанне зра-

зу ўперліся, як чорт у грэблю, рады, што чыстапсалміе на памяць можаце чытаць. Да я хоць чыстапсалмія на памяць не ведаю, але перад вамі ўручаю, што не падгаджу. А вы дарэмне злуеце...

Дзядок, у якога ўласны ўнук «пінаер», пачуўшы шэпты на палатках, зразумеў усё і сам палез наверх.

— І то, браткі, ліхое,— перабіў ён дзядзю Стафанковіча,— мыецца, ліха яму, і як бы нічога не чуе і не бачыць, а сам усё слухае ды на вус матае.

— Так, храновае дзела выйшла,— грымучым шэптам адчаканіў Разнюхайлін.— Але так нічога не паможа, а трэба павярнуць палітыку ў другі бок.

Макей Філатавіч Валакіткін раптоўна адсунуўся ў куток, пастукаў пальцам па лбу і сказаў:

— Трэба адно к яму падлашчыцца; памыць яго трэба.

— Ваш язык гаворыць мудрасць,— радасным басам грунуў на ўсю лазню Разнюхайлін. І ўсе трое злезлі з палатак.

— Вы, пане Стафанковіч, не лішне лезьце наперад, бо зноў біды наробіце,— сказаў важна Валакіткін,— я пачну справу, а вы пасля ўжо гуртам.

Худы і высокі чалавек, ні аб чым не дагадваючыся, мыліў голаў, прыгнуўшыся к лаўцы. Мыльныя рагі цяклі ў яго з галавы па спіне.

Валакіткін, расплыўшыся ў шырокую ўхмылку, ціхенька падышоў к яму і стаў на пальчыках. Той нічога не запрыкмеціў.

— Кхэ-кхэ,— уважліва кашлянуў Валакіткін, каб звярнуць на сябе ўвагу.

Чалавек падняў вочы і зноў апусціў.

— Мыла ў вас, таварыш, рагамі па спіне пайшло. Гэта добра — усю гразь аб'есць.

На тое яно і мыла, каб ад гразі бараніцца.

— Справядліва сказалі, таварыш... Кхэ-кхэ... кхэ... кхэ... Вось ліха на яго, чалавечыя рукі кароткія — усякае месца на сваім целе можаш памыць, а спіны вось не дастанеш. Дайце я вам, таварыш, спіну памыю.

— Я і сам памыю.

— Вам нявыгадна, дайце я. Давайце рагожку... Просценька вы мыецеся — рагожкаю... Прастата — гэта дабрачыннасць. Давайце, таварыш, адну рагожку.

Валакіткін уп іўся ў «рагожку» і стаў цягнуць к сабе. Чалавек не паддаваўся. І тут жа падаспела дапамога Валакіткіну: справа падскочыў Разнюхайлін, злева дзя-

дзя Стафанковіч. А дзядок не знаходзіў месца, дзе б уляпіцца, і бегаў, як апараны, вакол.

— Што вы маеце да мяне?!.

— Нічога, таварыш, давайце рагожку.

— Ды вось мая рагожка,— вылепетаў дзядок.

— Станавіцеся, таварыш, ракам або прыпірайцеся рукамі на каўку і падстаўляйце спіну.

— Ды я не хачу, я сам, я не прашу вас!

— Скромнасць таксама, як і прастата, дабрачыннасць. Падстаўляйце спіну.

Яны сілаю павярнулі чалавека к сабе спінаю і пачалі мыць. Абкацілі вадою, абмылілі нанава і пачалі шараваць. Дзядзя Стафанковіч вадзіў па спіне рагожаю, Макей Філатавіч намыльваў, дзядок паліваў вадою, а Разнюхайлін камандаваў:

— Так, так, пабольш мыла кладзі на шыю, вось тут шмаргані, ніжэй, ніжэй; а ты вадою пад лапаткі боўтні, ды толькі не бяры кіпню, каб не апарыць таварыша!..

— Гвалт, людзі, ратуйце, пусцеце, браткі, што я зрабіў вам... А-я-яй!.. Да я на вас заяву падам!!!

Усе ўчатырох адскочылі ад чалавека, а той, зарадаваўшыся вызваленню, кінуўся раптам за дзверы і пачаў адзявацца.

— Што яму за ліха, ды ён папраўдзе як бы баіцца нас,— паціснуў плячыма дзядзя Стафанковіч.

— Нічога не баіцца, а палітыку вядзе,— грунуў басам Разнюхайлін.— Ідзіце хто паглядзіце, хто ён такі: ваенны ці штацкі!?

Дзядзя выйшаў за дзверы.

Чалавек, адзеты ўжо ў старыя салдацкія палатаныя порткі, паспешна нацягваў на левую нагу парваны бот, увесь запэцканы гразёю і гноем.

Дзядзя, атарапеўшы, шмыгануў назад.

— Браткі ж мае, гэта ж абарванец нейкі!

— Ну?!!

— Ый-права!

Усе выскачылі за дзверы.

— Да вы хто такі? — запытаў Разнюхайлін.

— Я тут служу.

— Па штацкай ці па ваеннай?

— Па штацкай.

— А кім служыце?

— У заезджым доме Гірша Дрэйзіна на Нямізе, дворнікам — гной, значыць, падчышчаю пасля коней.

— Фу ты, чорт!

Чалавек паспешна схваціў пад паху шапку і жакетку і баязліва выскачыў за дзверы.

Забыўшы абмыць з сябе распараную гразь і мыла, усе ўчатырох сталі адзявацца.

Не гледзячы адзін на аднаго, моўчкі, па аднаму, сталі выходзіць.

І як, выходзячы, дзядзя Стафанковіч вінавата глянуў на Разнюхайліна, той апусціў вочы і прабарматаў:

— Так, ядры яго дагары, маржовае дзела выйшла.

НОВЫЯ ЛЮДЗІ

I

З густаты ночаў, над снегавой шырынёй поля, выплываюць кароткія дні.

Дні змрочна-белыя.

Ці то гэта яны, ці то гэта ўпарта няўцёкшыя сляды ночы фарбуюць далёкія істужкі неба на даляглядзе, над тонкімі абрысамі чуць прыметнага лесу, у сінявата-цёмны колер. Ён лажыцца на снег.

А да размашыстай роўнасці снегу трухлявымі грыбамі прытуліліся старыя хаты з уздыбленаю ветрам саломаю стрэх. Каля іх мокра і востра цмокаюць па ўхабістай дарозе конскія капыты, а конскія вочы ў сваім чыстым бяздонні свецяцца маўчліваю тугою ад зрэзаных сурамцам худых рэбраў. Каля платоў расплываюцца лапцяватыя крокі, і галасы мяшаюцца з шумам саломы па гумнах. І часам, калі-нікалі, гумно выпусціць у прастору ручаіну пявучых слоў:

Ой, р-р-а-а-н-на, рана-а!..
Я хворая ўстала...

Яшчэ нядаўна тут панавала гэтая песня, цяпер яна забываецца. Прыйшлі сюды новыя песні, і выявілі яны ў сабе час свайго існавання; вось што:

Тады, калі ў поўнай сіле панавала старая песня, тады ў старых гэтых хатах людскія радасці і смуткі зліваліся ў роўнасць існавання. І ўсё думалася:

«Вось так яно і пройдзе — і сягоння, і заўтра. Часам і радасць закалышыцца, часам смутак агорне, а ўсё ж яно дробнае. Дзень за днём так і зыдзе. А што наперадзе?»

Несвядома так людзьмі адчувалася.

А тут нешта сталася — непрыметна раптам пачало мяняцца. Устала наперадзе як бы нешта моцна адчуваемае — вялікае. І нейкая як бы ўпэўненасць прыйшла: вось гэтыя кароткія дні імчаць жыццё да яго. Якое яно і што яно — хіба могуць раптам адчуць, даведацца ясна ціхія людзі ў старых хатах?! І толькі як бы пачуццё вырысавалася:

«Усё, што было, што праходзіць — ненастаяшчае. Настаяшчае і светлае ідзе».

Тады і з'явіліся новыя песні — новая дарога прыняла к ім...

Пацямнеўшаю ад зімовай сырасці дарогаю раскочваюцца шырокія разваліны, узлятаюць перад імі вароны. Скрыпяць калодзезі туманна-адлежнымі раніцамі. З поля пахне ядлаўцом, а вуліцы — дымам сырой асіны ў печах. Сырыя лапці шморгаюцца па ўтаптанаму снегу, а за платамі рвуць шумна сабакі цела худога каня, два дні таму выцягненага чалавекам. Уночы прыходзілі сюды ваўкі, ды дзень прагнаў іх.

Так яно ідзе. І што ж яно...

А тое яно, што новыя песні пакрываюць усё гэта. Яно ўжо ненастаяшчае. Настаяшчае ідзе; шэрыя дні імчаць к яму; яно адчуваецца ўжо — вялікае.

І тое, што было і ёсць,— адыходзіць.

Вось адкуль новыя песні шэрых людзей, прасвятленне твараў у змроку старых хат...

Эх, прасторы вы снежна-палявыя!..

Эх, людзі родныя; чулыя, ціхія!..
Як мне выявіць шырыню новай радасці?!.

II

Ігнась Альховік быў чалавек нервовы і слабы, і загэтым, як доктар яму сказаў, што ў яго сухоты, худы твар яго раптам пазелянеў, нешта цяжкае падкацілася к горлу, і пацямнела ў вачах. Яму моцна захацелася сціснуцца, скурчыцца ў адзін цесны і маленькі клубок, каб менш заняць на зямлі месца, каб стаць непрыметным для людзей; бо здалося яму, што гэта ён вельмі многа займае месца, усім і нейкаму хітра-смеламу і грозна-насмешліваму вельмі замінае і як бы загэтым ахвацілі яго караю — цяжкаю хваробаю. Ён задам адышоўся к дзвярам, выцягнуўся роўна і глядзеў, як доктар пісаў яму рэцэпт. Не чуючы доктаравых слоў, ён выслухаў, колькі і калі трэба ўжываць лякарства, і, поўны вялікага смутку і непарадку ў пачуццях і думках, выйшаў на вуліцу.

Горад ахваціў яго свежа-вострым паветрам, шумам, стукам і беллю нядаўна выпаўшага снегу. Лягчэй стала дыхаць, і раптам прайшоў у яго папярэдні настрой, астаўшы толькі нейкае нэндзна-тупое пачуццё. Яно выявілася ў надзвычайна яснай думцы, што вось нешта вельмі важнае, самае галоўнае, што ахватвала сабою ўсё, раптам скончылася, а на яго месца з'явілася нешта таксама вялікае, але страшнае і цяжкае для таго, каб яго пераажыць.

І раптам адчуў сябе Ігнась адрэзаным, асобным ад усяго, як бы ў другім свеце, на другой зямлі; усё стала як бы па-за яго істотаю: вось робіцца ўсё на свеце паміма яго, далёка ад яго, і нікому і нічому няма дзела да яго. А яму хочацца ўвайсці назад ва ўсё, ва ўсіх — у жыццё, ды ўжо не можа, бо цяпер яго абняло нешта іншае, неперамажнае...

І зноў раптоўна ахваціў Ігнася смутак, толькі быў ён ужо роўна тупы і бясконца шырокі, як густата ночы пад грузным натоўпам хмар.

І сталі ногі ў яго цяжкімі і непаслушнымі.

Сорак год цяжкога жыцця — галодныя дні і бяссонныя ночы адбіралі паволі ў Ігнася сілу, ды не так прыкметна гэта было, а тут два словы доктара вырвалі з коранем нешта галоўнае, што давала яшчэ лёгкасць нагам.

«Шчасце чалавека ў няведанні»,— несвядома прамільгнула ў Ігнася думка, і зноў адчуў ён чамусьці небывалую яснасць у галаве, ды затое большы цяжар ва ўсёй істоце...

З-за вялікіх вокан белага мураванага дома нечакана рвануўся на яго віхор зыкаў скрыпкі і фартэпіяна. Была ў нястрыманым імкненні гэтых зыкаў бурная, нявыказаная вясёласць, поўная здавальнёнасць нечым вялікім, самым важным, што неабходна для радасці існавання.

І надзвычайная яснасць думкі ў Ігнася прапусціла скрозь сябе струмень гэтых зыкаў,— не з'явілася ніякага прадстаўлення ў яго аб тым, што гэта музыка, а толькі адчуў ён, што гэта нешта тое настаяшчае, што якраз патрэбна для паўнаты радасці, што выяўляе сабою самы цэнтр людскіх імкненняў і жаданняў і што мае вялікую сілу ў сабе самім. І што вось тут, за гэтай тоўстай мураванай сцяной, яно недзе і ў нечым драмала, а пасля ўзвіхрылася раптоўна, без барацьбы перамагло прастору і дзвюма ручаінамі ўскінулася ўвыш. Адна ручаіна тонка-вострая, чырвона-рухавая, другая — густа-шарахаватая, шырокая сваёю перамогаю над усім. І абедзве яны выкінулі на свет з-за тоўстых сцен вялікае захапленне нечым радасным, што раптоўна нарадзілася і рванулася ў шыр свету.

Ігнась, не думаючы, пайшоў далей, і ад музыкі непрыметна, зразу згінула ў ім усё. Асталося толькі лёгкарадаснае разуменне пачуццём шырокай паласы віхрастых зыкаў. Усё іншае, і тупы смутак разам, недзе знікла, і лягчэй стала падымаць ногі. І ўсё больш забываў

чалавек папярэдняе: тое, што нейкая сіла, ход здарэнняў адарвалі яго ад жыцця на зямлі. Гэтае забыццё адтаго і з'явілася, што перад гэтым нешта адарвалася ва ўсёй істоце Ігнася.

I тут жа ўжо нармальна прыпомніў ён, што ў яго ў кішэні ляжыць заява, якую трэба некуды падаць, каб нейкая там установа памагла яму, бо багаты брат яго Макар гоніць яго, хворага, з хаты, называе яго дармаедам.

I вось раптам думка аб гэтай заяве зноў напомніла яму аб яго хваробе. I ўжо падумаў Ігнась:

«Заява, дамашнія спрэчкі і ўсё іншае, што ў звычайны час здаецца вельмі важным, цяпер, у параўнанні з тым вялікім і надзвычайным, што ахваціла маё жыццё, не мае ніякай вартасці; усё гэта дробязь».

I зноў, ужо ў вялікім смутку, выняў Ігнась з кішэні заяву, скамячыў і кінуў на зямлю. А сам пагробся к канцу горада. Яму страшна хацелася пагаварыць аб чым-небудзь з кожным чалавекам на вуліцы — гэта было б падобна да звычайнасці.

На самым выхадзе з горада, на граніцы снежнай роўнасці поля зноў дакаціліся да Ігнася зыкі музыкі. Толькі яны ішлі ўжо аднекуль здалёк акруглай хваляй і разам са сваёй вялікасцю неслі ўяўленне жаўцізны медзі музычных труб. I больш нічога не было ў іх, апрача бесклапотнай вясёласці. Яны ў адчуваннях Ігнася пераблыталіся са свежым паветрам, з белізной снегу, з нейкім чуць прыкметным пахам прасторы і з прывычным з маленства роўным і родным выглядам абшару поля. I іменна адтаго, што зыкі зліліся са звычайнасцю палявога выгляду, прынеслі яны чалавеку супакаенне.

I з'явілася ў Ігнася думка:

«Гэта ж усё — звычайна вакол. I я, як заўсёды, звычайна іду па знаёмай дарозе. Так было са мною ўчора і раней, так будзе заўтра... Мала што доктар сказаў. Я яшчэ, патом, пажыву на свеце».

I ў нейкім новым захапленні Ігнась агледзеўся вакол сябе; прымеціў наперадзе рух на дарозе. Змахнуў ён палою жакеткі снег з прыдарожнага каменя і сеў, чакаючы. Так, седзячы і нечаму ўсміхаючыся, прапусціў ён міма сябе роту вайсковых, прасачыў за калыханнем іх вастраверхіх шапак. Пасля, як яны мінулі яго, зноў адчуў ён, як яго пранізала шырокая хваля музыкі. У нервовасці падняўся ён з каменя і пайшоў пустою ўжо дарогаю.

І раптоўна закалацілася ў ім радасць. Яна прайшла ўсю істоту яго, ускрыліла думкі, зняла цяжар з ног, заліла ўвесь свет яскравымі колерамі...

І была яна вялікая, як імкненне жыць...

III

Пад вечар, на змроку, Ігнась, утомлены дарогаю, скінуў з ног цяжкія салдацкія чаравікі, палез на палаткі і сядзеў, звесіўшы босыя ногі. Былі ў яго думкі, пасля прайшоўшага ўзбуджэння, няроўныя яшчэ: то выхвацяць яны аднекуль з мінулага абрывак таго, што пераЖыта ў маладыя гады,— службу ў двары парабчуком, то далейшую працу па гарадах і мястэчках, пакуль не абнямог ад невыгодаў жыцця. І прыйшлося яму тады астацца ў хаце, дзе радзіўся і дзе гаспадарыў і паспеў ужо разбагацець брат Макар. То выхвацяць думкі раптоўна прадстаўленне аб асенняй яснай раніцы ў лесе, дзе два гады працаваў ён у смалакурні. А адзін раз думкі вызвалі роднае: як ён, гады тры таму, ездзіў у горад па сястру, ачуняўшую ад хваробы ў бальніцы. Пустая летняя дарога пыліла пад калёсамі, а гаворкі былі радаснымі. І ад гэтай думкі несвядома ўстрапянулася ў Ігнася радасць і захацелася яму саскочыць з цёмных палатак, пабегчы па зямлі, сазваць усіх людзей і сказаць ім, моцна крыкнуць нешта такое, што б заставіла ўсіх іх засмяяцца нявіннадзіцячым смехам і адчуць да яго, Ігнася, радасную блізкасць — блізкасць людзей к чалавеку і чалавека к людзям.

І тады сказаў Ігнась брату Макару:

— А я ледзьве прыйшоў з горада — вельмі ж ісці цяжка па непрымятаму снегу.

Макар коса глянуў на Ігнася і адказаў:

— От лепш бы памог што зрабіць, чым цягацца па непрымятаму снегу.

І з'явілася ў Ігнася крыўда ў голасе:

— Я ў доктара быў.

— А мне ўсё роўна, у каго ты там быў,— сказаў Макар.

І стаў пасярод хаты, упёрся шырокімі кулакамі ў бокі і далей гаварыў:

— Хто ўсё багацтва тут прыдбаў? Я! Усё маё, а ты дармаед! Я гаспадар усяму. Кругом мяне ўсё маё. Паль-

цам кранупь нічога нікому не дазволю. Чуеш? Паткніся хто на маё: я пакажу! А ты пры чым тут?

Была ў постаці Макара цвёрдая самаўпэўненасць, жаданне патаптаць усіх сабе пад ногі, чым больш падграбіць пад сябе рознай маёмасці і крыкнуць усім:

— Вось гэта ўсё маё. Не хадзі сюды!

А ў постаці Ігнася з'явілася крыўдная злосць. Ён для нечага хацеў злезці з палатак, ды зноў пачуў Макараў голас:

— Нясі вон сваю хваробу з хаты; што ты мне яе перадаць хочаш?!.

І ў пяць раз больш прыліло ў Ігнася злосці. Ён саскочыў з палатак і стаў перад Макарам. А той стаяў, спіснуўшы кулакі, і ядавіта ўхмыляўся Ігнасю ў вочы. Усё ў ім гаварыла:

«Я тут гаспадар. Усё тут маё».

І тут зразу Ігнась адышоўся ўбок. Ні то ён спалохаўся Макара, ні то адчуў, што не варт гаварыць з ім. Сеў Ігнась на лаву, і ў змроку хмурнага дня нешта новае пачало вырысоўвацца ў яго пачуцці. Яно выявілася ў думцы:

«Чаго ж гэта я, як ішоў з горада і нядаўна, быў такі радасны? Макар тут гаспадар, а ў мяне нічога няма. Каб як гэта мне дзе-небудзь прыстроіцца — рабіць па сваёй сіле, каб ніхто не мяшаў мне жыць. І што рабіць, каб зноў так і надоўга стала весела?..»

Наступны прыступ злосці на Макара ў Ігнася быў ужо выключна за тое, што ён адабраў у яго радасць — разагнаў радасны настрой. Хацеў сказаць аб гэтым Ігнась Макару, ды Макара ўжо ў хаце не было. І Ігнась пайшоў на двор.

IV

Цёмная сінь згусцілася на даляглядзе і папаўзла паволі па бела-празрыстаму полю. Далёкія кусты ў тонкім прыцемку раскупчасціліся, акруглілі свае абрысы і ў гордасці сваёй ядлаўцовай застылі перад адзінокай вярбою, над мёрзлымі межамі. Зыкі ясней пералятаді цераз прастору, глыбіня ў небе стала бяздоннаю — як крыніца чыстай вады...

І вечар ціха прытуліўся да старых спен маўклівых хат...

У цішы гучна зычаць крокі па цёмнай дарозе. Яны

размашыста лятаюць — выяўляюць людзей, напрацаваных за дзень, а галасы людскія здалёк востра пранізваюць паветра. Постаці, цёмныя ад змроку, плывуць па дарозе...

Раз у тыдзень прыходзяць яны вечарам у гэтае месца.

Што гэта за людзі?

Калі прайсці да апошніх хат вуліцы — больш запахне зімовай сырасцю прасторы. Гляне на цябе з поля хітрая ноч, мацней абніме цябе, мізэрнага тут перад ёю з тваімі даўнейшымі планамі. Дабяжыць здалёк брэх наіўнаўпартых сабак і яшчэ з большай глыбіні прасторы — выццё схуднеўшых ваўкоў...

Вось сюды, к палявой граніцы з панурасцю хат, сходзяцца людзі. Выкідаюць іх аднаго за адным снегавыя дарогі і сцежкі. А сцежкі і дарогі бягуць з усіх чатырох бакоў — адтуль, дзе ў кустах і на полі ўжо заміргалі агні ў акенцах такіх самых струхнелых хат...

Нясуць гэтыя людзі ў постацях сваіх павольную задумёнасць; можа яны і былі б іншымі — ды так ужо склалася ўсё вакол іх. Сходзяцца яны па ўтаптанаму снегу, цераз вузкі двор у высокую хату. Чатыры яе акны глядзяцца ў вечар роўным светам. У віднаце гэтай хаты яны яшчэ больш здаюцца ўтомленымі.

Вось уваходзіць чалавек з сівізнай у валасах. Ён нязграбна абівае снег з лапцей у парозе, пасля ківае галавою ўсім. Пасля ўваходзяць па некалькі чалавек з маладымі тварамі, ды абросшымі ўжо кароткімі валасамі. Напаўняюць яны хату пахам мазаных дзёгцем ботаў, гарачымі размовамі. Прыходзяць вясёлыя хлопцы, адзін адчыняе пры сцяне шафу і дастае кніжкі.

І цішыня пачынае напаўняць светлую хату...

V

Як Ігнась, з крыўдай на Макара, выйшаў з хаты, з'явіўся ў яго раптоўна зноў нейкі смутак. Толькі думкі былі як бы адпачыўшымі, і загэтым з'явілася ў іх свядомасць, што бедаваць яму асабліва нечага! Макар нічога яму не зробіць, з хаты выгнаць не мае права. І толькі бяда ў тым, што яму, хвораму, ад Макара непрыемнасці ў жыцці. І тут жа, ці то ад пеpажытага, ці то ад папярэдняй утомленасці, адчуў Ігнась зноў знаёмую боль у грудзях, а пасля цяжэй стала дыхаць, як бы хто здавіў яму горла.

«Такі праўду, мусіць, гаварыў доктар»,— падумаў Ігнась.

І з'явілася ў ім несвядомая злосць на мінулае, як бы на нейкую сілу, якая трымала ў жалезных лапах прайшоўшую частку яго жыцця, накіроўвала гэтае жыццё туды, дзе горш, і гэтым заставіла яго страціць самае каштоўнае, што ёсць у жывой істоты,— здароўе.

«Куды ж мне пайсці цяпер,— думаў Ігнась далей, трохі супакоіўшыся,— народ збіраецца сягоння ў хату-чытальню — ці не пайсці туды?»

І ён пайшоў.

Разам з другімі пастаяў ён каля парога, пасля падышоў у куток і сеў на пустое месца.

І кінуліся яму, нерavailable нервоваму і чуламу, у вочы і ў душу твары людзей вакол яго.

Чым старэйшы быў твар, тым больш утомлен быў ён жыццём. Адзначаліся на ім сляды перажытых пакут, і нават ухмылкі былі, хоць шчырыя, ды панурыя. Шчыра вясёлымі здаваліся толькі твары зусім маладых.

Вось угледзеў Ігнась каля парога на лаве з Выселкаў, што за полем і кустамі прытуліліся такімі ж самымі старымі хатамі, Паўла. У яго малады яшчэ твар зморшчаны, і застыла на ім як бы нейкая натуга. Знае Ігнась, што, вечна галадуючы, ён дастаў хваробу жывата. І цяпер часта, аручы летам на полі, кідае плуг, лажыцца жыватом на мяжу і ляжыць так да вечара, затаіўшы ў сабе страшны боль.

І яшчэ ўгледзеў Ігнась пры дзвярах Макара. Ён сыта і горда стаяў, упёршыся кулакамі ў бокі, шырока расставіўшы ногі, і з хітрай нейкай ухмылкай, здаецца, думаў:

«Чаго збіраюцца сюды гэтыя людзі?»

І адтаго, што ўбачыў Ігнась Макара, зноў яшчэ горш стала рабіцца яму неяк нудна, з'ўлялася аднакасць да ўсяго. І гэта пачуццё ў яго яшчэ павялічвалася адтаго, што знаў ён, што гэтымі людзьмі, якія тут сабраліся, перажыта многа за жыццё розных пакут.

І прамігнула ў яго ў пачуццях:

«Адчаго і калі ў іх і ў мяне можа быць і бывае радасць?»

VI

Ва ўсёй істоце чорнага чалавека за сталом з'явілася на момант нешта такое, што гранічыць з уздымам нявінна-дзіцячага захаплення і з жалезнай цвёрдасцю ўпэўненага ў сабе чалавека. Ён раптам падняўся, працягнуў над сталом рукі і моцна сказаў:

— Адчыняю адкрытае пасяджэнне вясковай камуністычнай ячэйкі.

Была ўвага ў прыціхшых людзей.

Глыбіню яе адчуў Ігнась у людзях з сурова-маўклівымі, адзначанымі цяжарам жыцця тварамі і тут жа — атрутлівую, сярдзіта-чужую ўхмылку на твары Макара і тых, хто стаяў каля яго пры дзвярах...

Голас быў спакойна-вытрыманы ў чорнага чалавека:

— Сягоння мы будзем гаварыць аб двух пытаннях. Сягоння мы пастараемся дагаварыцца, як бы ахваціць наш раён лячэбнаю дапамогаю, чаго ў нас не было. Па гэтым слова мае таварыш Рыбачук.

І вось падняўся ён — Рыбачук — нязграбны ў сваёй шыракаплечай жакетцы. Ён палажыў рукі на стол, і голас быў у яго спачатку як бы нясмелы. Здавалася, што гэта ён не гаворыць людзям, а сам з сабой разважае.

Чуў Ігнась яго першыя словы:

— Сягоння мы павінны вырашыць, як абхваціць наш раён лячэбнай дапамогай, як утварыць доктарскі нагляд над вёскамі, і другое — як лепш і хутчэй знішчыць сярод нас цемнату і непісьменнасць...

Бачыў Ігнась застыўшыя, як бы панурыя, зморшчаныя думкамі твары.

І з'явілася ў Ігнася ад слоў Рыбачука і выгляду твараў у пачуццях і думках:

Спрадвеку сярод шырокай адзіноты поля існуюць шэрыя людзі. Агарнуў іх цяжар іхняга існавання; у іх горасць была на кожным кроку...

Лета гарачай шырынёй размахнецца над зямлёй, сонца засмяецца зямлі весела, а людзі панурыя ў полі. І так, як тонка гудзе над гарачымі загонамі авадзень, так цягнецца песня тая.

Ой, рана-а, ра-на-а-а-а...

Белы размах зямлі затуліў вось туманнай плёнкай іх старыя хаты, у хатах запыленыя сцены прывыклі слу-

хаць слабыя галасы хворых, а яны спрадвеку прывыкалі к пакорнаму слову:

— Ну што ж?.. Дзе тое іншае?

І вось узняло старыя думкі тое новае, іншае. Па глухіх сцежках, з снегавых прастор, з цішыні мёрзлых кустоў, з цемнаты старых хат прыйшлі сюды гэтыя людзі бараніцца...

І нешта вялікае атуліла іх. Яно прайшло скрозь словы чалавека за сталом і ўскрыліла іх пачуцці новай радасцю. Яно ўжо напоўніла іх жыццё і засвяціла магчымасць вечнага захаплення ім.

І падняўся Ігнась на ногі ў сваім кутку...

Голас у Рыбачука раптоўна стаў як бы жалезным. У ім было поўна ўпэўненасці ў сабе і ў гэтых людзях, што прыціхлі вакол яго.

— Хто, таварышы, хоча сказаць сваё слова?

Цяжкім ударам рвануліся галасы, і адзін пакрыў іх — высокі, тонка-нервовы:

— Я скажу сваё слова.

Гэта Ігнась Альховік, худы і сагнуты, ціснуўся скрозь густую грамаду к сталу, каб у нязграбна-нявытрыманых словах выказаць новую сваю лёгкасць, якая прыліла к яго грудзям.

І было шумна, бо не маглі ўжо маўчаць людзі з прабуджанымі думкамі, з цвёрдаю, непарушымаю вераю ў надыходзячую лёгкасць далейшага жыцця...

Так пад старым назіркам ночы, сярод глушы дзікаснегавых прастораў, сярод старых хат і мёрзлых кустоў, бушавала ў адноўленых людзях новая радасць. Нават хворых ускрыліла яна захапленнем і верай.

І жыццё магло патануць у яе шырыні.

VII

Са сходу Ігнась выйшаў апошнім.

Як бы хто вырваў з яго тое, што было сягоння днём у горадзе, калі выйшаў ён ад доктара.

— Ну што, пагаварыў? Хэ-хэ!..

Перад Ігнасём стаяў Макар з пагарджальнай ухмылкай на твары. Яе Ігнась не бачыў, ды адчуваў, глянуўшы на круглыя і шырокія, пры адбліску снегу, вочы Макара.

— А табе што?

— Нічога. Хэ-хэ! Аратар!..

І пайшоў, закалыхаўшыся сваёю грузнай постаццю.

Ішоў Ігнась за ім моўчкі ў хату, глядзеў на яго з аднакасцю.

І стала ў Ігнася ўкараняцца і спець нешта ўжо знаёмае, ды новае па сваёй вялікасці і шырыні. Яно не праходзіла цераз думкі, яно выяўлялася ў пачуццях:

«Вось хаджу я па зямлі, жыву — і ад гэтага радасць. Яна шырыцца, яна ва ўсім, што ёсць, яна напоўніць усё, уздыме чалавека ў яго захапленнях. Яна ў свядомасці, што я існую і адчуваю ўсё».

Старым скрыпам крыкнулі дзверы ў начнай цішы,— гэта цёмныя сцены струхнелай хаты прынялі ў сябе абуджанага, каравага чалавека з яго новай, буйна-шырокай радасцю...

Скрып дзвярэй быў адзінокім сярод ночы, загэтым ён звонка пераляцеў цераз панура-віхрастыя стрэхі хат і востра патануў за мёрзлымі кустамі, сярод снегавых прастораў.

Эх, прасторы вы размашныя!

Шырыня ваша дзікая ажывае пад шырынёй новай радасці...

Яшчэ конскія вочы на вашых дарогах свецяцца тугою ў сваім бяздонні ад збітых худых рэбраў, яшчэ вецер, <у> густыя шумам дні, спявае надмагільную песню над сухімі касцямі ды зганяе ўжо вашу старую, панурую дзіч, аднакасць і сон тупога існавання.

Вось і ўзмахнула новае захапленне каравых людзей...

Па бязмернасці ажыўшых прастораў, па ваколіцах, між старых хат, ходзіць новая радасць.

РАДАСЦЬ ЖАНЧЫНЫ

I

Старыя хаты нізка прыпадалі к шэрай зямлі. Дабягалі да іх высокія межы мокрага ад асенніх дажджоў поля, у полі прападала вузкая дарога, і ўсё разам: і хаты, і поле, і дарога — чарнелі ад асенняй імглы і туману.

За многа год пагніла на стрэхах салома, асунулася ўніз, і шэрыя сцены з-пад яе панура глядзелі зеленаватымі вокнамі. А за крайняй хатай зразу пачынала чарнець падгніўшае за восень іржышча. Яно было бязмерна шырокае і пустое заўсёды, толькі рэдка дзе цягаліся па ім шурпатыя цяляты.

Яны адзічэлі за восень і далёка адыходзіліся ад хат, і кожны дзень, мокрым адвячоркам, з двара крайняй хаты выходзіла жанчына і ішла ў поле шукаць іх.

Яна была ўся атулена цяжкімі фалдамі грубай адзежы, ішла яна па полі прывычна цяжкімі крокамі, хадзіла доўга, пакуль знаходзіла; часам у цемнаце вечара яшчэ ўсё хадзіла па полі...

Твар у жанчыны быў прыгожы, ды пакрыты ён густою сеткаю тоңкіх змаршчакоў, вочы ў яе глыбока-ясныя, ды сінія кругі пад імі. Толькі голас яе быў зычна-пявучы, і гулка ён плаваў часам па палях цягучаю песняю.

Заўсёды выходзіла жанчына з крайняй хаты.

І звалі яе Ганнаю.

II

У хаце заўсёды было змрочна.

Пасля доўгай ночы дзень прабіваўся праз маленькія аконцы паволі і нясмела. І яшчэ доўга да гэтага ўставала Ганна. Яна бразгала вёдрамі, плюхала вадою, хадзіла па суседзях пазычыць солі і ўсё думала. Думкі былі глыбокія і ўпарта лезлі яны ў галаў. І за сваё жыццё ніяк не магла прывыкнуць да іх Ганна.

У зусім маладыя гады пачала яна думаць. Тады цвілі ў Ганны надзеі на нешта светлае і слаўнае, што павінна было прыйсці. Тады яшчэ на Ганніным твары не было густой сеткі змаршчакоў, і часцей спявала яна гуллівыя песні...

Трыццаць пяць год пражыла Ганна, усякі дзень жыцця быў доўгі, як год, а гады прайшлі неўзаметку. І ніяк не прыходзіла тое светлае, на што было ў Ганны так многа надзей. І з цягам часу, з кожным годам усё больш і больш гінулі гэтыя надзеі. Цяпер яны з'яўляліся ўжо рэдка калі, прыносілі яны з сабой на момант радасць, а пасля так жа раптоўна гінулі і пакідалі пасля сябе надоўга тупое нездаваленне і смутак.

Ганна жыла пры брату.

Брат Аляксей быў сарваны цяжкаю працаю; часта, затаіўшы на твары пачуццё болю, ляжаў на палатках ніцма і маўчаў. А пасля, сярдзіты, упікаў Ганну дармаедствам, а Ганна яго шкадавала — ведала злосць хворага чалавека. Не магла толькі гэтага самага Ганна даравадь братавай жонцы. І кожны дзень плакала Ганна. Кожны дзень плакала і братава жонка ад крыкаў Аляксея, кожны дзень у хаце была калатня.

Не падзеляць Аляксеевы дзеці чаго ці хто за абедам возьме большы кусок — з гэтага і пачынаецца. І столькі нагавораць, накрычаць, награняць адзін аднаму гэтыя людзі, што думаецца, што яны вялікія ўсе злачынцы, а яны толькі ахілены нудою цёмнага жыцця.

І больш за ўсіх заўсёды плакала Ганна.

А Аляксей быў вечна надута-маўчлівы — гэта хвароба і ўбогасць жыцця палажылі на яго гэты адзнак.

Праходзілі дні. Усе яны былі вельмі падобныя адзін на адзін. І Ганна так, як і ўсе, хто жыў вакол яе, думала:

«Вось пражыву я гэты дзень, а там будзе другі, лепшы. Вось зраблю я гэтую працу, а там будзе другая, любімая. Усё тое, што сягоння,— не настаяшчае, яно часовае, і яго трэба абы-як пераражыць для таго, каб спаткаць тое лепшае, настаяшчае».

Гэта ўжо не была надзея, тая маладая надзея, якая была ў даўнейшыя гады, гэта было проста роўнае, нейкае тупое пачуццё не здаволенага жыццём чалавека.

Вакол, за працаю людзі далёка былі адзін ад другога. А ў святыя дні выходзілі яны на пыльную вуліцу. Туліліся к вымашчаным кастрыцаю прызбам. У нудных, доўгіх гаворках шукалі грахоў, недастачаў адзін у аднаго. Усякі стараўся высмеяць за вочы другога. І нельга сказаць, каб гэта было са злосці,— гэта проста было ад нейкай нуды жыцця...

III

Ездзілі людзі на блізкае поле канчаць апошнюю працу, а ў святыя дні больш яшчэ было доўгіх, калючых для другіх гаворак на гразкай вуліцы...

Ляжала ў Аляксея за хлявом куча падгніўшага картапляніку.

— Укінь ты яго, Ганна, у свінух,— сказаў вечарам Аляксей.

— Добра,— адказала Ганна, а пасля і забыла зрабіць гэта.

І назаўтра, у нядзелю, была з-за гэтага страшная калатня ў Аляксеевай хаце. Накінуўся Аляксей з крыкам на Ганну, зноў пачаў упікаць дармаедствам.

Злосці ў Ганны не было, была толькі горкая крыўда. Сказала яна крыўднае слова Аляксею, а за Аляксея ўступілася яго жонка, і тады пайшла Ганна з плачам з хаты. На парозе яна яшчэ раз азірнулася са сваім цяжкім словам пакрыўджанай жанчыны.

— Ды і мая ж тут частка ёсць, і я ж тут таксама працую, а па-вашаму тут я як бы чужая? Я тут такая ж самая гаспадыня!..

Тады падбегла Аляксеева жонка і ўпілілася Ганне ў валасы. Ганна хацела бараніцца — з енкам падняла руку ўгору, ды падскочыў Аляксей і даў Ганне кулаком у плечы. І Ганна вырвалася і з плачам выбегла на вуліцу і пайшла па ёй, затуліўшыся вялікаю хусткаю.

Было ў яе горка на душы, слёзы здаўлівалі ёй горла. Жыццё здавалася непатрэбным, цяжкім, і не хацелася жыць. Хацелася зрабіцца нічым, не адчуваць нічога, не бачыць гэтага жыцця.

І ці магла іначай думаць Ганна, калі ўсё жыццё для яе было ў гэтай вёсцы. Калі, апрача сваёй цёмнай хаты, ніколі нічога яна не бачыла. Дзе магла дзецца яна?

На вуліцы былі людзі. Стаялі жанкі каля хат, сядзелі на прызбах.

— Ганна! — крычалі яны.

І Ганна скардзілася ім, хацела выказаць ім сваё гора. Але не магла ім Ганна выказаць усяго, бо ў кожнай з гэтых жанок было нешта сваё, што мучыла яе толькі адну. Былі свае ўласныя сямейныя сваркі і непрыемнасці. У кожнай з гэтых жанчын быў свой «гаспадар», які не ведаў, як яму і дзе паказаць сваю сілу, як бы паказацца спрытнейшым, лепшым, мацнейшым за другіх. Загэ-

тым вось і чуліся часта па вёсцы жаночыя крыкі. І зноў жа гэта рабілася не ад злосці, а адтаго, што не ведаў чалавек, дзе і як паказаць сябе, як змяніць убогасць, гразную і нудную адпальковасць свайго жыцця.

І кожная жанчына ўваходзіла ў сябе са сваім уласным горам.

Ганна прайшла ўсю вуліцу. Асенняе поле глянула на яе сваім дзікім адзіноцтвам. І яшчэ больш нудным паказалася Ганне жыццё, такім нудным і адзінокім, як гэтае пустое, падгніўшае ржышча.

IV

У голых і пажоўклых кустах, на нізкім беразе рэчкі села Ганна, адна са сваімі думкамі. Чуць відна была вёска на тым баку, за полем. І адтаго, што стрэхі яе былі такімі чорнымі і мізэрнымі, адтаго, што такімі адзінокімі здаваліся яны сярод поля, пачалі патроху знікаць у Ганны крыўдныя і горкія пачуцці ад свайго жыцця, а сталі наплываць думкі. Гэтыя думкі былі цяжкія і непрасветныя для яе, цёмнай вясковай жанчыны, якая нічога ніколі не бачыла, апрача вось гэтага дзікага поля ды гнілых саламяных стрэх, нічога не чула, апрача папрокаў ды мужычай лаянкі.

І думала Ганна:

«Вось тут і там, пад гэтымі стрэхамі, жывуць людзі. Жывуць яны ў цемнаце і ў гразі, і многія з іх думаюць, што толькі і свету, што тут, пад гэтымі шэрымі стрэхамі. У сваім жыцці гэтыя людзі як бы ненавідзяць адзін аднаго — у хатах вечныя сваркі і папрокі, і нават бойкі. І той, хто другога крыўдзіць, і той, каго крыўдзяць, не рады гэтаму, аднак гэта бывае. Для іх абодвух усё гэта здаецца горкім, бо ў сваёй цемры і гразі гэтыя людзі як бы ў палоне знаходзяцца свайго жыцця».

І раптам стала шкада Ганне ўсіх гэтых людзей. Прапала свая ўласная крыўда, зусім прапала, без следу. І брат Аляксей, які пабіў нядаўна яе, стаў родным і блізкім. Стала невыразна шкада яго, хворага і ад гэтага сярдзітага чалавека; хворага ад вечнай цяжкай працы, хворага ад жыцця, якое ад дзядоў і прадзедаў цягнецца для чалавека, вось тут, у гэтых шэрых палях, не як радасць, а як смутак.

І далей думала Ганна:

«Што ж рабіць тут такое, каб зжыць гэта ўсё? Што

мне сказаць тым людзям, каб уразумелі яны, што гэта ўсё ад цемнаты ў іх, ад беднасці, ад гразі, ад убогасці жыцця?! А нешта трэба рабіць, цягнуць некуды гэтых людзей...»

І паволі перайшла Ганна па кладцы цераз рэчку і са сваімі думкамі пайшла ціха па полі, у бок вёскі на тым баку. І ад думак нічога не прыкмячала вакол сябе.

V

Ад вёскі гул разыходзіўся па полі — густы гул людскіх галасоў.

Ганна гэта чула, падыходзячы к вёсцы, і думала:

— Пэўна, б'юцца ці сварацца на вуліцы, а ўсе глядзяць з радасцю, што паглядзець ёсць на што.

І ўвайшла Ганна на вуліцу.

А там, на прызбе каля хаты і на зямлі, сядзяць людзі, сярод вуліцы грамадою стаяць. Многа народу — вёска ўся.

Падышла Ганна бліжэй.

І тут стала раптоўна ціха, а на прызбе стаяла ва ўвесь рост незнаёмая жанчына, адзетая ў сінім, падстрыжаная.

Усміхаліся ядавітымі ўхмылкамі бабы і мужчыны ў грамадзе, гледзячы на гэтую жанчыну. І чула Ганна ззаду галасы ціхія:

— Бач, бач, пад'язджаць строіцца...

— Ціха, пачне зараз песеньку спяваць...

— Соладка спявае, ды горка слухаць...

— Што гэта тут? — запытала Ганна.

— Ды гэта з горада, ужо другі раз прыехала, лахудра гэтая; па вёсках строіцца аб'язджаць. Падгаварвае на нешта,— адказалі Ганне.

А другі голас прыбавіў:

— Усё ўбівае ў галавы, што не гэтак, кажа, жыць трэба, як мы жывом... Тфу...

Праціснулася Ганна бліжэй к хаце, цікавасць брала,— што скажа яна, калі гаворыць, што не так жыць трэба; чаму вучыць будзе?!.

І тая пачала гаварыць...

...Вось падышла Ганна яшчэ бліжэй, чуе добра вядомае ў словах «стрыжанай». Гаворыць яна пра цемнату жыцця, пра тую горкасць, якой поўна ў гэтым жыцці.

«І адкуль яна ўсё ведае? — мільганула думка ў Ган-

ны.— Няўжо і там недзе, адкуль яна прыехала, таксама людзі жывуць?»

А пасля чуе Ганна, чаму вучыць «стрыжаная».

І паўтараюцца ў Ганны выказаныя «стрыжанай» думкі:

— Свету для жыцця не трэба шукаць далёка, пакінуўшы свае цёмныя хаты. Свет для жыцця тут, у гэтых хатах трэба зрабіць. Самім шукаць гэтага свету, тады згіне і цемната, і горкасць, і слёзы жыцця. Палявыя загоны павінны радаваць вока, дні павінны прыносіць светлую радасць. Зжыць беднасць, зжыць убогасць жыцця.

«А як зжываць?» — падумала Ганна і падышла бліжэй.

А тая гаварыла:

— Усюды самому трэба ісці, бо сам лепш ведаеш свае патрэбы... Вось тут кабеты гэтых глухіх вёсак многа маюць патрэб, ды ніколі яны не здавальняюцца. З пялёнак і да самай смерці заўсёды жыве тут жанчына ў горы, у гразі і ніколі не выбіраецца з гэтага, бо не ведае дарогі, па якой бы выйсці к свету. Горасць абхватвае ўсё жыццё, жыццё ўсіх, а загэтым трэба ўсім разам і выходзіць на светлую дарогу, бо адзін, сам па сабе, усё роўна нічога не зробіць. Затым вось і жыла цёмнаю жанчына ў вёсцы, ды і ўсюды, што была яна сама па сабе, адна. Трэба быць усім разам, трэба арганізавацца... Трэба цягнуць на новую светлую дарогу ўсіх, хто зразумеў ужо ўсё гэта, не павінен маўчаць, а павінен рабіць новую справу. Хто знае так глыбока вясковае гора, як не вясковая жанчына?! А затым яна павінна ўзяцца шчыра за тое, каб зжыць гэтае гора. Адзнакі новага, светлага — гэта грамата, разумнае жыццё, праца ў органах, якія цягнуць усю грамаду да лепшага жыцця. Адзнакі старога — гэта забабоны, несвядомасць, беднасць, гразь. А ад гэтага — хваробы, непатрэбная злосць, сваркі, уся горасць жыцця...

І падышла Ганна бліжэй к «стрыжанай».

«Пагавару я з ёй,— думала Ганна,— пагавару, калі кончыць, распытаю ўсё».

VI

Адвячоркам ішла паволі Ганна вуліцаю з той, што гаварыла. Падышла к ёй Ганна як бы нясмела, ціха, калі ўсе пачалі ўжо разыходзіцца. Зразу тая зразумела

Ганну, зразумела, што ляжыць нешта цяжкім каменем на Ганнінай душы. І была з Ганнай прыветліваю. Прыпомнілася Ганне, як некалі, у маладыя гады, сястра-нябожчыца была такою для яе, ды памерла ў маладосці. І сказала Ганна па дарозе аб усім, што было ў яе нявыказанае. А тая раптам, як сястра, пачала пра сябе гаварыць.

Яна рабочая, з горада. Радзілася ў вёсцы, жыла ў беднасці ды ў горы, а пасля, даўно ўжо, у горадзе ўдалося на фабрыку паступіць. А цяпер яна працуе ў жаддзеле.

«Дык вось адкуль ведае яна наша жыццё»,— думала Ганна.

І хацелася тады ёй выказаць гэтай незнаёмай, але ўжо блізкай жанчыне ўсё, што перадумала, што перажыла. Хацелася сказаць і пра хворага і сярдзітага ад гэтага брата Аляксея, пра тое, як сёння раніцою даў ёй у плечы і як яна цяпер яго шкадуе; хацелася гаварыць пра тыя нудныя гаворкі, якія вядуцца на вуліцы жанчынамі ў святыя дні...

— Ты тутэйшая? — запыталася тая ў Ганны.

— Не, вунь з тэй вёскі, за рэчкай.

— Дык заўтра ж я ў вас буду, сход ззаву і гаварыць будзем...

І тады закалацілася ў Ганны нешта вялікае і радаснае. Нешта расчысціла Ганніны думкі, і стала фармавацца ў іх веда, што рабіць... Аж павесялела Ганна...

У той вечар з лёгкімі думкамі ішла яна дадому змрочным полем.

«Вось стрэнуць мяне дома зноў упрокамі,— думала Ганна,— а я буду гаварыць ім аб тым, што прынесла сюды гэтая жанчына, заўтра скажу я ўсім аб тым, што стала мне ясным сягоння; папярэджу я словам сваім прыезд к нам заўтра гэтай старшай нашай сястры. Няхай я першая, можа пакуль што адна, але падтрымаю гэты светлы прыход у маю вёску, бо прыход гэты — збавенне ад горычы жыцця...»

Было ўжо цёмна на полі, як Ганна падыходзіла к вёсцы. Быў цяжкі туман над старой вёскай, ды лёгкімі і новымі былі думкі ў жанчыны.

БЯЗДОННЕ

(Малюнак)

I

Як засмяецца сонца зямлі золатам раніцы — абзавецца горад кіпучаю радасцю. Упартыя гудкі заводаў праспяваюць шырокую песню, мацней крыкнуць станцыі горлам машын, весела бразне недзе жалеза. Гэта так абзавуцца на зямлі людзі, і самі агорнуцца на новы дзень сваімі жыццёвымі думкамі.

Над глухімі кварталамі — вузкімі вуліцамі і малымі дамамі — крык гарадской раніцы пракоціцца зычней; у ім тут як бы жаданне схваціцца ў жартаўлівай барацьбе з гулкасцю палявой цішы, падышоўшай да самага горада. Тут ад яго хутчэй заварушацца людзі. Спяшаючы, яны адзяюцца. Галасы іх не так тут моцна зычаць, як у гэты час у вёсках,— можа гэта густата сцен тут іх з'ядае...

Шырокі двор на вуглу пятай ад канца горада вуліцы ажывае. З правага боку двара, з адчыненых заўсёды дзвярэй каменнага жоўтага дома выходзяць яшчэ заспаныя людзі. Чалавек дваццаць з'яўляецца іх. Яны спяшаюць, бо ўжо другі раз пазвалі іх упарта гудкі.

На процілеглым баку двара, у нізкім дзеравяным доме скрыпяць шэрыя дзверы. З раскіданага ганка спускаецца адзін. Выходзіць ён за вароты і хутка ідзе па дзеравяным тратуары ў канец вузкіх вулічак, дзе чутно — спяваюць калёсы вагонаў і паравікі крычаць жалезам.

На ім стары фрэнч, патоптаныя боты. І ва ўсёй постаці яго нешта такое, што гаворыць як бы аб нейкім захапленні ўсім.

Малады дзень спелым яблыкам глянуў на зямлю, наліў вастратою паветра, абласкаў усё.

А ў яго, маладога, з'яўляецца на твары ўсмешка.

Яго завуць Алёша.

* * *

Алёша яшчэ не прывык к гэтаму новаму для яго жыццю...

Там, недзе далёка, за вялікімі абшарамі палёў, цяпер вось, светлаю раніцою, грэюцца на сонцы нізкія хаты.

Горад яшчэ не пачынаў будзіць сваіх людзей, а там ужо людзі самі абудзілі цішыню сваёй вёскі. Яны кладуць сляды на прыгрэтую зямлю босымі нагамі і лапцямі. І хоць яны вясёлыя ад пагожага дня, ды ўсё-такі, так як і ў тых, што выходзілі ў горадзе на кліч заводскіх гудкоў з стараватага дома на шырокім двары, на тварах іх прытаіўся суровы адзнак вырасшых за жыццё думак, усяго за жыццё пражытага, кожнадзённай утомленасці, быўшай з малых дзён.

Зусім нядаўна пакінуў Алёша гэтых людзей пры шурпатых хатах. Яны ўраслі ў яго і ён у іх глыбока. Ён не адарваўся ад іх, толькі засталіся яны там, а ён тут. І часам, ідучы дадому са станцыі, утаміўшыся выгрузкай дроў з вагонаў, у яго з'яўлялася жаданне: як бы гэта хутчэй зноў вярнуцца туды...

А вечарам ён адчыняе нізенькае акно сваёй кватэры і ўспамінае.

— Алёша, ды як жа гэта ты паедзеш? — гаварыў запылены, каравы, нязграбна высокі чалавек — бацька яго — і моргаў засыпанымі ў гумне пылам вачыма.

— Паеду,—упарта гаварыў Алёша,— а калі не паеду, то пайду. Іначай нельга, не магу.

— Ды як жа яно будзе? Яно, пэўна, добра б, каб ты як-небудзь гэты інварсытэт прайшоў, але як жа гэта? Дзе гэта ў нас відаць? Як жа я цябе пратрымаю, там, за светам; нічога не будзе, калі нам і тут голадна...

— Я сам пратрымаюся, няхай будзе, што будзе,— адказваў панура Алёша, і быў у яго нейкі жаль на душы.

— Прападзеш,— упэўнена сказаў бацька і змоўк з выразам глыбокіх думак у галаве.

— Не прападу,— адказаў Алёша, а ў самога думкі напоўнілі голаў.

Бацька пайшоў зноў у гумно, а Алёша сядзеў і маўчаў. А пасля, неўзабаве, бацька зноў вярнуўся ў хату, патупаў каля парога і панура сказаў:

— Дык хаця ж, калі прыпрэ бяда, дык кідай усё ды назад дадому варочайся...

І, сказаўшы, зноў пайшоў з хаты, а Алёша сядзеў і маўчаў...

І прайшло яно ўсё неяк, як у тумане. Змалацілі яны з бацькам трохі жыта, прадалі за чатыры рублі. Пасля ўвязаў Алёша хлеба ў мяшок і некалькі кніжак і пакінуў нізкія хаты з запыленымі пры малацьбе людзьмі.

Таксама, як у тумане, прайшлі тры тыдні ў незнаёмым горадзе.

Былі дні ясныя, восень звінела празрыстасцю лёгкай паветра, і горад аглушыў Алёшу шырынёю свайго шуму. І загэтым не так востраю была радасць, калі прачытаў ён, што яго залічылі студэнтам.

І тут жа пачалі ўжо агортаць яго думкі — як бы пражыць?

Ён напісаў бацьку, што нічога яму не трэба, ён сам сабе зарабляе, і ў той жа дзень не абедаў і спаць лёг галодным.

А калі далі яму на кожны дзень абед у студэнцкай сталовай, пачала ўжо з'яўляцца ў яго маладая, вясёлая бесклапотнасць:

«Калі прыйдзецца саўсім кепска — усё ж такі можна жыць, маючы абед раз у дзень».

І кожны дзень пачаў ён раніцамі хадзіць на чыгуначную станцыю выгружаць дровы з вагонаў.

II

На чатырохкутным двары глухой вуліцы перад вечарам шырэй разгортвалася жыццё.

Прыходзілі рабочыя з працы, і жоўты дом ажываў. Адчыняліся ў ім вокны, і здавалася, што гэты дом хоча больш увабраць у сябе сонечнага свету, што як бы шкода яму, што сонца ідзе к захаду. Людскія галасы больш былі спакойнымі, чым раніцаю, чуліся песні.

Алёша прыходзіў са станцыі раней за рабочых. У яго пахлі дзеравам рукі, у хваёвай смале, у плямах ад сырой асіны быў фрэнч. Алёша адчыняў акно сваёй кватэры і пераглядаў кніжкі і запіскі — гэта рыхтаваўся ён ісці адвячоркам на лекцыі.

Была ў яго ў гэты час спакойная гуллівасць у настроях. І была яна ад нейкага парадку ва ўсім — ад таго, што вось ён, Алёша, робіць усё так, як можа, што можа і як яму трэба.

І было так, што заўсёды настрой гэты праходзіў, калі Алёша, на захадзе сонца, спяшаў на лекцыі. Можа пыльныя і грымучыя цэнтральныя вуліцы горада адганялі гэты настрой, а можа думкі, якія ўжо небесклапотнымі зноў з'яўляліся. А з'яўляліся яны ад таго, што гэтыя вуліцы білі ў вочы новым, дагэтуль для Алёшы нябачаным. У большасці людзей, якіх сустракаў Алёша на вуліцы, ба-

чыў ён нейкі шырокі размах ва ўсім. Было нешта такое ў іх, што гаварыла, што гэты горад як бы часовы для іх прытулак. Яны тут толькі сягоння, а заўтра будуць за многа вёрст далей, і гэта будзе для іх вясёласць, бо не прыкаваны яны да аднаго месца на зямлі, а к усёй ёй; усюды на ёй на сваім месцы.

Нешта такое бачыў Алёша ў гэтых людзях.

І тады ж выплывала ў Алёшы і другое:

«Вось там, адкуль ён сюды прыехаў, дзе старыя хаты ў гэтую вось хвіліну гараць водбліскам чырвонага сонца на захадзе, людзі канчаюць сваю дзённую працу. Яна натаміла іх за дзень. У ёй многа радасці, ды толькі ўсё вакол яе складалася так, што для людзей атручвалася жыццё».

А тут нечакана ахвацяць Алёшу зыкі музыкі. Выйдзе з бакавой вуліцы на цэнтральную рота чырвонаармейцаў з бліскучастаю меддзю трубаў у першых радах.

І як бы злавілі людзі трубамі вясёласць, нявыяўленую сярод людзей на зямлі, і, злавіўшы, кінулі ў прастору, паказалі яе ўсім.

І здаецца тады Алёшу, што гэта — выяўленне, адзнакі таго вялікага, к чаму ідуць людзі на зямлі.

І па дарозе ва універсітэт, пасля ўсяго перажытага, прайшоўшы праз пачуцці і думкі, робіцца ў Алёшы нейкі мяцежны настрой: ахватвае прагнае жаданне хутчэй навучыцца таму, з чым пойдзе к тым, пакінутым там недзе за палявымі прасторамі ў старых хатах; хочацца Алёшу стаць перад імі, каравымі, запыленымі, і сказаць ім аб тым, што зразумеў сам,— аб самым важным, што трэба для паўнаты жыцця на зямлі: што жыццё шырокае, яно само ў сабе — нават як факт ужо існавання — радаснае.

«Больш і глыбей увайсці ва універсітэт»,— думае Алёша і бяжыць і бяжыць па шумнай вуліцы.

І тая ж самая радасць ужо калоціцца ў ім самім. Яна вялікая, як імкненне маладосці.

І так кожны вечар па дарозе ва універсітэт.

III

Процi кватэры Алёшы, побач з домам, дзе жывуць рабочыя, на тым самым двары, у чысценькім зялёным доміку, у асобным пакоі жыў студэнт трэцяга курса Андрэй Стронін.

У бліжэйшым павятовым горадзе жылі яго бацькі —

быўшыя багатыя мяшчане, брат жа яго, уласнік вялікага мануфактурнага магазіна ў адным з паўднёвых гарадоў, прысылаў яму многа грошай; затым Андрэй Стронін не хадзіў на станцыю, як Алёша, нагружаць і разгружаць вагоны, а ў чысценькім новым фрэнчы па цэлых днях сядзеў у сябе дома.

Як Алёша выходзіў раніцаю на станцыю, Андрэй Стронін яшчэ спаў, заўсёды тады Алёша бачыў шчыльна завешанымі вокны яго пакоя.

Уставаў Андрэй Стронін а гадзіне адзінаццатай і хадзіў па пакоі з кутка ў куток.

У яго былі свае думкі: яны не былі настойнымі і ўпартымі, яны былі нейкімі вялікімі. І можа гэта затым, што не прывык ён з маленства сур'ёзна думаць, што не бачыў ён у жыцці ніякіх пакутных здарэнняў, над якімі трэба было б доўга думаць, наогул не прыходзілася яму нічым глыбока, густа канцэнтраваць вакол чаго-небудзь думкі свае.

Дзяцінства яго і першая маладосць прайшлі бесклапотна ў багатых бацькоў. І цяпер, ва універсітэце, ён акуратна атрымліваў ад брата кожны месяц пэўную суму грошай і мог увесь час аддаць навуцы. Ды толькі не было гэтага ў яго.

Замест гэтага было ў яго часта ў пачуццях і думках, хоць і там і тут неглыбока, нешта такое, што прымушала яго перажываць вялікую разачараванасць ва ўсім. У такія, частыя, хвіліны ён лажыўся, накрываў голаў падушкаю і стараўся заснуць. Пасля ж гэты настрой рабіўся менш вострым і цягнуўся раўней. Ён адчыняў акно і глядзеў на двор.

І здавалася яму тады, што людскія галасы, якія ён чуе на двары і па-за сценамі сваёй кватэры, шчырая вясёласць рабочых, радасны твар Алёшы, нават крык вераб'ёў каля пыльнага зелля пры сценах на двары — усё гэта ад яго далёка. Яно не праходзіць скрозь яго істоту, не знаходзіць там нічога сабе падобнага. Яно з'яўляецца як бы другім светам.

Ён і сам не мог сказаць — добра гэта для яго ці кепска, патрэбна яму ці непатрэбна. Больш усяго было да гэтага ў яго абыякасці.

А калі ўжо абыякасць для чалавека ўжо ва ўсім тым, што на кожным кроку ў жыцці, калі не чапае яно істоты, калі не здавальняе чалавека хоць бы тымі думкамі, калі не пачуццямі, у якіх прыходзіцца над ім біцца,— то няма

таму чалавеку радасці непасрэдна ад жыцця, а загэтым і жыццё не ёсць жыццё.

Вось што было ў Андрэя Строніна.

Падазваў ён раз да сябе к акну Алёшу, як той ішоў са станцыі. Глядзеў Стронін на Алёшу звысоку, як стары студэнт, і зразу запытаў, сур'ёзна і панура:

— Чаго вы так рады заўсёды?

— А чаго я рад? — таксама запытаў у непаразуменні Алёша.

— А мне здаецца, што вы заўсёды як бы ў нейкай вясёласці.

— Здаецца, не. Я заўсёды так, як звычайна для мяне.

— Не... Вы ніколі не думалі аб гэтым... Што вы бачыце перад сабою светлае?.. Што вы будзеце рабіць, скончыўшы універсітэт?

— Як што? Жыць, працаваць.

— А ў чым жа, па-вашаму, жыццё?

Алёша маўчаў.

І тады абодвум стала нялоўка. Алёша пастаяў і моўчкі пайшоў у сваю кватэру. І было ў яго пачуццё таго, што ўсё ў жыцці добра: вось скончыць некалі ён універсітэт, тады, як асабліва ясна за апошнія дні зразумеў ён, пашлюць яго з запасам ведаў на працу, і ён будзе рабіць вялікую справу, патрэбную для ўсіх.

І тут жа набеглі думкі аб тым, што дома, там, дзе бацька быў заплакаў, калі ён ад'язджаў у гэты горад,— там людзі як бы не прабавалі той радасці, якая вакол іх захована, ды не ўзнята яшчэ для жыцця ўся; што не бачылі там людзі яшчэ той шырыні, якая ў жыцці і якую ўжо адчуў ён, Алёша, на студэнцкіх сходах і лекцыях...

«Вось там я прылажу сваю працу»,— радасна падумаў Алёша і, вясёлы, скрыпнуў дзвярыма.

А Андрэй Стронін думаў:

«Што ў жыцці радаснага? Вось скончу я універсітэт; буду служыць. Але што з гэтага? Буду днём займацца справамі, ноччу спаць, але што з гэтага? Яно ўсё будзе ісці, заплятаючыся за службу, за нейкія абавязкі перад гэтым самым жыццём, але ў чым яго радасць? Што мне з таго, што я вось цяпер стаю тут пры акне? Дзе тая глыбіня, якая напоўніла б мяне сабою, страсянула б усю маю істоту нечым тым настаяшчым, штоб я ўрос для хвалявання жыцця?»

І тады прыпомнілася Андрэю Строніну, як адзін раз, у перарыў між лекцыямі, адзін яго блізкі сябар запытаў:

— Ці бачыш ты перад сабою калі што-небудзь для сябе светлае ў жыцці?

У Строніна была ў руках тоўстая кніга. Ён прыставіў яе к вачам і сказаў:

— Вось як бачу свет скрозь гэтую кнігу.

* * *

Радасць у Алёшы была шырокаю, яна была як бы адчуванне самога факта існавання. Тут як бы выяўляліся ў Алёшы нейкія пласты вялікай жыццяздольнасці, нязжытыя, нячэпаныя. Яны парадзілі ў ім крыніцу сілы.

Яно, усё гэта, ахваціла ўсю істоту яго маладою лёгкасцю, выявілася, як захапленне жыццём, самымі яго звычайнымі, дробнымі, кожнадзённымі здарэннямі.

І вельмі часта, у часы студэнцкіх сходаў, было ў Алёшы прагнае жаданне крыкнуць на ўсю залу, мора маладых студэнцкіх галоў аб тым, што так захапіла яго. А на лекцыях адчуваў ён сябе проста шчаслівым тым, што кожны новы дзень прыносіць яму новую шырыню ў светапоглядзе.

Было ў яго непаразуменне, калі часта бачыў ён на гэтых самых сходах і лекцыях Андрэя Строніна з сумным бляскам вачэй, панурым. Здавалася, што Андрэй Стронін сярод мора молада радасных людзей адзін, як сярод страшнай пустыні.

Тады ўжо сам, некалькі разоў, хацеў Алёша пайсці к Строніну і распытаць яго аб усім, даведацца, аб чым думае гэты чалавек.

І не ведаў яшчэ Алёша, што ніколі не зразумее ён гэтага чалавека,— Стронін жыў адзін, Алёша жыў з людзьмі...

IV

Прывезлі раз ва універсітэцкі анатамічны тэатр мерцвяка для практыкі студэнтаў. Ішлі тады з працы рабочыя, суседзі Алёшы і Строніна, міма універсітэта і зайшлі на двор глянуць...

Мярцвяк быў страшна худы, высахшы за нейкую доўгую хваробу. На мяккіх месцах цела абвісла скура на ім фалдамі і змаршчакамі; яны, жоўта-гразныя, выяўлялі сабою вялікую агіднасць чалавека пасля яго смерці, у працэсе распаду матэрыі. Вострыя рэбры тырчалі пад скурай,

а твар ужо мала што выяўляў — мусіць, доўга і павол і ўміраў гэты чалавек. Калі што было на твары гэтага быўшага чалавека, дык гэта слабы адбітак нейкага як бы непаразумення перад тым, што з ім рабілася. Але відаць — гэта ўнутранае, несвядомае, бяспамятнае.

Як знімалі яго з воза, галава яго абвісла ўніз, і толькі ў тую хвіліну з'явілася ў мерцвяку нешта такое ў яго земляной постаці, што перавёўшы на жывога чалавека, сказала б:

— Вось надышло нешта надзвычайнае, вялікае, як увесь свет, як усё разам, што існуе. Яно здарылася са мною адным, прымусіла людзей нешта рабіць са мною, а я павінен маўчаць...

І тады сярод жывых было тут вось што.

Рабочыя затаілі на тварах выраз дзелавых людзей, перамешаны з пачуццём як бы нейкай ненармальнасці вакол іх.

«Вось тут трэба нешта рабіць»,— гаварылі іх твары.

— Вось, брат, высушыла яна яго,— сказаў адзін.

— Тут пазнаюць, колькі і як яна яго сушыла.

— Эх ты, ліха на яго!

— Ліха. Тут возьмуцца за гэтае ліха.

Алёша паглядзеў на мерцвяка і закалаціўся ў нечым знаёмым ужо, але большым па сваёй сіле.

«Хоць бы не стаяць тут мне на адным месцы, а рабіць што тут»,— гаварылі ўсе яго пачуцці.

І больш:

«Цераз гэтага мерцвяка, цераз многіх іх, навукаю, да процілеглага таму, што ў гэтым мерцвяку. Вось што тут ёсць, дзе я стаю цяпер і што бачу».

Жалезнае, нястрыманае жаданне дзейнасці сціснула ў адзін жмут пачуцці. Хацелася Алёшу разам з усімі студэнтамі напружыць свае сілы для карыснай працы.

І тады Алёша глянуў на Андрэя Стронiна.

Той стаяў паводдаль, сагнуты, мізэрны. Быў роспач у яго вачах. Здавалася — гіне гэты чалавек.

І раптам Стронін сустрэўся вачыма з Алёшам, глянуў на рабочых. І пайшоў ад іх, паволі павярнуўшыся.

І тады адчуў Алёша, што між ім і Стронiным — бяздонне. Што ён, Алёша, будзе жыць, Стронін жа адыходзіць у нябыт. І чым хутчэй Стронін і яму падобныя адыдуць у нябыт, тым хутчэй размахнецца шырыня жыццёвай радасці.

ЗАБОЙСТВА

I

Дыхнула вясна, і зямля стала вясёлая.

У прагным жаданні парыліся ўзгоркі, лагчыны купаліся ў тумане. І гулкая ні то цішыня шырокіх размахаў, ні то песня веснавой вясёлай журбы плыла над зямлёй. Зямля чакала часу ўзняць сабраныя сілы сваёй творчай здольнасці і ў лагчынах драмала пад сонцам; драмала з подыхам шырокім сіняму небу.

Ночы былі зычныя, далёка-гулкія і пахлі вадою, бо вады на зямлі было многа.

Як чакала зямля людзей у свае палявыя палосы, таксама і людзі чакалі зямлі — чакалі яе, падсохлую, новую. Бо ўжо паржавелі за зіму плугі і бароны, і грудзям надакучыла дыхаць паветрам шчыльна заткнутых хат.

І яшчэ чакалі людзі: прычакаўшы вясны адной, чакалі другой. Зямля была яшчэ чорная, лясы былі сінія: гэта пара ад зямлі агортвала іх, яны ж агортвалі сабой людзей. Ды яшчэ ці мала людзей блыталася па нізкіх кустах, па мокрых алешнікавых паплавах, у гушчарніках лазовых за рэчкамі. Гэта вясна дазволіла ім пакінуць вёскі. Прапахлі людзі гэтыя вільгаццю веснавой зямлі, вясёлымі мхамі. І начамі цягнуліся па родных мясцінах.

Сяк-так збіраліся задаволіць зямлю плугамі, але і ў гэтым збіранні была незвычайнасць, як бы было гэта ўжо няважна перад тым нечым, што недзе рабілася, што было і гаварыла пра сябе ўсюды.

З самага вечара яшчэ вёска прабавала трохі гульнуць дзявочымі песнямі, ды хутка сціхала, толькі часам груне дзе за гумнамі моцная лаянка раззлаванага на ўсё чалавека. Вечары баязліва туліліся да зямлі, а людзі начамі баяліся. А пасля ночы дзень прыносіў многа новых гаворак, дзівосных думак і чутак.

Слова мужычае — як гром. Мала што яно баязлівае часам, але затое шырыня і размах у ім — бясконцыя. І craраліся не мець лепш справы з гэтымі словамі тыя, што мелі тут сілу: прыязджалі яны ў вёску, калі ім трэба было, крычалі тут, махалі нагайкамі, вынаходзілі ўсялякія прычыны, каб перацягнуць мужыка па спіне, цешыліся бляскам сваіх гузікаў ды белага арла на шапках і, наце-

Кузьма Чорны сярод пісьменнікаў.
Першы рад *(злева направа):*
Язэп Падабед, Алесь Якімовіч, Міхась Чарот,
Алесь Дудар, Язэп Пушча; другі рад *(злева направа):*
Адам Бабарэка, Нічыпар Чарнушэвіч, Паўлюк Трус,
Анатоль Вольны, Андрэй Александровіч, Кузьма Чорны. 1924 г.

Кузьма Чорны. 1925 г.

шыўшыся, выязджалі. І даганялі іх моцныя мужычыя словы, зычная лаянка, хрыпата крыкаў нянавісці.

— Гых вы, трасца вашай мацеры!..

А тут яшчэ хвароба нейкая на жывёлу ўкацілася. З хлява Саўкі Чужахвала пачалося: дзве каровы, як горы, за платамі на балоце ляжалі — Саўкава і суседняя. Пачало не хапаць межаў людской злосці.

II

Стараста не выцерабіў з-за каўняра і з вусоў мякіны і сечкі, не абцёр з твару пылу, сторапу зашпіліў пад расхрыстаным кажухом камізэльку верхнім гузікам на ніжнюю дзірку і перабягаў з-пад акна да акна:

— Мацвей, вечарам на сход валі.

— Цётка Кацярына, гані там вечарам Паўла на сход, тры каровы сказана даць.

— Саўка, вечарам сход; ад дома не адлучайся, малоць заўтра паедзеш. Чорт яго бяры з млівам, тры каровы, выразна сказана.

— Няхай ім тры скулы.

— Тры мала, каб хаця тры тысячы.

— Гэй, ты там вечарам на гэтае.

— Ведаю, чорт яго пойдзе. Хто гэта дурны пацягнецца!

І ўсюды была халодная сцяна слоў:

— Няхай ідзе той, каму ўсё гэта трэба.

Аднак вечарам цёмныя сцены здавілі ў сабе густы гул галасоў. Слухала поле людзей сваіх. Шырока расплывалася мужычае слова.

— Гэта ж, каб іх перуны, сваё ўласнае давай, ды яшчэ чакай гадзіны тры кожную сволач, пакуль задумае з'явіцца.

— Пакуль, добра кажа, з'явіцца, гляне.

— Няхай яны на свет не глядзяць.

Але затарабанілі калёсы па прымёрзлай нанач зямлі. Нізкі і тоўсты ўкаціўся ў школу. Глянуў на народ, падышоў да стала.

Важна, злосна, па-панску казаў:

— Дык вы ж ужо ведаеце, тры каровы павінны назаўтра да паўдня даць з вёскі. Каторы тут стараста?

Стараста крактануў, коса паставіў вочы; выпхнуты з грамады пруткімі рукамі, выйшаў наперад і нехаця загаварыў:

— Ці не можна б, паночку, скідку якую зрабіць, гэта ж і так хвароба нейкая ўкацілася, хоць ты гвалт крычы. Наша справа мужычая: давай,— а дзе ўзяць?

Тоўсты нешта хацеў сказаць, але загулі галасы:

— Але ці парадзіў нам хто, як лепш прыдбаць гэтую жывёліну, га?

— Дык вы павінны, паночку, сказаць нам, каго прасіць гэта з тым, каб паменшылі.

— Мяне прасіць,— адказаў той,— я самы старшы, але нічога не будзе. Скідкі не можа быць. Тры каровы да заўтрашняга паўдня.

— Можаце, паночку, і цяпер узяць. Загадайце адно свайму фурману паехаць і забраць.

Гэта Саўка Чужахвал вылез наперад.

— Што забраць?

— Каровы. Дзве каровы, як горы, зусім яшчэ свежыя, я толькі ўчора за платы выцягнуў. Нават і прымерзлі крыху, так што мяса не трэба ні саліць, ні ў лядоўню цягнуць.

— Гы-гы,— грунулі ззаду рогатам.

— Добра кажа, за платамі мёрзлае мяса, еш — хоць распеража́ся.

— Го-го! Гы-гы!..

— Вось дык адкаціў!

— Цябе як зваць? — гукнуў тоўсты і палажыў руку на стол.

Саўка шмыгануў назад у грамаду, толькі аблезлы кажух яго матнуўся перад сталом.

— Як зваць яго?

— Саўка Чужахвал.

— Гэта што сыноў двух у лес паслаў партызаншчыну разводзіць ды мужычае права сваё паказвае? Я цябе, як міленькага, прыбяру!..

Зноў загулі, зноў прыціхлі. І заднія пачалі ўцякаць са сходу.

У вострай цішы сырой веснавой ночы ляпалі лапці па зямлі, кашаль і ахрыплыя галасы разыходзіліся па вуліцы. Чула-дрымотнае поле прымала іх і разносіла па туманных лагчынах.

Саўка Чужахвал заўсёды кашляў, а гэта і зусім закашляўся на двары. У злосці і крыўдзе прыйшоў ён у свой двор. А ў хаце адна дзяўчына, дачка Насця,— гаспадыня ўжо. Трывога была ўвесь вечар і ноч у Саўкі Чужахвала.

Ад кашлю яшчэ горшая была напружанасць усяго. І думкі былі, як стук абухом у сырое бервяно.

Голас у Насці срэбрам разышоўся па хаце:

— Ты чаго, тата, спаў бы.

— Ведаюць, што хлопцы ў лесе. Запісаў мяне на сходзе сёння тоўсты, каб ён спух.

У плач кінулася Насця. У слёзы гаспадыні, што выведала ўжо ў маладыя гады хатнюю таўкатню. Плач яе быў ціхі, з прыслоўямі, кабечы.

— Чаго ты? Што гэта паможа. Яно, пэўна, бяда, але чорт яго бяры. Што будзе, то будзе. Не я першы, не я апошні. А што да цябе, дык табе што? Твая справа хатняя.

Не сціхла Насця, і Саўка на двор пацягнуўся. Ляпнуў дзвярыма, каб Насця бачыла, што і ён неспакойны.

Грукалі па суседніх хлявах коні. На прыгуменні, каля шэрай сцяны, бялела салома. І зноў былі думкі стопудовыя:

«Гэта ж памерла яна, жонка, без пары. Ад бядноты, ад гора захварэла і памерла. А сама што жыць яшчэ ёй было. Тут жыццё кончылася ад убогасці, ад недастач, ад галодных і халодных дзён, там ён з сытасці, тоўсты, не ведае, што рабіць. І яшчэ мае права запісваць мяне, над маім жыццём сілу ў лапах трымае. Вось гэта ж крыўда ў тым уся, што над тваім жыццём, над днямі тваімі сілу мае».

Насця сцішылася апоўначы, плюхалася ў мыцельніку, мыючы гаршкі.

— Я яго забіў бы, каб дзе сустрэў ды зручна было,— сказаў Саўка да Насці.

— А божа ж мой,— зноў заплакала Насця.

І ноч прайшла ў неспакойным сне. «Можа яно і забудзецца пасля, але вострымі бываюць першыя хвіліны»,— гэта думала Насця скрозь дрымоту, як думаюць і адчуваюць перад важным здарэннем або пры вялікай радасці.

III

У Саўкі Чужахвала конь — проста нялюдская справа: лапавухі, вастразады, худы, як дошка, пад касматай скурай рэбры тырчаць, як частакол. Дай яму сена — а ў яго і пажываць няма чым, сцебані яго пугаю — а ён возьме ды ляжа там, дзе стаяў. За зіму надакучыла яму цярціся шыяй аб цёмныя сцены ў хляве, а тут якраз праз шчыліны лінулася ў хлеў вясна: мусіць, гэта сакавік прынёс

з паплавоў водар ветраных прастораў, волю рачных берагоў. Бо ўжо зеляніла з зямлі вяршкамі трава, і каляіны на дарогах абветралі. Лапавухі ў хляве натапырваў вушы ў дзікай нецярплівасці, цёрся мордай аб дзверы, глядзець не хацеў на параную сечку. А раз пад вечар, як Саўка забыўся зачыніць у хляве дзверы, драпануў лапавухі ў поле: адно бліснуў паўз вокны.

Па полі гуляў лапавухі. Трос аблезлай грывай, падкідаў вострым задам, цягаўся каля кустоў, грыз нешта на голых межах. Саўка бегаў за ім, засопшыся. Голас у Саўкі быў сярдзіты, хрыплы ад капілю:

— Каб ты спруцянеў, каб ты, падла лапавухая!..

Не паддаваўся конь, а пасля прыпёр яго Саўка да самай рэчкі ў куток балота. Па чэрава ўехаў лапавухі нагамі ў нейкае крынічышча — там і хапіў яго Саўка. Узлез на яго худую, як ражон, спіну і сцебануў ламінаю пад чэрава.

— Но, цягніся! Няхай цябе ўпадкі, намучыў ты мяне сёння...

Конь выцягнуўся на дарогу ды стаў раптам. Натапырыў вушы, раздзьмуў ноздры. І прыйшлося Саўку ўгледзецца ў сівы змрок адвячорка. Там недзе імчаліся коні. Хутка падбеглі. Ды сытыя, вараныя. Коні, як печы. А на іх людзі, як шкло, чыстыя: адзін, як свіння, тоўсты, другі тонкі, як бізун, зусім яшчэ малады.

«Гэта ж той самы, што ўчора ў школе на сходзе быў»,— дадумаўся Саўка і, звярнуўшы, спалохаўшыся, свайго лапавухага набок з дарогі, ткнуў лапцямі ў бакі яму, каб хутчэй бег ад ненавідных людзей. Але не так жа лёгка павярнуцца лапавухаму, а тым, як Саўку плюнуць, прамчацца паўз яго. Саўка адно азірнуўся. А той, маладзейшы, у сытай вясёласці ад лёгкага жыцця, сцебануў з ласкі на пацеху лапавухага па азадку ды гукнуў кпліва на Саўку:

— Эй, гвардзеец!

Вялікая нянавісць нарадзіла ўмомант ручаіну нястрыманай злосці. І голас Саўкі страсянуў хрыпам светлы змрок:

— Каб на вас агні, каб на вас!..

Не чулі, мусіць, тыя, бо імчаліся далей. Саўка ехаў адзін паволі вузкімі палявымі сцежкамі. Злосць змяшалася з крыўдаю цяжкаю, вялікаю, як каравы мазольны кулак.

І пачуцці ў Саўкі на ўвесь свет крычалі:

«Гэта ж сытыя, ды яшчэ кпіны па кожным кроку. У мяне ад галоднага жыцця мерлі ў сям'і, а там — сытасць празмерная. Ды што ж гэта такое, што насмешка такая, як бы над чарвяком якім! Ды яшчэ ж запісаны ў яго, з таго самага сходу... Ды яшчэ ж сыны мае два па лясах туляюцца. Яшчэ невядома, што з гэтага будзе... Трэба што-небудзь рабіць...»

— Тата,— сказала дома Насця, плачучы,— прыходзілі ды казалі, каб заўтра явіўся ў двор, дапытвацца пра хлапцоў будуць.

IV

— Яўхім дома ці не? — сказаў Саўка Чужахвал, адчыняючы дзверы.

— Яўхім у гумне,— адказаў бабскі голас з цёмнай хаты.

У гумне пахла адсырэлаю аўсянаю саломаю і жытнім пылам. Яўхім шамятаў кулямі ў таку. У гумне ніхто не шкодзіў гаварыць і абдумваць вялікую справу.

— А тым часам, братка ты мой! На допыт заўтра возьмуць. Прападаць, значыцца, давядзецца. Падвёў д'ябал яшчэ мяне на сходзе тады пра мёрзлае мяса за плотам слова ўвярнуць.

Шапталіся доўга. То ў роспачы, то ў крыўднай злосці павышалі галасы. Панура перасыпалі словы моцнай лаянкай, ды як бы баязліва часам, а часам праз меру моцна і смела. Лез у душу смутак. Ішло змаганне ў чалавечых істотах. Змагаўся розум з пачуццём. То адвага вялікая, нястрыманая з'яўлялася, то пахілая слабасць. Ды толькі думкі бралі істоты пад сваю ўладу. Думкі паказвалі, што надышоў час, калі адарвуць ад родных хат, могуць пагнаць чорт ведае куды, камандаваць жыццём, як жыццём чарвяка. Ды яшчэ крыўда расла і шырылася.

І голас у Саўкі стаў раптам рашучым:

— Будуць удвух ехаць яны назад неўзабаве, заляжам у кустах ды забіць папрабуем. Усё роўна на тое пайшло. Эх ты!

— Хоць раз за ўвесь век кпін... Яно гэтак... А што думаеш...

У вільгаці старога цёмнага гумна вырашалася справа жыцця. Бяздонне сіл і жаданняў бушавала ў людзях. Прачнулася і загаварыла бязмерная нянавісць пакрыўджаных людзей. Крычала яна ў пачуццях і думках, ды

толькі не магла складна выліцца ў словах. Не прывыклі людзі за жыццё гаварыць многа. Толькі песня выяўляе часам пачуццё. Больш усё кідалі няскладнымі словамі.

— Што б тут узяць, чорт яго ведае.

— Што возьмем, тое і добра будзе. Абы вагу мела.

— Ну дык што ж!

— Хадзем хіба.

Ні Саўка Чужахвал за пяцьдзесят два гады жыцця, ні Яўхім за сорак восем год жыцця жабы без патрэбы забіць шкадавалі, а гэта ўночы на чалавека ісці адважыліся.

Над зямлёю драмала вясна ў ясным змроку, ад вясны зямля дыхала свежаю параю ды піла шырыню маладой лёгкасці. Ноч маўчала, была зычная далёкай пустатой.

У хаце плакала Насця, выпраўляючы Саўку, бацьку, з хаты; галасіла блізка ў хаце другая жанчына, выпраўляючы Яўхіма,— усё роўна пабяруць ды пагоняць. Так з плачам прайшлі жанчыны з імі двума. Правялі іх далёка за гумны, цераз агароды, ды з плачам і смуткам, з жаночым горам пайшлі назад мокрымі паплавамі. Змрочна было ў паплавах, ціха ў палях, цёмна ў жаночай душы. У жанчын было няведанне, што гэта сёння ідуць забіваць чалавека. А ў тых ужо было толькі адно нястрыманае жаданне.

V

— Як яшчэ, невядома, прыйдзецца. Можа нічога з гэтага не будзе...

— Валі на ўсё, усё роўна дадому варочацца няма як. Па лясах пажыць давядзецца.

— Знай, што адарваўся там ззаду.

— Што будзе, то будзе, харкні ды плюнь.

— Але, як табе плюнуць!

— Нямала плявалі. Годзе!

— Бярэ страх. Усё ж такі...

— Не гавары. Няхай яго агонь спаліць. Нязвыклая справа.

— А думаеш ты пра яго, на каго з доўбняю ідзеш?

— Ужо не. Але ўсё роўна. Кончана... Пачакай, думаю. Само думаецца. Гэта ж я галодны быў заўсёды ды без сну галава, як сто пудоў; а ён... Гад такі...

— Пачакай, а варочацца не думаеш зараз жа?

— Заўтра ўсё роўна забяруць... Ды што ты з мяне вымучваеш? Хочаш — свісну.

Але не свіснуў, а закашляўся Саўка Чужахвал.

Боты плюхалі па мокрых паплавах.

VI

...Над зямлёю драмала поўнач, за куп'ямі ціха гаманіла рэчка, дарогі зусім спалі ў мокрых палях. У кустах лазіў густы змрок, аглядаўся ў поле, абзываўся птушыным смехам, пасылаў даўгія свае цені да самай дарогі. А пры дарозе дбалі двое людзей. Зусім зліліся жоўтыя кажушкі з зямлёй, зусім, з непрывычкі да вострай, ніколі небывалай хвіліны, няроўнымі былі думкі — кідаліся ў бакі, ападалі да бяздум'я, ускідаліся, ахоплівалі сабою ўсё жыццё і зямлю, як у час, што мяжуецца між жыццём і смерцю. А то хітра завівалася думка, што ўсё так сыдзе жартам, што жарт гэта, бо як гэта можа быць, каб вось нічога не было такога ў жыцці, а то раптоўна зробіцца — уласнымі рукамі заб'еш другога. А то ўскіпіць ручаінаю нянавісць, страшная злосць, зашчэміць губу між зубамі, сціснe моцна пальцы рук.

Даўбешка, што калоў Саўка Чужахвал дома дровы, была пашчапаная, пабітая, цяжкая і замашная; лапата, што ў вольны час хадзіў Яўхім па людзях капаць студні, была вострая, добра магла прыстаць да чаго хочаш. Гэта ж не было нічога іншага пад рукамі, як выбіраліся з дому.

Ад халоднай вільгаці і нервовасці зусім хрыпеў голас Саўкі:

— Гэта ж бабы нашы і не ведалі, нашто мы доўбню ды лапату валаком з сабою.

— Не канечне, каб і ведалі: от уцяклі ў лес, ды і ўсё тут.

І абодва адчувалі пад сабою зямлю вясновую, родную. Лішне яна к людзям ды плугоў чакае, жджэ шырынёю палёў сваіх. Ужо дыхнула яна апошняю зімоваю парай, гукнула заклікам сваім. Ды не хапае сіл адгукнуцца ёй, укрыць яе сілай сваёй. Бо разышліся сілы па лясах, па далёкіх абшарах. А яны, Саўка з Яўхімам, нядужыя ўжо, дый ім сваю малую сілу не даюць прылажыць у свой час да зямлі. Ды яшчэ ходзяць па ёй, па гэтай зямлі, другія людзі, гордую ўладу сваю раскінулі над ёю і людзьмі яе.

Дарога чуць-чуць бялела наперадзе шэранню яснага падсохлага ўзгорка, а можа гэта водбліск ад палявой

вады падаў на яе. І на яе яснасці заварушылася чорная лапіна.

— Яўхім, назад паўзі...

— Даўбешка ёсць?

А ён ехаў адзін. Тоўсты, як хмара, шырокі ўночы. Здаволена гойдаўся на сядле, а конь вараны сыта гойдаў задам, тупаў нагамі, чмокаў падковамі па вільготнай зямлі.

— Ціха.

— Адпаўзі трохі назад.

Мусіць, прыгледзеўся ён на агні за рэчкай на гары разроднага маёнтка, бо не глядзеў уніз. Толькі конь раздзьмуў ноздры ды фыркнуў. І было ў ім здавальненне нечым.

«Гэта ж адзін, якраз біць»,— мільганула ў абодвух людзей думка.

Спіснулася ўсё нутро ў адзін цвёрды жмут, як камень, цяжкі і моцны. Стукнуў ён у грудзі, дайшоў да горла і раптоўна выйшаў ужо як бы свістам бясконцага ўдалага разгулля, толькі цела трэба было мацней да зямлі прыціснуць, а то яшчэ ўгледзіць, сцебане па кані і згіне; ды лёгкае ж яно нейкае стала, не ўязджае ў зямлю, а тырчыць, здаецца, вышэй за ўсё поле.

— Гых-х!

Аж страсянулася Саўкава істота ад рашучай натугі. Доўбня — сухі дуб, вельмі ж прыстала да панскай патыліцы. Аглушыла, тупа трэснула, і ўсё на гэтым. У вараного перапалох прабег па скуры, узняў ногі над зямлёй, бо дзве цёмныя постаці матнуліся — адна ззаду, другая збоку,— драпануў вараны ў кусты направа, абадраў аб каравы пень на баку скуру і залапатаў капытамі ўніз, к рэчцы. Дыхнулі адтуль паплавы, запахлі лагчыны. Толькі цяжка было імчаць пад сабой чалавека, зачэпленага нагой за стрэмя. Закруціў галавой, зафыркаў вараны. Два разы падкінуў задам, вышэй кустоў скочыў з усіх чатырох цераз рэчку ў ваду ды куп'е і адарваў чалавека. Толькі тупа плюхнуў шырокімі плячыма ў ваду. І драпануў вараны ў паплавы з пуду, аж зямля застагнала.

А хутка за ім, па яго следу, пералезлі цераз рэчку двое людзей. Азірнуліся на пакіненыя ззаду кусты ды пайшлі паволі к лясам. Усё ўжо было зроблена, наперадзе лес ды далейшае падобнае, каб цераз гэта зноў вярнуцца.

Мусіць, здорава бегаў вараны, бо здалёк дабягаў да вушэй тупат капыт ды часты брэх вясковых сабак. На палявыя дарогі, мусіць, выбіўся вараны.

VII

Тры дні плаваў па вадзе вецер, зганяў яе да берагоў ды кудлачыў яе белаватую роўнасць. А на чацвёрты дзень паразганяў вецер хмары на небе і, як глянула сонца, спалохаўся таго, што сам нарабіў, ды ўцёк за сінія лясы. А вада асталася глядзець у неба ды смяяцца яму золатам сонечных іскраў.

Ужо зелянелі пад сонцам чароты ды плюшнікі, ды асака цягнулася вяршкамі з-пад вады. Толькі была яна пасохлая, старая. Яна тры дні спявала пад ветрам сіплую песню, цяпер маўчала над чыстатой вады. Сохла зямля, цягаліся на ёй худыя коні, адчуваючы ўжо за спіной плугі і сурамец пугі.

Коні маўчалі, вецер уцёк, і асака не спявала, але ўсё ж над вадой шумна было.

Да вадзяных берагоў падыходзілі сабакі, нюхаючы паветра, выцягнуўшы мокрыя морды, ды яшчэ ўглядаліся ў сляды, што пакінулі ўночы ваўкі. Ды яшчэ над вадою нізка кружыліся вароны, сядзелі на куп'ях пры самай вадзе.

За куп'ямі і лазовымі кустамі тырчала з вады панскае чэрава. У сытай вясёласці стаяла на ім варона. І чым мацнейшы быў сабачы брэх на беразе, тым мацней крычала яна, памінаючы пана.

НЕ ПІ ГУСТОГА ЧАЮ

Загадчык рэгістратуры выступаючых і ўступаючых папер у нейкай установе, Барыс Іванавіч Цэнтразыхер, выпіў два куфлі піва і ўжо хацеў ісці з піўной, як раптам пачуў непадалёку недзе цікавую гаворку. І самае галоўнае, дык гэта тое, што галасы былі як бы знаёмыя.

— У нашыя часы, Ферапонт Пятровіч,— чуўся недзе блізка хрыпла-густы і нізкі голас,— асоба ў гісторыініякай ролі не грае, і больш нічога я вам не кажу...

— З якіх гэта часоў пачалося? — запытаў другі голас, скрыпуча-павольны і вялы, як тандэтная кілбаса.

— З якіх часоў гэта пачалося, точна вам указаць не магу, бо яшчэ пакуль што на занятках гуртка мы да гэтага не дайшлі, але даволі таго, што я канстатую факт, які дамініруе над усім, і загэтым тут ніякім сітуацыям думкі не павінна быць месца.

— Значыць, наколькі я асмелюся думаць, тут інструкцыя такая выйшла для няўхільнага правядзення ў жыццё.

— Чаго не ведаю, таго не скажу.

— А пад якім нумарам інструкцыя была ў журнал заведзена?

— Пачці што і не помню... Эй, гражданін, давайце яшчэ па куфлі.

Барыс Іванавіч Цэнтразыхер, пачуўшы гаворку, высунуўся з-за стала, каб выгледзець, хто гэта ў піўной вядзе такую сталую размову. Для гэтага яму прыйшлося агледзець некалькі бліжэйшых столікаў.

— Чорт яго ведае,— сказаў сам сабе Цэнтразыхер,— вось і пазнай тут, хто гаворыць, калі за кожным столікам усё такія, відаць, людзі, якія не могуць вырашаць такія пытанні.

Налева ад Цэнтразыхера, зусім блізка, сядзелі два рэпарцёры мясцовай газеты і трымалі ў руках нейкія запісачкі.

«Вось гэта яны, мусіць, і гавораць»,— падумаў Барыс Іванавіч і прыгнуўся ў іх бок, каб слухаць.

— А я вам, таварыш Пастрочны, магу даказаць,— гаварыў нервова і рашуча адзін рэпарцёр, махаючы рукамі перад носам другога,— што з гэтай вашай заметачкі больш не выйдзе, як дзесяць радкоў. Вы мне хоць кол на галаве чашэце, а я буду стаяць за сваё.

— Вы памыляецеся, таварыш Ганарарны,— апраўд-

ваўся другі,— тут будзе сама менш пятнаццаць радкоў...

— А калі пусціць яе на сем квадратаў, ды зрабіць чатыры абзацы,— не ўнімаўся першы,— дык гэтая ваша заметка страціць усякую цікавасць...

«Ну, тут гавораць пра справы службовыя»,— падумаў Барыс Іванавіч і перавёў вочы на другі столік. Там цэлай кампаніяй выршалася пытанне, дзе і як цяперашнім светам трэба шукаць жонку, каб яна была самаю настаяшчаю жонкаю, а не ліха ведае чым.

«Ну, гэта народ дробны і адсталы,— падумаў Барыс Іванавіч,— яны аб ролі асобы ў гісторыі гаварыць не будуць. Для іх гэта недаступна».

І, падумаўшы так, перавёў вочы і вушы зусім направа. Там, пры самай сцяне, было цемнавата, і загэтым чалавечыя галовы зліваліся з куфлямі піва і трудна было ўгадаць — ці то гэта там на адну голаў прыходзіцца дзесяць куфляў, ці на адзін куфель дзесяць галоў. Барыс Іванавіч прыслухаўся і, пачуўшы ўсяго некалькі галасоў, прыйшоў к пункту погляду, што там на аднаго чалавека прыходзіцца каля дзесяці куфляў.

— У нашы часы,— чуўся адтуль голас,— рыфма ў вершах ніякай ролі не грае. Я неяк раз гаварыў з старшымі механікамі па гэтай часці, дык яны мне гэтае самае сказалі. Так што ты, калі гэта сур'ёзна задумаў узяцца сцішкі сачыняць, дык звярні на гэта ўвагу. Я табе раю, як прыяцель, які хоча табе дабра.

— Я гэта, братка, бачу,— пачуўся ціхі і нервовы голас.

«Ну,— махнуў рукою і ўсміхнуўся Барыс Іванавіч,— не з маім становішчам па службе слухаць такія рэчы. Я чалавек практычны і сталы».

«Ну, значыць, так і не давядзецца, мусіць, даведацца, хто гэта пра гістарычныя тэмы гаворку разводзіў,— падумаў далей Цэнтразыхер,— а цікава было б пабачыць сталых людзей. Трэба было б пазнаёміцца з імі».

На ўсякі выпадак Барыс Іванавіч падняўся са свайго месца і акінуў вокам столікі далей. І раптам сеў, застыўшы на адным месцы. Проста перад ім, за другім столікам, сядзелі рэгістратары папер у яго аддзеле — рэгістратар уступаючых папер Ферапонт Пятровіч Чарнілюк і рэгістратар выступаючых папер Павал Крамінадавіч Чыстапіс — абодва пажылыя і сталыя мужчыны з акуратна пастрыжанымі чыноўніцкімі бародкамі.

— От табе і раз,— сказаў сам сабе ціха Барыс Іванавіч,— вось з імі-то мне якраз тут не хацелася б сустра-

кацца. Нявыгаднае дзела, калі аба мне сярод служачых пойдзе гаворка, што і я п'ю. На маім месцы трэба лепш усяго выяўляць сябе за чалавека сучасных поглядаў — за чалавека, які не п'е, карт не ведае, у бога не верыць і не любіць мяшчанства. А тут яны мяне якраз могуць за куфлямі ўгледзець, гэта проста, значыць, папаўся я перад людзьмі, якія ніжэй мяне стаяць. У старыя часы, калі я служыў у казённай палаце, ні разу не пападаўся, а гэта якраз папаўся. І перад кім, каб хто папытаў?! А тут, ліха на яго, і выйсці няма як — якраз міма іх століка прахо-дзіць прыйдзецца. Трэба чакаць, пакуль яны першымі выйдуць.

Барыс Іванавіч адсунуў ад сябе куфлі, падпёр твар рукамі і пачаў супакойвацца.

«Добра, што хоць тут нейкі цемнаваты куток»,— з'явілася ў яго радасная думка і ўжо зусім прапала ў яго цікавасць да той асобы, якая «ў нашы часы ў гісторыі ролі не грае».

— ...Але скажэце вы мне, Павал Крамінадавіч, нашто для нашага брата гэтыя гурткі ўведзены? — гарачыўся Ферапонт Пятровіч за куфлем піва, як бы здаволены тым, што гаворка перайшла ў спрэчку.— Ну для чаго, скажам, вы на гэтым самым гуртку вывучаеце, што ў нашы часы асоба ў гісторыі ролі не грае?!. Ды я каму хочаце скажу, што для нас гэта не мае жаднае маралі... І я зараз вам цвёрдым агрумантам перагэтае думкі свае: ну, скажэце вы, Павал Крамінадавіч, на міласць — ад таго, што асоба ў гісторыі пакінула ролю граць, вы паперы запісваеце ў журнал зверху ўніз ці знізу ўверх? Парадак той самы, а загэтым для нас, скажам, рэгістратараў, гэтыя гурткі, з такімі пытаннямі, маюць такую цану, як асоба ў гісторыі ці гісторыя ў асобе... Я гавару пра сябе, скажам...

Ад піва галава ў Ферапонта Пятровіча звесілася ўніз, намокшыя вусы пераблыталіся з барадою, а вочы зрабіліся як мокры попел. Павал жа Крамінадавіч яшчэ не паддаваўся — усё абціраў хустачкаю пад носам ды падпіраў леваю рукою бок.

— Што вы тут, Ферапонт Пятровіч, паніку наводзіце,— накінуўся ён на Чарнілюка,— з вас крытык усё роўна, як нашага кур'ера марксіст. Нашто вам гаварыць аб тым, аб чым вы нічога не ведаеце. Гурток патрэбен і должан быць!

— Але нашто?

— Аб гэтым можна і не пытаць. Брыдка пытаць аб гэтым у нашы часы. Патрэбен, дый усё тут!..

— Даўней, аднак, ніякіх гурткоў гэтых не было, а паперы ў журнал яшчэ больш акуратна запісваліся, чым цяпер!..

— Што вы даўнейшае памінаеце?! Даўней гісторыя ў асобе, значыць, гэтае, а цяпер зусім іншае... Вам яшчэ, як бачу, трэба павучыцца!..

— А вы б, Ферапонт Пятровіч, чым вучыць сталых людзей, адвучылі б сваю жонку ад несучасных мяшчанскіх прывычак...

Ферапонт Пятровіч раптоўна падняўся, растапырыў рукі і, трагічна паківаўшы галавою, уставіў свае вочы ў твар Паўла Крамінадавіча.

— Калі ўжо справа дайшла да жонкі,— закрычаў Чарнілюк,— то я вам павінен сказаць, што як вы сабе ні перагэтае!..

І раптам змоўк Ферапонт Пятровіч Чарнілюк. Змоўк, а твар яго сабраўся ў змаршчакі, яшчэ больш пачырванеў, губы папрабавалі выявіць ухмылку, ды не маглі. І сеў Ферапонт Пятровіч, уткнуўшыся носам у стол.

— Што вы там такое ўгледзелі? — запытаў шэптам Павал Крамінадавіч.

Запытаў і падняўся, паглядзеў туды, куды глядзеў Ферапонт Пятровіч, і таксама сеў, прыціхшы.

Там, у цемнаватым кутку, угледзелі яны нешта такое, што пачало зварачаць ім цвярозасць.

І Ферапонт Пятровіч Чарнілюк, і Павал Крамінадавіч Чыстапіс у кутку за столікам убачылі ўскудлачаную галаву і вастраносы твар Барыса Іванавіча Цэнтразыхера. Абодва яны зараз жа селі і, забыўшы асобу ў гісторыі і мяшчанскія погляды на жыццё жонкі аднаго з іх, зрабіліся вялікімі прыяцелямі адзін аднаму.

— От, каб яго агні спяклі! — загаварыў ціхенька Ферапонт Пятровіч, прыгнуўшыся да Паўла Крамінадавіча,— да таго шкода патрачанага часу і энергіі, проста крыўднае дзела... Збіраўся, збіраўся, хадзіў-хадзіў на гэтыя сходы, і раптам усе дуды аб зямлю.

— Чаму, што? — прашаптаў зусім ужо спалоханы Павал Крамінадавіч.

— Гэта ж такая справа ў мяне выходзіць. Значыць, пачаў прыглядацца да людзей, уваходзіць думкамі і смякалкай у жыццё, ды адзін раз і гавару дома вечарам жонцы: «Так і так, кажу, а ці не пачаць мне наступаць, кажу,

у партыю. Дзякуй богу, пара, час спакойны, цяпер самы раз паступаць; абы толькі як бог памог убіцца туды». «А што ты думаеш,— адказвае мне жонка,— выгаднае дзела, тады зусім інакшы від будзем мець». «Вагу тады я буду ў сабе мець»,— падумаў я. А тут якраз мой добры знаёмы канторшчык на жалезнай дарозе Гіцмаржовінскі гэтае самае задумаў, мне ва ўсім прызнаўся і паехаў у Екацерынаслаў паступаць у партыю; дык мяне калі возьме яшчэ большая ахвота! «Ну, думаю, калі бог дасць здароўе — неўзабаве буду ў партыі састаяць». Зараз пачаў зарэкамендоўваць сябе — сходы там усякія, скромнасць, пашана да старшых, білеты сабе і жонцы на спектакль, калі ён ставіцца на карысць прафсаюзаў, ды ці мала чаго. «Абы, адно, бог даў здароўе»,— думаю сабе... А гэта якраз сягонняшні вечар, каб ён згарэў, каб ён, усё сапсаваў — гэта ж Барыс Іванавіч Цэнтразыхер сам таксама ў партыю хоча, і здаецца мне, што скарэй за мяне паступіць, а, паступіўшы, мне ходу не дасць, бачыўшы мяне за куфлямі...

— Смякнеце вы і радуйцеся,— перабіў ціха і ў захапленні Павал Крамінадавіч,— раскіньце розумам направа, раскіньце налева і ўразумейце, што ён будзе маўчаць, як вады ў рот набраўшы.

— Чаму?!.

— Чаму?!. Ды папытайце вы ў яго, чаго гэта ён тут сядзіць, у цёмны кут забраўшыся?..

— Як я бачу,— загаварыў вялым голасам Ферапонт Пятровіч,— дык вы, Павал Крамінадавіч, хоць яшчэ трыццаць тры гады з палавінаю запісвайце пад нумар паперы ў журнал, усё роўна будзеце тым, кім вы ёсць. І перад тым, як пачынаць выказваць думку сваю, заўсёды падумайце. А то заўсёды ўзрадуеце гаворкаю, а пасля гэтай радасці горш яшчэ на душы робіцца, бо вашы словы — на ўзвей вецер.

— Чаму?

— А таму, што вы не падумалі аб тым, што тут не толькі піва, а чаго хочаш дастанеш. І можа ён зусім не для піва сюды прыйшоў.

— Вы думаеце? — узрадаваўся Павал Крамінадавіч.— Калі так, дык тым пачай: калі ён, скажам, настаяшчы напітак п'е, дык уручаю галавой, што слова нідзе не скажа, бо сам гэткі самы.

— Эх, Чыстапіс, Чыстапіс,— патрос галавою Чарнілюк,— служыце вы разам з ім у ваднэй установе, а не можаце дадумацца, што ён можа тут калі-небудзь чай

піць. Ну хто яму можа забараніць прыйсці сюды шклянку, скажам, чаю выпіць? Паколькі я яшчэ не згубіў розум, пастолькі бачыў яго толькі голаў, ніякіх жа куфляў, ні шмуфляў каля яго не бачыў.

— Не бачылі? — устрывожыўся Павал Кралінадавіч.— Няўжо каля яго куфляў няма; значыць, гатова быць непрыемнасць па службе. От увагнаў чорт мяне сягоння сюды!

— А мяне?!

— Ну і вас?

— А ў яго такі, здаецца, відаць два куфлі,— радасна шапнуў Павал Крамінадавіч, прыгледзеўшыся.

— Ну?! — крыкнуў Ферапонт Пятровіч голасам, у якім было надзвычайна многа і радасці і надзеі.

— Верна. Вунь нешта блішчыць, здаецца, вуха ад куфля.

І яны ўдвух трохі прыпадняліся і пачалі прыглядацца на столік Цэнтразыхера.

«Прыглядаюцца, каб яны папруцянелі,— падумаў Барыс Іванавіч Цэнтразыхер,— от табе і прыйшоў, чорнага піва папрабаваў. Цяпер, сволачы, разнясуць языкамі па ўсім свеце, што я вечарам па піўных цягаюся. Гэта ж мяшчане чыстакроўнай крыві. Прападзе, ліха на яго, погляд на мяне як на чалавека з сучаснымі поглядамі на жыццё. Горка жыць на свеце! Папрашу я, адно, чаю,— з'явілася ў яго думка,— ды так папрашу, нібы я цяпер гэта піў не піва, а чай такі густы».

— Гражданін,— гукнуў Цэнтразыхер,— дайце мне яшчэ чаю, ды не такога густога і ў шклянцы!

Гражданін абцёр рукі аб свой белы фартух і прынёс чай.

— Чуеце вы,— загаварыў Ферапонт Пятровіч,— гэта ж ён чай з куфля, мусіць, піў; і чаму гэта з куфля, чорт яго ведае. Няўжо гэта шклянак не хваціла? Давайце і мы сабе закажам чаю ў шклянках і закруцім яму галаву за мілую душу.

— Давайце!

— Эй, гражданін, нам таксама чаю ў шклянках, але густога.

Гражданін прынёс чай, і трое людзей за двума столікалі пілі яго, радасна пазіраючы адзін на аднаго і адсунуўшы ад сябе куфлі з астаткамі чорнага піва.

Праз паўгадзіны яны ўсе ўтрох па-прыяцельску выходзілі з піўной.

— А я, ведаеце, чаго трохі сягоння тут сцебануў,— гаварыў, выходзячы, Барыс Іванавіч,— маю прывычку хадзіць у піўную вечарамі чай піць.

— Гэтаксама і мы,— адказаў Ферапонт Пятровіч,— ішлі гэта мы з Паўлам Кramінадавічам міма дый рашылі зайсці ў піўную чаю выпіць... Ну, выпілі гэта мы па куфлі чаю, а пасля задумалі яшчэ па шклянцы выпіць... Ну, выпілі яшчэ па шклянцы, дый гэтае...

— Я таксама,— падаў голас Цэнтразыхер,— выпіў два куфлі чаю, а пасля яшчэ шклянку... Але вельмі нейкі чай тут густы падаюць, проста чорны, як дзёгаць. Ці то гэта можа ён ад таго такім здаецца, што ў куфлях?!.

— А мне, каб вы ведалі,— сказаў Ферапонт Пятровіч,— прафесар забараніў густы чай піць, паколькі ў мяне, значыць, біццё сэрца і плеўрыт мазгоў. Так мне выразна і сказаў: не пі ты, кажа, браце, густога чаю (мы з ім на ты). Але потым п'ю — не магу ўстрымацца, нутро прымае. Ну, бывайце здаровы, Барыс Іванавіч, і вы, Павал Крамінадавіч. Сягоння яшчэ не позна — пайду пачытаю трохі. Я, ведаеце, Барыс Іванавіч, цяпер палітычныя кнігі чытаю вечарамі — светагляд пашырыць трэба... Паколькі цяпер асоба ў гісторыі ролі не грае, пастолькі, значыць, адным словам, і гэтае... Бывайце здаровы.

ПА ДАРОЗЕ

I

Зямля — як размах чалавечай радасці — шырокая, бяскрайняя, здольная будзіць вялікія імкненні пачуццяў і дум. Адчуваецца яна цвёрдасцю пад нагамі і вострым пахам сваім ад вільгаці летняй ночы.

Цяжкія хмары нізка валакуцца над ёю і прабуюць сеяць на яе цёплую імглу, а пасля адпоўзваюць на далёкую мяжу неба і поля і варушацца там дзівоснымі абрысамі ў густой сваёй чарнаце.

Канца-краю зямлі не відаць, таксама, як і неба над ёю. Зямля — як чорная прастора, прыціснутая хмарамі і маўклівая ад іх. У цемені палёў прытаіліся ціхія вёскі і слухаюць: з самага вечара дзьмуў вецер, і над полем плылі ціхія песні травы, а пасля, як нагнаў вецер хмар, адышоў, і адно слухаць засталося вёскам — шырокую маўклівасць глыбокай ночы.

На зямлі дарога, як само жыццё: відна толькі каля ног, але ж і заве-зазывае яна ўдаль. Усё едзеш і едзеш па ёй, і з кожным крокам яна ўсё новая праходзіць пад нагамі, і здаецца, што наперадзе там, за нечым няясным, дзівосным і далёкім, будзе нешта надзвычайнае, а тым часам — там кусты ды поле.

І ўяўляецца, што гэта хмары ўсё больш пачынаюць збірацца там, куды ідзе дарога, што іх ужо там многа, усё там чарней, як усюды, і няма туды ходу. А як дабярэшся туды — зямля там родная, шырока-вольная, хмары адпаўзлі наперад, і зноў можна ісці з радасцю ў бяскрайніх прасторах.

Вільготная зямля глуха аддае стукам пад калёсамі і капытамі коней, са стукам мяшаюцца дробныя званы жалеза ці бляхі вазоў, і яшчэ галасы людской гаворкі ды крыкі на коней, як зыкі кропель вады з дзіравага вядра ў ціхую ноч пры студні.

Едуць фурманкі па цёмнай дарозе; ззаду следам навісае вялікая ноч, наперадзе паўзе яна, як бы хітра паманьваецца.

Ні зямлі, ні неба не відаць.

На пярэднім возе ехаў Алесь Мяльгун — шырокі ў плячах і высокі хлопец. Гэта яго голас мацней за ўсё чуўся,

калі ён падганяў свайго каня. З задніх фурманак яго постаць вырысоўвалася шырокаю цёмнаю лапінаю, і голас выяўляў многа гордасці сабой, усім тым, што і як ён робіць.

І яшчэ дзяўчына сядзела з ім.

На другой фурманцы ехаў Павал Грыбок — хлапец з танклявым хрыплым голасам. Ён часцей за Алеся Мельгуна гукаў на свайго худога коніка, каб той не аставаўся ад сытага пярэдняга каня. У голасе яго адчувалася наіўна-сталая ўпэўненасць, што, вось, раблю я так, як і ўсе, разам з усімі я еду, хоць зусім яшчэ малады, яшчэ нават з падлеткаў не выйшаў; а так, як і іншыя,— сталы гаспадар.

З свайго воза Павал Грыбок добра бачыў, як Алесь Мяльгун часта прытульваў да сябе дзяўчыну і чуў, як яны пацiху гаварылі.

З задняй фурманкі насмешна далятаў да Паўла грубы і зычны, як брэх здаровага сабакі, голас Сёмкі Цераховіча:

— Павал, паглядзі, як галубкі буркуюць.

Павал нічога не адказаў, бо было яму неяк нялоўка перад Сёмкам,— ці то неглыбокая злосць, што ён варушыць у ім мінулае. З'яўляліся ў яго толькі чыстыя, як вада, і павольныя думкі аб гэтым.

Тады былі нудныя зімовыя дні і ночы. Хаты, як трухлявыя грыбы, хаваліся ў сыпучым мёрзлым снягу, дымілі ўгору дымам з каміноў і баязліва бліщчалі на халодным сонцы маленькімі акенцамі.

Людзі хадзілі ўшушканымі ў лахманы — абы трохі больш чаго ўздзець на сябе ды ўгрэцца.

Вечарамі хаты прабавалі гульнуць ціха просценькімі дзявочымі песнямі за пражай, хлопцы жартаўліва не давалі ні спяваць, ні прасці.

Насця, як вугаль, чорная, маленькая нейкая, і гэтакая любая, і, разам з тым, можа ад гэтага такая далёкая, што яму, Паўлу Грыбку, худому, вастраносаму, з барадаўкамі на непрыгожым твары, не было смеласці падысці да яе і гаварыць з ёю так, як гаварылі ўсе іншыя. Толькі раз, у цёмных сенях, як ішлі дадому, схваціў ён яе раптам за руку, ды так і дайшлі да яе хаты цераз усю вуліцу.

«Можа гэта яна тады — от, абы пацвяліцца»,— думае цяпер Павал. А тады былі спатканні на цёмнай ад зімовай ночы вуліцы, заваленай снегам. Была яшчэ тады вельмі ж вялікая нуда, што з гэтага не можа нічога выйсці, бо гэ-

та ж у яго нічога няма, зусім голы двор ды пустая хата, дый сам ён, як гнілы грыб, часта хварэе. Але былі спатканні вельмі доўга, і Насця была такая ж блізкая, як і далёкая.

Вясною дык пачалі ўсе гаварыць пра гэта, і тады ж Насця пачала хадзіць з Алесем Мельгуном. Паўлу не хацелася тады жыць, а пасля пачало праходзіць гэта ў яго, і ўжо цяпер толькі злосць на шчаслівага Алеся Мельгуна, крыўда на тое, што сам ён ва ўсім мізэрны такі, што нават, калі што і было, як у добрых людзей, дык і то цяпер тыя ж самыя людзі праходу не даюць.

— Но! — гукае Павал на каня ў адказ на насмешныя словы Сёмкі Цераховіча з задняга воза; і гэта ў яго выходзіць па-балагольску:

— Ё, ё...

Ззаду з Сёмкам Цераховічам едзе стары Тодар Дрозд — хітры і самаўпэўнены. І яны пачынаюць удвух гаварыць між сабою.

«Мусіць, нарочна гэта яны так моцна, каб чуў я»,— думае сярдзіта Павал і слухае:

— Бач, падла, едзе сабе з Алесем, усё роўна як з гаспадаром, а гэты Грыбок трухлявы ззаду аж млее, мусіць, бачачы. Куды яму, смаркачу, яшчэ было зачэпвацца з ёю, а яна чорт яе ведае нашто яго за нос цэлую зіму вадзіла. Цяпер ён аж кашляць пачаў з нуды.

Павал пазнае голас Сёмкі, і яму ўяўляецца яго сытая гадкая постаць, шырокі твар, увесь у вуграх, і здаровыя валасатыя кулакі. Паўлу хочацца саскочыць са свайго воза, схваціць дзе-небудзь на дарозе камень ды даць ім з размаху ў голаў Сёмку, каб таму аж чэрап трэснуў. А пасля яшчэ большая нянавісць да Тодара Дразда, калі той пачынае гаварыць:

— Яго, значыць, бацька многа грашыў на сваім жыцці, вельмі ж баб многа мяняў, як у смалакурні служыў, ды яшчэ хварэў чорт ведае чым, дык ад гэтага і Павал выйшаў гэтакі нядошлы, як гнілы. А яшчэ рызыкуе, будучы гэтакім смаркачом.

— Бач, бач,— радасна раптам перабівае сам сябе Тодар,— дальбог жа, вунь, ліха яму, прыціснуў, здаецца, да сябе, ды як галубіць... Эй, ты там, Алесь, асцярожна, а ты, Павал, чаму не глядзіш?!

Павал углядаецца наперад і бачыць, як чорная постаць Насці, няясная ўночы, як голас хворага дзіцяці, злілася з постаццю Алеся, а пасля, як закрычалі ззаду,

яна адсоўваецца ад яго — усё такая ж далёкая і зноў усё любая.

І такая глыбіня крыўды, злосці і жадання паскардзіцца некаму з'яўляецца ў Паўла, што хочацца пакінуць гэтыя цёмныя вазы, гэтых людзей, з якімі давялося ж то неяк разам з'ехацца, калі выязджалі з вёскі ў горад. Хочацца Паўлу пайсці цёмным полем да таго месца, дзе за чорнымі дзівоснымі абрысамі нечага начнога з'яўляецца маленькая ясная лапінка,— гэта месяц, мусіць, спрабуе выбіцца з-за хмар. Робіцца там трохі святлей, вызначаюцца трохі шырокія далі, завуць яны да сябе сваім размахам і воляй, і там як бы няма нікога такога злога, гадкага.

— Павал, Павал, глядзі,— зноў дабягае да Паўла голас Тодара з задняга воза, голас нейкі цвёрды, слізкі, як мокрая гадзюка.

Павал на хаду паволі злазіць з воза; раптам чуе, як на пярэднім возе пачынаюць рагатаць. Голас у Насці бязвінна-гуллівы, без хітрасці: проста затым гэта рагоча яна, што смешна ёй; а рогат у Алеся страшны, як удар абухам па галаве,— і колькі ў ім самаздавальнення, жадання патаптаць усё сабе пад ногі, быць над усім вышэй, і ўжо ўпэўненасць, што мацнейшы за ўсіх ён тут.

Павал паволі прывязвае лейцы да аглабіны і чакае задняга воза.

— Ты што, глядзець не хочаш? — падае голас Тодар.— Прамаргаў ты, браце, дзяўчыну, яшчэ як прамаргаў!

— Нічога ты, Павал, браце, не варт,— дадае цвёрда Сёмка,— не варта было чапаць дзяўчыны, калі не чуў у сабе сілы.

— Я яе не чапаў,— сказаў Павал.

— А ты яшчэ яе чапаць думаў?! — зарагаталі ўдвух.— А-я-яй, трэба-такі было табе яе зачапіць. Няхай бы ты ёй след свой пакінуў, каб памятавала цябе навек. Не трэба было баяцца. Ты цяпер да яе адно падкаціся ды прыстрой ёй што-небудзь,— Алесь багаты, чорт яго не возьме, яму прыплод нястрашны. А тым часам зусім цяпер гэта табе нястрашна, калі паглядзець з другога боку,— цяпер на Алесевай шыі ты лоўка можаш выехаць... Алесь, сюды ідзі!

Вырасла раптам з цемені каля воза высокая постаць Алеся Мельгуна.

«Будуць душу разварочваць»,— са смуткам думае Павал.

— Ну, я пайду на свой воз, надрамлю трохі,— сказаў ён.

— Ча-чаго ты, дурны; што з людзьмі пабыць не хочаш? — схапіў яго за плячо Алесь і сам сеў на воз да Тодара і Сёмкі і ўсцягнуў Паўла.

Павал зразу адчуў звярыную радасць Алеся Мельгуна ад таго, што вось ён сядзіць блізка з тым чалавекам, над якім так удалося яму ўзяць верх, не далажыўшы да гэтага многа старанняў. Гэта была радасць звера, радасць жывёлы, без думак, без жаданняў, тупая і нікчэмная.

І яшчэ, з вялікаю крыўдаю, адчуў Павал, што гэты вось самы Алесь Мяльгун зусім нават не хоча нічога кепскага яму; калі нават трэба будзе, дык паможа яму ад шчырасці, хоць можа пасля і пасмяецца; што гэта не можа ён адчуць таго, што здзекуецца разам з гэтымі вось людзьмі над ім; што ён повен захаплення ад жыцця, ад здарэнняў, ад падзей, ад самога сябе і не прыкмячае таго, што мучыць другога.

І ў гэтым была вялікая крыўда.

— Ну, я пайду,— зноў сказаў Павал.

— Куды ты спяшаеш,— схапіў яго за руку Сёмка,— давай закурым.

— Я ж не куру.

— Затым, мусіць, цябе і бабы не любяць, што ты не курыш,— загаварыў Тодар.— Бабы, брат, любяць. Ого-го! Каб ты курыў, каб быў як дуб моцны і як агонь гарачы, каб быў упарты, цяжкі на руку...

— У Паўла якраз нічога гэтага няма,— усміхнуўся Алесь.

— Я ж к гэтаму і гавару,— абазваўся Тодар.

Тады Павал саскочыў з воза і загаварыў ім тром.

— Браткі мае! Ну, я ведаю, што вы гэткія моцныя, а я — хворы, дык нашто ж вы гэта мне гаворыце? Што я вінаваты, што я такі, а вы такія? Нашто вы мне душу разварочваеце? Ну, не хачу я нічога гэтага. Ну, Насця нада мною насмяялася, дык я не крыўдую, бо яна здаровая, а я хворы. Можа гэта сухоты ў мяне? Я і так дажыву, калі так, свайго веку. Насці я не хачу... Хіба слова я ёй калі аб гэтым казаў?! Дык вы з ёю, Алесь, любецеся, дык ці ж я што гавару? Куды я ёй? Можа ў мяне і пераварочвалася ўсё нутро ад жалю, ад крыўды, але ж я маўчаў — куды там мне. Я гэта ведаю... Ды нашто вы косці бацькі майго варушыце? Мне пакутаваць за гэта аднаму, калі за гэта яшчэ. Хто яго ведае, ад чаго

гэта ў мяне... Ну, і я хачу так, як усе, але што ж я вінаваты? Каб я не хворы, дык ці ў мяне ўсё так было б? Нашто вы ўсё гэта гаворыце, чаму ты, дзядзька Тодар, на сябе не паглядзіш, а майго бацьку памінаеш?

А яны ўсе ўтрох тады зарагаталі. Рагаталі зычна, шчыра, весела. Рогат іх быў — жаданне, вольнае ад жыццёвых пут — шырокі, і затаіў ён у сабе сілу грубой, навальнай, і нікчэмнай перамогі дзікай, тупой сілы над усім слабейшым... Была ў рогаце гэтая перамога над слабым Паўлам, над усялякімі дробнымі перашкодамі, якіх так многа, і перамагаць, змагацца з якімі ёсць і ўся можа мэта і ўвесь сэнс жыцця. Не было ў рогаце радасці, была адна сіла — здаровая, як камень, цяжкая, як зямля.

Пачынаўся дзень, мусіць, бо шэраю стала вызначацца зямля. Сталі выяўляцца з цемені далі, дарога больш відаць стала. Ці то гэта можа месяц больш выбіўся з-за хмар — там на даляглядзе жоўта пачало рабіцца. Зямля была бясконцым прасторам, які зваў дыхаць вольнаю воляй.

Ці вёскі, ці лясы падняліся белаватым і цёмным абрысам далёка, і ўсе віднець пачалі.

Няйначай, гэта дзень пачынаўся.

Прыйшоў раптам вецер і адагнаў хмары за далёкія лясы. Тады сонны месяц глянуў, каб развітацца з зямлёй. Abліў ён святлом сваім, як плачам, дарогу, тры фурманкі і людзей на іх.

Наперадзе трос сытым задам конь Алеся Мельгуна, ззаду не адставалі два худзенькія конікі Паўла і Сёмкі. На пярэднім возе гойдалася ў бакі постаць дзяўчыны. Была яна маленькая, тоўсценькая, галава, абкручаная белым тоўстым шалем, надавала ёй мажны выгляд. І постаць яе радавала вока. Месяц асвяціў людзей на заднім возе. Быў вясёлы Алесь Мяльгун, усміхаўся ён шырока, таксама весела ўсміхаўся, але з нейкай зайздрасцю, Сёмка Цераховіч. Тодар пабліскваў вачыма з-пад пасівелых броваў на пажоўклым твары, ды хмуры Павал маўчаў, затаіўшы на дробным, вострым і худым твары жаданне дзе-небудзь дзецца ад гэтых людзей.

II

Насця паволі падганяла Алесевага каня, гукала часам на яго слаўным жаночым голасам. У чорным кароткім каптане яна здавалася тоўсценькаю, порсткаю, і на твары

яе гуляла журботная і вясёлая дзявочая задумёнасць, якою дзяўчына заўсёды вабіць да сябе. Яна адчувала, што пра яе гавораць на задняй фурманцы, і ў яе з'яўлялася хваляванне, што вось яна прымушае цэлую ноч гаварыць людзей, адных быць вясёлымі, другіх сумнымі.

Было адно ёй спачатку нядобра трохі перад Паўлам, з якім неспадзявана давялося з'ехацца, выязджаючы вечарам з вуліцы. А пасля гэта прайшло, бо не ведала яна, што ў Паўла на душы. Успаміналася ёй, як яна зімою дражніла Паўла каханнем, думаючы, што ў Паўла, апроч гуллівай вясёласці, нічога ад гэтага не будзе. І цяпер не ведала, што цяжка Паўлу бачыць яе, таксама як не ведаў, не думаў Алесь Мяльгун, што цяжка Паўлу ад кпінаў.

Ды яшчэ трохі было сорамна дзяўчыне перад усімі ўжо, што на Алесевым возе едзе яна, хоць і ведала, што ўсе гавораць аб іх блізкасці, ды яшчэ дагадвалася, што там, ззаду, ведаюць, што яны з Алесем едуць у горад купляць усё к свайму вяселлю. Ведала, што Сёмка з Тодарам едуць мяняць каня, а то вельмі ж ужо нядужы, стары і худы Сёмкаў конь. Не ведала адно Насця, што Павал едзе да доктара.

І былі ў яе настроі гуллівыя і журботныя, радасныя. Ёй было весела ад таго, што дражнілася яна зімою каханнем з Паўлам, было трохі шкада яго, што ён вельмі ж моцна кашляе. Але ўсё было светла і добра. І ўжо зусім затапляла ўсе пачуцці нявыказаная словамі вялікая радасць, што вельмі ж вось падабаецца Алесь; што яны ўдваіх едуць на яго возе купляць, што ім патрэбна, што можа яна паклікаць яго, здаровага, кплівага над усімі, і ён ціха прыйдзе да яе.

Весела было глядзець на чыстае ўжо неба, слухаць гулкія песні маладога ветру на пахучых засевах грэчкі. Яна азірнулася назад і бачыла: Павал ужо ідзе, паволі калываючыся каля свайго воза. І ўявілася ёй, што гэта Павал рады ад таго, што едзе ў горад уладзіць нейкія свае справы. Ёй захацелася заспяваць што-небудзь ціхае, радаснае, або зусім гуллівае. От так, як яснымі вечарамі ў залатую восень спяваюць гуртам дзе-небудзь каля канцавой хаты.

Што за месяц,
Што за ясны...

Або зусім новы ў вёсцы матыў песні:

Гэй вы, коні вараныя,
Грывакі мае!..

Ні то драмаць, ні то моўчкі слухаць ноч пачала Насця.

Тады з'явілася была ў Паўла думка падысці да яе і пагаварыць з ёю. А як ступіў ён два крокі наперад, асядаць і гінуць пачала гэтая думка.

— Няма пра што мне з ёю гаварыць,— зусім моцна сказаў Павал.

— Што ты кажаш? — дакаціўся голас ззаду.

— Нічога, дзень нахапіўся,— адказаў Павал і сцебануў пугаю каня па худых рэбрах.

«Вельмі ж на полі ўрадзіла ярына»,— падумаў ён невядома чаму. А пасля ўцякла і гэтая думка, і ўявілася, што доктар, да якога едзе ён, павінен быць чалавекам вельмі сталым, але нейкім такім, якому можна і нават трэба сказаць пра ўсё, нават пра Насцю, што яна гэткая любая, але ж вельмі далёкая, і што таму аж нічога рабіць не хочацца.

«Яно ўсё пройдзе,— з'явілася новая думка,— усё забудзецца, а жыццё будзе яшчэ доўгім, бо ад грудзей, што баляць, ніхто не ўміраў ніколі, здаецца. Многа яшчэ будзе думак новых і навін за жыццё, адно вось, аднаму, мусіць, давядзецца, пахаваўшы матку, або перацягнуць на гэтую гаспадарку сястру з мужам з суседняй вёскі... А ўсё ж яно слаўна гэтак ехаць, а пасля вечарам назад; адчуваць волю поля, слухаць, як у вёсках пры дарогах спяваюць пеўні, і гэтакі ясны змрок ляжыць на дарогах... І нічога не зробіцца ў жыцці таго, чаго не зробіцца».

Нават і не думка гэта была, а пачуццё.

Зусім пачынала віднець, і на полі разгуляўся радасны вецер.

III

У тую раніцу ў вёсцы яшчэ прыцемкам устала жанчына. Было шмат работы адной у хаце.

«Хаця б дождж не пайшоў ды не абмачыў Паўла»,— падумала яна пра сына.

І ўсё тупала па двары ды думала пра Паўла. Яно не то, што гэта было шкада ёй, што Павал нездараўчаны,— аб гэтым не думалася, бо да гэтага прывыклася і было гэта звычайным. Думала яна, што Павал, мусіць, змёрз уначы.

Была жанчына старая і часта насіла ў сабе нейкі вострый настрой. Бо гэта яна многа перажыла была за жыццё бяды і гора, і гэта зрабіла яе чулай вельмі.

У тую раніцу яна брала пад паветкаю дровы і ўбачыла, як каля самай сцяны дрыжаў на ветры дробны куст крапівы. І тады прыпомнілася, што яе многа расце на дарозе, дзе агароды пераходзяць у жытнія засевы. А гэта было прывычнае, роднае, сярод чаго жылося, пакутавалася. І ўжо тады ад гэтага ў жанчыны з'явілася да ўсяго шырокае пачуццё, і падумалася:

«От Павал прыедзе і пойдзе касіць, а я каля дома буду».

І затым, што было ўсё гэта звязана з тым дробным, што на кожным кроку ў жыцці, затым і з'явіўся ў жанчыны востры настрой. Хацелася гаварыць з усімі аб усім. І от пачала яна з нецярплівасцю чакаць Паўла.

А пасля прыбегла да яе, засопшыся, Ганна, што служыла ўжо другі год у Мельгуновых, і пачала гаварыць, што Алесь паехаў у горад з Насцяю і што ў іх будзе вяселле. А пасля пачала гаварыць, як да яе, яшчэ да Насці, прыставаў Алесь, усё гаварыў, што возьме замуж, і што цяпер ліха ведае што будзе.

— Ну, няўжо?! — узрадавалася Паўлава маці.

— А ты як бы рада,— пакрыўдзілася Ганна,— а ў твайго Паўла здароўе адабрала Насця. Ты думаеш, цётка, я не ведаю? Усе ведаюць! А я не змоўчу.

— Чаму?

— Таму!

— А што рабіць будзеш?

— На яго ў суд падам; усё роўна яму спакойна жыць, гаду, не дам.

— З Насцяю жыць?

— З Насцяю.

— А сястрычка ж мая, зрабі ж ты гэта. Вось і Павал мой узрадуецца, сумны нешта ж вельмі ён цяпер зрабіўся. А я толькі думала аб ім.

І невядома чаму так раптоўна Ганна заплакала. Яна доўга сядзела на адным месцы, на лаве, у кутку Паўлавай хаты, выцірала рукавом зрэбнага каптана слёзы і чмыхала носам.

А ў галаве ў дзяўчыны хадзілі вольныя думкі — ці то нявыяўленыя, яшчэ цьмяныя, радасныя нейкія надзеі нараджаліся ў яе.

Нешта яснае выяўлялася перад маладым жыццём, і само жыццё паднімалася наперадзе, як вялікая, цікавая дарога, на якой апаноўваюць чалавека радасныя хваляванні.

— Гадаўка гэтая Насця,— сказала моцна Паўлава маці.

«А што яна вінавата?» — хацела сказаць Ганна, але сказала, палажыўшы палец на губу:

— Я не дамся ў крыўду Мельгуну.

— От Павал будзе весялейшым,— з хітраю ўсмешкаю сказала Паўлава маці,— а то ж вельмі думаць аб нечым пачаў многа.

IV

Павал у той дзень зусім вясёлым выехаў з горада.

Доктар яму нічога не сказаў, толькі даў нейкіх зеленаватых пілюль; купіў яшчэ Павал хустку матцы і новую касу. А як выязджаў з горада, дык адчуваў, што ўсё будзе добра,— ці то гэтыя пілюлі памогуць, ці то зусім нічога ў яго няма. Вось будуць пагодлівыя дні, добра будзе касіць каля рэчкі; а Насця — чорт яе бяры. І, едучы, бачыў, як на краю горада музыкі збіраюцца граць у вялікім разгароджаным садзе.

У капельмайстра таксама балелі грудзі, і ён стрымліваў кашаль. У аднаго музыкі балеў зуб, і яму цяжка было дзьмуць у флейту. Ён думаў аб тым, што ад яго флейты многае залежыць у музыцы. І не было весела, нават сумна было капельмайстру і флейтысту.

Таксама не было весела і яшчэ аднаму музыку, бо дома былі ў яго нейкія нелады ў сям'і, і толькі лепш адчуваў ён сябе ў настроях тады, калі выходзіў з дому.

Так трое гэтых людзей, ад якіх многа залежала ў музыцы, далёка былі ў тую хвіліну ад весялосці. Толькі ніхто не ведаў і не бачыў гэтага, бо як махнуў капельмайстар рукамі і гранула музыка, ва ўсіх, хто слухаў, раптам пачало з'яўляцца вялікае захапленне жыццём, адчуванне яго вялікасці і хараства. А ў каго і з'явіўся смутак, дык быў ён радасным і жаданым.

І хто глядзеў на гэта, хто чуў вясёлыя зыкі,— думаў, што гэта так ёсць ці было і ў настроях музыкаў. А ў музыкаў весялець пачаў пастрой пры першых зыках.

У Паўла ж пачала вясёлаі лёгкасцю напаўняцца істота паволі. Пасля ўсё зрабілася для яго слаўным, радасна захапіла імкненне.

Як ехаў, дык весела ляжала пад ветрам поле і некуды далёка адплылі і Алесь Мяльгун, і Насця, і Сёмка Цераховіч, і Тодар. Сплыло ўсё тое, што было на душы, як ехаў

у горад. Хацелася перш, каб чым хутчэй даехаць дадому ды парадаваць словам матку, даючы ёй новую хустку, а пасля як бы гэта падняўся ён на нейкую высокую гару ды расклаў там агонь, асвяціўшы нешта новае. Прапала пачуццё таго, што і ён як сталы гаспадар. Ён-то адчуваў сябе сталым і цяпер, але іначай неяк, бо згінула думка аб сваім кані і драбінах, а думалася неяк аб усіх людзях, аб тым самым кані, але не так, што вось гэта яго конь і ніхто ніколі да гэтага каня ніякага дачынення мець не павінен, што гэта конь і драбіны, а я гаспадар,— а думалася і адчувалася, што вось конь вязе, а я еду. А вакол зямля, вакол людзі. І ідуць на зямлі дні і ночы. І ветры спяваюць, і сонца свеціць. Пасля дажджоў дарогі мокрыя. А Алесь Мяльгун, Сёмка Цераховіч і яшчэ Тодар — жывуць сабе, кпяць з усяго, што застаўляе іх жыць, варушацца сабе, адзін у адным корпаюцца, злуюць адзін на аднаго часам за гэта. А мне вось добра глядзець на іх і на ўсю гэтую іх работу.

Паўзла ды паўзла зямля насустрач. Кружыліся далі, адпаўзалі ўсё ў бакі. Звала дарога наперад, а дзень быў, як гаворка аб чым-небудзь вялікім, родным, блізкім, што напаўняе ўсю істоту лёгкасцю любых настрояў і думкі робіць вострымі і імклівымі.

СРЭБРА ЖЫЦЦЯ

I

Рыжая барада трасецца, у бакі ходзіць ад дробнага смеху.

— Гы, гы... Вучыць. Дзьмухні, кажа, на агонь — пячы не будзе. От зараз як дзьмухну за гэткую раду галавешкаю ў рыла, дык навучыш... Гы, гы...

І, зморшчаны рогатам і гарачынёй, адсоўваецца ад агню чырвоны шырокі твар.

— Гэта ж не агонь, а твая, дзядзька, уласная барада цябе гэтак смаліць.

— Гы, гы...

Злаваць спрабуе рыжы дзядзька, але нічога ў яго не выходзіць. І зноў ён рагоча. І ўсе з ім. Дрыжыць ад смеху яснае пры агні кола на зямлі.

— Гы, гы, гы...

Трапчаць у агні смоленыя сукі. То рассцелецца агонь, нізка прыпадзе да зямлі, то шыбане раскудлачанай галавою ўгару. Выхоплівае з чорнага змроку дзядзькаў твар, побач з тварам — нечыя боты ў зямлі.

Збоку — пераблытаныя ногі, рукі, галовы, узнятыя калені, шырокія спіны.

Яшчэ горш моршчыцца дзядзька, пхае чорным сукам ў боты:

— Ты, э-э, ты! Боты адцягні, а то ў нос дае. Распусціў свой дзёгаць ці варволь пад самым носам, хоць сякеру вешай. Чым ты іх квэцаеш, халера цябе ведае, гэтыя свае шкрэбалы?!

Ля агню паднімаецца галава. Пара воч коляць рыжага дзядзьку. Зноў чуваць стрыманы смех. Узнімаюцца ўгару калені і боты, паволі адпоўзаюць назад.

— Мікіта дзядзьку з ботаў у нос дух пусціў!

— Святы дух Мікіта пусціў!

— Х-ха...

— Г-гы...

Між кустоў, змрочных, баязлівых, ходзіць рогат з дымам. Трасецца агонь, дрыжыць ноч.

Трэснула ў суставах.

— Не пацягайся гэтак, на кавалкі парвешся!

Голас у дзядзькі шурпаты:

— Глянь ты адно, Мікіта, па зоры — ці не за поўнач гэта пераваліла ўжо?

— Пераваліла.

— Дык спаць.

Вострым махорачным водарам патыхае ад агню. Клінок даўно пяголенай барады ўткнуўся ў зямлю, цыгарка — у жар.

Рыжы дзядзька пачынае драмаць.

Абодва яны з Мікітам як бы старшыя тут, паміж гэтымі цеслярамі. Гэтак неяк само сталася. Яшчэ ўчора зрабілі яны апошнюю работу — на глухой станцыі скончылі новы будынак на склад і цяпер асталіся на дзень яшчэ выгрузіць з вагонаў пясок.

Як пачыналі яны работу, раптам пазнаваць пачалі леташняга знаёмага:

— Хіба вы, таварыш, нас не памятаеце? — гаварыў Мікіта загадчыку работ на станцыі.— Мы ж тут летась два месяцы былі, шпалы часалі.

— А хто вас ведае,— адказваў той,— у мяне за год вашага брата сотні перавернецца. Што, я павінен памятаць кожнага, ці што?

— Мы яшчэ пасля з Мікітам тыя шпалы і паразвозілі па лініі,— устаўляў сваё слова рыжы дзядзька.

— З якім гэта яшчэ там Мікітам?

— Ну, а са мною,— гаварыў Мікіта, паказваючы пальцам сабе на грудзі.

Заўтра яны зробяць апошнюю работу і на якім-небудзь таварным цягніку праедуць некалькі станцый дадому.

II

Абшар зямлі — як мора, змрок і святло — як хвалі.

Дзень ідзе, паўзе з яснага поля.

За кіламетраў пяць горад адазваўся новаму дню. Зазваніла, загуло, абарвалося.

Дрэмлюць кусты, тлее вуголле. Агонь пацягваецца ў перадсмяротнай млосці: патухне — блісне. Блісне — патухне. У кустах смяецца вада ранішнім смехам:

Люг-бр, люг-бр...

Людзі ля вогнішча гоняць ад сябе апошнюю дрымоту.

. . . .

І вось ужо няма нічога: ператварылася зямля ў шырокую роўнядзь і ўцякае; ператварылася неба ў імглу залатога святла і сыплецца — знікае, сыплецца — знікае. Ёсць і шырыцца рух цела, лёгкая гарачыня ў ім, і ў вачах — залатыя дарогі пяску з вагонаў.

На пярэднім вагоне дзядзькава барада блішчыць здалёк, усё адно як той жвір, што ў яго пад нагамі. За дзядзькам шпарка ходзяць Мікітавы плечы. На поўных вагонах — галовы і рукі, галовы і рукі. Блішчаць, як срэбра, рыдлёўкі. Голас скамандаваў:

— Дошку ўгару хапі!

Дзядзька рад. Адарваўшыся ад пяску, ён азірае раніцу і людзей. Раніца — шырокая, гулка, людзі — рухавыя.

Зноў ідзе голас:

— Бярэш там?

— Бяру,— коціцца недзе з задніх вагонаў.

Вагоны пусцеюць. Сыходзяць людзі на зямлю. Задні вагон грануў іржавую песню з-пад калёс: пхнулі яго па рэйках.

Раптам — звон, грукат і ляскатанне. Загрымела жалеза за мастом, ухнула і пакацілася па бакавой каляіне. Голас не мог дагнаць:

— Скоры пайшоў!

І толькі неўзабаве задні вагон цягніка зелена мільгануўся.

— Ці гэта дым, ці хмары? — раптам гаворыць дзядзька, паглядаючы туды, дзе тырчаць гарадскія коміны заводаў. Сонечны вецер сушыць на людзях пот.

Вагоны ўсе пустыя. Хтосьці наспеўвае ціха:

Пад гарой й на гары
Таўкуць кашу камары.

Вецер імчыць песню па лагчынах і ўзгорках і развявае ў прасторы.

Пачало было хмарыцца, а пасля вецер перамог: хмары сышлі, і сонца зноў задрыжала на зямлі.

. . . .

Свісток пабудзіў сонных.

Лезлі ў вагон, сонна пацягваючыся яшчэ.

Дзень гас.

Стары, растрыбушаны вагон не паспяваў бегчы за паравіком, і ўсё станала з-пад іржавых калёс:

— Па-ча-кай, па-ча-кай.

Аб'ехалі горад стараною. На лічаныя хвіліны сталі адно на таварнай, дзе дадаваліся да таварнага цягніка вагоны. І зноў пайшлі. Станцый пяць — і дома!

Горад паплыў як у тумане. Вечар кладзецца на загарадныя, прывакзальныя вуліцы. Штосьці пракалыхнулася, вецер трэпле чырвоную тканіну. Як гарох сыплюцца дзеці, рассыпаючы песню:

Жура-жура-журавель...

Малы астаўся ззаду, выбіўся з радоў і цягне ўсё без канца, порстка і няроўна:

Зюра-зюра-зюра-зюра...

Раптам схавала ў сабе гэтую «зюру» вайсковая капэла.

. . . .

Жалезны звон горада ўздымаецца вышэй заводскага дыму і падае на прастору вячэрняй зямлі.

МЕЛЬНІКІ

Берагі схаваліся ў змрочных туманах, і рэчка ў веснавым разліве, як бурнае мора. Вада дрыжала пад ветрам, адлівала ад месяца срэбрам, білася пад млыном. Млын калаціўся, скрыпеў падлогаю, гуў каменнямі. Гул выбягаў за сцены і тануў у шуме бурнай вады.

На дварэ было весела, а ў млыне было нудна.

Млын знадворку быў, як палахлівы злодзей: насупіўшыся пад старою страхою, ён хітра падміргваў адным сваім, скупа асвечаным, акенцам цёмным кустам у вадзе і ўсё баязліва скрыпеў ды стукаў, слабы перад ракой. Усярэдзіне млын быў, як пыльная нара. У мучным пыле цёмна гарэлі пры сцяне дзве курныя лямпачкі, аганькі трасліся, ганялі палахлівыя цені з кутка ў куток.

І ад роўнага гулу каменняў, і ад пылу, і ад цёмнага святла хацелася тут легчы ды заснуць усмак, пакуль не сціхнуць гусці каменні і пакуль дзень не патушыць скупога агню.

Каля каменняў, упёршыся кулакамі ў бокі, стаяў мельнік Нічыпар Курыла — чалавек грузны і тоўсты, з чырвоным тварам і злёгку аблыселай галавою. Уся яго постаць выяўляла сабой грубую і дзікую сілу, і здавалася, што, каб даў ён кулаком па гэтым камені, камень бы раскалоўся і стаў. Мельнік глядзеў, як круціліся каменні, з самаўпэўненай усмешкай праходзіў з кутка ў куток і зноў станавіўся на адным месцы і варушыў у галаве вясёлыя думы.

У цёмным кутку, на мяшках жыта, спаў Кірылка — рабочы з саўхоза,— шчуплы і рыжы чалавек, з рэдкаю пакудлычанаю бародкаю, у старым кажушку і ў вялікіх салдацкіх чаравіках. Гэта была самая крайняя процілегласць мельніку і постаццю, і голасам, толькі ў твары Кірылкі было нешта агульнае, нейкая думка, якая магла затаіцца сама ў сабе.

Цэлы дзень Кірылка перакідаўся словамі з мельнікам, і гэтае нешта сваё вельмі яскрава выявілася ў гэтай гаворцы. У мельніка яно выяўлялася ў хітрым бляску вачэй і ва ўсмешцы так: «Я-то, брат, з табой гавару, але ты процi мяне ноль. Сябраваць жа лішне з табою мне няма чаго».

У Кірылкі яно выявілася толькі ў частым мірганні чырвоных вочак, і яно гаварыла: «Спяваеш-то ты добра,

Кузьма Чорны. 1925 г.

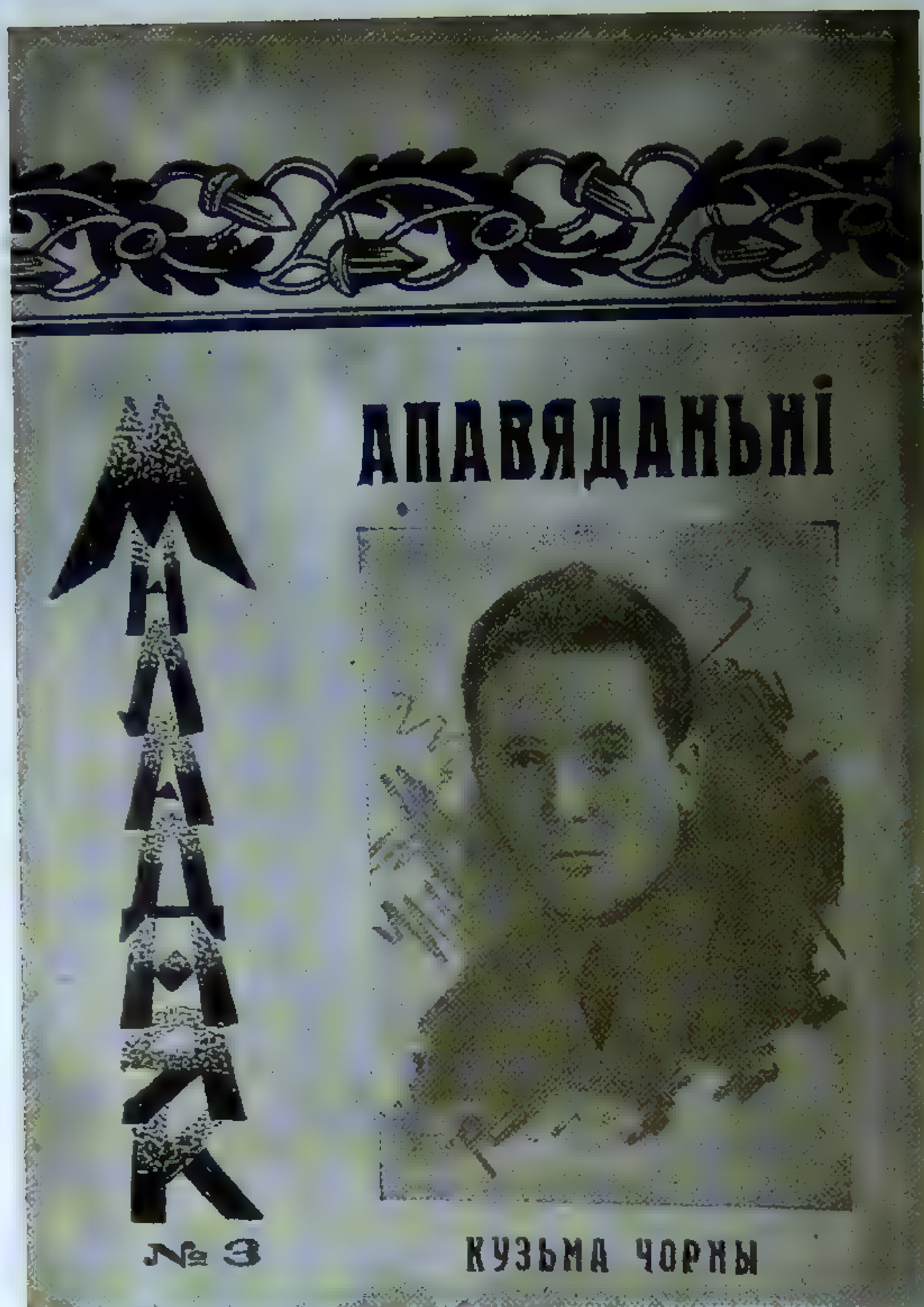

Вокладка зборніка Кузьмы Чорнага «Апавяданні». 1925 г.

але няма вельмі чаго прыслухоўвацца тут да тваё песні. Пагавары трохі, пакуль я змялю ды адгэтуль паеду».

Гэта ўсё кінулася ў вочы сыну мельніка — хлапцу Міхасю. Ён часта падыходзіў да Кірылкі і загаварваў з ім...

Цяпер Кірылка, натупаўшыся за дзень у млыне, хроп усмак, працягнуўшы ногі на мяшку.

Мельнік абышоў каменні, падумаў і выйшаў на ганак. Сыры вецер дзьмухнуў яму вострым холадам ў твар, заблытаўся ў валасах і шмыгануў знячэўку за каўнер. А пасля мацней загуў у полі. Злева ад рэчкі поле гінула ў светлым змроку і сваім прасторам весела глядзела мельніку ў вочы.

Мельніку не трэба было кашляць, але дзе было дзець сілу, якая прасілася на двор; хоць бы крыкнуць, ды няма на каго і чаго. І мельнік кашлянуў:

— Гых, гых!..

Кашаль быў, як звон у вялікі чыгун, і далёка пайшоў ён па ветры.

Было весела мельніку. За рэчкай хоць ляжала поле, што адышло цяпер ад яго пад усю вёску, але яшчэ частка хутара засталася, застаўся і млын. Млын захаваў за ім важнасць і гонар. На гэтым трасучым ганку мельнік — важная асоба, як даўней дваранін. Ды гэта ўсё не важна. Важна пачуццё, што тут старшы, што гаспадар.

Мельнік увайшоў у млын і яшчэ паслухаў, як гудуць каменні. Кірылка заварочаўся на мяшку.

— Эй ты, э, уставай! — грунуў мельнік.

— Кажаце, уставаць? А чаго?

— Ну, як спаў?

Мельнік падышоў бліжэй. Кірылка падняўся і быў лахматы са сну і смешны ў цёмным кутку.

— Ідзі муку выбірай: разаспаўся нешта ты, браце, сягоння!

— От, паспаў трохі.

— Спаць — яно добра. Ваш брат, як я пагляджу, любіць усё жыццё праспаць. Скажы, ці баліць калі аб чым клопатам твая галава? Хіба вы людзі! Вы на гатовым, вамі арудуюць, а вы...

— А чорт яго ведае,— адказаў Кірылка, а сам падумаў: «Няхай ты згары, зноў з гаворкаю чэпіцца».

— Я заўсёды стаяў цвёрда на зямлі,— грымеў словамі мельнік,— гэта нічога, што ў мяне хутар адабралі, я ўсё ж гаспадар сам сабе. Я калі тупну нагою, хоць можа ніхто не спалохаецца, але я ўсё ж тупну.

Кірылка адчуваў, што мельніку няма чым хваліцца, што няма ў яго моцы і сілы тае, як даўней, у жыцці, і толькі гэта ўсяго, што млын у яго руках. Але і адчуваў яшчэ Кірылка, што гэта ў мельніка ад сілы, ад здароўя гэтыя словы. Што трэба было яму пакрычаць, паспяваць ці раскалоць сукаватую калоду, а ён вылівае сілу ў грымучых словах.

Кірылка міргаў вачыма, маўчаў, слухаў ды нічога не памятаў з гаворкі мельніка.

А ў мельніка гуляла па твары сытая ўсмешка, і, адчуваючы яе, Кірылка жмурыўся ды апускаў вочы ўніз. І ўсё думаў ён, каб як мага хутчэй змалоць ды пайсці дадому. Да дня яшчэ далёка. Ісці прыйдзецца змрочным ветраным полем.

Вецер будзе спяваць вясёлую песню, зазіраць холадам у вочы, поле будзе шумець леташнім чорным быльнікам на межах — а гэта ўсё так прывычна Кірылку. І будзе яно любым пасля кпінаў і насмешак мельніка, што глыбока захаваны ў яго гаворцы і ва ўсёй яго постаці.

Кірылка пайшоў выграбаць муку.

Задняя сцяна трашчала ад ветру; чутно было, як кіпела вада, як поле спявала радасныя песні бурнай ночы. І ўяўлялася, што там, за гэтаю старою, пыльнай сцяною, з неба, з-за рэдкіх хмар, лінуліся на зямлю ручаіны яснага змроку, змяшаліся з белым туманам і загулялі ў дзікавясёлых скоках па звонкай вадзе. Паплавы прытаіліся слухаць гэтую бурную мелодыю зыкаў, а поле адгукнулася роўнымі песнямі. Усё ж разам мела ў сабе, нават і ў сваёй вясёласці, адзнакі глыбокай задумёнасці, задумёнасці дзікай зямлі і кустоў, на якой і сярод якіх спрадвеку прывык лічыць сябе вялікай сілай здаровы мельнік — Нічыпар Курыла.

Думкі Кірылкі пачалі плысці роўна аб полі, аб ветры, аб мяшках з мукою, аб саўхозаўскіх плугах, якія трэба будзе заўтра памагаць кавалю правіць. І мянялася ўсё ў галаве павольна, як бы ад пачуцця, што жыццё будзе бясконца доўгім, яму канца-краю не відаць, і яшчэ многа чаго зробіцца, многа перадумаецца. І усё, што будзе, ёсць і робіцца,— мае свае прычыны і законы.

Кірылкавы думкі разагнаў звонкі рогат на другім паверсе млына. Кірылка пачуў голас мельнікавага хлапца; і яшчэ больш нечыя галасы загулі мацней, грунуў зноў зычны рогат, а пасля ўдвух хвацілі баявым матывам:

Мельнік меле і пытлюе,
Адвернецца й пацалуе,
Г'эх!

«Зноў, мусіць, ліха ім, пра мельнікава вяселле гавораць,— падумаў Кірылка.— Там весялей».

— Скарэй бы муку выграблі,— сказаў сам сабе Кірылка.

— Што кажаш?! — грунуў мельнік, падыходзячы да Кірылкі.

— Нічога. Так сабе, мука, кажу, вельмі марудна выграбаецца.

— Хто табе не дае спрытней выграбаць?

— А хто мне можа перашкодзіць?!

Мельнік упёрся ў бокі кулакамі і пайшоў зноў на ганак. Кірылка выграб муку і палез на гару к хлопцам. Было ў яго нецярплівае жаданне слухаць і рагатаць ад вясёлых гаворак.

Наверсе хлопцы сядзелі на пустых мяшках цеснаю кучаю. Было іх два — з вёскі, з-за ракі, а трэці — Міхась. Хлопцы чакалі, каб хутчэй малоць, і гаварылі з Міхасём аб ім і яго бацьку.

Кірылка доўга міргаў вачыма перад імі, тупаў на адным месцы, пакуль сеў, і думаў, што з яго зараз жа пачнуць смяяцца хлопцы. А тыя перавялі на яго вочы ды зноў загаварылі:

— Дык ён,— гаварыў Міхась, павольна расстаўляючы словы,— як толькі пачнецца раніца, дык і пачынае сваю гаворку каля мяне. Ужо два тыдні дыхнуць не дае — усё ўгаворвае мяне ісці ў прымы к Іллюкевічу. Усё думае — мяне тым саб'е, што там хутар багаты.

— К Ільюкевічу?! — умяшаўся Кірылка, а пасля, засароме ўшыся свайго, па-бабску танклявага, голасу, сціх і заміргаў вочкамі. А пасля паківаў набок галавою ды сам сабе з захапленнем сказаў ціха:

— Гэта ж у Ільюкевіча адных авечак паўсотні будзе. Дурны, калі яшчэ не захоча ў прымы ісці.

— А ты што? — запытаў Міхася вясёлы голас.

— А я нічога. Згарыць ён няхай з сваім Іллюкевічам. Яму не патрэбен ні я, ні Іллюкевічавы прымы, а толькі хоча ён збыць мяне з дому, каб толькі не перашкодзіў ніхто яму зноў ажаніцца.

— І-і-і, чацвёрты раз?! — не выцерпеў Кірылка.— Значыць, ён у сабе яшчэ сілу чуе. Вось, значыць, даўнейшыя людзі якія!

— Ну, а цяперашнія? — са смехам запытаў адзін з хлапцоў.

— Што цяперашнія! — радасна адказаў Кірылка.— Цяпер ў трыццаць год ужо не чалавек, а смаркач. Нашто вам што, у мяне ёсць кум каля Пясочнага, дык самая пара яму жыць, а ён дыхавічны і плюгавы. Была, значыць, такая справа. Паехаў ён, значыць, быў раз у гэтае, а там якраз салдат перагэтае. Ну ён сюды, туды, бачыць — ідзе к яму мундзер-афіцэр і гэтае.

— Ну, а як жа ты? — запытаў голас у Міхася, не слухаючы Кірылкі.

І Міхась пачаў гаварыць:

— А я думаю пакінуць бацькаўскі хутар, няхай ён праваліцца, няхай ён. Усё збірае, хоча ўвесь свет глынуць, а на чорта гэта чалавеку.

— Як-то на чорта? — не выцерпеў Кірылка.

— Чорт яго бяры з усім,— гаварыў Міхась,— думаць толькі аб тым увесь век, што ты бачыш на тры крокі вакол сябе, закапацца ў авечкі ды складаць грошы чорт ведае нашто і каму.

— Эх ты, мазюр,— сказаў сам сабе пад нос Кірылка,— дабраў розуму. Ужо ён нешта лепшае ўведаў!

— Як толькі пачнецца дзень, дык і пачынаецца. У прымы выпраўляе, каб не перашкаджаў яму.

І раптам павысіўся ў Міхася голас, стаў непазнаваемы.

— Гэта ж пражыў я дваццаць год на свеце, тут, на хутары ў бацькі, і ніколі не было ў мяне здавальнення. Бацька абставіў сябе кадушкамі жыта і смяецца над усім светам, а мне хоць бы як вырвацца на той бок гэтых кадушак. Бацька яшчэ хоча пачаць гандляваць коньмі.

— А дзе ж ты дзенешся, калі пойдзеш ад бацькі?

— Зараз мяне возьмуць у войска, — панізіў голас Міхась.— Гэта ж увесь век так можа прайсці ў вечных думках, як бы гэта набольш выцягнуць адусюль, як бы гэта прыбраць к рукам усякага, хто табе на вочы пападзецца. А яшчэ як збяруцца ў доме да бацькі швагры ды кумы...

Раптам у Кірылкі шавяльнулася нешта ў грудзях.

«Вось спяваюць ветры на палях; па леташнім іржышчы слаўна ісці будзе дадому досвіткам, і будзе ўсё ў чалавека добра і радасна. А гэта тут жа ходзіць чалавек, тое ж самае слухае і бачыць, ды рвецца некуды. На адной зямлі неяк усё пляцецца, блытаецца...»

Тады Кірылка падняўся і захацеў гаварыць хлопцам

пра тое, як ён ніколі нічога не меў, а заўсёды весела і лёгка хадзіць яму і палявымі дарогамі, і кладкамі цераз рэчку. Не стаіць у яго кадушак дома з жытам, а ён тут весела меле; там яго ўсе ганяюць...

Але і словы ў Кірылкі зблыталіся, і ён сказаў хлопцам:

— Але ж і вецер на дварэ ўсходжваецца. Гэта ж гэтак сіберна сцяна трашчыць. Мусіць, пачнуцца дажджы, цёпла вельмі ж.

Пасля пачуў голас Міхася:

— У арміі пагляджу свету і людзей.

— Ну, а ён такі праўда з гэтаю Ганнаю, бацька твой? — пачуўся голас.

— Праўда. Наняў быў, значыць, у найміткі, а гэта мяне ўжо выправіць к Іллюкевічу хоча, а сам ажаніцца.

— От, браткі, мацак! — сказаў Кірылка.

У яго ўжо прайшоў востры настрой і з'явіўся звычайны: смяяцца над усім смешным і сумаваць над усім сумным. А найчасцей рабіць выгляд, што ён гэтакі.

І разам зарагаталі хлопцы з Кірылкавых слоў. Ужо яны адчулі, што Міхась — хлапец іх, што калі ён прыйдзе да іх, яны яго там шчыра спаткаюць. З'явілася ў іх блізкасць да Міхася.

— Але Кірылка адразу скеміў, што твой бацька мацак. Як гэта ты, Кірылка, гэтак усё пазнаеш, дзе, што і да чаго?

— А мне што,— адказаў, трохі прыціхшы, Кірылка,— маё дзела — старана, я не мяшаюся ў чужыя справы. Я адно часам слова прыстаўлю. Я ж кажу — маё дзела цялячае.

Мацней затрашчала сцяна, і вецер прынёс аднекуль здалёк сабачы брэх ды галасы пеўняў. Кірылка зашпіліў каўнер і пайшоў уніз да мельніка. Хлопцы пачалі спускацца за ім. Ужо ім зноў хацелася спяваць, жартаваць з мельнікам або плысці па бурнай рэчцы проці вады.

Усё таксама роўна ўнізе гулі каменні, і мельнік, Нічыпар Курыла, узяўшыся ў бокі, хадзіў і моцна стукаў ботамі па старой падлозе. Твар у яго быў зусім чырвоны і трохі прыпухлы пад вачыма,— мусіць, ён толькі што адагнаў ад сябе дрымоту. Пасля ён стаў зноў над каменем і, як бы думаючы нешта лёгкае, дрымотнае, глядзеў, як камень круціўся ды зліваўся ў вачах у гладкае шэрае кола.

. . . .

У млын прыбегла Ганна — круглая постаць і чорныя вочы. Ёй, мусіць, не спалася дома, або яна ўстала досвіткам з празмернай руплівасці. Як гаспадыня, агледзела яна цёмныя куткі ў млыне, агледзела хутка ды загойдала станам, ідучы да каменняў.

— Што ты, дзядзька,— міргнуў адным вокам хлапец, стаўшы каля мельніка,— пахаваў тры жонкі ды бярэш чацвёртую?

— Ну, а што, бярэ бог, бяру і я.

І сам засмяяўся мельнік разам з рогатам хлапцоў.

Ганна па-вінаватаму глянула на ўсіх і паволі пайшла на ганак.

— Як ты аб гэтым думаеш, Кірылка? — сказаў хлапец.

— Што ты ў мяне пытаеш, пытай у яго, маё дзела — старана.

І міргнуў Кірылка на мельніка, а мельнік ужо быў у дзвярах — выходзіў на ганак.

Міхась маўчаў на мяшках.

Голас у Кірылкі стаў смялейшым, як бы жартаўлівым трохі:

— Што ты, Міхась, думаеш тут. Табе — самы раз жаніцца, бачыш, бацька якім казаком зрабіўся.

— Давай яму раду, давай,— зарагаталі хлопцы.

— А што думаеце,— апраўдваўся Кірылка,— Іллюкевіча дачка — уг-га, дай божа на ўсякага добрага.

— А калі я яе не люблю,— хмура махнуў рукою Міхась.

— От, абы чалавек, я вам, браткі, скажу,— пачаў уваходзіць у ролю Кірылка,— як я быў маладым, дык (каб мне столькі здароўя, колькі я праўду кажу) што траплялася часам, як той казаў...

Боўтнула моцна вада пад падлогай і перарвала Кірылкавы словы. А пасля пачулася ціхая гаворка на ганку.

— Я яго выпраўлю ўсё роўна ў прымы, тады ўсё пойдзе як мае быць,— гаварыў мужчынскі голас.

— Дык нейк нядобра. Усё ж сын ён табе, а выходзіць, што ты зжываеш яго з роднага дома,— баязліва сказала жанчына.

— Што там сын; я яго не таплю, на згубу яго не вяду, а пускаю па чалавечай дарозе. Там жа, у прымах, будзе яму цэлы хутар, чаго яму яшчэ трэба. Я, што б там ні было, дамагуся гэтага.

Тады Кірылка ўбачыў, што ўсе ў млыне чулі гэта. Ён з урачыстым выглядам глянуў на ўсіх, падняўшы мнага-

значна палец угору, як бы хочучы сказаць: «Той чалавек, што на ганку, мае вялікую жыццёвую практыку. І ўсякага можа пусціць па добрай дарозе. А разам з тым і сабе зробіць выгаду».

— Выводзяцца цяпер гэткія лоўкія людзі,— сказаў ён, памаўчаўшы.

Тады падняўся з мяшкоў Міхась — пануры і цёмны ад змроку. Падышоў ён бліжэй да дзвярэй і стаў.

І зноў загаварыў мужчына на ганку, ціха і рашуча:

— А там ён будзе на новым сваім хутары гаспадарыць, і наш хутар і яго будзе адна гаспадарка. Разам будзе, як маёнтак, а запісаны будзе на дваіх. Вось тут і падумай.

Міхась, ківаючыся ў бакі, падышоў да хлапцоў, глянуў на Кірылку, як бы шукаючы ў людзей спачування ці дапамогі. Пасля абышоў каменне, рашуча пайшоў на ганак.

— Няўжо ты, бацька, думаеш, што гэтак і будзе? — пачуўся голас Міхася, трохі заглушаны ветрам.

— А як жа іначай можа быць,— ужо не сказаў, а грунуў словамі бацька.

— Усяк іначай, толькі не гэтак!

— Толькі гэтак!

— Калі так, я сягоння саўсім пакідаю дом разам з тваімі хутарамі.

— Не дуры галавы, блазан!

Голас у Міхася стаў раптоўна праразлівым:

— Ты не дуры маёй, хто табе даў права нада мною...

Кірылка радасна пацёр рукамі, на пальчыках хутка пайшоў да дзвярэй і радасна азірнуўся на хлапцоў. Быў у яго такі выгляд, як бы ён адчуваў перад сабою вялікую ўцеху, якая напоўніць усё жыццё бяскрайняю лёгкасцю і шчасцем. Хлопцы спакойна пайшлі за Кірылкам.

— Дык дзе ты дзенешся, каму ты патрэбен; думаеш, цябе там недзе чакаюць? Такіх гультаёў, як ты, цяпер хоць равы масці.

У голасе мельніка адчуваўся спакой чалавека, упэўненага ў тым, што толькі ён адзін гаворыць і робіць усё як належыць.

— Я з табою больш гаварыць не хачу,— сказаў ужо штучна-спакойным голасам Міхась,— я не буду з табою жыць, калі ты гэтакі бацька.

— Дык што я табе, не бацька? Ты чуеш, што я табе кажу?

— Сабака брэша, вецер носіць,— адказаў Міхась і пайшоў з ганка.

Мельнік рвануўся наперад, схваціў Міхася за плечы і ўзвалок назад на ганак. Міхась ткнуў яго ў грудзі, і абодва замітусіліся на халодным і цёмным ганку. Хлопцы выскачылі на ганак, а Кірылка шмыгануў назад у млын. «Трэба быць у баку ад усяго, а то яшчэ ў гэтую кашу ўмяшаюць»,— думаў ён.

— А божа ж мой! — крыкнула на ганку жанчына і ўбегла ў млын.

Убачыўшы яе цёмную постаць, Кірылка палез на гару.

Хутка на ганку ўсё сціхла. Міхась з хлопцамі пайшлі ў ясны змрок ранняга досвітку, а пад мельнікавымі нагамі цяжка заскрыпела старая падлога млына. Ён знайшоў у цёмным кутку заплаканую Ганну і пачаў ціха з ёю гаварыць.

— Чаго гэта на ганку вэрлах быў? — сказаў паціху Кірылка, сходзячы з гары.

— Чаму табе?!

— Так, мая справа — старана, я задрамаў быў трохі наверсе, а пасля чуў крык нейкі. Я думаў са сну, можа гэта што зламалася тут ці якая іншая бяда, ды хутчэй давай злазіць наніз — можа памагчы што, думаю сабе, трэба.

— Ідзі ты к...! — крыкнуў мельнік.

— Дзень нахапіўся,— адказаў Кірылка,— а вы чаго злуеце?

І пайшоў выграбаць апошнюю муку. І стала зноў на душы ў яго спакойна і лёгка. Зноў прыпомніў ён саўхозаўскія плугі, сырыя межы на полі ды вецер над пустым полем.

Хутка выграб ён апошнюю муку, закруціў на шыі парваны шаль, кіўнуў мельніку галавою і пайшоў у саўхоз па фурманку. І ўжо думаў, што мельнік вялікі практык у жыцці. «А Міхась?» — з'явілася новая думка.

— Ат, што галава, то розум,— сказаў ужо моцна Кірылка ў адказ на гэтую сваю думку і махнуў рукою.

А пасля ўжо, узышоўшы на ржышча, песвядома адчуў, што ў Міхася праўда.

І ціха ішоў і слухаў, як за ім шумела рэчка, а ў саўхозе скрыпела студня ды пеўні спявалі.

ВОСЕНЬ І РАДАСЦЬ

(Настроі)

З яшчэ нядаўніх часоў свайго маленства я памятую хмурную восень.

Плакалі вятры ў туманных лагчынах і разносілі па вільготнай зямлі глыбокія зыкі родных лясоў ды вострыя песні высахшых меж.

І хмары хадзілі,

і сонца свяціла,

і пад золатам халоднай ясноты ціха ляжала ралля.

Кружыліся вароны па ветры, з-пад бараны мае клявалі зерня і крычалі — так неяк крычалі,—

што пачало мне здавацца:

Ці не адчулі гэта яны сваю мяжу жыцця і смерці, бо ішла зіма.

Усё дзьмуў вецер і — усё грэліся пры агнях пастушкі.

Плакаў ад ветру сляпы конь, уставіўшы голаў у высахшы быльнік, і з замілаваннем вялікім глядзеў на яго брат мой — хлапчына малы, з рассечаным некалі тварам у бясконцай рабоце, што з самых маленькіх дзён ужо спаткала яго —

гэта сеялі жыта.

А ляцелі над полем у вырай зімовы балотныя птушкі:

— Пі-пі, пі-пі!

Гнаў вецер і іх, і гэтыя іх галасы.

Нёс іх.

І нёс яшчэ гулкія звоны ржавага дроту, што цягнуўся над полем па шэрых, падгніўшых слупах.

Дзе там пачуць гэты звон пустога жалеза, калі жывых звонаў не перачуць, не праслухаць?!

І далася птушка жоўтымі грудзьмі ў звінючы дрот:

— Пі-пі!..

Крыкнула яна з халоднай зямлі да сваіх, кінулася была за імі — але пацякла раптам кроў з-пад крыла.

Ужо прыбег да яе брат мой — хлапчына малы, прылажыў хустку да яе крыла, а яна ўсё крычала:

— Пі-пі, пі-пі!..

І тады з другога загона прыйшла жанчына.

Твар у яе быў жоўты і вялы ад жыцця, мерзлі ёй ад асенняй зямлі босыя ногі, хавала яна рукі ў рукавы халоднай адзежы

і ўсё стаяла,
і ўсё маўчала,
і ўсё глядзела на птушку ды на сына-хлапчыну.
І раптам пацяклі па яе
слаўным,
незабываемым,
бясконца дарагім,
ніколі і нікім не намалёваным,
нявыказаным
твары — пякучыя слёзы.
Слёзы маткі.
Сілу ж іх хто выявіць?!
Гэта была наша маці...
І тады мне зрабілася ясна:
Гэта ж плача яна не над птушкай.
Гэта ж бунт вялікі паднялі ў ёй пачуцці.
Бунт:
Што шэрыя дні вельмі ж халодныя,
Што вельмі ж босаму холадна ў ногі,
Што вельмі ж грудзі баляць ад няма чым затуліць іх ад ветру,
Што падаюць на зямлю пакутніцы-птушкі,
Што даводзіцца мучыцца ад вастраты пачуццяў.
І чаму не пасмеў тады я стаць перад ёй на калені?
Але ж хіба ты прыметны, з усім сваім, перад вялікасцю?..
Якраз тры дні было да зімы.
Тры дні змагалася сонца з хмарамі, тры дні спявалі вятры глыбокія песні і тры дні ў хаце на асвечаным асеннім сонцам акне крычала пакутніца-птушка:
— Пі-пі, пі-пі!
І ўсё плакала жанчына.
Плакала часам і не слязьмі, ды пачуццямі.
Але ж хіба прыметны ты, з усім сваім, перад вялікасцю?

* * *

І сягоння восень.
Як я змрокам дзён прыходжу дадому, чую, як за акном падаюць жоўтыя лісты.
Яны шумяць пад нагамі.
І, як бы на высокую гару, да мяне даходзіць рытмічны гул горада,

і глыбокі звон, і пусты звон, і родныя гаворкі людзей.

І гулкія песні асенняга ветру ў шырокіх палях, над золатам радасных хат...

Пахне трава, малая і пажоўклая, на межах ды выганах.

Ходзяць коні па голых паплавах; і зноў чую я, як радасна грыміць жалеза.

І раптам ускінецца бунт непакойных пачуццяў:

— Гэта ж тры аршыны пяску ляжыць на грудзях той вялікай жанчыны, што некалі, увосень, плакала аб усім —

над раненай птушкай

на халоднай раллі...

Кіпіць бунт і адыходзіць.

І зноў пачуцці растуць.

І думаю я:

«Можа яшчэ дзе і сястра цяпер плача, або брат чаго спахмурнеў...»

І яшчэ я думаю

і адчуваю:

«Хутчэй жа выплаквайце свае апошнія слёзы, каб нават і след іх не схмурыў новай радасці —

што расце,

што ўзнялася,

што ўжо красавадь пачынае...»

І раптам устае перад вачыма маімі вобраз той вялікай жанчыны:

Яна смяецца ціха і ясна,

смяецца дзецям сваім, што ахвацілі шырынёю зямлю.

І бачу я ясноту зямлі.

Новае сонца...

* * *

Вечар ложыцца на зямлю за акном.

У звонкай цішы я слухаю мелодыю:

Падаюць за акном лісты, спявае над імі вецер вясёлыя песні, нясе ён звоны горада ў родную шыр — іржышча, раллі, паплавоў ды лясоў.

А там пад ім коні трасуць касматымі грывамі, у вырай птушкі ляцяць і водгуллем гулкім лясы аддаюць свету вялікія звоны гэтай мелодыі,

мелодыі радаснай,

мелодыі вялікай,

мелодыі новай —

і глыбокай ад таго, што паднялася яна на зямлі, некалі аблітай пякучымі слязьмі вялікай жанчыны — пакутніцы-маткі.

Восень.
Вечар.
І ціш.
Шырыцца мелодыя.
На дварэ,
за акном,
падаюць лісты.

ВЕЧАР

I

Віктар Зеніч самым адвячоркам прыйшоў дадому з работы і сеў адпачываць — узлёг на стол і маўчаў.

Зусім ціха канчаўся дзень — так, як і ўсё робіцца ўвосень: менш звінючай вясёласці і больш ціхай радасці. З акна відны былі жоўтыя ад лістоў, напалову голыя галіны вішань, а за імі густа-зялёнае неба, з белым колерам угары і ружовае нізка, дзе за нейкімі чорнымі абрысамі падыходзіла да яго роўнасць зямлі — была яна відна далёка за пустым пляцам напроці скрозь рэдкія дрэвы. А па баках то панура, то весела думалі нешта домікі і хаты.

Плыў з шырыні вецер, радасны і лёгкі, і нёс вольнасць поля ў горад, а камяніцы, што недзе там, трохі далей, на гары, заціхалі на ноч, спынялі свае грымучыя гімны. А ў людзях рабілася звычайнае, вялікае і неабдымнае — людзі жылі, імкнуліся да радасці, баронячыся ад смутку...

На дварэ плылі, спляталіся зыкі, а ў пакоі было цішэй, яны глуха сюды даляталі, і лёгка было тут думаць у змроку.

Дом быў вялікі, дзеравяны, было ў ім многа кватэр, і многа жыло ў ім людзей. І з'яўляліся самі па сабе думкі, што каб гэтыя старыя сцены маглі раптам загаварыць, яны б многа сказалі чалавеку аб ім самім — так многа яны бачылі таямніц людскога жыцця; тады, пачуўшы аб сабе праўду, чалавек можа хутчэй адкінуў бы ад сябе ўсё паскудства, што ўрасло ў яго з самых цёмных далей вякоў і, будучы часам нават малым, псуе вялікае хараство чалавека.

Гусцілася вячэрняя ціш. А можа, гэта вячэрнія зыкі здаваліся цішынёю... І ўсё весялей было сядзець і маўчаць, адчуваць, глядзець і слухаць. Ды яшчэ было жаданне непрыкметна душой увайсці ва ўсе таямніцы, што ў жывых істотах захаваны, увайсці ласкава і ціха, з чыстымі думкамі і адчуваннямі, і ў гэтым была б радасць.

Ціш, ці то гэта зыкі, сталі здавацца нейкай мелодыяй.

Віктар Зеніч сядзеў і маўчаў...

— Ведаеш што, жонка,— пачуўся раптам грубы і шырокі голас за сцяной, у суседняй кватэры.

— А што? — адказала нервовым голасам жанчына.

— Каб на яе ўпадкі, каза ў хляве ўгразла,— зноў сказаў мужчына.

— Ну?! — перапалохалася жанчына.— То чаму ж ты выцягаць не ідзеш?

Пачуўся грубы рогат і пасля зноў словы:

— Дурная ты: каза, каб ты і хацела, ніколі не ўгразне. Чорт яе нават не ўтопіць, каб, скажам, прыйшлося.

— То нашто ты мяне палохаеш дарэмна, гад ты пячаны!..

І жанчына заплакала. Чутно было, як яна сярдзіта нечым стукнула.

— То чаго ты плачаш?

— Чаго плачаш?! Жыць спакойна не дае, заўсёды перапалохае, дый чаго плачаш!

— То гэта ты гэтага плачаш!

— А чаго! Табе нічога не трэба, ні казы, ні шмазы, раскідака чортава.

І зноў, яшчэ больш горка, заплакала жанчына.

Віктар Зеніч ведае, што гэта ад вясёлага настрою пацвяліўся з жонкаю сусед, сталяр Арсень Грабіч, і цяпер сам не рад, бо жончыны слёзы распачаліся надоўга. Амаль не кожны вечар сталяр так цвяліцца з жонкаю, пакепліваючы гэтым над яе бяздоннаю крыніцаю слёз.

На некалькі хвілін змоўк сталяр, і жонка пачала заціхаць, не пакідаючы толькі гаварыць сама сабе пад нос аб сваёй цяжкай долі. І, мусіць, гэты трагізм жаночага настрою яшчэ больш падвесяліў сталяра, бо Віктар Зеніч зараз жа зноў пачуў яго вясёлы голас:

— Жонка, ведаеш што, жоўтая курыца знеслася ў чужым хляве.

— А можа?! — зноў перапалохалася жонка, забыўшыся плакаць.

— От, балазе твае слёзы ўцерліся,— раптам канстатаваў факт сталяр.

— Ах, каб ты ніколі твару не абціраў ручніком,— загаласіла жонка і ўжо з енкам пачала плакаць.

Ухмыльнуўшыся ад думкі аб глыбокай крыўдзе сталяровай жонкі, Віктар Зеніч зноў пачаў слухаць.

— То ведаеш што, жонка,— чуўся голас сталяра,— калі так, то я пайду гляну на белы свет, а ты тым часам паволі выплаквай свае горкія слёзы. Па майму вылічэнню, іх у цябе хваціць на дзве гадзіны, дык ты, што робячы, іх выплач, а я да таго часу вярнуся, і зоймемся мы з табою тады якою іншаю справаю.

— Няхай ты не вярніся,— скрозь слёзы адказала жонка, і сталяр весела ляпнуў дзвярыма.

Зараз жа яго барадатая і трохі сагнутая постаць паказалася на двары. Ён пастаяў на адным месцы, пасвістаў трохі на ранні асенні месяц і пайшоў за вароты.

Жонка яго плакала. Выціраць яе слёзы, так як і заўсёды, з'явіўся Юзікаў Юзік — хлапчук-падшэрак, засморканы і з пасінеўшым ад холаду носам. За дзень ён апалераваў некалькі разоў увесь горад, зарабіўшы на гэтай справе рознымі хітрасцямі і штукамі чатыры капейкі, а гэта шмыгануў скоранька з сваіх цёмных сяней і падбег па мокрай зямлі да сталяровых дзвярэй.

— Плача, ліха ёй,— рашуча сказаў ён, хітра падморгнуўшы гніламу слупу, што падпіраў сталярову сцяну.

І тут жа, адскочыўшы на сярэдзіну двара, ён задзёр галаў угору і закрычаў, наколькі хапала дзіцячых сіл:

— Тараны смажаныя, па капейцы штука.

І раптам драпануў назад у цёмныя сені і ўжо адтуль, з неабдымнай радасцю свайго маладога жыцця глядзеў на сярэдзіну двара. Хутка з свае кватэры выбегла сталярыха і, забыўшы свае глыбокія трагізмы, памчала сваё дзябёлае цела ў вароты. На вуліцы было пуста, толькі барабаншчык вайсковага аркестра плішчыў некуды на жываце барабан. З вялікім расчараваннем, агледзеўшы пустую вуліцу, сталярыха паволі ўжо пайшла назад. На момант яна стала проці акна Віктара Зеніча, каб запытаць у яго:

— Не чулі? Здаецца, смажаныя тараны прадавалі. Хацела купіць — якраз нешта галава баліць.

— Не, не чуў,— з лёгкай усмешкай адказаў Віктар Зеніч.

— Што гэта за кавалер, калі ён не чуў, як смажаныя тараны прадавалі,— тонам мудрай настаўніцы абазвалася сталярыха і, зноў гатовая заплакаць ад глыбокай крыўды, пайшла да сваіх дзвярэй; але заплакаць ёй ужо не ўдалося — перад самымі дзвярыма спаткалася яна з газетчыкаваю дачкою, і пачалі яны гаварыць аб тым, якая фальбона харашэй у спадніцы — шырокая ці вузкая...

Зусім ужо лажыўся вечар.

II

Ціха было на зямлі. І можа ад таго і радасна, што было ціха, бо трэба было адпачываць усёю істотаю. Густы змрок ляжаў у пакоі, і ўжо неба праз акно здавалася зя-

лёна-цёмным бяздоннем, а зямля не так звала ўжо ў свае нязмерныя абшары. Далёка на ёй ужо зліліся цёмныя абрысы з небам. Зышоў дзень, і рос вечар.

У напружанай цішы раптам пачала расці вастрата пачуццяў і думак. Але думкі былі вельмі ўтомлены цяжкай работай за дзень, і не мяшалі яны яшчэ больш вырастаць пачуццям. Пачалі праходзіць ва ўсёй істоце пражытыя дні. З'яўляўся ўвушшу гром горада і гаворкі людзей, то раптам тонкасцю выбухалі недзе з сэрца адносіны з людзьмі, а то ўсё калі-небудзь чуванае, бачанае, перажытае на момант знікала і пасля зноў раптам з'яўлялася, як усё разам адно цэлае, скамбінаванае ў нешта гарманічнае і як бы вельмі патрэбнае для чалавека. І ўяўлялася, што гэта ўвесь свет відзён перад чалавекам, што адчуванне яго як бы сваволіць у душы, бо не гэтак трэба; а можа яно і інакш трэба, і каб стала інакш, то таксама не парушыла б гармоніі душы, бо ў той дзень так здарылася, што не выплывала наверх у Віктара Зеніча мяжа радасці і смутку, а была ўвесь дзень цяжкая работа, што забрала пад сваю ўладу ўсе думкі, і цяпер быў адпачынак.

От так, сядзець і адчуваць.

Многа бачылася свету, а колькі яшчэ бачыцца будзе. Можа зямлі і мала за жыццё было пройдзена, ды многа было пройдзена чалавечых душ. А чалавек — гэта ж свет, адна істота — неабхватны прастор, і разглядай яго, калі ўмееш.

Бо быў дзень спакойны, дык такі вечар...

І раптам за сцяной, ужо за другою, не там, дзе плакала сталярова жонка, упала ўсё, і з'явілася бяздонне. Нешта пачало гаварыць аб нечым усяму свету, і на першых хвілінах не ўявілася, аб чым гэта яно гаворыць. Яно раптам раскідала ўжо цвёрда сфармаваны парадак настрояў і пачало іх збіраць нанава, ачышчаючы новыя глыбіні і ўзнімаючы новыя жаданні і імкненні.

Мільганула на момант думка, што гэта за сцяной грае сястра Баляслава Гельца, што кожны дзень з тоненькім партфелем ходзіць некуды служыць. Завуць яе Антаніна; яна высокая, з белым тварам, заўсёды маўклівая і адзінокая. Жывуць яны ўтраіх — брат, яна і старая матка; жывуць з гэтага дома, дзе жыве ён — Віктар Зеніч, ды яшчэ з таго, што брат недзе служыць. Некалькі разоў на дзень і вельмі доўга кожны вечар Антаніна грае на піяніна нешта, чаму Віктар Зеніч назвы не ведае і многа не разумее,

але ёсць часткі, асобныя, гэтай музыкі, якія як бы тое самае, што ў жыцці адчувалася і будзе адчувацца.

Яна вечна сумная, гэтая дзяўчына, увайшла ў сябе і ўжо, далёкая ад людзей, жыве толькі, мусіць, аднымі гэтымі зыкамі.

Віктар Зеніч ведае з гаворак, што некалі гэтыя людзі жылі думкамі, цяпер засталіся ў іх, і вельмі ж у гэтай дзяўчыны, адны пачуцці такія, якія здольны лавіць у жыцці толькі журбу ды смутак. І апрача гэтага, у іх застаўся ад мінулых часоў, з вялікага багацця, вось адзін толькі гэты дом, а ў яе піяніна — асалода цёмных для яе дзён...

Музыка сціхла, а пасля зноў з'явілася. Яна выявіла скаргу чалавека, які заставіў гэтыя зыкі бегчы ў свет. Скаргу на тое, што не бачыць ён у свеце таго, чаго бачаць у той жа час другія, і што мінулае не варочаецца. Жыць жа гэтым мінулым, калі яно толькі мінулае,— цяжка. Зыкі перайшлі пасля ў глыбокую журбу. Яна адчувалася, што глыбокая, але не была зусім ясна зразумелаю.

Зыкі не парушалі цішы — былі яны, была і яна.

Віктар Зеніч сядзеў усё нерухома. Ужо не было адпачынку, а ўзнімалася вялікая работа істоты. Думкі нарыхтаваліся нешта выкінуць наверх, што самі захавалі недзе ў глыбіні, ды яшчэ ўсё нечага чакалі.

І гэта, мусіць, запатрабавалі настроі адзінокай дзяўчыны, бо раптам музыка перайшла ў ціхі плач, на момант як бы заціхла, а пасля выбухнула вялікім ліўнем — мусіць, не мог саўладаць з драмаўшымі дагэтуль зыкамі чалавек.

І тады ўжо думкі ў чалавека, што ціха сядзеў у цёмным пакоі за сталом, вызвалі смерць брата ад сухот. Ляжаў ён у больніцы і вельмі ж баяўся ўміраць, а як падышла гэтая хвіліна, нікім і ніколі не выказаная, было ў яго вачах, побач з нейкаю ціхаю просьбаю, і нешта такое, што хлынула раптам у тых зыках, нейкі вялікі бунт, можа проці таго, што радзіўся ён некалі на свет.

Віктар Зеніч мацней прыціснуўся да стала і стаў глыбей думаць.

Сталіся зыкі, і ляжаў вечар. Непакойна ўяўлялася зямля і людзі. Зямля — для людзей вялікая, ды ад людзей цесная. А людзі, не могучы цаніць ні цесноты, ні шырыні, робяць жыццё сваё цесным. Вось адчувала нядаўна вялікія трагізмы сталярова жонка за сцяною і глыбакадумна і ўпэўнена лічыла, што жыццё для яе пакута, а бачыла

ўсяго на адзін крок перад сабою. Вось дзяўчына за другою сцяною можа і ніяк не лічыць і лічыць нічым не хоча свайго, ці наогул, жыцця, ды само неяк адчуваецца яно — цёмнаю пустатою ляжыць яно перад ёю. А вось сам сталяр, вечна вясёлы і жартаўлівы, недзе ў майстэрні робіць ён днём, пад вечар прыходзіць дадому. Ад скептычных адносін да жончыных трагізмаў заўсёды нявінннымі, падзіцячаму простымі жартамі цвяліцца з ёю, а пасля вясёлы ідзе на цэлы вечар у клуб. Выступае з прамовамі, з вострымі словамі... А вось збоку стаіць Юзікаў Юзік, маленькі хлапчына, што ўжо пачаў праходзіць з вялікае ахвоты, употай ад бацькі, жыццёвую школу. І ён вясёлы.

А пасля зноў уваччу брат з неабдымным імкненнем жыць.

І раптам прапалі думкі, бо зыкі ўжо выявілі надзвычайную сілу. Яны нешта новае, ніколі не бачанае вызвалі ў пачуццях. Як бы паднялася нейкая яснага, і там загаварыла нязлічанасць маленькіх капель вады, яны зліліся ў надзвычайна дробныя пералівы і ўсё расказвалі аб нечым свету, і іх вялікую гаворку гулка і часта пакрывалі густыя зыкі вялікіх хваляў вады. Хвалі набягалі адна за адной і сцвярджалі глыбіню, што была ў галасах. Бо гэта было мора шырыні, глыбіні і тонкасці над зямлёй.

Тады ўжо не пачуў Віктар Зеніч, як сціхла музыка. Яна абарвалася зразу, раптоўна скончыліся зыкі, перайшлі ў цішыню і ўжо больш не ўзнімаліся; мусіць, або надзвычайна здаволілі яны за сцяной дзяўчыну, або з такой самай сілай вызвалі нездавальненне. І ці тое, ці другое, але было вялікае.

III

На вуліцы пачулася вясёлая песня. Яна вывела Віктара Зеніча з задуменасці. Ён ціха падняўся і праз акно глянуў у ясны змрок вуліцы. Нічога там не было відно. Ціха стаялі будынкі, платы і дрэвы, і зусім ужо губіў сваю ружовасць захад.

Свяціліся ўжо вокны чалавечых прытулаў, і самае бліжэйшае акно напроці, у кватэры шаўца Адрыяна Раманчука, застаўлена было збанкамі, бутэлькамі, завалена капыламі, шчоткамі і яшчэ нечым іншым, што вельмі тонкімі абрысамі вызначалася на асвечаных шыбах. І здавалася, што гэта шавец Адрыян жыве сягоння ў сваёй кватэры да часу і загэтым накідаў так усяго на акно. Але як і запамятае Віктар Зеніч, заўсёды так у яго на гэтым

акне. А калі часам даводзіцца быць па справе ў яго кватэры, дык і там усё гэтак. І мусіць, у душы яго так: усё, што пападае туды з шырыні свету, кладзецца абы-як, як бы да часу, а пасля непрыметна знікае...

Ляскаталі недзе калёсы на вуліцы, за парканам, ды моцна брахалі сабакі... Раптам вясёлая песня загучала мацней і выйшла на адкрытае месца калона людзей. Ішлі камсамольцы з нязжытай вясёласцю жыццядольнасці. А пасля, як за вуглом суседняй вуліцы нячутна стала іхняя песня, абазваўся гул бубённы, і пад гэты гул з важнасцю прамаршыравалі два атрады піянераў. А ззаду за імі беглі яшчэ «штацкія» хлапчукі пад кіраўніцтвам Юзіка Юзікава — гэтыя яшчэ чакалі больш сталага ўзросту, каб маршыраваць у ногу пад бубённы гул.

Юзік са сваім «штацкім» атрадам правёў сапраўдны атрад да суседняе вуліцы і скамандаваў назад. «Штацкі» атрад нястройна, але весела павярнуўся і пайшоў назад, а Юзік, не маючы сапраўднага бубна, ішоў паперадзе ды бубніў у бубен «штацкі» — трымаў леваю рукою аблубіцу з старога рэшата і з усіх сіл лупіў па ёй меднаю качалкай з мажджыру, якую ціхом сцягнуў ад мацеры.

Насустрач яму папалася рота вайсковых, яны паволі ішлі, і запявала, радасны ад свае песні, запяваў:

Пайшла Манька, эх, ды ў лес,
А ёй жук пад хустку ўлез...

І здаровыя галасы, гуллівыя ад жартаўлівае песні, якую заўсёды спявалі ў час вясёлага настрою, калі спацыравалі па канцавых вуліцах горада, хваталі прыпеў:

Эх, Манюша, гых, Манюша
Разгулялася —
Цэлы дзень бесперастанку
Цалавалася!..

Словы мала разбіраліся ў звычных галасах, але матыў яе і выкананне гаварылі аб сіле, якую неабходна трэба было выліць у песні.

«Штацкі» атрад Юзіка рассыпаўся, а пасля, як вайсковыя схаваліся за вуглом, ён зноў яго сабраў, падаў нейкую каманду, і атрад рушыў.

Пасля Манька а яй лес,
А ёй зук панцоху ўлез...—

зацягнуў Юзік, з вялікай важнасцю аглядаючыся па баках.

І атрад яго грануў прыпеў.

А самы задні, што без шапкі, якую прамяняў на яблыкі, ведаючы, што на зіму бацька маецца другую купіць, нёс вольную цяпер аблубіцу ды ўсё ўпэўніваў усякага, хто пападаўся на дарозе:

— От, братка, наярваем!

А той «братка», часамі сівы дзед, адыходзіў убок ды з любасцю глядзеў на дзяцей.

Хутка і Юзік згінуў з сваім атрадам, і на зялёна-цёмнай плошчы нікога не засталося, бо месца гэтае падыходзіла да канца горада... Пуста было, і толькі там, дзе плошча пераходзіла пастулова ў бульвар, збіраліся вайсковыя музыканты. Іх постаці варушыліся на паліняылым фоне лёгкага змроку, і ясна відна была знаёмая Віктару Зенічу высокая постаць капельмайстра.

І ўяўлялася зямля і людзі на ёй. І ўсё хацелася пайсці па зямлі, ахваціць яе сабою і сказаць кожнаму: вось я бачу, чую, адчуваю цябе. І пачынаю адчуваць у цябе тое, чаго ты і сам можа не адчуваў...

А нашто гэта?

То гэта ты думкі можаш растлумачыць, а пачуцці хіба заўсёды можаш?..

Тады выйшаў Віктар Зеніч на вячэрнюю вуліцу.

IV

— Справа вось у чым,— чуўся недзе недалёка задумены голас,— аб цвік чуць вуха не разарваў.

— Як жа ты? — пытаў другі, як бы трохі з некім расчараваннем, голас.

— У плоце, значыцца, цвік, а я каля самага плота іду.

— То чаго ты лезеш на плот?

— А чорт жа яго ўсё ўгледзіць.

«Прайшлі людзі»,— падумаў Віктар Зеніч і пайшоў далей.

Ясна свяціўся ў канцы вуліцы клуб. Клаліся на зямлю палосы святу з вялікіх акон, чуліся адтуль галасы гавору, нехта смяяўся, нехта нешта гаварыў, адзін усім. Звінелі нядобра ўстаўленым шклом дзверы; Віктар Зеніч ведаў гэты іх дакучлівы звон і зачыніў іх за сабою паволі.

Усярэдзіне весела свяціла электрычнасць, за вялікім сталом, узлёгшы адзін на аднаго, нешта разглядалі, чутно было, як шуміць папера газеты ці можа вялікай кнігі. Каля процілеглай сцяны сядзелі пагрузчыкі вагонаў, ста-

раватыя мужчыны ў сваіх доўгіх брызентавых сарочках да кален, не пераадзяючыся прыйшлі яны сюды. А пры дзвярах нехта, з вялікімі валасамі і ў чорным фрэнчы, іграў на раялі вельмі ж вясёлы матыў, і здавалася, што гэта ад гэтых зыкаў і лёгкі змрок дрыжыць, што прытаіўся каля дзвярэй, дзе менш было свету. Пасярэдзіне ж у сваім кароткім кажушку стаяў сталяр Арсень Грабіч, трымаючыся ў бокі, і ўсё рваўся, каб выбіць нагамі нейкі танец.

— Няможна тут гэтым займацца, тут табе не піўная,— чуўся голас.

— Братка,— угаварваў яго сталяр з вясёлым смехам,— ты адно паглядзі, што за танец, для цябе ж гэта я і скакаць сабраўся.

У яго не было жадання скакаць, але яму хацелася спрачацца, і ён рашуча адставіў нагу, як бы пачынаючы танец.

— Слухай, пакінь!

— То калі гэтак, дык скажы музыканту, каб не граў гэтага нумару, а то я ўстаяць не магу. Няхай, калі гэтак, грае разлуку жыцця, тады я скакаць не буду, а то ён барабаніць, каб трохі, дык лявоніху, а гэты скакаць забараняе, хоча, каб жывы чалавек на месцы ўстаяў. Ды ты тут нежывога паднімеш, не то што!.. Пара-а-адкі...

Сталяр весела адышоў да пагрузчыкаў і сеў. А ў клуб ішлі ўсё больш людзі. Хутка ўжо каля раяля сабралася грамада новых людзей, і хор пачаў некую рэпетыцыю. Той валасаты чалавек, што граў, цяпер стаяў, застыўшы перад сваімі, і ўсе змоўклі, як бы чакаючы чаго важнага. Валасаты чалавек раптам чуць шавяльнуў рукою.

За Дуна-а-аем...—

пачалі гаварыць галасы.

Там жыве мая матачка...—

далей сказалі і, як усякія зыкі, жылі і варушылі пачуцці і думкі.

Ішлі цераз клуб з суседняга пакоя з некага сходу людзі ды прыпыняліся слухаць. І ва ўсіх іх было, можа і несвядомае, адчуванне, што на свеце многа вялікага, вельмі патрэбнага, часамі нявыяўленага, а як чуеш яго ці бачыш — адчуваеш вялікасць і хараство жыцця, глыбіню яго, што і ў радасці, і ў пакутах.

— Хадзем, сусед,— тузануў за руку Віктара Зеніча

сталяр,— вельмі ж я сягоння натузаўся за дзень у майстэрні, дык спаць пара ісці, можа жонка ўжо слёзы выплакала, калі больш там якіх прычын не знайшлося.

Віктар Зеніч выйшаў з сталяром, пакінуўшы з сабою напружаны настрой публікі ў клубе.

— То чаго гэта ваша жонка кожны дзень плача? — запытаў ён у сталяра, адчуваючы да яго нешта блізкае.

Хацелася ляпнуць яму па плячы ды загаварыць аб чым-небудзь блізкім, вядомым ім абодвум.

— Чаго плача? А чаму б ёй не паплакаць, калі ёй гэтак хочацца. От плача, ну і няхай плача сабе паволі. Ёй у гэтых слязах асалода, дык от і добра, што хоць ёсць ёй чым пацешыцца... Вунь там, за вашай сцяной, таксама дзяўчына плача, дык у тае асалоды ў гэтым няма, а пакута. Вось яе шкода.

«Вось жыццё,— ужо спакойна плылі думкі,— плыве і шуміць па зямлі. Чуцён і відзён на вуліцы і ўсюды сталяр з сваёю вечнай вясёласцю. І ўсё здаецца ружовым, слаўным, а за сцяною, у пары, тое самае — цёмным».

І хацелася выявіць перад усім тым, што ёсць, што вось адчуваецца яно, гэтае жыццё, адно ўмірае, другое расце, а зямля, што трымае ўсё на сабе, імчыцца пад сонцам...

Зноў было ціха і змрочна ў пакоі, зноў чуць відна была вуліца, а за ёю шырокі пляц з цёмнымі ўжо абрысамі дрэў. Ужо не грала музыка, і рэдкія зыкі дзерава недзе за акном не парушалі цішы. Ужо плыла ноч, ахватвала зямлю чарнатою, звала ў сябе яе. Застылі ў нерухомасці дрэвы напроці акна, і здавалася, што там вельмі ж прытульна і добра. Ужо чуліся здалёк з электрычнае станцыі шырокія зыкі паравіка, ды яшчэ некі стук, дробны і тупы, імчаўся аднекуль. Але не парушалі гэтыя зыкі цішы і не мяшалі думкам. А яны плылі ўсё і плылі. Плылі, як шырокая рэчка ў ціхія дні — бо быў дзень тады без буры ў душы. Плысці яны будуць так аж да самай гэтай буры, пакуль не давядзецца ім зрабіцца вострымі...

І толькі як пачаў узнімацца вецер, парушыў ён цішыню. Плыў ён недзе з далёкіх, неабсяжных далей зямлі і веяў дзікаю воляй. Пачынаў блытацца за вугламі камяніц. Пры цьмяным свеце ліхтароў відно было, як музыканты на бульвары пачалі настаўляць каўняры. І можа гэта ад таго, што ўсё пачало варушыцца, зноў захацелася Віктару Зенічу ісці на вуліцу ці куды-небудзь іначай, абы ісці. Цягнула да музыкантаў, туды, дзе пабольш людзей і зыкаў.

І зусім ужо прайшоў ціхі настрой. Была ўжо вясёласць ад можа і несвядомага пачуцця, што вось ты сярод людзей, а вакол цябе імчыцца жыццё. Што многа будзе чаго бачыцца і чуцца на зямлі, многа будзе дзён пражыта і гэтакіх вечароў, многа будзе зроблена нечага вялікага, што заўсёды, да канца жыцця, стаіць перад табою, і ніколі не зробіцца так, каб быў яму ўжо абсалютны канец...

Вецер плыве, і музыка грае. Яскрава гараць агні над горадам. Плывуць з ветрам з поля ціхія песні, ходзяць над зямлёй хмары, і імкнецца жыццё на зямлі. Гавораць людзі, носяць радасць і смутак, смяюцца і плачуць. Б'ецца з пустаты глыбіня, з-пад смутку — радасць.

Жыццё ты маё шырокае без краёў, глыбіня мая бяздонная!..

Віктар Зеніч уздзеў паліто, наставіў каўнер і выйшаў на вуліцу. Ліхтары слаба разганялі змрок, нёс вецер аднекуль лісты і шумеў і шумеў. Нехта ішоў па тратуары, ківаючыся ў бакі — можа з піўной хто да дому дабіраўся. У кватэры Баляслава Гельца было цёмна і ціха. Мусіць, пайшла некуды Антаніна або сядзіць адна, лёгшы галавою на сваё піяніна. Вокны сталяра свяціліся. Чуцён быў ужо бесклапотны рогат сытай сталярыхі, адкінуўшай на ноч усе свае трагізмы. Недзе плакалі дзеці, на бульвары нехта смяяўся, ішоў з лапаткаю з магілак стораж і даў «добры вечар» Віктару Зенічу. А пасля некуды памчаўся аўтамабіль, і зноў чуваць сталі радасныя песні з клуба. І колькі было тут і пустаты, і глыбіні на гэтым маленькім кавалку зямлі!

Віктар Зеніч паволі пайшоў у бок бульвара. Там пад высокім ліхтаром стаяў высокі капельмайстар і ўсё махаў рукамі, забыўшы ўсё, апрача зыкаў. А зыкі вялікія разбягаліся па свеце.

Віктар Зеніч зайшоў далёка ў забульварныя вуліцы, там ужо чутны былі крыкі паравікоў, шум нейкіх машын, што мяшаўся з прарэзлівым ужо свістам асенняга ветру. Гэтая шырокая сімфонія гучала то моцна, то зусім ціха.

І як ападала яна нізка, мацней беглі ў свет вялікія зыкі. І гаварылі яны аб вялікасці, аб радасці і смутку, аб бязмернай глыбіні жыцця.

БУЛАНЫ

I

Зямля, зямля! Прасторы ў вятрах — чорныя, з вясёлым зяленівам расцвету...

Бярозы і хвоі ў вольную восень... Думаюць думу дарогі, гоняць ваду ціхія рэчкі... І ў цішыні буры, і ў бурах — цішыня...

Хмурна думаць пачало неба, і тады ж зямля весялілася ветрам. Пад дзень пабялела зямля, а днём заснуў пад хвоямі вецер, і заплакала восень снегавымі слязамі. Падала вострая музыка капель і, як сплыў снег, заглядзелася мокрая зямля ў тонкае неба, і ў саду ўсміхнуліся апошнія лісты голае ліпы.

Так і было мокра цэлы дзень ды сумна-весела ад ясна-туманнага неба.

І тады раптам павеяла з поля вялікаю воляй — неабдымнаю і нявызначанаю, як пачуццё: можа гэта пахла поплавам, ці гаварылі хвоі за полем, ці то гэта сляды соннага ветру,— толькі пацягнула тады Буланага з хлява ў паплавы. Ён аж памахаў аблезлым хвастом ды пацёрся свярбячаю спінаю аб сцяну. Пасля абнюхаў «качалкі» неpажованага старымі зубамі сена, утоптаную салому пад нагамі ды сцяну, што аддавала сухім гноем ды трухлінай. Тады ўставіў у вакенца бяздонна-чыстыя, як крыніца, вочы і ўбачыў: салома мокрай страхі, над ёю галіна з варонай і вясёлае неба. Усё гэта было як бы некім фонам, цьмяна адчуваемым глыбінёю істоты, незразумелым ні ў цэлым, ні сваімі асобнымі часцінамі.

Буланы падступіў да дзвярэй, пашараваўся аб іх старыя дошкі губамі і пасля ткнуўся ў іх. Дзверы трохі прачыніліся, так што можна было высунуць на двор галаву. Буланы так і зрабіў. А тут раптам запахла вялым аерам, і няможна ўжо было не выйсці на двор. Але Буланы яшчэ пастаяў трохі, бо павольнасць давала асалоду старому целу; і з вуліцы смешна відна была яго галава, так што Янка Самахвал, які вельмі добра ведаў Буланага і якога Буланы таксама ведаў і заўсёды здалёк пазнаваў па нейкаму канапляна-тытунёваму паху, прыпыніўся на вуліцы і сам сабе глыбакадумна сказаў:

— От, чорт яго ведае, чаму гэта Раман Драгун каня

гэтага не збудзе. Падла ледзьве ногі цягае, а ён яго дзяржыць.

— Што ты кажаш? — абазваўся з свайго двара Юзік-сусед.

— Раман, кажу, каня не прадае.

— Не хоча за бесцань аддаваць,— заявіў Юзік і палажыў бараду на плот.

На гэтым гаворка магла б і скончыцца, бо ні аднаму, ні другому не было часу, але Буланы раптам вылез з хлява і, растапырыўшы ногі, паволі пачаў абнюхваць мокрую зямлю, зацярушаную саломай і сенам. Тады ўжо Янка Самахвал, як належыць, стаў напроціў двара і пачаў глядзець на Буланага.

— Эх, конь, быў конь. Што гэта быў за ко-о-о-нь — а-я-яй! — сказаў ён і трагічна паківаў галавой.

Юзік Жур падышоў да Янкі і сказаў:

— Гэта ж я яму памог гэтага каня купіць.

— Я ж ведаю.

— Я не кажу, што не ведаеш. Дзіва што ты ведаеш — гэта ўсякі ведае... Тады дык Раман усё шкадаваў, што пераплаціў, а пасля што ён мне пападзякаваў — страх. Бывала, які воз ні налажы, гара не гара — ідзе Буланы, а гэта зусім на няма нічога з'ехаў.

Так і гаварылі аб Буланым. І ад таго, што гаварылі і стаялі на вуліцы, брала цікавасць таго, хто не гаварыў і не стаяў на вуліцы, а толькі бачыў усё гэта праз акно. Так выйшаў на вуліцу Костусь-муляр, які ніколі не меў сваіх коней і не цікавіўся імі, але мог гаварыць аб іх колькі хочаш. І ў звязку з тым, што раптам выйшаў на вуліцу Костусь, у спешным парадку з'явіліся і іншыя, бо была ў іх цікавасць да ўсяго таго, што б дзе ні рабілася і ні гаварылася.

І гаворачы аб Буланым і трохі думаючы аб ім, думалі і аб многім іншым. Гледзячы на вылезшую шыю Буланага, Янка Самахвал быў падумаў: «Галава ж у мяне вельмі свярбіць, трэба будзе пайсці ў суботу ў лазню».

І ў звязку з лазняю і суботаю падумаў аб тым, што гэта ж пасля суботы будзе нядзеля, а тады пойдзе ён аглядаць новую малатарню, якую прывязлі за сорак вёрст з саўхоза і паставілі ў Юрасёвым гумне. І не то, што ў гэтым самае важнае, але ўсё разам узятае: і лазня, і субота, і малатарня, і гаворкі, якія пры гэтым будуць ве́сціся,— нешта блізкае і патрэбнае. Юзік жа, гледзячы здалёк Буланаму на галаву між вушэй, падумаў: «Чаму гэта ў яго

нек зеленавата там? Ці гэта ён у некую цвіль упэцкаўся, ці гэта шэрсць ад старасці ў яго такая стала».

І тады ўжо з'явілася ў яго вось якое адчуванне: «Гэта ж якраз такі бывае мох на старых бярозах. І нават тая бяроза, ускочваючы якую на воз год дзесяць таму назад, я сарваў жывот, уся была абросшая гэтакім самым мохам».

І пасля гэтага пайшлі гуляць думкі вольнымі пуцінамі. Падумалася аб тым, як сумаваў ён доўгі час па сваім жыцце. Пасля гэтае адчуванне растала ў наступным: падобны колер яшчэ бывае ў раннюю восень пад рабінаю, напроці рэчкі. Сядзіш, бывала, там, а вада бяжыць ды бяжыць.

— Колькі гэта я гэтага Буланага перапасвіў,— сказаў раптам Юзік пад густым наплывам думак.

— Усяму свая пара,— адказаў голас.

А Раман Драгун, стоячы ў хаце каля стала і гледзячы на акно, падумаў: «Чаго гэта людзі напроці майго двара сабраліся? Ці не зрабілася гэта што ў мяне ў двары?»

Трохі нават як бы спалохаўся чаго і закурыў зразу, а пасля, бачачы, што тыя як стаялі, так і стаяць, сам выйшаў на вуліцу і разам з усімі моўчкі глядзеў на Буланага.

А Буланы ўсё нюхаў зямлю, а пасля пацягнуўся паволі ў сад. А там пад разгатаю грушаю ляжаў пажоўклы і мокры аер, дзён пяць таму накошаны Раманам Драгуном каля рэчкі, пахнуў ён моцна, быў вакол расцярушаны, нават трохі быў ускладзены на дзве тоўстыя галіны грушы. Вакол ён быў, гэты аер. Уваходзіў ён Буланаму ў адчуванні і выглядам, і пахам, і ў ім губілася неяк трава, збітая і малая, што разам з чорнымі лісцямі макрэла пад яблынямі. Буланы паправабаваў жаваць аер — нясмачны, так што не варта было яго і нюхаць. Але сваім пахам і выглядам у многа раз павялічыў ён Буланаму адчуванне вольнага прастору рэчак, паплавоў ды вільготнага ветру. І раптам раздзьмуў ноздры Буланы, так, як раздзьмуваў іх у маладыя гады. Яшчэ махнуў хвастом, паправабаваў страсянуць грываю, але грывы ўжо амаль не было, і выйшла гэта неяк смешна: проста пацеляпаў неяк шыяю і пабег паволі дваром на вуліцу.

— Ку...куд-ды, а-а-а! — растапырыў быў рукі Юзік, а Раман Драгун, уцяміўшы раптам становішча рэчаў, сказаў:

— Надвор'е прачысцілася, то няхай, от, пацягаецца па паплавах, хоць абветрае трохі.

— А што ты думаеш,— адказалі яму.

На гэтым уся іх гаворка і скончылася. Яны разышліся, несучы кожны ў сабе думкі, ужо не блізкія да Буланага. А Буланы прабег па вуліцы да трэцяе хаты, ды раптам адчуў, што баляць ногі. Тады ўжо паволі пайшоў, не пакідаючы раздуваць ноздры — ці то гэта ад адчування блізасці поплаву, ці ад стомленасці.

Так выбег ён за агароды і стаў грызці дробную траву, і затым, што быў ён конь і не было ў яго таго, што выразна завуць думкамі, амаль згладзілася ў яго тое ўсё, што было кагадзе, як бы гэта не было для яго мінуўшчыны, не было яе выразна ў адчуваннях. Яна была ў жыцці і выяўлялася, напрыклад, у тым, што вось ад старасці, ад быўшае працы і жыццёвай нягоды ногі сталі часта балець і вочы закарваць гноем, але гэта не была свядомасць, якое не было, а быў далёкі ад разумення і ўяўлення факт...

Ужо не плакаў дзень снегавою вадою, бо знік ужо снег, толькі стаялі ціха ў ручаінах гэтыя слёзы — як бы гэта дзень выплакаўся, і стала зусім яму лёгка. Змыў ён слязьмі каламутнасць, што няпрошанаю прыйшла да яго, разагнаў волава хмар і пачаў смяяцца — ясна і ціха.

А тут яшчэ гусі, прагергетаўшы ўсю сваю сталасць на агародах, падняліся ды белымі камякамі шуганулі цераз платы ў поле. Цяжка было ім плаваць у высотах, бо былі яны сытыя і сталыя, як тыя сцены, у якіх начавалі; так яны і пападалі на зямлю і пачалі там шукаць нечага.

Буланы грыз траву, а яны нечага шукалі, і была ў іх сталая вясёласць, зусім не такая, як у Буланага. У яго непроста было некае цьмянае жаданне. То цягнула яго нікуды ісці, падняўшы галаву, то страшна хацелася, ліха ведае адкуль, набраць повен рот травы ды ўсмак пажаваць яе. Проста гэта было тое самае, што застаўляла яго ў маладыя гады ляцець, задраўшы хвост, па загонах. Аж стогне зямля, аж енчыць дарога пад капытамі. Толькі пыл слупамі ходзіць там, дзе скача, бывала, Буланы. Як ужо яго ні путаў Раман Драгун — ніводнае пута не трымала яго: парве ды калі залапоча...

І якое дзіва, што цяпер Самахвал Янка, убачыўшы Буланага, заўсёды трасе галавою ды выводзіць павольным голасам чуць не на дванаццаць тэмпаў:

— Што гэта быў за ко-о-о-онь — а-яй!..

От, не папытаў тады Янка Самахвал у маладога Буланага: «Куды ты так мчышся, задраўшы хвост?» І не меў

Буланы чалавечага розуму ды языка, каб адказаць яму на гэта...

Гусі сабе вялі гаворку, а Буланы падняў галаву ды пайшоў павολі вузкаю дарогай туды, дзе чарнелі кусты.

II

Было гэта даўно ў чалавека, і больш яно ўжо ніколі не з'яўлялася; пачало забывацца, і нават сляды яго сплывалі ўжо па хвалях часу. А тады было яно моцнае, было яно вялікае, як усё тое, што ёсць у чалавека, разам узятае, у пачуццях і думках. Бо праз яго тады праходзіла і пераламлялася ў ім адчуванне і ўяўленне ўсяго таго, што існуе.

Быў Раман Драгун малодшы і мацнейшы, і думкі меў вастрэйшыя, але яны сталі слабымі...

Ціха было ў тыя дні ў хаце і на двары. І ён усё стараўся што-небудзь рабіць, чым-небудзь займацца па-за хатаю, каб не бачыць таго, што было ў хаце. Ляжала там яго хворая жонка і пакутавала. І гэта напаўняла ўсё, выходзіла за адчуваемыя абшары і было ва ўсім. Так, гэта ён адчуваў. Была гэта ненармальнасць, быў хаос, і чалавек, заўсёды праціўны яму, шукаў гармоніі. Выяўлялася гэта ў яго ў імкненні бачыць вакол сябе ўсё нармальнае, у сваіх берагах. Хоць бы ўявіць як, што гэта ўсё так і ёсць. Хадзіў ён па двары, па ўтоптанаму снегу, і былі ў яго дзве вышыні настрояў. То хацелася яму як бы сціснуцца ў адзін маленькі жмут, быць непрыметным, і каб такім стала ўсё. Бо гэта была б процілегласць таму ненармальнаму страшнаму і вялікаму.

Змрокам дзён ён з вялікім здавальненнем заносіў Буланаму сена і стаяў там падоўгу, прыпёршыся плячом да сцяны.

Буланы быў яшчэ зграбны і ў самай сіле. Жаваў ён сена ў цёмным хляве спакойна, без тых бур, якімі кіпеў чэлавек, а чалавек стаяў каля яго і ашукваў сябе: «Дык гэта ж усё так, як трэба,— Буланы жуе сена, стоячы на чорнай ад змроку саломе; тут жа прытульна і цёпла. І я стаю і гляджу ў ціхую адзіноту зімовага вечара».

Так находзіла на чалавека супакаенне. Пасля думкі вызывалі тое, што ёсць, і ўяўлялася як бы немагчымасць чалавека цішынёю пазбавіцца. Тады ўзнімалася бура, трывогі і жаданні будзілі ў чалавеку бунт процi неабходнасці цяжкіх перажыванняў, процi смутку. Бунт ачышчаў да-

рогу да нечаканых уздымаў радасці... У чалавека напружваліся і дзейнічалі думкі. Пасля ізноў гэта ўсё ападала. Так і было, так ішла барацьба ў настроях. Так усё то кіпела, то роўна плыло. І было яно ўвесь час з рознаю сілай, пакуль не сплыло...

А Буланы еў сабе паволі, спакойны затым, што сена было смачнае, здавольнена цёрся губамі аб жолаб, і свет з бурамі і цішынёю быў для яго тым, што можа можна папрабаваць выказаць словамі: павольнае здавальненне.

Для яго не было ні Рамана, што стаяў пры ім, ні ўсякіх там адценняў усяго.

Раман жа быў повен усім. Твар яго быў тады больш жывым, як заўсёды, і адбіваў на сабе змены адчуванняў, і загэтым выразы яго былі нешта адналікае з вакольным, і ўжо ў гэтым сама па сабе з'яўлялася процілежнасць хаосу; было імкненне.

І недасяжна было для Буланага тое, што Раман пасля паспакайнеў, як усё сплыло на хвалях часу: бо яно пачало забывацца, раставаць у бясконцнасці...

І вясною, калі араў Раман на Буланым поле і дзьмуў сухі вецер, зусім не было ў яго жадання сціснуцца ў адзін жмут, зрабіцца малым, а было імкненне, звязанае з нейкім адвечным чалавечым бунтам — як бы вырасці, каб быць прыметным усяму, так, як шырокі вецер і гулкія зыкі.

Ад гэтых гуллівых і несвядомых жаданняў было тое, што Буланы часта атрымліваў па спіне і ўжо злаўчыўся баяцца Раманавага гуку:

— Эй ты, малы! Фюйць!..

І гэта Раман рабіў без жадання пакрыўдзіць Буланага, гэта так толькі ўмеў ён выявіць тое, што было ў ім.

Калі Раман выпрагаў Буланага і пускаў яго грызці межы, а сам лажыўся каля воза жаваць абветраны хлеб ды ціха сабе думаць, у Буланага з'яўлялася ў першы момант якраз тое, што людзі ў сабе называюць уздымам радасці.

Так яно ішло заўсёды раўналежна — у Рамана і ў Буланага.

Цэлы дзень той валачыўся Буланы па полі. Нічога ён там не пад'еў, толькі змёрз, бо к канцу дня захаладала і змрок стаў імглістым. І як чорны быльнік і голыя кусты пачалі зліваცца з зямлёю, прыйшоў ён дадому, калі ўжо Раман Драгун збіраўся ісці па яго.

III

Два дні ляжаў на зямлі снег — неглыбокі і вільготны, і адной раніцы паслужыў ён тэмаю для гаворкі.

— Зямля не замерзла, а снег ляжыць,— сказаў Раман Драгун, стоячы ў саду над грушаю, і, прымеціўшы па другі бок плота Янку Самахвала, яшчэ сказаў: — Нялюдская некая зіма.

— Ат, якая гэта зіма,— адказаў Янка Самахвал, не думаючы, да яго гэта гавораць ці не,— хіба гэта снег — гэта гразь, а не снег.

Раман Драгун угледзеў каля плота трухлявы пянчук, летам яшчэ прывезены ім з лесу, і падумаў: «От валяецца, яшчэ горш згніе. Трэба пасеч — то згарыць у печы».

Тады пайшоў у сені, узяў сякеру і пасек пянчук, а пасля гэтага сказаў сам сабе:

— Карысці з каня няма жаднае. Не будзе на вясну ім рабіць як усё роўна. Прадаць яго трэба, хоць ты што хочаш.

І ўжо як седзячы за сталом, засыпаным хлебнымі крошкамі, еў, усё думаў, якую гэта цану за яго прасіць. А пасля паволі і нек асцярожна закурыў, сеў на Буланага і паехаў за пяць вёрст.

Там нейкія людзі, у доўгіх крамных світках і чорных кажухах, падпяразаныя шэрымі і чырвонымі паркалёвымі паясамі, з барадамі і без барадаў, доўга тузалі Буланага, абмацвалі яго, праганялі паміж вазоў, ляпалі па ім рукамі і пугамі, крычалі нешта ў яго перад мордай, пасля таксама ляпалі па плячах Рамана Драгуна, тузалі і яго, білі па руках і ўсё траслі галавамі. І нарэшце зусім пакінулі і Буланага, і Рамана Драгуна. Пасля яшчэ падыходзіў нейкі высокі чалавек у зрэбных портках і суконнай жакетцы. Ён два разы ляпнуў Буланага па заду, пасля правёў рукою па шыі і галаве, да болі расцягнуў яму верхнюю губу, каб глянуць на зубы, і раптам адышоўся.

А Раман Драгун пасля ўсяго гэтага стаяў і думаў: «Нічога не будзе: скура і дзела з канцом».

Было тады ў яго нешта падобнае да злосці, і як бы гэта на Буланага, што ніяк выгадна не прадаць яго ўжо.

— Ну ты, скура,— сказаў ён з вяліка-сталым выглядам і пачаў на яго садзіцца...

Конна на Буланым ехаў вастратвары Раман Драгун; усё тоўк Буланаму заднікамі шырокахалявых і нізенькіх рыжых ботаў пад чэрава ды пасвістваў:

— Фюй-фюйць!..

А Буланы і вухам не вёў. Праўда, ён-то гэтыя вушы натапырваў, але нагамі перабіраў павольна. Толькі калі часамі вельмі ўжо моцна свісне Раман Драгун, дык тады Буланы нек спрытна, але стала шавяліў задам ды яшчэ крывіў набок морду. Морда крывілася лёгка, і быў выраз усяго гэтага такі, як бы гэта Буланы хацеў сказаць Раману Драгуну:

«Свішчы, свішчы, фюйкай сабе паволі, ці як сабе хочаш. Што ж з гэтага, ты — Драгун, а я Буланы. Ты сядзіш на мне, а я іду — а дарога сабе макраватая, пасля дажджу».

Так гэта нек уяўлялася, што гэтак-так думаў Буланы. На самай жа справе ён нічога не думаў, бо не ўмеў думаць. Нек трохі блыталася недзе ў ім, у глыбіні галавы, ці то гэта так недзе ў істоце, а дзе, хто яго ведае,— што гэта, як хваціў быў ён нядаўна на двары ў Сымона Шрота аўса, да якога Раман Драгун па дарозе заехаў на ім (што Сымон Шрот зваўся Сымонам Шротам, таксама Буланы не ведаў), дык вельмі ж пасля гэтай жмені аўса пагнала яго сліну, і хацелася тады больш хваціць аўса, але Сымон Шрот, узяўшы ражку з аўсом і аблаяўшы курэй, якія зазіралі яму ў вочы, недзе знік. Сліну гнала некалькі хвілін, а пасля і гэтая работа заціхла, але жаданне жаваць авёс і цяпер засталося.

Пасля Сымон Шрот пагладзіў Буланага па шыі, паглядзеў яму ў зубы, пасля нечага пацерабіўся трохі каля хваста і сказаў Раману Драгуну:

— Я сягоння закалоў два япрукі. Адзін япрук Юрасёў, а другі Уладзеў, дык вечарам пайду на свежыну, а цяпер мне час ёсць. Дык я, што робячы, ражку аўса думаў у жорнах змалоць на вобмешку. А тут бачу — ты едзеш... Дык я, паглядзеўшы на твайго Буланага, проста кажу, што з гэтага каня нічога не будзе — стары і дыхавічны; я табе кажу, калі ты хочаш ведаць.

Раман Драгун у гэты час выдзьмухваў з вусоў пыл, які яшчэ з самага ранку пазалазіў туды, але, пачуўшы словы Сымона Шрота, забыўся пра гэтую работу і заявіў:

— То я гэта табе набіваюся з канём гэтым, ці што? За каго ты мяне лічыш?

— Я не кажу, што ты мне набіваешся з гэтым канём.

Я не кажу, што ты не можаш набівацца. Набівацца ты можаш, але нашто гэта табе — каня гэтага я ўсё роўна не куплю. Што ты, розуму ў галаве не маеш, ці што; я табе кажу, калі ты хочаш ведаць...

Раман Драгун паволі сеў на Буланага і накіраваў яго на вуліцу. А на вуліцы пачуў голас Сымона Шрота:

— А дзе ты Каштана дзеў?

— Прадаў,— адказаў Раман Драгун і паехаў.

На гэтым гаворка і скончылася, і Буланы цяперка ішоў сабе і ледзь прыметна адчуваў, як яму хочацца аўса, ды яшчэ тое, што так жа не будзе, некуды дайшоўшы, нешта будзе есці...

Раман жа Драгун аб ядзе не думаў. Перш, як толькі ад'ехаў ён ад Шротавае хаты, дык адчуў думку аб тым, што шыракаверхая старая салдацкая шапка ўсё наязджае на лоб. А пасля прыпомніў свае справы, што вось трэба будзе гэтага самага каня прадаваць ды купляць другога; а гэта — чорт яго ведае, вельмі ж клопату многа. Няхай бы ён быў сабе і быў, гэты Буланы, і не старэў, і не трэба было яго са свету зводзіць. І як бы нешта падобнае да злосці шавяльнулася ў ім на Буланага. Праўда, яно-то за жыццё прывыклася да гэтага клопату, але нек цяпер вельмі ж многа яго — усякія гэтыя дробязі збіраюцца ў адно, дык вельмі ж мучаць яны. А тут яшчэ ўсякія думкі апаноўваюць.

А пасля і гэтая думка сплыла. І тады прыпомнілася самае важнае, што ўсё рупіла неяк несвядома, знаходзілася недзе ў глыбіні істоты і не афармлялася ў думках, а цяпер неяк раптам выплыла, з'явілася і выявілася ўжо як моцнае настойнае разуменне: «Гэта ж Буланага, калі ніхто не купіць, трэба будзе пусціць пад нож на шкуру, яно-то ўсё роўна яму ўжо канчацца, але...»

І тут раптам ужо была новая думка: «А можа яго і купіць хто...» І тут жа выявілася яшчэ новая думка: «То ўсё роўна ж яго на шкуру купяць...»

І тады ўжо гэта пачало пераходзіць з думак у пачуцці.

— Яно-то лепш не думаць аб гэтым,— сказаў паціху Раман Драгун, мала ўжо разбіраючыся аб тым, аб чым гэта не думаць.

А пачуццё было. Было гэтае яно цьмянае і некае новае. Тады, як раніцаю калоў ён трухлявы пянчук у саду, тады аб Буланым думаў таксама, як і аб гэтым пенчуку: «От пянчук раскалю, а Буланага прадам», а цяпер Буланы раптам як бы вырас сваёй істотаю для думак. І на

адзін, на адзін толькі момант стаў ён як бы мяжою між двума адчуваннямі свету.

Утварылася вострае раздзяленне між пенчуком і Буланым: матэрыял і істота; матэрыял для жыцця і жыццё; і матэрыял для жыцця ад жыцця. Глядзі ты на матэрыял — што скажа жыццё? Глядзі ты на жыццё, каб цвіло — Буланы робіцца матэрыялам...

А тут якраз пачалі пералятаць цераз дарогу вароны, пачалі шукаць нечага на ёй і адцягнулі ўбок Раманавы думкі; уявілася, што вароны пахнуць ветрам, а вецер пахне мокрымі кустамі. А ў кустах, пэўна, яшчэ відна з-пад мокрага снегу мокрая і зжаўцеўшая трохі за восень трава. Дык тады і ўявілася яшчэ, што гэта і хаты там скрозь стаяць, і людзі там вакол ходзяць, і дарогі пад мокрым снегам ляжаць, і ўсё гэта ж прывычнае і блізкае. Гэтае ўяўленне прывычна і натхнёна заўладала раптам пачуццямі зусім і цераз глыбіню істоты разагнала папярэднія думкі, і тады ўжо ясна адчулася: дык Буланы гэта стары, яму ўжо канец падыходзіць. «Гэты канец прыйдзе, зробіцца неяк, адыдзе, а я пра яго забуду, а сам буду жыць, бачыць усё. І не мной гэта ўсё зроблена, і не мной будзе пераароблена».

І раптам, як бунт некі, выбухнула вастрата думкі: «А ці не павінен я ў гэтым рабіць што? Чаго ж гэта еду я спакойна, калі вакол так?»

Але гэта думка засталася няскончанай і нават зусім не сфармаванай, бо раптам прыпомніў неяк, што заўтра нядзеля, і пры гэтым уявілася, што ўсё будзе такім, якім будзе.

А пасля зноў з'яўляцца стаў нейкі непакой як бы ад таго, што Буланаму падыходзіць канец.

— Чорт яго ведае, от разбярыся тут,— сярдзіта плюнуў Раман Драгун і ткнуў Буланаму заднікі ботаў пад чэрава.

Гэта работа навяла яго на звычайнае, і з'явіліся новыя думкі аб тым, як гэта ён на Буланым і на Каштане вазіў гной, а вецер свістаў у вушах. Была восень, разбівалі гной, птушкі ляцелі.

І раптам зноў засвістаў Раман Драгун:

— Фюй-фіць.

А пасля захацелася яму заспяваць, ды не мог прыдумаць ён песні. І ўжо неяк як бы дзівіўся — як гэта ён мог думаць аб усім тым, аб чым нядаўна думаў. Што гэта ж Буланы стары, дык таквеле бяды: папрацаваў на ім не-

калькі год, даў ён карысць, а гэта будзе добрая шкура — матэрыял добры, значыцца...

А Буланы ішоў сабе паволі і не думаў і не ведаў, што над яго галавою ў чужой галаве некалькі раз змяняліся настроі. Буланы раздуваў свае старыя ноздры, трохі нават, як бы гэта прыпамінаючы лета, памахваў аблезлым хвастом ды ўсё ішоў.

Усё ішоў ды ішоў...

IV

Маўкліваю дарогаю паволі прыйшоў дзень. Перш думаў ён нешта над соннаю вадою рэчкі і слухаў. Пасля азірнуўся і ўбачыў: у шэрым холадзе маўчала зямля. Застыў яе смутак белаю мерзлатою і надышоў ужо да мяжы з радасцю: як развіднела, пачаў насіць вецер над зямлёю зыкі, ці то гэта сам моцна расказваў, ці то гэта нейкае выяўленне жыцця развяваў у прасторах...

Тады пабялеў і прамёрз у саду скошаны аер, і весяліліся ўжо вочы не ім, а сухімі паленнямі сіняватай хвоі каля сцяны пад страхою. Нагадваў гэты сіняваты колер роўнасць шуму зялёных калюшак, а зыкі таго дня змагаліся з гэтым уяўленнем...

І ад гэтага трудна было ўстанавіцца ў парадак пачуццям, загэтым і дзень той быў, як нейкая мяжа між абсалютным спакоем душы і роспаччу, як розніца між радаснай цішынёю і беспрытульным холадам...

Ішоў сабе дзень паволі, у бязмернай далячыні ад таго, як ён уяўляецца ўсяму, што можа ўяўляць. От ішоў сабе, як хадзіў каля платоў Буланы. Было ў ім тады роўнае адчуванне жованага кагадзе сена, ветру, што коўзаўся па яго рэбрах...

Панюхаў Буланы сырыя дубцы, якімі ўвіты быў плот, пацерабіў трохі губамі іх сухое лісце, уцягнуў быў у рот некалькі нават гэтых лістоў, паклычыў трохі дзяснамі ды выкінуў назад. Пасля стаў пад грушай, ды так і стаяў, шавелячы адным вухам і апусціўшы ўніз галаву. Не было яму холадна і было нек усё абы-якім. Не веяла, значыцца, палявою воляй, а мінуўшчыны для адчуванняў не было, была моцная мяжа ў іх між тым, што ёсць, і тым, што было. На адзін бок мяжы ўсё было запоўнена тым, што ёсць, па другі бок, там, дзе павінна было быць тое, што было,— было пуста. Гэтая пустая заўсёды палавіна часам прапускала праз сябе для раптоўнага ўяўлення нешта вельмі тон-

кае і надзвычайна вострае, што заўсёды рабіла раптоўны ўздым таго, што застаўляла Буланага падпімаць угору, наколькі хопіць старых сіл, галаву, падкінуць задам ды страсянуць шыяю. Апошні раз гэта было ўчора вечарам, як Раман Драгун палажыў у жолаб сена. У цемені раптам запахла сенам, і ў першы момант улавіў быў Буланы ў гэтым паху нешта ад роснае травы ў летні вечар. Тады нек самі раздзьмуліся ноздры, страсянулася шыя, а ў вачах, па цемені хлява, прамчалася некая лагчаіна з куп'ямі, алешнікам ды роснаю травою. Ды яшчэ, але ўжо ў меншай меры, ружовасць сонечнага захаду. А пасля ўжо сена пахла сенам, і Буланы спакойна жаваў, так як цяпер спакойна стаяў у садзе...

Стаяў усё ды стаяў.

Не быў гэта сум жывое істоты, а роўны спакой: цягнецца паволі час, вецер дзьме, і калі я стаю, то, значыцца, я стаю. Гэта быў такі выгляд у Буланага, як бы гэта ён злёгку разважаў: «Усё такое, якім яно ёсць».

І ў той самы час, тут жа вельмі блізка, за дзеравянаю сцяною, у хаце, чалавек разгладзіў вусы, пацягнуўся ўсёю сваёю постаццю і з некай фаталістычнай упэўненасцю сказаў ні то сам сабе, ні то каму іншаму:

— Мусіць, годзе ўжо з гэтым канём важдацца... Не будзь я Раман Драгун, калі я на ім што страчу.

На лаве каля сцяны сядзела дачка яго — худая і вастраносая жанчына. У яе заўсёды быў клапатлівы настрой. Яна памаўчала трохі, а пасля роўным голасам сказала:

— Гэтага каня трэба папхнуць к чорту.

І тады ў хаце гаворка аб гэтым была ўжо скончана. Раман Драгун ужо ўявіў, што рабіць і куды ісці. Ён ужо весела закурыў і паглядзеў з хвіліну праз акно, здалёк, як сплываў патроху белы дзень...

Кароткі быў ён, гэты дзень. Пакуль у хаце пагаварылі і падумалі, пачаў ён канчацца. І калі ён канаў, агарнуўшыся сіняватым змрокам, Буланы піў каля калодзежа ваду так, як і заўсёды. Усё ішло сабе так, як і дагэтуль. І ўсё было так, як і заўсёды,— і сумна, і радасна.

V

Карась быў худы і шчуплы стары.

Кожную раніцу падоўгу любіў ён мыцца. Доўга цёр ён пры гэтым свае маленькія гладкія вушы і такі ж ма-

ленькі белы нос. Чухаў у круглых сівых вусіках і рэдкай бародцы, а пасля адзяваўся ў нешта чорнае і доўгае, што раней зваў сурдутам, а цяпер ніяк не зваў, бо з цягам часу яно зусім змяніла сваю форму.

Любіў ён вельмі маўчаць ды вечна цягнуць сабе пад нос некую вялую мелодыю, як бы гэта ён хацеў гэтым выявіць роўны, без бур і цішы ход сваіго жыцця. І ўсё, што рабіў, ён рабіў упэўнена, не думаючы аб другіх і не гледзячы на тых, хто глядзеў на яго. Як бы гэта не адчуваў ён нікога на свеце, апрача сябе ды таго, што рабіў.

Год пяць таму папаўся на яго жыццёвай дарозе адзін чалавек, які толькі некалькі першых дзён як бы прабаваў увайсці ў гэтае вяла бясконцнае жыццё, а пасля як бы стаў пры гэтым жыцці, плывучы сам сабою, і толькі на кароткія моманты спатыкаўся цесна і востра з ім. Гэта быў Мікалай Бяляк. У жыцці гэтага чалавека самым важным, самым найвышэйшым здарэннем было тое, што служыў ён некалі ў салдатах, сам браў, а пасля здаваў некую карпацкую крэпасць. Гэтае важнае здарэнне ў яго жыцці навучыла выяўляць яго чалавечую моц, смелым стараннем свой вялы ад прыроды голас зрабіць зычным і заўсёды дзе трэба, дзе не трэба хваліцца кожнаму, што ніхто так не знаецца каля коней, як ён. Быў ён сыты, але косці меў шырокія, і загэтым твар яго здаваўся худым, ступаў ён цвёрда, моцна стукаў нагамі і маленькую галаву на сухой шыі трымаў трохі на левы бок. Нешта было агульнае ў ім і ў Карасю. Яно не было ў тым, што абодва яны невысокага росту, нават гэта хутчэй магло адрозніць іх аднаго ад другога — белы твар Карася насіў у сабе ўсе адзнакі старасці, а гэты быў яшчэ малады і моцны, твар меў гладкі і цвёрды, нейкага шэрага колеру. Была гэтая агульнасць і не ў тым, што Карась трохі гарбаты, а ў гэтага круглыя плечы трохі прыгнуты. Гэтая агульнасць была неяк у глыбіні іх істотаў, неяк часам вочы аднолькова свяцілі, як бы хацелі выявіць дзве падобныя плыні жыцця. Што плывуць двое людзей ці ў чым-небудзь варушацца, і тут для кожнага больш добрага, нават многа яго, чым кепскага: яно ёсць, то што тут больш гаварыць — і добра...

Можа гэтая агульнасць з'явілася ў працэсе жыцця. Можа яе дало тое, што рабілі яны ў жыцці. Хоць рабілі яны адно і тое неаднолькава. Работа была адна, і можа гэта самае важнае.

Карась рабіў так: калі дасць ён нажом каню ў грудзі, то, значыцца, конь скора кончыцца, і гэта ніяк неяк не

ўспрымалася: вецер шуміць сабе, за ўзгоркам дарога маўчыць, а там нехта праехаў, вечарам сонца заходзіць, а я каня кончыў — ну, то што тут такога?!

От так гэта тады Раман Драгун пянчук той калоў, а пасля аб Буланым думаў. Дык у гэтага ўсё жыццё было такім. Не было нічога ні ніжэйшага, ні вышэйшага, нават як бы патрэбнага і непатрэбнага. Усё было роўным, усё было на сваім месцы. Б'ю коні — бо гэта мне патрэбна, каб жыць... І слёзы не з'яўляліся ні радасцю, ні тугою — гэта тое, што з вачэй льецца...

Можа і з'яўлялася што ў яго, што абуджвае пачуццё аб выяўленні ў слёзах радасці ці смутку, але дні ішлі, плылі сабе, і ўсё плыло, рабілася, варушылася. Пускаўся ў дзела амаль кожны дзень нож, прывыклася бачыць цёплую кроў, таксама, як прывыклася бачыць, што вакол цябе ходзяць людзі, на градах растуць гуркі, што калі тупы нож, дык ім трудна арудаваць і што наогул, калі ён тупы, то, значыцца, тупы...

Мікалай жа Бяляк востра жыў момантамі. Як памагаў ён Карасю на шырокім поплаве ці дзе ў полі ў рабоце каля коней, вельмі хацеў, каб хто гэта і чым пабольш людзей бачылі гэтую работу. І каб гаварылі аб гэтым, бо тут жа і было аб чым гаварыць — гэта ж колькі вакол тысяч людзей жыве, а толькі яны ўдвух тут робяць гэта.

І з вялікім захапленнем Мікалай Бяляк расказваў пасля, як часам ад першага ўдару не падаў конь і загэтым было каля яго тады больш работы — работы важнай, нават вялікай у сваім значэнні, такой важнай, як няважна ўся работа ўсіх тых, хто яго слухае...

Ні ён, ні Карась доўга не гаварылі з Раманам Драгуном. Вырашылі яны справу ў двух словах. Вырашэнне гэтых спраў ляжала галоўным чынам на Мікалаю Беляку, і ён зараз жа ва ўсім, у чым хацеў, упэўніў Рамана Драгуна і назаўтра пасля гаворкі забраў у яго Буланага і павёў у поле, куды Карась неўзабаве прыйшоў вузкаю, абветранаю за восень сцежкаю...

І тут, у вялікім прасторы, сярод неабдымнасці зямлі, павінна было адбыцца тое, што ёсць самае важнае для разумення ці адчування істоты: што жыццё — бязмернае і неабдымнае, і перад адчуваннем яго ніпто абшары свету, і сэнс яго — у радасці; адчуваючы смутак, істота адчувае і не забывае, што існуе радасць і што ў ёй і ў вечным імкненні да яе — апраўданне жыцця.

VI

Пяць дзён пад вятрамі ляжала зямля, а пасля гэтыя ж вятры пагналі з захаду мяккія хмары, а ад хмар цямней стала на зямлі, і тады прапалі вятры. І як бы хмары прыняслі цяпло — растала трохі падмёрзлая зямля, і зяляней, і весялей стаў выглядаць мох у задумёных кустах.

А хмары ўсё ішлі ды ішлі, усё паўзлі па нізкаму небу і неўзабаве пачалі прападаць за даляглядам. І ўжо відаць стала шэрую яснасць неба; зноў пачалі ўпарта зваць у свае далі дарогі, зноў пачала далечыня зямных абшараў здавацца прывабнай, і зноў нараджаліся жаданні ўсё ісці ды ісці.

Гэта так было на зямлі для людзей.

А тым часам Буланы бег паволі, наколькі дазвалялі старыя ногі ды нейкая, ніколі раней невядомая, трывога. Была яна недзе ў глыбіні істоты, нейк хадзіла па ўсіх жылах і паменшвала моц ног, але разам з тым і застаўляла бегчы. З'явілася яна раптам, зразу пасля таго, як Мікалай Бяляк хваціў яго за морду, а ў руках Карася бліснуў нож. Тады раптам рвануўся Буланы, і некая сіла, зусім незнаёмая ўжо на старасці год, панясла яго па вузкай дарозе... Толькі ногі паднімаліся ды капыты чапляліся за высокія межы асенніх палеткаў... Пасля пайшлі за полем ціхія кусты, а за кустамі бліснула срэбрам вады вузкая рэчка. Буланы пабег цераз яе. Трохі нават падскочыў, перакінуў пярэднія ногі на той бераг, а заднімі боўтнуў у самае дно. І тады нешта цьмянае шавяльнулася недзе ў адчуваннях: «Гэта ж, мусіць, дагналі ды зрабілі нешта». І тады ўжо залапатаў-забоўтаў нагамі ў вадзе, з усіх сіл рвануўся наперад і зноў пайшоў ва ўвесь дух па пустых паплавах. Пасля выбег у некую лагчыну, а там направа і налева кусты. Пад кустамі мох зялёны, пад нагамі балотная трохі трава.

Ціха было, спакойна, і ад гэтага паспакайнеў Буланы. Стаяў ён доўга на адным месцы, адчуваў, як хадзілі ў ім ад удушша пад шкурай рэбры, ды ўсё, задзёршы галаву, цягнуў у сябе паветра.

Стаяў усё ды дыхаў, узнімаў высока бакі...

І ўсё спакайней ды спакайней. На хвіліну нават уявілася, што зараз вось прыйдзе Раман Драгун, забярэ яго ды павядзе дадому, а там падкіне сена.

І тады ўжо пачаў хадзіць Буланы паволі ды грызці вільготную і халодную ад восені траву...

Гул нейкі, як бы крык, ішоў па лагчыне. Брахаў недзе за кустамі сабака, а пасля і ён выбег на лагчыну ды, задзёршы галаву, брахаў усё, стоячы на адным месцы.

Грызучы траву, пайшоў Буланы ў кусты. А на той бок рэчкі хадзілі ўжо Карась з Беляком. Хадзілі ды шукалі месца, дзе б пералезці цераз рэчку, ды ўсё гаварылі аб тым, як гэта мог так спрытна ўцячы Буланы — стары і дыхавічны.

Бяляк скроб усё ў валасах на шыі пад барадою ды злаваў трохі на тое, што не ўдалося вось зразу кончыць маленькую і прывычную справу — забіць Буланага.

«Прыйдзецца шукаць, а пакуль знойдзеш, а там і вечар надыдзе,— думаў ён сярдзіта,— дык, ліха на яго, спазніцца можна на жалобную вячэру — памінкі пасля Яна Барыкі».

— Тфу, няхай ты згары, гэткая работа,— вылаяўся Бяляк ды яшчэ раз плюнуў, а пасля ўпікнуў Карася:

— Калі бо ты колеш чорт ведае як, ці гэта гэтак калоць? Гэта ж табе не курыца, а конь. Хоць стары, але ўсё ж сілу мае.

— А ты дык вельмі разумны, як пагляджу я на цябе,— абазваўся Карась,— на каго любім усё ўскладаць, а сам дык як трымаў — хваціў за морду ліха ведае як. Калі не ўмееш трымаць, дык трэба было не брацца. Гэта табе не жарты — каня з-пад нажа выпусціць. Цяпер шукай ветру ў полі.

І ўсё ўпікалі адзін аднаму, шукаючы Буланага, каб забіць яго.

Хадзіў Буланы ціха сабе па лагчыне, грыз траву, адчуваў вясёлую млявасць ад прайшоўшага непакою, слухаў брэх сабакі ды не адчуваў, што шукаюць яго. Хадзілі двое людзей па беразе рэчкі, і быў у іх непарадак у настроях, бо парушана было гатовае, раней ужо ў думках складзенае.

І ніхто з гэтых трох істот не адчуваў усяе глыбіні моманту, што была тут блізка смерць. Будзе, як і раней, пахнуць у лагчынах травою, будуць у сонечныя дні вятры гнаць пыл на дарогах, будуць хмары паліваць зямлю дажджом, а пасля глядзець на макрату ды смяяцца сонцу. Будзе ўзнімацца ў свеце ў істотах радасць, будзе ападаць да смутку, зноў пасля ўзнімацца... А ў той час Раман Драгун скажа суседу:

— Быў у мяне конь Буланы, от цягавіты быў, пакуль не з'ездзіўся.

Грыз сабе Буланы траву...

«Спазніўся на вячэру,— думаў Бяляк,— чорт яго ведае, як шкода, ах каб ты згарэла, каб ты... гэткая работа».

«Хутчэй бы знайсці ды кончыць,— думаў Карась,— а тады вечарам запрагу каня, ды ехаць трэба ў горад».

* * *

Няпэўная пара — восень. Зноў узнімацца пачаў вецер, зноў пагнаў ён хмары. Ды ўжо сагнаў іх усе за далёкія лясы, за зямныя далі.

І глянула на зямлю зусім яснае неба. Як бы гэта летняя шырыня адчулася ў ім. Як бы гэта прасторы свету разгарнулі некую вялікую думку.

Беглі па зямлі зыкі, чуўся з дарогі звон тэлеграфных дратоў, стукалі недзе калёсы ды гаварылі людзі. Можа гэта Карась з Беляком выказвалі сваё нездавальненне, а можа так гаварылі аб сваім іншым...

І ўсё дзьмуў ды дзьмуў вецер, і ўсё ясней і ясней рабілася на зямлі ад яснага неба, бо зусім зышлі хмары.

Яны ўдвух падышлі да дарогі. Раптам выйшлі да яе праз кусты. А там відаць ужо была вёска, а за ёю бегла далёка ржышча.

— Хто яго ведае,— сказаў раптам Бяляк,— от неяк не разабраць, як паглядзіш — ці гэта восень, ці вясна.

— Дай закурыць,— адказаў Карась.

Пры дарозе на каменнях яны селі і пачалі курыць. Курылі сабе паціху, курылі, а пасля ўсталі ды зноў пайшлі шукаць Буланага. І можа гэта ад таго, што спакойна на каменнях пакурылі яны, прапалі ў іх сляды злосці на Буланага за тое, што ўцёк з-пад нажа, і на саміх сябе, што няспрытна кожны рабіў тое, што трэба.

Так і шукалі Буланага...

Знайшлі яны яго за кустамі каля дарогі. Ён стаяў па некай пакарпанай раллі і выгрызаў нешта з аднаго месца — можа да смаку яму прыйшлася халодная трава, з'едзеная раней каровамі. Ён не даваўся ім — яны зноў прабудзілі ў ім некую, аб нечым і ад нечага трывогу, і ён кінуўся бегчы, а пасля як бы раздумаўся, адчуў раптам, што ногі неяк дрыжаць і слабыя і недзе ў глыбіні жывата нешта моцна сціснулася. Як бы паплыло што над ім, цераз яго галаву, і ад гэтага галава сама апусцілася ўніз, але занечым трэба было трымаць яе ўгары. Тады ён толькі вушамі пашавяліў трохі ды раптам стаў.

— Кось-кось,— пазваў яго Бяляк,— косенька Буланы...

І раптам хваціў яго за валасы, што звесіліся над левым вухам.

І тады павялі яго.

З такою ж трывогаю ва ўсёй сваёй істоце і з такою ж цяжкасцю ў жываце пайшоў ён за імі, некалькі разоў спатыкнуўся аб высокую мяжу... І ўсё ж скрозь трывогу калацілася ў ім нешта падобнае да адчування, што пасля поля гэтага і гэтых людзей будзе нешта вельмі добрае — пачынаў канчацца дзень, і загэтым інстынкт прывык да спакойнага начлегу... І па меры таго як ішлі яны, усё спакайнеў ён — адчувалася ўжо ім нешта добрае, звычайна-спакойнае.

Канчаўся дзень, як яны прыйшлі...

VII

Бяляк забыўся, што вакол адзіноцтва асенняга дня, поле ды вецер,— як бы гэта адчуў ён вакол сябе тысячы людзей, тысячы зацікаўленых вачэй, і сам ён у цэнтры ўсяго. Свет прыслаў вялікіх сваіх прадстаўнікоў, каб бачыць тое, што робіць тут Бяляк Мікалай. І ён мацней, як тады, хваціў Буланага за морду.

У Карася быў такі выгляд, як бы гэта ён стаяў адзін, ахвачаны цеменню ночы, так што ніхто яго не бачыў, ніхто аб ім не ведаў і не думаў. Ён спакойна, з каменным выразам твару, дастаў з халявы нож, папрабаваў пальцам вастрату яго і, як бы што раптам уцяміўшы, даў гэтым нажом Буланаму ў грудзі...

Буланы не то што каб гэта адчуў боль, яе неяк асабліва і не было. У першую хвіліну было нейкае як бы непаразуменне перад усім тым, што робіцца, што робяць, што ёсць... У наступную хвіліну далечыня зямлі, якая відна была, паплыла ўгору, пасля пайшла нек набок, і па ёй забегалі чорныя кроплі. Пасля ўсё стала цёмна-шэрасінім, паплылі ў ім чырвоныя лапіны, з нейкаю страшною зеленню ды яшчэ з нечым такім, што і ўсё, і нічога; тады моцна застукала нешта шумнае і тупое ў вушы, і раптам, у тры, пяць момантаў усё пачало рабіцца нічым. І ўсё стала нічым.

І стаў такі выгляд у Буланага: чаму гэта яму канечне сагнуць пярэднія ногі ў каленях, каб апусціць на

зямлю, чаму не ўпасці яму проста, як стаяў, і чаму яму канечне трэба падаць?!

Бяляк азірнуўся на кусты і плюнуў убок, бо было яму прыемна пляваць. Карась абцёр нож аб шыю Буланага і зноў папрабаваў пальцам яго вастрату.

Канчаўся дзень.

Буланы абсунуўся неяк наперад, ткнуўся мордаю ў зямлю...

За кустамі ляжала дарога. Была яна шырокая і шэрая і неяк яшчэ белая на фоне асенняй зелені, вясёлай пустаты ржышча ды задуменнасці чорнай раллі. Гэта яна, раней трохі, гэтым сваім выглядам весяліла вочы двух чалавек.

Цяпер яны, блізка тут, здзіралі з Буланага шкуру.

А па дарозе шэраю масай праехалі конна сотні шэрых людзей... Адзін, што меў у той час уладу над чужымі настроямі, уздумаў раптам, што існуе на свеце вясёласць неабдымная, нястрыманая, радасць нявымераная. Ён падняў угору руку, патрос ёю там, пасля раптам ускінуў яе яшчэ вышэй, як бы гэта піхнуў ёй угору нейкі цвёрды, як дыямент, жмут, з якога павінна рассыпацца па свеце тая вясёласць.

І раптам ажыло ўсё, што здавалася нежывым, што было нежывым: загаварыла ўсё, што маўчала дагэтуль; заслухалася ўсё, што не слухала дагэтуль. Пабег нястрыманымі хвалямі той фон, на якім павінна была развярнуцца тая вясёласць. І на ім загаварылі флейты. Зверху яны беглі ўніз у зыках сваіх і, не дабегшы туды, а ўжо будучы там, каціліся ўвыш, і ўсё насілася і крывымі, і простымі лініямі ўшыр. І мог з'явіцца смутак, што гэта калі-небудзь скончыцца...

Выйшаўшы на дарогу, Мікалай Бяляк раптам адчуў, як яму, як перад смерцю, жыць захацелася, усё тое, што ў тую хвіліну чуў, адчуў і ўявіў схваціць, каб паказаць усяму свету або самому растаць у ім. Не было ўжо больш ні таго, што трымала дагэтуль думкі ў няволі, ні таго, што вось кагадзе зрабіў важную справу з канём. Як бы расцвіла гэта зямля ўсім сваім хараством і радасцю над усім тым, што было кагадзе смуткам...

Так і насілася ўсё гэта над абодраным і цёплым яшчэ, крывавым Буланым.

Карась улажыў у халяву нож і сказаў:

— Але ж коні ў іх якія сытыя. О, гэта дык коні!..

Мікалай Бяляк нічога не адказаў яму і пайшоў у свой бок, куды яму трэба было.

VIII

...На ве́сну, на тым месцы, дзе ўпаў Буланы, вырасла густая трава. Яшчэ восенню мяса яго, у першую ж ноч, з'елі ваўкі, косці расцяглі сабакі, і цяпер ляжаў толькі адзін чэрап, глыбока схаваны ў кусце сіняй травы. У гэтым чэрапе мурашкі заснавалі свой горад і жылі сабе там. У кусце травы расцвіў высокі чартапалох, над якім гулі пчолы. На самых яго карэннях, у траве, птушкі некія звілі сабе гняздо, але сабакі, якія прабягалі дарогай, мелі патрэбу, а можа толькі проста жаданне (хто іх ведае) прыпыняцца каля гэтага куста травы і перашкодзілі птушкам вывесці птушанят. Загэтым птушкі хутка пераляцелі жыць на той бок канавы, у куп'я.

Каровы не хацелі есці гэтай травы, і яна сінела высокім кустам сярод папарнага поля... Янка Самахвал, ідучы раз з касою цераз гэтае поле, стаў, падумаў і сказаў:

— От цяпер яны яе не ядуць, дык я вось адно вазьму ды скашу яе. То яна як высахне, дык тады зімою ці ўвосень з'ядуць за мілую душу.

ПАРФІР КІЯЦКІ

(Малюнак людскіх адчуванняў)

I

Ішло яно доўга і часамі нават раней ужо з'яўлялася, але, памучыўшы трохі, адыходзіла. А гэта прыйшло зусім і моцна заявіла аб сабе: я ёсць! І тады здаровы і моцны мужчына — гарадскі поп Парфір Кіяцкі — адчуў: гэта ж смутак. І самае важнае было ў адчуванні, што гэта не на жарты, што прыйшло яно з вялікаю і страшнаю меркаю. Паставіць яно чалавека перад сабою і скажа сурова: «Пачакай жа ты, брат ты мой, вот я табе адно перамераю, што ты такое ёсць. Тады я табе дам, вызначу табе тое месца, да якога ты падыдзеш па гэтай мерцы».

Сперш хадзіў Парфір Кіяцкі неяк як бы што згубіўшы, адчуваў сябе так, як бы сапраўды яго мералі, пасля пачаў адчуваць, што ў гэтым як бы ўжо нейкая нармальнасць. Тады начамі не спаў, падоўгу хадзіў з кутка ў куток і бесперастанку курыў...

— Што з табою робіцца? — папытала раз жонка.

Ён паглядзеў на гэтую сытую, прывабную жанчыну, будзіўшую ў ім заўсёды дагэтуль вострыя жаданні, здавальненне якіх заганяла некуды далёка ўсе іншыя смуткі і радасці, сказаў:

— Смутак мяне заядае.

— Чаго? Ну, чаго ён у цябе?

— Я не ведаю. Як бы месца мне няма на зямлі, як бы тое, што ва мне і пры мне — не тое, што трэба, нават мне самому.

— Дзівак ты,— сказала спакойна жанчына,— ну, чаго табе трэба? Чаго табе не хапае? Вунь аднаго павідла наварыла я повен склеп. Еш ды жыві.

Ён насмешліва глянуў на яе і хацеў сказаць ёй штонебудзь вострае і зневажаючае, але толькі злосна плюнуў сабе пад ногі і пайшоў у другі пакой.

Была туманная раніца. Расплывалася імгла, і цякла вада. Плакаў сад мокрым галлём ад радасці блізкага сонца, і крычалі над садам вароны.

— Дзе дзецца? — сказаў моцна Парфір Кіяцкі і, выкінуўшы з губ папяросу, закурыў другую. Пасля прайшоў два разы з кутка ў куток і стаў напроці акна. І адчуваў

ён, як у галаве яго фармуецца нешта шырокае і цяжкае, якое ці то гэта прызначана давясці да канца некую важную работу з ім, ці то проста, каб мучыць яго. Як бы гэта і думкі там збіраліся і нешта іншае, што некалі было і што яны цяпер зноў цягнуць за сабою. Пачало нешта раптам ціснуць у лоб, хацелася спаць, але ведаў, што не засне. Так стаяў і думаў. Думкамі стараўся скамбінаваць усё тое, што вакол, зрабіць з яго цвёрды і малы жгут, каб лепш зразумець яго, каб лепш і беспамылкова вызначыць яму месца, калі яшчэ ўмесціцца яно ва ўсякім месцы,— бо можа ўвесь свет яго — адзінае месца і прычына. Думкі ў яго галаве нек так варушыліся і былі такімі цяжкімі, што як бы і не плылі яны, а нек валакліся, і прытым усё аб нешта спатыкаліся. Так не маглі яны доўга ясна паставіць перад чалавекам нечага таго, што самы важны, самы патрэбны пункт усяго. Гэты пункт не адчуваўся, была ўпэўненасць, што ён існуе, а што ён і дзе ён — трудна было ўведаць, і гэта мучыла.

І тады ўжо ясна адчуў Парфір Кіяцкі: «Гэта ж трэба мне нешта важнае прыпомніць». Адчуванне гэтае вызвала аднекуль з глыбіні істоты некую як бы ўпэўненасць, што гэта ж калі не прыпомніць ён, дык гэта будзе роўна таму, што каб гэта рушыўся раптам увесь парадак светабудовы.

Так усё стаяў ён, жмурачы вочы і збіраючы маршчакі на лбе ад наплыву думак.

Чутно было, як за сцяною ў кухні жонка бразгала жалезнай пасудай, і гэта таксама мучыла. Уяўлялася нек ад гэтых зыкаў, што гэта жонка як бы стаіць у некай бочцы з павідлам. Павідла ўваходзіць у яе ўсёю ненавіднаю масаю, і ад гэтага жонка такая гладкая. І ўжо з'яўляцца пачала нейкая варожасць да гэтай каханай увесь час жанчыны, некая нават агіднасць. Усё, што было дагэтуль, паказвалася нек іначай, з адваротнага боку. Раптам думацца стала аб тым, як гэтая жанчына ела, а ён глядзеў ёй у твар і з захапленнем думаў аб сваім каханні да яе. А гэта ўяўлялася ўсё так: есць яна — гэта значыцца расцягваюцца мышцы, паднімаюцца зубы, складаецца туды яда, пасля праходзіць праз горла, і пасля адваротны бок усяго гэтага працэсу...

— Я, значыцца, пачынаю траціць розум, я хворы,— сказаў павольна і моцна Парфір Кіяцкі.— Так, гэта так і ёсць... Кончана, значыцца...

Ён усё гаварыў, як бы стараючыся ў гэтым упэўніць ні то сябе, ні то гэты самы працэс траты розуму.

— З кім ты гаворыш? — запытала жонка, уваходзячы раптам у пакой.

— З табою,— раззлаваўся мужчына.

— То што ты мне гаварыў, я не чула.

— Тое гаварыў, чаго не зразумееш.

— Няўжо, па-твойму, я такая дурная? — раззлавалася жанчына.

— Я гаварыў,— закрычаў раптам ён,— каб ты пабольш у павідле плавала, дык таўсцейшаю будзеш!..

Жонка пачала выціраць слёзы і выйшла, а яго душу запоўнілі раўналежна розныя адценні чатырох пачуццяў: побач умясціліся элементы гумару, горкай злосці, смутку і абыякавасці...

— Значыцца, так,— сказаў Парфір Кіяцкі,— значыцца, так... Ага... Так, так, так...

І ён застукаў пальцамі па акне, як бы разганяючы гэтым свае думкі ці завучы каго знадворку.

І чым больш стаяў ён так і стараўся нешта прыпомніць, тым больш яскрава ўяўлялася яму, як бы нешта шырокае плыве яму насустрач; плыве пад ім, і ён не ведае, куды глядзець, каб убачыць тое, што трэба яму. І вось яно патроху прыпыніла свой рух і закружылася ўжо, збіраючы і зганяючы гэтым кружэннем на сабе сваю масу. Маса вырасла на сярэдзіне ў нейкі ўзгорак з вострым верхам; і гэтая вастрата раптам стала ўвасабленнем таго, што трэба, але яго яшчэ засталося зразумець...

— Гэта ж думкі мае так,— сказаў моцна Парфір Кіяцкі.— Так, так. Гэта думкі так рассыпаліся і збіраюцца...

Тады, ужо не стараючыся прыпамінаць, раптам прыпомніў.

Няма ў яго ніводнай думкі ў галаве, і настроі яго — як той сіне-халодны вечар, калі было гэта. Прайшло якраз у той дзень нешта тое тупое, што мучыла два дні і што яшчэ не аформілася, як востры смутак перад жыццём... Гараць агні, і крычаць нешта вуліцы вечару, а ён ідзе адзін, з лёгкасцю пасля таго сплыўшага, якое і прыйшло немаведама адкуль і ад чаго, і сплыло немаведама ад чаго і куды... На яго лінуліся вострыя каплі зыкаў: недзе блізка гралі і стукалі нечым у такт, і ад гэтага захацелася яму скінуць з сябе футра, бо нек горача стала, паплысці ў зыках і самому сярод іх арудаваць. Раптам страшна стала думаць пра дзеравяныя сцены свайго дома, бо яны нейк

уявіліся як мізэрнасць, а душа запатрабавала тады ўсяго, процілеглага ёй. Зыкі вырвалі ў адчуваннях светласць і хараство і яшчэ нейкі прастор, у якім патрэбен смех і нейкія іскры — можа гэта радасных пачуццяў ці лёгкіх настрояў. І тады ўжо не думалася, а толькі жадалася. Уявілася, што ўсё ж гэта ёсць — і зыкі чутны, і агні гараць, і лёгкасць адчуваецца і не хватае толькі распусціцца ва ўсім гэтым, але было адчуванне, што і гэта надыдзе.

Але тады ўбачыў ён перад сабой жанчыну. Ішла яна лёгка, квола стукала нагамі па цвёрдаму бруку і гулліва гойдала станам. І нек стала ясна тады яму, што гэта ж і ёсць увасабленне таго, што кагадзе адчувалася, што гэта можа і ёсць тое адзінае, што патрэбна было яму тады для нейкай гармоніі і ад чаго гусціліся жаданні.

Яна прайшла трохі перад ім і раптам згінула недзе на раздарожжы вуліц. І як бы гэта панясла яна з сабою ад яго быўшы настрой; парушыла тое, што кагадзе ўстанавілася; з'явілася раптам страшная ўпэўненасць, што гэта і ўсё, што вакол,— не яго, не ў ім, а недзе за ім, і да яго мае ён дачыненне неглыбокае, пустое. І ўся тая гармонія па-за ім. Ён непрыметны. І не ён гэта быў істотаю сваёю на ўвесь свет, а свет вырас хараством сваім, і свая велічыня толькі здалася, бо была істота адрознена ад вакольнага.

«То, значыцца, месца не вызначана мне, або адарвала нешта мяне ад майго месца»,— шавяльнулася панурая, як макрата зледзянелага снегу, думка.

І пасля зразу пачало расці ў ім нешта і вострае, і тупое, і важнае, і непатрэбнае... Заставіла яно яго ўвесь той вечар хадзіць па вуліцах і да нечага прыслухоўвацца. А як надакучыла яму хадзіць — балець сталі ногі і прапаў усякі парадак у пачуццях і думках, нават нейк як бы спыніліся пачуцці і думкі, тады пацягнула яго ў цішыню чатырох сцен. Там было цёмна, і ў гэтым кутку стварыўся свой уласны свет, асобны ад таго, які быў па-за гэтымі сценамі і ў якім не было месца чалавеку. Тады ён сеў моўчкі ў куток і праседзеў так да паўночы, бяздумна адчуваючы гэтае страшнае і неаформленае... А назаўтра раніцаю яно ўжо вызначылася як смутак у свеце аб свеце. І ён абмежаваў яго ад усяго...

Да самага паўдня смутак гэты прымушаў бачыць кволы і недасягаемы стан бачанай учора жанчыны, а пад вечар затаіўся смутак самім сабою і сам у сабе...

II

Як ужо выявіцца ў адчуваннях пералом буры душы, раптам з'яўляецца процілеглы таму, што бывае ў пачатку буры. З'яўляецца вялікая патрэба ў цішыні ды спакоі. І як прыйдзе гэтая цішыня — гэта ёсць ужо новая бура... У часе гэтай патрэбы збіраецца ў чалавеку ўсё ў звычайны парадак: паволі і паступова збіраюцца ў свае берагі разбураныя пачуцці, выбіваюцца на свой след звычайны выбітыя з яго думкі. І гэта тады, калі засталіся ззаду жыццёвыя горы.

Самае ж вялікае бывае тады, калі яшчэ бурамі рвецца душа і не пазнаць яшчэ — шырацца буры ці заціхаюць, а істота дайшла ўжо да найвышэйшага пункта імкнення — або сцішыць буру, або адысці ад яе, каб яна заціхла сама ў сабе... Тады тое, што змагаецца з варожымі сіламі, выходзіць з глыбіні істоты, па-за яе і можа выяўляцца ва многіх, дробных часам, жаданнях, незразумелых чалавеку ў звычайных настроях. З'яўляецца жаданне бачыць вакол сябе і ва ўсім парадак, як бы гармонію ўсяго, бо бура — хаос, патрэбны для аднаўлення гармоніі... Гарэла пры сцяне ў хаце маленькая лямпачка і давала хаце прытульны выгляд, але ляжала на зямлі некалькі паленняў дроў, і гэта хвораму Паўлу калола ў вочы, хоць гэта было і не самым вялікім. Самае вялікае даходзіла да свядомасці: ці гэта праходзіць хвароба, ці праходзіць жыццё? Але было гэта рэдкімі момантамі, пасля ападала яно, і думкі былі такімі слабымі, што не ў іх гэта, а так недзе ў істоце было адчуванне непарадку ў тым, што накіданы былі ў хаце дровы. Было гэта з самага вечара, а пасля, у глыбіні ночы, мусіць, было вялікае змаганне жыцця з хваробаю, і пасля гэтага, у першыя ж моманты, з'явілася жаданне, каб прыбралі гэтыя дровы.

Звычайна ва ўсе дні хваробы мала гаварыў Павал, а гэта неспакойна пачаў патрабаваць.

— Якія дровы і што яны мяшаюць? — пыталі ў яго.

— Дровы прыбярэце,— прасіў ён і прабаваў падняцца, ды слабасць мяшала.

А пасля нек і сіла стала з'яўляцца. Тады прыбралі дровы, падумаўшы, што гэта баіцца Павал холаду і думае, што дровы знадворку халодныя, вільготныя. І хоць прыбралі іх, але ў хворай свядомасці яны засталіся на цэлую ноч і як бы ціснулі грудзі. І зусім ужо ўявілася яму, што гэта ж ляжаць гэтыя дровы на грудзях і давяць, і, зна-

чыцца, трэба скінуць іх з грудзей, хоць ясна было, што параскідаюцца яны ў большым яшчэ непарадку па хаце. Але тады раптам ускінуўся вялікі бунт істоты, бура супроць буры, і няважным стаў непарадак. Вышэй усяго стала сваё «я», якое давілі і тады.

— Вакол зраблю хаос, а сам паднімуся над ім!..

З усіх сіл рваўся Павал і раптам пачаў дыхаць раўней. Сціх і ні то задрамаў глыбока, ні то бура пачала выяўляцца надворнай цішынёй.

Пачалася другая палавіна ночы і мела яна ў сабе нешта падобнае да таго, што было ў пачатку хваробы. У тыя дні нек раптам стала любым, дарагім усё, што было і вакол і раней. Хоць у жыцці і не звярталася на яго ніякай часам увагі, а гэта раптам вырасла яно сваёю прывабнасцю, веліччу сваёю і багаццем хараства і глыбіні для радасці чалавека. Гэта не праходзіла праз Паўлавы думкі, кволыя ад пачуццяў, усё перажытае за пяцьдзесят шэсць год жыцця, а нейк усплывалі наверх у разуменнях і адчуваннях вострыя моманты таго, што ахоплівала дагэтуль жыццё. І тады ўжо вырасла тая мяжа, вострае, кволае і патрэбнае чалавеку для ацэнкі шчасця, па адзін бок якой апынілася тое, што было, а па другі — тое, што ёсць.

Быў гэта нядаўна ясны дзень, і з самага ранку яму нездаровілася. Не мог ён малаціць і ўзяў сякеру ды пайшоў поплавам на бераг рэчкі высеч алешнікавых прутоў. І адтуль не хацелася яму ісці дадому. Можа гэта затым, што часта тут бываў, заўсёды сядзеў на гэтым самым беразе, апусціўшы ногі ўніз. А цяпер толькі ўбачыў, што ў гэтым жа можа быць месца і нават прычына для радасці. Раптам стала ўсё любым, і хацелася гаварыць з людзьмі... Сеў ён і цяпер на беразе, ахвачаны млявасцю ад таго, што ўжо забірала хвароба. Так сядзеў і глядзеў на ваду. А яна ўсё цякла-цякла і няслала на сабе сухія лісця, дубцы, некую каламутную пену ды ўсё гаварыла з берагамі аб ціхай вясенняй волі.

І як каля паўдня пайшоў адтуль Павал дадому, зусім цяжка ўжо было ісці. Скураныя лапці здаваліся цяжкімі, балела галава. А вечарам зусім злёг. І ўсё думаў: няўжо гэта старасць так рана прыйшла?

У наступныя дні было ў думках тое, як сядзеў на беразе ясным днём, і думалася, што няма ж гэта на свеце нічага лепшага за вясеннія берагі, ясныя дні, гаворкі з людзьмі, і жаданай была, непрыметная раней, ціхая радасць вясенняй зямлі.

І ў гэтую ноч таксама вызначылася яснае гэтае пачуццё...

І ў чалавека, і на зямлі было тое нявыказанае, мала кім прымячáнае, растаптанае нагамі, пакінутае без увагі,— што важнае, заўсёды патрэбнае і вялікае. І імкненне, і тонкае адчуванне радасці, нявыказана яснай пасля цямноты смутку, і ўсё, што ва ўсім, было тут...

Яшчэ сядзела ноч на вільготнай зямлі. Сагнуўшыся ад лёгкага холаду, яна задрамала ў перадранняй цішы. Яна сабе сядзела і не спяшала ўставаць, бо была такая пара, калі ёй прызначана даўжэй быць на зямлі. І гулка беглі тады ўсякія зыкі: абзываліся часам дарогі, людскія прытулкі; а пасля гінулі зыкі, і ноч рабілася падобнай як бы да нейкай вялікай думкі. Было ў ёй многа вялікасці, якая не так прымячаецца днём... Дзень будзе прыглушаць усё клопатам, будзе ўзнімаць у істотах адчуванні светласці або ўяўленні ці думкі аб ёй, бо тады павялічацца людскія імкненні; усякае ж імкненне мае перад сабой адзін пункт — ясноту.

Была восень.

Востра пахла зямля, і дыхала поле неабдымным прасторам. І ўсё, самае нават малое, праходзячы праз людскія пачуцці, поўна было вялікага сэнсу.

І як бы думалі гэта голыя дрэвы вялікія думы. Ціха лёталі над імі сухія лісты; яны ўпрыгожвалі сабою зямлю і давалі гэтым асалоду таму, хто адчуваў гэтую прыгожасць, на свеце ж усё так: смерць аднаго — здавальненне другому. І гэта тут вялікі закон выяўляе імкненне ўсяго да хараства, вялікую здольнасць усяго хаваць агіднасць і мізэрнасць; выяўляе можа цяжкую неабходнасць хаваць ад вачэй смерць у кветках і музыцы...

Дык ноч сядзела і маўчала, і пад ёю маўчала зямля — як бы хацела гэта яна цішынёю вымераць тое, што існуе вакол і на ёй...

III

От так, як гэта часам бяздождныя хмары пачнуць аблягаць зямлю, так яшчэ з учарашняга дня пачалі аблягаць Мітрафана думкі. Мінулую ноч правёў ён у горадзе і выйшаў адтуль рана, каб хутчэй прайсці гэтыя дванаццаць вёрст...

Выходзіў ён ужо з апошніх вуліц дзеравяных кварта-

лаў, адчуваў істотаю некія вялікія гімны ўсяго ўсяму і раптам пачуў музыку.

Мітрафан азірнуўся і ўбачыў: ідуць людзі, і на тварах іх тое самае, што заўсёды. Нават і гавораць яны аб нечым, аб сваіх звычайных, мусіць, справах, бо таксама, як заўсёды, махаюць рукамі, іншыя паплёўваюць у бакі, чухаюцца, а то ўсміхаюцца... Пасля ідуць музыканты, і яны так прывыклі да ўсяго гэтага, што нават не адчуваюць зыкаў, якія самі твораць. Пасля пара коней у чорных папонах цягнуць нейкую чорную прыстройку на чатырох калёсах, там белая труна, а над ёю высока сядзіць чалавек з буйным тварам, касматы, цесна падпяразаны па нейкай доўгай старавата<ins></ins>й адзежы. Ён, з абыякавасцю да ўсяго гэтага, стрымлівае лейцамі коні і думае нешта неглыбокае, можа — колькі гэта ён на гэтай справе заробіць; і, ад прывычкі, зусім няма ў яго думкі або адчування, што вось усе вакол яго ідуць, а ён едзе ды вязе ляжачага і нежывога, ды яшчэ сядзіць вышэй усіх...

Мітрафан паволі пайшоў з усімі.

Магілкі былі за горадам. Ціха стаялі там голыя бярозы, а дзірван зямлі быў усыпаны жаўцізной іх дробных лістоў. Было тут усё спакойна нек, быў гэты спакой у самай зямлі ды ў сухім лам'і, што валялася пад дрэвамі. І гэтае адчуванне спакою тут было нейкае як бы выпадковае, бо і магілкі будзяць у чалавеку буры і бунты душы, і нават часам мацней, як усё іншае, што існуе апрача іх.

Там адчынілі труну, і Мітрафан убачыў белы твар, малы і востралобы, над ім рэдкія светлыя валасы, зачэсаныя набок. Выраз гэтага твару быў зусім асабісты, было ў ім нешта далёкае ад усяго таго, што рабілася тут вакол яго, і тады Мітрафану ўявілася: колькі б ні гралі тут жывыя, колькі б ні стараліся яны ў музыцы выявіць, адбіць усё гэтае — нічога не будзе... Тое, што гралі музыканты, высока і шырока ўздымалася над зямлёй. Аўтар, які яго тварыў, стараўся выявіць у ім сум смерці, а яно, можа нават абуджаючы ў кім гэты сум, гаварыла ўсё ж аб жыцці, адзначала, што чым глыбей слёзы, тым глыбейшае стаіць за імі шуканне радасці, што смутак можа гэты затым і ляжыць на дарозе жыцця, каб сваёю цеменню навучыць і сляпога бачыць і цаніць вялікія ясноты радасці...

«Нешта іншае трэба тут, каб адбіць тое, што вось зрабілася з гэтым чалавекам»,— несвядома шавяльнулася ў пачуццях у Мітрафана, і ўжо пакінуў глядзець ён на людскія твары, на нежывога ў труне, а пачаў толькі слухаць.

«Музыка гэта тут для жывых, для саміх сябе»,— было далейшае адчуванне, і ўжо была як бы нейкая злосць ад вось якой думкі:

«А ці стараліся даць музыку людзі гэтаму чалавеку пры жыцці яго? Можа ён на душы сваёй насіў нешта такое, што трэба было па-брацку расказаць усім, а ён маўчаў, хоць і ведаў, што ўсякі той, хто насмяяўся б над ім, сам у сабе гэтае самае носіць. Так можа і памёр ён «казённым» для ўсіх, не сказаўшы нікому таго, што патрэбна было сказаць».

І тут ужо прыпомнілася Мітрафану, што там дома ў хаце ляжыць хворы дзядзька. Як жыў ён здаровым, гэты дзядзька, дык от жыў сабе — рабіў усё ў гаспадарцы, выпіваў часам для вясёласці, ніколі не быў жанатым, бо не было дзе жонкі дзець, многа басякаваў у маладыя гады, пад старасць паспакайнеў, больш сядзеў дома ўжо ды нешта як бы думаў, а можа гэта і нічога не думаў, а так маўчаў, несвядома прывыкшы да таго, што гаварылі з ім за ўсё жыццё толькі аб драбінах, аб дажджах, аб сякеры, якую нехта ўкраў, а ён не ўпільнаваў, аб сарочцы, якую ён раз быў скінуў з сябе і палажыў на лаву, і ад гэтага не вельмі чыстаю стала лава...

«Што гэта цяпер адчувае дзядзька»,— першы раз у жыцці з'явілася ўпартая думка ў Мітрафана, і ўжо тады ва ўсёй істоце перамяшалася, а ў вушах стаяла музыка. Яна як бы хацела нешта сказаць і не магла, не магла выявіць таго, што трэба было ў гэтую хвіліну, а выяўляла нешта іншае. От была яна сама сабою, і мусіць гэта, хто слухаў яе, усякі па-свойму яе адчуваў...

Пасля, як ішоў ужо Мітрафан палявою дарогаю, быў у яго нейкі надзвычайны настрой, што мала калі з ім было. Тое, бачанае за горадам, пакінула пасля сябе востры след, і тут па гэтаму следу пайшло ўсё тое, што было ўжо вакол яго па дарозе. Ясным рабіўся дзень — пачало выглядаць сонца, і тады прыпомнілася, што гэта ж яшчэ зусім рана. Ціха ляжала поле, відзён быў ззаду горад, а тут блізка, пад нагамі, ляжала вільготная зямля. Ізноў прыпомніўся хворы дзядзька. Ізноў паўстала пытанне: «Што гэта ён цяпер, аб чым думае? Можа гэта трэба пагаварыць з ім, пагаварыць іначай, не так як усё жыццё гаварылася?» І ўжо ідучы думаў толькі аб дзядзьку, з цвёрдай упэўненасцю, што трэба, прыйшоўшы дадому, пагаварыць з ім.

Дарога была няроўная — то паднімалася на ўзгорак, то збягала ў лог; а з узгоркаў відаць было далёка зямлю,

і нешта звала туды ісці. Уяўлялася, што там вось горад з людзьмі, пройдзеш ты яго, пагаворыш з людзьмі і далей пойдзеш. А там вёскі з людзьмі. Адтуль далей, ізноў горад, людзі і ўсё зямля, зямля...

І слаўна было ісці...

Дома Мітрафан тупаў цэлы дзень па хаце і жадаў сказаць што-небудзь хвораму дзядзьку, а той маўчаў, як бы спаў, лежачы на непрыбранай пасцелі каля печы. Нястрыжаная пшаніца барады яго задралася ўгору, і дробны твар увесь быў ў зморшчках. Меў ён на сабе адбітак прыдаўленага непакою ды яшчэ быў колерам падобны да тае старое салдацкае шэра-жоўтае вопраткі, якою быў накрыты.

— Дзядзька,— сказаў пацiху Мітрафан,— я паеду па доктара.

І гэтыя словы яго празычэлі і заціхлі, бо не жывуць зыкі доўга для вуха.

Але пасля, як Мітрафан выйшаў з хаты і прайшло некалькі хвілін, пачалі гэтыя словы зноў зычэць у вушах Паўла і ўжо вызываць у мазгах аб сабе разуменне: гэта было некім сказана. І пасля пачаў высвятляцца сэнс гэтага сказанага. Высвятляцца паволі, няроўна і нейкімі ўдарамі. Адзін за адным развязваліся вузлы, што хавалі ў сабе тое яснае, чыстае, што ў свядомасці, якая плыве па роўных і чыстых хвалях думак...

І раптам нешта як бы разарвалася ў істоце. Адышлі далёка берагі, што ціснулі некай чарай адчуванні.

Выбухнуў агульны ўздым, і Павал запытаў:

— Якое сягоння надвор'е?

Ніхто не адказаў яму, бо ўсе спалі, хто быў у хаце. Толькі Мітрафанава жонка, пачуўшы скрозь дрымоту Паўлавы словы, няясна падумала:

«Гэта ж ён з гарачкі, мусіць. Трудна яму, хутка памрэ...»

Ад таго, што ніхто не адказаў Паўлу, пачаў думаць ён нейк аб усім. Плылі думкі бурна, навострывалі яны пачуцці. І ўсё ляжаў ён ціха ды глядзеў у адно месца.

«Гэта ж я ачуньваю,— была ўжо ясная думка.

IV

Макей Пілат у той дзень устаў позна — ужо пачало развідняцца. Цэлую ноч не спаў ён ад нервовасці — усё думаў аб тым, што ён сведка на судзе Андрэя з Змітром.

Быў суд на тым тыдні, ды Змітрок не здаволіўся пастановаю суда і падаў вышэй, і цяпер зноў давядзецца гаварыць перад судом, як ён з сынам-хлапчуком Міхалкам ехаў з поля, от так каля паўдня. І як на дарожцы, проці Карасёвага поля, раптам убачыў ён разам з Міхалкам, што Змітрок б'е Андрэя. І як ён тады хацеў ад'ехаць далей, каб далей быць ад гэтае справы, але Андрэй пачаў зваць яго на помач ці то можа ў сведкі — хто яго ведае, што тады думаў Андрэй... А тады якраз хадзіла па познім аўсе, што быў пасеян Мікалаем Аднавокім на настаўніцкай зямлі «напалавіну», Юстынава кабыла, ды яшчэ была тады добрая пагода, і гусі разам з варонамі цягаліся па свежым жытнім іржышчы...

І тады суддзя будзе ўсё перабіваць ды ўсё патрабаваць, каб ён яму гаварыў аб тым, як, за што і чым Змітрок біў Андрэя і што ён можа наогул сказаць аб гэтай справе, а не гаварыць аб сонцы, іржышчы, гусях ды варонах ды настаўніцкім аўсе з Юстынаваю кабылаю.

А тут, як жа ты будзеш гаварыць аб тым без гэтага? Гэта ж яно нек і тое, і гэтае непадзельнае. От, бачыў усё гэта агулам, а тут выдзяляць даводзіцца. А што суду патрэбна і што непатрэбна? Хто яго ведае, што там ім трэба запісаць у гэтыя паперы, якіх на сталах цэлыя кучы...

То гэта тады было ў мястэчку, хоць блізка, а цяпер у горад давядзецца ехаць за сорак вёрст.

— От, ніяк не пазбыцца гэтай цяганіны,— сказаў Макей сам сабе моцна ўжо пад самы дзень, выпростваючы рукі з-пад кажушка, якім акрываўся.

І мацнеў усё тады ў яго не то што каб страх, а так, нейкі непакой.

Перад самым досвіткам усё гэта пачало ў галаве блытацца, скрозь дрымоту ўяўляліся прысады, па якіх ехаць у горад, вазы з нейкімі запыленымі паперамі, пакрыўджаны Змітром Андрэй і сярдзіты Змітрок. А тут якраз раптам за сцяною, мусіць, у Кастусёвым агародзе на сухой яблыні ці можа ў хлявушку, спяваюць пеўні, і іх галасы ўваходзілі ў вушы і мазгі, як нешта цяжкае і вострае...

Такая дрымота была, як гэтыя галасы, а пасля кароткі сон. А як разбудзіўся, ужо развіднялася: відны былі сцены і праз акно па-асенняму голая груша-дзічка, клён ды будынак Рамана-шаўца. У сенцах нешта стукнула — мусіць, гэта кот з гары скочыў.

Усё было звычайнае, прывычнае з малых дзён, і нейк тады спакайней яму зрабілася. Ён устаў, пацёр пальцамі

кароткую шчаціну барады і пазяхнуў, моцна і доўга. І тады ўжо яму стала ясна, што гэта цяпер вось, зараз жа трэба ісці ў гумно, даць каню трохі сена, а пасля перагрэсці ў запас аўсянае саломы з сенам і ачысціць ток, каб днём звеяць намалочанае за апошнія дні жыта.

І тады раптам несвядома ўявілася, што гэта ж будзеш ісці ў гумно вільготнаю ад асенняга досвітку, маленькаю і густою травою па прыгуменні, закіданым сухімі лістамі з дрэваў ды трохі зацярушаным саломай. А каля гумна цераз плот відно будзе туманнае поле — зялёная жытняя рунь, а бліжэй — агароды з высечанаю капустаю. Будзе ў гумне пахнуць саломаю, сухою мятліцаю, што ў жытніх снапах, і яшчэ нешта будзе там — ці то гэта ў зыках якіх-небудзь, ці ў выглядзе ўсяго, ці ў гэтым паху. Яно несвядома роднае, яно ахапляла ўсё жыццё, праходзіла праз яго; і ўсе радасці жыцця, і ўсякі смутак яго былі з ім, ці то гэта яно з імі. Яно вялікае, значнае, што заўсёды адчуваецца ўсякім і ніколі нікім не выказваецца ў словах, і заўсёды звязана з чалавечымі настроямі...

І тут неяк раптам адышоў некуды далёка суд Андрэя з Змітром. Ні то прапаў, ні то прытаіўся непакой, што быў усю ноч, і захацелася гаварыць з кім-небудзь аб усім, аб чым ён сам захоча.

Ужо зусім зыходзіла ноч, як Макей шукаў па кутках хаты шапку. Спаў пад акном на лаве Міхалка — худы і шчуплы чатырнаццацігадовы хлапчына. Дачка Ганна даўно ўжо ўстала і хадзіла нечага перад вокнамі на двары.

І ўжо тады, як усё гэта, прайшоўшы праз пачуцці, увайшло ў думкі, заставіла яно Макея ціха выйсці з хаты, каб не пабудзіць Міхалку.

«От, няхай пасніць, калі не прачнуўся,— думаў Макей, зачыняючы паволі дзверы,— колькі яго ёсць, гэтага хлапчаняці, і так, небарак, з малых дзён на работу пайшоў».

Было ні то шкода дзяцей, ні то нейкую віну сваю перад імі адчуў, ні то гэта любасць раптам бацькаўская да іх з'явілася.

Праходзячы па двары ў гумно, ён бачыў, як Ганна цягнула цяжкі мяшок з капустаю, месячы босымі нагамі халодную гразь.

— Дай я табе паднясу,— сказаў Макей.

Ганна нічога не адказала, бо было ёй цяжка гаварыць, валакучы мяшок. А ён падумаў, што гэта яна з ім, так, як і заўсёды, мала стараецца гаварыць не за тое, што ніколі не меў ён да яе і Міхалкі патрэбнае вельмі ж у жыцці

шчырасці, а, як яму здавалася, проста затым, што няласкавая яна, нядобрая дзяўчына.

Ён пайшоў моўчкі на прыгумень, не губляючы свайго настрою, ды яшчэ з думкай, што можа гэта ён і дарэмна зусім упікаў Ганне ўвесь час за тое, што яна запісалася ў камсамол, «нягледзячы на тое, што дзяўчына яна, а не хлапец».

Але каля гумна ўжо настроі яго нек трохі пачалі змяньвацца. Раптам праходзіла ўжо непрывычнае замілаванне да дзяцей і заставалася толькі тое, што затульвала сабою непакой ад адчування неабходнасці хутка зноў ехаць за сведку ў горад на суд Андрэя з Змітром. Але і непакой варушыўся недзе на дне душы. Думкі тут маўчалі, было нешта толькі ў пачуццях. Ужо не прыпаміналася, што гэта нек непакоіць, але недзе далёка-далёка, ледзьве адчуваемае, заварушылася яно зноў. І можа гэта затым, што Ганна нічога не адказала і гэтым парушыла настрой.

Недзе ў тумане за агародамі крычалі вароны, цягнула адтуль вільгаццю, ды чутно было, як нехта вёў там на паплавы коні, усё падганяў іх, цмокаў ды высвістваў нейкія няхітрыя матывы.

«От, не пабудзіў тады Міхалкі,— ужо падумаў Макей,— няхай бы і ён каня завёў на паплавы: усё роўна работы няма».

І ўжо тады, як выбіраў сена, каб занесці даць каню, розныя думкі былі, змянялі адна адну. Раптам прыпомнілася, як у глінішчах аб'ехала зямля і чуць не падавіла дзяцей, што гулялі там; прыпомнілася, што цяпер дубовы лес жоўты і зямля там усыпана жалудамі; а пасля думка пераскочыла на тое, што сусед Павал — дзядзька камуністага Мітрафана — зусім слабы.

— От, невядома, ці прывязе Мітрафан папа спавядаць перад смерцю дзядзьку, ці не,— зусім моцна і з развагаю сказаў Макей, кладучы сена на ток,— хто яго ведае. Павал-то жыў абы-як, часам не па-людску басякаваў, а гэта, хто яго ведае, можа і захоча папа. А Мітрафану што рабіць?..

А пасля і гэтая думка выйшла некуды, і ён ужо маўчаў ды слухаў, як крычалі вераб'і на пустых агародах... І пацягнула яго пайсці ды глянуць на гэтыя агароды...

І раптам усё папярэдняе пачало забывацца. І хацелася цяпер толькі курыць ды глядзець у туман. Было гэта падобна да працэсу жыцця тады, калі ўсё чалавеку здаецца

аднальковым: або добрым, або кепскім, але нейкім роўным...

Тады і выйшаў ён з гумна. А насустрач ужо ішла да яго Мітрафанава жонка.

— Што з Паўлам чутно? — трэба было запытаць у яе. І ён запытаў.

— Прывязеце, дзядзька, вы да яго папа,— адказала жанчына.

— А Мітрафан?

— Мітрафан не захоча.

І тады раптам нек пачала варочацца да Макея Пілата рухавасць. З'явілася нейкая зацікаўленасць да ўсяго. І падумаў ён аб тым, што прывязе ён вільготнаю дарогаю папа, а пасля назад завязе яго. А там жа робіцца нешта важнае, незвычайнае можа. Можа гэта Павал там памірае. Гэта тут праходзіць нейкі працэс, і ў ім прымаюць удзел многія. Адзін памірае ці хворы ляжыць, а вакол яго другія ходзяць, нешта робяць ды думаюць. Гэта было ў яго несвядомае імкненне прапусціць гэта скрозь думкі. І раней, чым прайшло яно праз думкі, вельмі ж глыбока і востра прайшло яно праз адчуванні...

Як пайшла жанчына, весела запрагаў ён каня.

V

...І не то што вельмі нудна было ў той вечар Парфіру Кіяцкаму. Ён не нудзіў, і смутак быў нейкім незвычайным. Быў ён сам у сабе і як бы ад сябе. Не ішоў ён з усяго вакольнага на чалавека, а з чалавека на ўсё навакольнае. І яшчэ тады днём, калі ў вачах стаяла постаць жанчыны, смутак быў жаданнем таго, што блізка, а здавалася далёкім; а вечарам і пазней не было ўжо ніякага жадання, нічога не плыло, ніпто не ішло, а нек усё стала. Зыкі былі цішынёю, а цішыня — нічым. І горш за ўсё было тое, што нічога не прымячалася, як бы нічога і не існавала, а свая ўласная істота была цяжкаю і вялікаю, і была яна на нічым, і не было дзе падзець яе. І гэта давіла душу...

Позна вечарам, стараючыся не папасціся на вочы жонцы, выйшаў Парфір Кіяцкі на цёмны ганак, і пастаяў там трохі, і там прыйшоў да ўпэўненасці, што трэба гэта яму пазбавіцца ад усяго. «Усё — нічога, то чаго ж я «што» на нічым?» Тады і ўявіліся яму два бакі яго сапраўднасці: або ўсё з нічога зрабіць усім, такім, якім я, або сябе зрабіць нічым, якім усё, бо страшна бяздонне між мною і

ўсім. Значыцца — ці ўсё прыцягнуць да сябе, ці самому прыйсці да ўсяго. І выйшла так: або я буду я, або я буду не я, а нічога...

І раптам смутак патануў у вялікім страху перад магчымасцю канца. Тады ногі шпарка застукалі па дзеравяным ганку, і самому захацелася бегчы ўсюды, абы не стаяць. І Парфір Кіяцкі пайшоў мокраю вуліцаю. Пайшоў угору па тратуары, дзе гарэлі агні шырокіх вуліц. І гэтыя вуліцы неяк раптам паэвалі да сябе, ужо настойна дакляроўваючы пазбаўленне. І, як пазвалі яны яго, у адзін момант усё зверху пайшло ўніз і ўсё знізу ўверх; гэтыя вуліцы жылі несціхана і нек горда — што вось ні да чаго няма справы ў іх, а да іх ад усяго справа. Тады ўжо моцна афармляцца пачала вострая думка ў яго: «Гэта ж памыляўся я ў тым, што я ўсё, а ўсё нічога, гэта я нічога ў параўнанні з усім». І ад гэтай думкі спачатку паднімацца пачала воля, каб ісці да ўсяго і стаць усім, але раптам усплыло пачуццё, народжанае адсутнасцю веры ў сябе, што трудна мізэрнасці стаць вялікасцю, і паплылі ў істоце шырокія кругі роспачы. І, аднак, усё гэта цягнула на вуліцы з агнямі і людзьмі.

Людзі там ішлі і беглі, гналі з крыкам і стукам машыны, смяялся і плакалі, гаварылі і маўчалі. І чым больш уваходзіў ён у гэты рух, тым больш, з горкаю крыўдай, бачыў, што гэта з дробных часцін хаосу складзена для вечнага руху гармонія. І гэтая крыўда была ў тым, што ўласная істота далёка стаіць ад гэтай гармоніі. І тады ўсяго яго ахваціла думка: «Гэта ж у мяне такі жах у душы, а людзі, што бачаць мяне, упэўнены, што я сабе спакойна іду па якой-небудзь справе, а значыцца, я і ёсць часціна гэтай гармоніі». Гэтая думка паступова пачала ўладаць усёю яго істотаю і выклікала за сабою кіслую насмешку над людзьмі, якія яго не прымячалі, а, як яму здавалася, прылічвалі яго да сваёй агульнасці. Можа ў гэтай усмешцы быў яшчэ элемент зайздрасці да ўсіх, што вось і ў неспакоі іх — спакой, і ідуць яны сабе і гоняць усе весела, і імкненні свае апраўдваюць сваёю мэтай, неабходнай ім і вялікай для іх, і што яны на месцы сваім. І гэтая насмешка, перамешаная са злосцю, заставіла яго мацней пайсці па халоднаму і звонкаму тратуару і распіхваць рукамі людзей.

Тады ўжо толькі на яго пачалі звяртаць увагу. Азіраліся на яго высокую постаць з непаразуменнем і таксама са злосцю, давалі яму дарогу.

Побач з ліхтарным слупам заўважыў ён раптам плячыстага тоўстага чалавека, які плыў сабе паволі па сваіх сытых нагах і як бы раздумваў нешта лёгка-вясёлае. Шырынёю свае постаці займаў ён увесь тратуар, і Парфір Кіяцкі нават рад быў, што ёсць прычына штурхануць яго.

— Э, э! Гражданін! Лягчэй! — абазваўся злосна той.

— Дарэмна вы так думаеце. У гэтым бачу я вашу памылку! — грозна крыкнуў яму Парфір Кіяцкі.

— Вы гэта аб чым? — ніжэй ужо і спакайней, нек трохі як бы спалохаўшыся неспадзяваных слоў Парфіра Кіяцкага, сказаў тоўсты чалавек.

Парфір Кіяцкі раптам стаў, схваціў за плячо свайго выпадковага суседа, павярнуў да сябе і, узяўшы яго за гузік шэрае цёплае жакеткі, таксама грозна растлумачыў яму:

— Уся ваша бяда ў тым, што вы лічыце мяне ўдзельнікам усяе вашае агульнасці. Я ж лічу, што калі я непатрэбен, то і непатрэбен.

— Вы гэта аб чым — зноў пытаю я вас. Я вас не разумею, і чаго вам трэба ад мяне?

Парфір Кіяцкі заўважыў перад сабою шырокі і чырвоны твар з круглымі, неглыбокімі і вясёлымі вачмі, жаўтавата-цёмную бародку і тоўстыя, мокрыя губы. І яму раптам уявілася, што гэты чалавек ідзе некуды па нейкую асалоду. Вострыя думкі раптам зноў зашавяліліся ў яго галаве, і першы раз стала тое, чаго ніколі не было ў часы смутку: закружылася нек трохі галава; на хвіліну найшло нейкае разважанне, а пасля думкі паразганялі ўсюды ўсякія пачуцці і пакінулі адно толькі жаданне. Гэтае жаданне абкружана было думкаю, што найлепш і патрэбней за ўсё не забягаць далей гэтага тратуара наперад і не аглядацца зусім назад, а бачыць пад нагамі кавалак тратуара ды перад сабою гэты дурны і вясёлы твар. Парфір Кіяцкі адступіў на адзін крок назад і, гумарыстычна пакланіўшыся тоўстаму чалавеку, весела сказаў:

— Дазвольце сказаць вам аб сабе: я — Парфір Кіяцкі!

— Ага,— сказаў чалавек і пачухаў у нерашучасці бародку.

— Так, так, я — Парфір Кіяцкі.

— Што вы мне гэтым хочаце сказаць?

— Тое хачу сказаць, што хачу сказаць і што сказаў ужо.

— Дзякую вам за ваша слова і бывайце здаровы.

Чалавек злёгку адапхнуў ад сябе Парфіра Кіяцкага і

пайшоў далей, раскачваючыся трохі, мусіць, ад свае цяжкасці, у бакі. Парфір Кіяцкі пастаяў трохі на адным месцы і сказаў сам сабе:

— Чаго я пайду дадому? Гэта раз. Чаго я буду стаяць тут? Гэта два. І куды мне ісці? Гэта тры. Значыцца, тры пункты я маю.

— Што вы кажаце? — запытаў яго нейкі маленькі чалавечак, што ішоў міма з нейкімі белымі, зялёнымі і чырвонымі скруткамі пад пахаю.

Парфіру Кіяцкаму раптам стала весела ад думкі, якая зразу ахвацiла яго. Яна была вось якою: «Гэта ж хаджу я сабе і гавару сам з сабою, а людзі думаюць: «От што гэта ён гаворыць?» І гэты аж прыпыніўся ды запытаў». І ён сказаў чалавечку:

— Па-першае, вы запыталі мяне затым, што вас або ўзяла вельмі ж цікавасць, або вы можа якім-небудзь чынам зарабіць на гэтым хочаце. Па-другое, калі ўжо на тое пайшло, дык гаварыў гэта я аб тым, што маю цэлых тры пункты. Першыя два пункты вырашаны як мае быць, а над трэцім трэба падумаць дасканала.

Перапалоханы чалавечак пабег скоранька далей і нават два разы на хаду азірнуўся на страціўшага розум. А Парфір Кіяцкі гумарыстычна падумаў: «То трэба хіба вырашаць трэці пункт — куды мне ісці?»

І далёка ўжо наперадзе ўбачыў тоўстага чалавека, цьмяна асвечанага вулічным ліхтаром. Ён ішоў усё таксама паволі, і нейкая ўпэўненасць была ў гэтай постаці. Парфір Кіяцкі раптам прыпомніў сваё ўяўленне, што гэта чалавек гэты пайшоў на нейкую сваю асалоду, і падумаў: «Пайду следам за ім, дарогі ж назад можа ніхто не загародзіць, а калі загародзіць, то яна, значыцца, будзе загароджана. Ну, што то?!»

Абмацаўшы ў кішэні грошы, ён забіяцкі маргнуў цёмным прасторам над дамамі і пайшоў услед за тоўстым чалавекам. І чым больш ішоў ён, тым большае паўставала ў ім жаданне зачэпваць праходзячых людзей, усім насмешліва падморгваць і тут жа здавальняць усе свае патрэбы, жаданні і імкненні, як бы ад нейкай свядомасці таго ўсім вядомага, што нічога не існуе, апрача таго, што ў гэтую хвіліну існуе...

VI

Сцены былі абклеены цьмяна-рыжаю папераю, і выраз гэтага іх шырокага твару быў такі, як бы гэта яны падмаргнулі некаму мізэрнаму і смешнаму ды так і застылі, не ведаючы, ці больш падморгваць з папярэднім сваім гумарам, ці заплакаць. Вельмі ж ужо мізэрная гэтая постаць. Ёсць у ёй і бляск нават, нават і слепіць ён адразу вочы, але нешта глыбока ў ім, нават усё, што там — малое і пустое. І хоць каб была пустата гэтая глыбокая, каб можна было глянуць у ёй далёка ўніз ці ўгару, а то і гэтага няма.

Нешта такое было ў тым чалавеку, што стаяў пасярод піўной тады, калі Парфір Кіяцкі адчыніў дзверы. Гэта была першая постаць, што кінулася яму ў вочы. Там далей за столікамі і сталамі, найбольш каля сцен, былі больш людзі, але нек зліваліся яны як бы ў агульны адзін нейкі фон. Хадзіў нехта каля сталоў, а ўсе гаварылі і варушыліся ў накураным дыме. А той усё стаяў, стаяў такім, якім здаўся Парфіру Кіяцкаму. Было на ім чорнае паліто, кароткае, моднае. Белы, напудраны твар меў на сабе адбітак нейкай вясёлай расчараванасці. Доўгі нос і вузкія вочы нейк як бы мяшалі агульнай асабовай гармоніі ўсяе гэтае постаці, здавалася, што лепш магло б адбіцца тое, што ў сярэдзіне душы гэтага чалавека на гладкім твары, толькі абцягненым напудранай скурай.

Гэта ўсё трохі пасля ўявілася Парфіру Кіяцкаму. Зразу ж было нешта іншае. Як падыходзіў ён да дзвярэй піўной, дык нейкая неглыбокая гуллівасць нават была ў ім, як бы ад адчування, што тут усё вырашыцца. А як адчыніў дзверы і ўбачыў перш за ўсё гэты твар і постаць, адчуў раптам навалу таго самага смутку, што вялікаю безнадзейнасцю мучыў яго з самага вечара,— што вось дарэмна гэта я ішоў сюды, нічога тут я не знайду, апрача халоднай, напудранай абыякавасці да мяне. І тады ўжо, з нейкай неміласэрнай помстай да самога сябе, пачаў Парфір Кіяцкі разглядаць гэтага чалавека. Гэта як бы даўся ён нечакана ў якую перашкоду,— тут ашукалі цябе, то ідзі шукай далей, але раней знайдзі надзею на адшуканне...

— Ш-ш-ш...— зашыпеў чалавек і растапырыў рукі.

Каля самай сцяны за столікам адбыўся нечаканы рух разнастайных постацей, і з адчыненых дзвярэй суседніх каморак вылазіць пачалі і сумныя, і радасныя твары. Ча-

лавек махнуў рукамі, і за тым столікам, дзе кагадзе заварушыліся разнастайныя постаці, стройна і дзіка гранулі зыкі. Былі яны непадобныя на звычайныя, на прывычныя і вельмі з самага пачатку нек ні то прыглушылі Парфіра Кіяцкага, ні то прымусілі яго падумаць аб мізэрнай, але сытай пакорнасці і агіднай дурнаце моцнага. Пасля ж агарнула яго нейкая цікавасць, несвядомая і цяжкая. І ўжо ў яго скончылі моцную работу пачуцці, і думкі пачалі высвятляць тое, што рабілася вакол.

Чалавек усё стаяў і памахваў рукамі, а тыя за сталом выконвалі польку ці марш. Было іх чатыры чалавекі. Агульнае ў іх было толькі ў вачах — каламутных і нежывых ад выпітай гарэлкі. Твары ж і постаці былі самыя разнастайныя, нават процілеглыя адзін аднаму. Але іх звязвала ў адно агульнае ў іх жаданне губамі, зубамі і кулакамі замяніць музычныя прылады.

Той, што сядзеў пры самай сцяне, меў твар круглы, як яйцо, і маўклівы, як магіла. І ён стараўся сабой замяніць флейту: скрозь патрэсканыя ад бяссонніцы і перапою губы ён выпускаў піскліўыя зыкі нейкай полькі:

Піль-лім-пі-пі, піль-лім-пі-пі,
Піль-лім-пі-пі, піль-лім-пі-п-пі!..

Бокам да яго сядзела труба. У яе быў твар надзвычайна шырокі і вусаты. Вусы былі падкручаны да самага гарбатага носа, мусіць, каб не мяшалі вылятаць густым зыкам:

Г-ха-а-х-ха!
Гу-ха-а-х-ха!

У больш моцных мясцах ён надуваў твар і біў кулакамі сябе па ім з абодвух бакоў разам, і з недасягаемай сваёй вышыні вялікасна азіраў маленькіх перад ім людзей, якія былі толькі слухачамі.

Быў яшчэ нейкі інструмант. Ён праразлівым голасам ойкаў і, здавалася, гэтым мучыцца, аднак твар яго быў повен добранькай вясёласці, важнай і яму, і тым, хто яго слухае.

У барабаншчыка быў твар і худы і востры. Ён грукаў кулакамі па стале і роў у такт нечалавечым голасам ды ўсё з вялікай зайздрасцю паглядаў на недапітыя бутэлькі.

І тая незвычайная і асабовая цікавасць, што з'явілася была ў Парфіра Кіяцкага зразу да ўсяго гэтага, пачала мяшацца з думкамі. Пачаў яшчэ рабіцца непарадак у на-

строях, а пасля пакрываць усё пачала абыякавасць. У ёй пачалі тапіцца карэнні смутку. Але яна не затапіла яго, а зацягнула нейк зверху рухавай і чулай карой. Тады ўжо свядомасць з думкамі пачалі дапамагаць, і Парфір Кіяцкі махнуў абедзвюма рукамі зразу, сказаўшы:

— Чорт яго бяры.

Пасля падышоў да буфета і выпіў гарэлкі. Закусіўшы, сам не памятаючы чым, ён прыпёрся плячыма да сцяны і некалькі хвілін слухаў арыгінальны аркестр, глядзеў, як не менш арыгінальны капельмайстар махаў рукамі, як вакол радаваліся гэтаму ўсяму вясёлыя і сумныя твары, як захадзіўся рогатам з гэтага таўсты чалавек у белым фартуху, палажыўшы жывот на стол каля буфета. Пасля музычны нумар быў скончаны, і капельмайстар заказаў для музыкантаў некалькі новых бутэлек. Піўная загула інача́й, спакайней, і нейк усё шырэйшым пачало тут здавацца ці шырэй ахапляць усё.

Ад выпітай гарэлкі ў Парфіра Кіяцкага закружылася трохі галава і раптам з'явілася нейкае безнадзейнае жаданне больш піць, каб можа хоць гэтым увайсці ў людзей, хоць у тых, што былі тут. А тут якраз падышоў тоўсты чалавек, што нядаўна быў бачаным на вуліцы. Ён быў ужо падпіўшы і ад гэтага вясёлы. З-пад расшпіленага каўняра чырванела тоўстая шыя, а вочы стала і разам з тым гумарыстычна ўхмыляліся.

— То, значыцца, г-гр-р-ражданін мой тут, значыцца, аг-га! — сказаў ён, ткнуўшы Парфіра Кіяцкага пальцам у жывот.— Г-гэта той самы, што на вуліцы мне тлумачыў аб сабе,— звярнуўся ён да нейкіх змрочных асоб, якія сядзелі над півам і пустымі чаркамі і з нуднай вясёласцю азіралі Парфіра Кіяцкага.

— Эй, тлумач! Таварыш тлумач,— гукнуў адзін з іх да Парфіра Кіяцкага,— хадзі растлумач нам што-небудзь баявое, значыцца.

Сказаўшы гэта, ён ікнуў, а Парфір Кіяцкі паглядзеў на расцягнены ўхмылкай рот тоўстага чалавека і падумаў: «Чаго мне злаваць? Дзе віна мая ці яго? Мяне сюды тое прыгнала, чаго я не перамагу. А ён што?..»

— А ты што? — запытаў ён раптам таго чалавека.

— Хадзі сюды,— рашуча адказаў той.

Парфір Кіяцкі падышоў да стала.

— На, пі,— падаў яму той чарку.

Парфір Кіяцкі выпіў, раптам сеў на скрыпячае крэсла і пачаў есці.

— Ні больш,— загаварыў скоранька, трохі заікаючыся, чалавек,— ні, сягоння я гул-ляю. Паскольку ў мяне сягоння, значыцца, такая спр-рава, то, як той казаў, душы мае свята.

Ён падняў палец угору і сціх, нават як бы задрамаў трохі так.

— Гавары,— з зацікаўленасцю сказаў Парфір Кіяцкі.

— Значыцца, паскольку ў мяне сын з'явіўся, можна сказаць, з прапажы вялікае. Прыехаў быў на два дні, бацьку ўспомніўшы. «На табе, кажа, грашанят трохі. Жыві сабе ціха, дажывай дні, а мае дарогі іншыя. Грошы, кажа, слаў і слаць буду». Сягоння раніцаю паехаў, а мне гэтыя грошы рупяць. Я куплю курыцу ды прадам ды дзве капейкі на фунт хлеба зараблю сабе, а ты аддай мне сына майго. Я яго гадаваў і хачу, каб душа яго была пры мне, а мая пры ім. А ён толькі грошы дае мне. От грошы, браткі, грошы, і г-гуляй!

Ён гумарыстычна звесіў п'яную галаву, дастаў з кішэні тры рублі і кінуў на стол. Яго сусед падхваціў іх і пайшоў заказваць выпіўку.

— Гавары, братка, яшчэ,— сам не ведаючы чаму, прасіў Парфір Кіяцкі.

А яго па плячу ляпаў тоўсты, бачаны на вуліцы, і сярдзіта шыпеў:

— Ды сціхні ты, халера, ты мяшаеш мне распарадзіцца.

— Не чапай яго,— заікаўся чалавек, якому сын толькі грошы дае.— Не чапай яго, ён мяне братам назваў.

— Пацалуй яму ў рыла або плюнь,— гарачыўся тоўсты,— гэта будзе аднальковая прыхільнасць твая да яго.

Парфір Кіяцкі ўжо толькі піў ды закусваў, не цікавячыся, што за людзі вакол яго, чаго яны сюды сабраліся, што іх мучыць і што радуе. Скрозь нейкі туман бачыў ён, як уваходзілі новыя людзі, як за адным сталом нешта ўсе разам расказвалі, як за другім спрабавалі наладзіць нейкае вяселле. Бачыў ён, як тоўсты валок з другога пакоіка высокага чалавека з чырвананосым разадраным тварам, у шэрых, да немагчымасці парваных галіфэ і з гармоняю на рамні цераз плячо. Той не ўпінаўся і сам вельмі ахвотна ішоў, а гэты з нейкаю роспаччу цягнуў яго за рукаў. Ніхто ўжо нічога гэтага не прымячаў, і ўсякі займаўся ці гаворкамі, ці думкамі, ці проста нічым. Было густа накурана, было вельмі шумна, нек задумёна бяздумнасцю.

Тоўсты прывалок гарманіста да стала.

— Для храбрасці выпі! — падаў ён каманду.

Гарманіст выпіў дзве чаркі зараз, панюхаў хлеб і застыў на месцы.

— В-валі! — скамандаваў тоўсты, садзячыся пасярод пакоя на крэсла.

Гарманіст кінуў два моцныя праразлівыя акорды і глянуў на ўсіх з запытаннем у вачах.

— Братка, разварушы мне душу,— папрасіў раптам нейкі голас.

Гарманіст зайграў нешта смутна-журботнае.

— Не так. Не гэта трэба,— моцна перабіў яго той самы голас.— Ты не лі мне слёз у душу, а зрабі, каб яна сама ліла іх.

— Ага! — з упэўненасцю сказаў гарманіст і грануў нечакана для ўсіх нейкі цыркавы галоп.

Чалавек паслухаў трохі, пасля пахіліў галаву на стол і стаў нешта глыбока думаць ці то можа без дум адчуваць. Нехта пачаў у такт стукаць рукамі па стале...

Парфір Кіяцкі раптам усхваціўся і, ківаючыся ад выпітай гарэлкі, стаў пасярод пакоя. Чаго яму хацелася тады — не мог ён ясна вызначыць думкамі. Толькі адчуваў ён, што як бы гэта дайшоў ён да самага апошняга пункта нейкай цёмнай і бруднай дарогі. І што ў гэтым пункце нейк усё давіць яго. І яшчэ стала яму здавацца, што, каб пазбавіцца ад гэтага, не трэба выбіраць сярэдзіну — або ўсё, або нічога. І лепш усяго — гэта або бяскрайная шырыня, або цясней цеснаты. І тады яму зусім стала ясна, што гэта ўсё ў яго ад таго, што непатрэбны ён людзям на зямлі чалавек. А зямля — чалавечая, дык і месца на ёй няма.

— Цесна мне,— сказаў ён змоўкнуўшаму гарманісту.

— Я табе заграю так, што табе зробіцца прасторна.

Парфір Кіяцкі адчуў, што ад гэтага яму будзе яшчэ цясней, і ён, як бы жадаючы што разарваць, выцягнуў з кішэні ўсе грошы і кінуў на стол.

— Рабі, каб было прасторна! — крыкнуў ён.

Грошы схвацілі і мацней загулі.

— Няможна так крычаць,— упэўніваў усіх чалавек у белым запэцканым фартуху,— тут вам не карчма.

— Я знаю, што няможна, але папрабую зрабіць, каб было можна. Што з гэтага выйдзе!

— Я пазаву міліцыю! — крычаў чалавек.

— У гэтым і ўвесь сэнс! — крычаў Парфір Кіяцкі.

А тут ужо з'явіліся аднекуль жанчыны. Адна прайшла міма яго, і ён адчуў, як у яе нядобра пахне з рота. Гарма-

ніст рэзаў ужо нешта востра-тулліваe і тупое настроямі, якія яно навявала. Жанчына ўжо ішла, узяўшыся ў бокі, стукала моцна нагамі, старалася рухам сваім узбудзіць мужчын. I ў такт музыкі і стуку ног выкрыквала п'яныя словы:

Так Манька, так Манька,
Так і я рабіла —
Свайго мужа шанавала,
А чужых любіла!..

— А ці быў у цябе муж? — чуўся голас.

— У яе што ноч, то і муж,— адказаў нехта вясёлым крыкам.

Парфір Кіяцкі тупнуў нагою і пайшоў услед за жанчынай. Яго прыпыніў чалавек, што махаў рукамі перад людзьмі, жадаўшы сваёй воляй ці без яе замяніць капэлу музыкі.

— Чалавек вы шырокі,— гаварыў ён Парфіру Кіяцкаму ў самае вуха,— шырокіх людзей я люблю. Апрача вашай шырыні, бачу ў вас чалавека далікатнага, надзеўшага на сябе дэкарацыю і прыйшоўшага сюды разьвярнуць душу. Вы не той, кім сябе тут паказваеце. Дазвольце сказаць аб сабе — Бутлевіч, служу. Ад смутку, пасля смерці адной жанчыны, хаджу сюды. А той,— ён паказаў на тоўстага чалавека з бародкаю,— ходзіць сюды, бо не ведае, куды дзець сілу сваю!..

Ён нешта хацеў яшчэ сказаць п'яным голасам, але два чалавекі, брудна адзетыя, што падавалі дагэтуль на сталы, пачалі наводзіць парадак. Лічачы вінаватым больш за ўсіх гарманіста, яны на яго першага накінуліся з крыкам:

— Пайшоў вон! З цябе гэта ўвесь свет гарыць... Ты тут не павінен быць. Чуеш?!

— Калі ласка,— адказаў упэўнена гарманіст.

— Я табе зараз пакажу такую ласку, што табе храпа пачне лашчыцца!

— Выкідай яго вон!

Адзін схваціў гармонь і выкінуў некуды за дзверы. Яго самога пхнулі да дзвярэй, а ён улажыў рукі ў кішэні і з смешнай грознасцю сказаў:

— Мяне чапай, а гармоні не маеш права. Гармоня людзей цешыць, а ты чым іх пацешыш?

— Бач ты, людская ўцеха знайшлася,— пачалі рагатаць.

— Я ведаю, хто я,— крычаў гарманіст,— але куды ты мяне гоніш? Дай ты абарванцу месца!..

— Месца табе дзе хочаш. Хоць па ўсім свеце, толькі не тут!

— Я ведаю і без цябе, што мне месца не тут. Ды не магу прыстаць я ўжо там. З дзяцінства зламалі мяне. Што я вінават!.. А-аа!

Ён завыў і пайшоў у цёмныя дзверы, куды выкінулі яго гармонь.

А Парфір Кіяцкі абхваціў ужо жанчыну рукамі і, нічога не памятаючы, тупаў так нагамі. Ківаўся ён у бакі, і здавалася яму, што сцены некуды падаюць і не могуць ніяк даляцець да дна. Мала ўяўляў ён што і тады, калі адарвалі яго ад жанчыны і вывелі праз цёмныя сені на двор. І толькі на двары, седзячы на вільготных і халодных дравах, пачаў ён збіраць патроху сваю свядомасць. Адчуў ён востра-вясёлы холад асенняга вечара, вялікую задумёнасць нерухомых дрэў за нізкай каменнай сцяною і нейкае чулае пачуццё зямлі і ўсяго, што на ёй існуе... Ён нават доўга і не сядзеў на гэтых халодных дравах. Раптам уявілася яму, што трэба гэта некуды ісці. І перад тым як падняцца з свайго месца, адчуў ён, які ён нямоцны. Тады захацелася яму сціснуцца ў адзін жмут, каб быць зусім непрыметным. Тут прыпомніў ён, што мае дом, дзе ў чатырох сценах можа перабыць астатак ночы. Праз нейкія вузкія і цёмныя вароты выйшаў ён на вуліцу і пайшоў паволі, без дум, з цяжасцю незадаволенасці і смутку. Зноў адчуваў ён, як бы гэта ўсё згусцілася вакол яго і давіла яго. Ужо не мог бы ён вызначыць ясна думкамі, што гэта з ім, ды так і ішоў сам, не думаючы, куды і чаго...

Пачала раптам з'яўляцца ў яго злосць на самога сябе, што дарэмна ён патраціў вечар у піўной, нічога там для сябе не знайшоўшы, хоць і не было ў яго яснасці — што б рабіў ён іншае ў гэты вечар.

Хутка выйшаў ён на шырокую трактавую вуліцу, высаджаную высокімі дрэвамі, голымі ад восені. Будынкі былі тут нізкія, і далёка відаць было яснае неба белай асенняй ночы. Дрэвы былі высокія, неба было бяздонным, вуліца была пустою, і ўжо адчувалася за ёю поле — зямля, для яго дзікая, таемная. Нейк глыбінёю істоты адчуў ён гэтую шырыню, і прыпомнілася яму на момант дзяцінства сярод нейкай падобнай шырыні ў нейкім пасёлку. У гэтай шырыні была радасць, далёкая для яго. Была ў гэтым нават крыўда, што шырыня гэта для радасці людзей, а ён па-за людзьмі, не з імі, далёка ад іх і чужы ім.

Яму стала страшна ўсяго вялікага і моцнага. І разам з гэтым да немагчымасці моцна захацелася самому стаць вялікім і моцным. Можа гэта істота так баранілася ад страху перад усім. І ўжо ўсё накрыла новая хваля смутку ад таго, што свет вялікі, а ён малы, і немагчыма яго перамагчы. Ён стаў пад голымі галінамі высокага дрэва і нейк несвядома пачаў слухаць звонкую цішыню. Ніхто не ішоў па вуліцы, ніхто не гаварыў, і можна было ўявіць, што гэта — або ўсё нічога не мае ніякіх слядоў на сабе пакіненай жывымі істотамі радасці ці смутку, ці мае ўсё ў сабе, ды прыцішылася востра, і слухае ўсё, і сочыць за ўсім. Вострае было гэтае ўяўленне, і параджала яно жудаснасць. І патроху, нейк паступова пачаў ён як бы забывацца. Тут яшчэ было і тое, што ад выпітай гарэлкі цяжкаю стала галава і думкі асядалі востра на ўсё і ў адзін момант маглі пераносіцца на зусім процілеглыя між сабою пункты. Так ён стаяў адзін сярод усяго, як сярод пустэчы. І з нейкай санлівасці ён выціснуў цяжкую думку, што нічога, мусіць, не здолее звязаць яго з усім і напоўніць радасцю аб усім.

І тут ён раптам пачуў людзей. Яны на момант уявіліся яму як нешта далёкае і моцнае. Чутно было, як недзе зайграла вялікая капэла. Сярод цішы і ночы гэта была надзвычайнасць, гэта была вялікасць, гэта быў нейкі сэнс усяго. У гэтым была сіла, што дзейнічае, каб гэтым пачалося ўсё і кончылася ўсё. І гэта вызвала ў ім малюнак таго, як у маладыя гады ехаў ён на караблі па моры. Зямлі не відаць было. Была толькі вада ды неба. Была роўнасць ва ўсім, адзінакаляровасць і неабдымны размах. Уяўлялася, што гэта свет — неабдымнасць і сіла. Мора тады было ціхае, і некалькі гадзін стаяў карабель. І на верхняй палубе гралі гэтае самае. Той вялікасцю, нявыказанасцю, што была ў музыцы, поўны былі людзі: матросы выконвалі танец — і яны, і зыкі ў сваёй гармоніі і размаху былі хараство.

І слухаў ён. І тое, што чуў ён, зрабіла з ім няведанае за гэты час: у адзін атам часу адчуў ён вялікі ўздым істоты і нястрыманае імкненне да дзейнасці. І ўжо тады ў яго паспела раптам веда, што рабіць яму трэба. З'явілася тое, што можа можна назваць — несвядомая свядомасць: чым хутчэй і цясней увайсці ў людзей, якія трымаюць у сабе хараство і вялікасць.

З вялікай упэўненасцю кінуўся ён хутка ісці дадому, ведаючы, што будзе рабіць, за што возьмецца і што нада-

лей. Панёс ён у сабе вялікую радасць аб сабе, аб свеце і аб людзях, і здавалася яму, што вельмі далёка дадому,— так хутчэй хацеў ён туды дабегчы.

VII

Гліншчы плачуць маўклівасцю; гліна з іх ляжыць пры дарозе. І смяецца, і маўчыць, і плача, і пакутуе, і цешыцца зямля.

Зямля, зямля!

І звоны гучаць, і гром шырыцца, і цішыня ляжыць.

Ціха сабе па дарозе ехаў Макей Пілат. З смешнай сталасцю паглядаў вакол, тузаў лейцы і нават часам спяваў сабе нешта пад нос; нешта доўгае і люба-нуднае, у якім можа ўмасціцца і плач, і смех, і існасці светабудовы, прайшоўшай праз Пілатаву душу...

Вільготнымі грудамі жаўцела пры дарозе гліна; і гэта яна навеяла Пілату надзвычайны настрой. Трывога тая, што мучыла ноччу і што прайшла была раніцаю, зноў пачала да яго варочацца, як толькі праехаў ён адзін па дарозе. А гліна давала дарозе нейкі вясёлы выгляд, у душы ж з'яўлялася тая трывога, і вясёласць поля і дарогі здавалася нечым патрэбным і любым, але далёкім. І хацелася яму чым хутчэй уладзіць усё тое, што застаўляла яго быць сведкаю на судзе. І патроху пачала ў яго выразна акрэслівацца думка і пасля — неабходнасць самому здзейсніць яе, каб скончыць усю справу... Так ён, ужо з практычнымі разважаннямі, пад'ехаў да горада, праехаў некалькі канцавых вуліц і прыпыніўся каля дома Парфіра Кіяцкага... Знайшоў яго ён у маленькім пакоіку, куды нейк нерашуча ўвайшоў, бо баяўся таго, што з ботаў яго нацячэ гразі на падлогу.

Парфір Кіяцкі сядзеў за сталом, нешта пісаў, і твар яго быў вясёлы. Нешта ён як бы гаварыў сам з сабою, нешта як бы прыпамінаў і, так паразважаўшы, зноў пачынаў пісаць.

Макей Пілат пастаяў каля дзвярэй, папрабаваў кашляць, але той не звярнуў на яго ўвагі. Пасля, як кончыў пісаць, запытаў:

— Чаго?

— Да хворага,— адказаў Макей Пілат.

Парфір Кіяцкі з вясёлай урачыстасцю глянуў на Макея Пілата. У вачах яго свяцілася нейкае разуменне спазнанай праўды.

— Да хворага, значыцца?!
— Да хворага.
— Умірае?
— Але.
— І ўміраючы хоча здавальнення, спакой!
— Хто гэта?
— А той, хто ўмірае.
— Не ведаю.
— А не ведаеш ты, што слаўна жыць на свеце.
— Хто гэта не ведае!
— А каб табе, скажам, уміраць прыйшлося, то як?
— Яно, пэўна, чалавек сягоння жыў, а заўтра можа памерці... А хто не бароніцца ад смерці?!

Парфір Кіяцкі весела азірнуў Макея Пілата, пасля ўзяў са стала напісанае і моцна сказаў:

— Я не паеду, бо нічога гэтага хвораму непатрэбна. Нічога я не памагу і ніякага супакаення таму чалавеку не дам. Сягоння ноччу я прызнаў, што ўсё гэта выдумана, і сам усяго гэтага выракаюся. Цяпер я ўвайшоў у людзей...

Макей Пілат, з непаразуменнем ад нечаканасці, паглядзеў на Парфіра Кіяцкага і, бачачы яго вясёлы твар, сам весела сказаў:

— Ну, то я пайду зраблю, што мне самому трэба, а ім так і скажу. Мне што! Прыйшла Мітрафанава, суседава, значыцца, жонка і просіць, каб я паехаў. То чаму не ехаць?! Я і прыехаў... Мне што!..

І ён яшчэ не скончыў гаварыць, а Парфір Кіяцкі пачаў мяняцца з твару. Абыякавасць Макея Пілата да ўсяго гэтага прабудзіла ў ім новыя адчуванні і думкі. Было тут многа расчаравання, што вось такое вялікае, што было столькі перапакутавана, перадумана, што здабыта так цяжка,— спаткана так спакойна, як бы так і павінна быць. Што ўсё ж не запаўняе яно свету, і для гэтага чалавека, што стаіць каля дзвярэй, яно можа быць нецікавым. Пойдзе ён вырашаць свае справы, а там скажа: «Папа не прывёз, бо выраксія ён веры». «То, значыцца, тое, чым я дагэтуль жыў, ніколі не чапала яго душы, цяпер жа я не ўвайшоў у тое, чым жыве ён. Значыцца, я далёка ад людзей...»

Раптам акрэслілася гэта ў яго думках, і твар яго стаў хмурным.

І тут у адзін момант прыпомнілася яму тая шырыня зямлі, якую адчуў ён быў ноччу, стаяў на пустой вуліцы

адзін і чуў музыку. Непакой нейкі ахваціў яго. Ён прайшоў па пакоі і са смуткам адчуў, як пацягнула яго некуды ісці па зямлі. Ісці па ёй далёка, ісці без канца, шукаць нечага патрэбнага і невядомага, што б дало супакой. І ён раптам, нечакана ні для сябе, ні для Макея Пілата, сказаў:

— Калі вы едзеце?

— Па паўдні.

— Падвязеце мяне.

— Чаму не!

І пачалі ўжо з'яўляцца ў яго нейкія надзеі. Макей жа Пілат выйшаў на двор, мацней прывязаў каня, падкінуў яму сена і пайшоў у горад.

VIII

Напярэдадні таго малады доктар Ман-Гэн першы раз у жыцці рабіў сталую і вялікую аперацыю старому чалавеку, хвораму на горла. Аперацыя прайшла добра і, нягледзячы на ўзрост хворага, абяцала поўнае знішчэнне хваробы. І ад гэтага ўвесь час у доктара быў вясёлы і гуллівы настрой. Была тут і гордасць сабою, і вера ў сябе, і свядомасць, што пазбавіў ён чалавека ад пакуты... І ўсё гэтае параджала жаданні дзейнічаць, быць бачаным усімі і патрэбным усім. Было відно, што гэта так і ёсць, і повен сілы і ўзбуджэнняў устаў рана доктар Ман-Гэн. Той дзень быў яго выхадным, і раніцаю ён прайшоў некалькі прыгарадных вуліц. Пасядзеў некалькі хвілін на лаўцы ў скверы, паслухаў, як маўчала жоўтае лісце на дрэвах, і паволі пайшоў у свой бок па пустых яшчэ вуліцах, бо было яму прыемна ісці.

Ён з ахвотаю пагаварыў з Мітрафанам аб тым, што хворы Павал ноччу быў у гарачцы, і рашыў паехаць туды, хоць ніколі нікуды не ездзіў. Выехалі яны адразу, і абаім было весела глядзець на дарогу з пяском і лужамі. Яму хацелася гаварыць з Мітрафанам.

— Як жыта ўзышло? — запытаў ён Мітрафана, хоць не жыў ён ніколі ў вёсцы і нічога ў гэтым не ведаў.

Мітрафан памаўчаў і сказаў:

— От так жыве, жыве чалавек, многім пры жыцці вялічным бывае, ці, здаецца, на яго і злуюць, з ім і мірацца, але ўвагі мала звяртаюць. А калі прыйдзецца яму, небараку, уміраць, дык тады адчуюць усе, што гэта ж жыў ён, можа чым мучыўся, а ніхто яму не сказаў таго, чаго яму трэба...

— А што чалавеку трэба?

Мітрафан пачаў маўчаць і, ахвачаны думкамі, глядзець на дарогу...

Доктар яшчэ спрабаваў загаварыць з Мітрафанам, але той найбольш усё думаў і неахвотна адказваў. Тады доктар, ужо нейк нават трохі як бы пашкадаваўшы, што паехаў, пачаў высвістваць нейкі вясёлы, цыркавы матыў. Паехалі мацней.

І прыехалі рана.

Павал каламутным поглядам сачыў, як дзве мухі нехаця поўзалі па шыбе, і нейк спачатку сумна і страшна было яму ад думак, што гэта апошнія дні, а можа і часіны, дажываюць гэтыя мухі. Пасля гэта прайшло ад наплыву адчування сілы, якая ўжо пачала з'яўляцца. Люба было адчуваць пах вапны, якою нядаўна пабялілі печ, слаўна было глядзець на зялёна-жоўты мох, якім былі заткнуты шчыліны ў сценах.

Усхваляваўся ён ад таго, што прыйшоў да яго доктар, бо нейк на момант зноў прайшло ў пачуццях кагадзе быўшае. Пасля весела яму стала, як Ман-Гэн, агледзеўшы яго, пачаў адзявацца...

Як выходзілі з хаты, Мітрафан ведаў, што дзядзька ачуньвае і што зусім не варта было вязці доктара, але тое, што прывёз ён доктара, задаволіла яго, прынясло яму спакой. Тое новае пачуццё, якое прабудзілася ў яго тады, калі чуў ён у горадзе пахавальную музыку, цяпер не мучыла яго. І ўжо, едучы назад з Ман-Гэнам, многа гаварыў яму аб усім.

Было хмурна, і зямля падсыхала ад марознага ветру. І апрача ветру і хмар нічога не было над полем. Ехалі моцна. І на паўдарозе спаткалі Макея Пілата з Парфірам Кіяцкім.

— Ці не ў горад вы? — крыкнуў Кіяцкі.

— У горад,— адказаў Ман-Гэн.

— То пачакайце на хвіліну.

Дзве фурманкі прыпыніліся, і Парфір Кіяцкі дастаў з кішэні кавалак паперы і канверт і, палажыўшы паперу на калена, пакрытае палою драпавага паліто, напісаў: «Дадому я не вярнуся, буду хадзіць па зямлі, сярод яе і людзей. А жыві сабе, як табе лепш, як хочаш. Парфір».

Пасля ўлажыў гэты ліст у канверт, напісаў адрас жонкі і папрасіў Ман-Гэна ўкінуць ліст у горадзе ў паштовую скрынку.

IX

Парфір Кіяцкі палуднаваў у Макея Пілата. А пасля вызначыў сабе пункт — за сорак вёрст сяло, дзе жыў яго швагер, каб адтуль намеціць новыя пункты. Макей Пілат даў яму ядлаўцовую палку і правёў за вароты, сам не ведаючы і не стараючыся лішне даведацца, чаго туды пойдзе гэты чалавек.

Зачыніўшы вароты, Макей Пілат прайшоў два разы па двары, стараючыся прыпомніць, што гэта яму так рупіць. Неўзабаве яно ўзбегла яму на думку, гэта ж суд той Андрэя з Змітром. І зноў трывожна стала яму. І ён стаў пасярод двара і стаў думаць:

«Яно-то і праехаць няважна ў горад, і пастаяць перад судом, і расказаць зноў, як ён там яго біў, можна, але ўсё, разам узятае, не то што клопат непрыемны, а так, нейкая як бы пагроза. То гэта раз. Другое ж — Змітрок, скажам, вінават, што біў Андрэя. Чалавека няможна біць, сумленне не дазваляе наогул біць. А тым часам, зноў жа, можа Андрэй што і прыкрае зрабіў Змітру. Прыкрасць жа гэтая можа ў падзяку за якую-небудзь ранейшую Змітраву прыкрасць. А там зноў ад Андрэя да Змітра, а ад Змітра зноў да Андрэя. А там яшчэ... А чорт яго ведае, хто тут вінават, хто не. Пачаўшы дакопвацца праўды, можа выйдзе, што і я тут якім-небудзь парадкам трохі ўмешаны... То пачаўшы гаварыць на судзе, набудзеш сабе ворага — або Змітра, або Андрэя...»

І раптам зноў трывога яго павялічылася. Тады ён пайшоў у хату, дастаў са століка восем рублёў і, падумаўшы, чатыры палажыў назад, а чатыры схаваў у кішэню. І выйшаў на двор, дзе некалькі хвілін глядзеў, як спацыруюць куры па чорным лісці, што асыпалася з грушы. Пасля паволі пайшоў да Змітра. Застаў ён яго ў сенцах — ён сядзеў на калодзе і раскручваў нейкую вяроўку.

— От што, брат ты мой,— сказаў Макей Пілат,— на табе чатыры рублі, заплаці імі штраф Андрэю за тое, што біў ты яго, ды не цягайся ты па судах, няхай на вас агні з вашымі судамі. Спакайней будзе, няхай яна згарыць, гэтакая работа. Не цягайце вы мяне па гэтых судах, няхай з вас жылы павыцягвае...

Ён палажыў чатыры рублі на лаву і са злосцю і крыўдаю на Змітра пайшоў з сяней. Змітрок памкнуўся спачатку аддаць яму назад гэтыя грошы, але таго ўжо не было, і ён палажыў грошы сабе ў кішэню.

А Макей Пілат сказаў дома дачцэ Ганне:

— Сягоння здох малы кабан.

— Няўжо?! — перапалохалася Ганна.

— Значыцца, так,— растлумачыў Макей Пілат,— што меў я, думаю сабе, валачыцца па іхніх судах, то няхай лепш маё пяройдзе. Думаў купіць за гэтыя грошы кабана, а выйшла — няхай Змітру яны праз бок вылезуць...

І ён расказаў усю справу.

Ганна сперш крычала на яго, пасля зарагатала з яго, а ён, апусціўшы галаву, выйшаў з хаты. Было яму і крыўдна, і нядобра нейк, і брыдка. Была злосць на Змітра і Андрэя. Сам не свой прахадзіў ён да самага змроку па двары; з нейкаю нязграбнасцю ў руху сваім напаіў каня, назграбаў у саду лісця і, не заходзячы ў хату, пайшоў у Мітрафанаву хату і там глядзеў, як Павал ужо сядзеў на пасцелі і з замілаваннем слухаў усё, што гаварылі.

Макей Пілат расказаў там, як поп, выракшыся веры, пад'ехаў з ім аж у самую вёску, нават палуднаваў у яго, і пасля пайшоў некуды. Расказаў яшчэ аб тым, што як зграбаў ён лісце, дык вельмі ж прыстала яно да травы і трудна яго граблямі ўздзіраць.

Пасля гаворкі ішоў ён дадому позна, ужо ён супакоіўся пасля ўсяго, ужо нават адзнакі нейкай вясёласці сталі з'яўляцца ў яго. Былі яшчэ адзнакі нейкай гордасці таго, што як бы перамог ён суд, нейкія ўстановы, нейкія ўстанаўленні. Ці то гэта абышоў іх, нейк паказаў сябе перад імі...

X

Свяціла сонца, і было холадна. Зямля была мёрзлаю і шэраю, і халодны жвір, рассыпаны на вуліцы, навяваў уяўленні аб вясёласці зямлі і яе глыбакадумнай маўклівасці. Высахшы мох, не страціўшы свайго зялёнага колеру, вабіў да нейкага разглядання ўсяго, да думак аб усім.

Павал паволі абтыкаў гэтым мохам вокны знадворку і сцены. І думалася яму аб тым, як нядаўна ён хварэў. Было яму холадна ў старой ватовай салдацкай жакетцы, і стараўся ён кончыць усё ды ісці грэцца ў хату. Глыбока яго агарнулі думкі, і загэтым нейк здрыгануўся ён ад нечаканасці, пачуўшы за сабою грубы, ахрыпшы голас. Высокі чалавек пытаў у яго дарогі ў горад. Павал растлумачыў яму і пасля пастаяў і паглядзеў, як высокая постаць чалавека рушыла ў палявую дарогу... Цераз некалькі хвілін Макей Пілат падышоў да Паўла расказаць, што бачыў

ён усё гэтае праз акно і адразу пазнаў таго самага папа, якога не вельмі даўно падвозіў з горада.

Узнімаўся вецер. Лажыўся ён на зямлю і расказваў ёй аб вялікай адзіноце... Канчалася восень.

Шырокая дарога нават трохі і пыліла пад ветрам нейкай сухой мерзлатою. Бегла пад ветрам расцярушаная салома. Па дарозе ішоў чалавек.

Высокая постаць яго роўна гойдалася ў такт крокам, у руках была палка. Ішоў ён паволі, як бы ў свядомасці, што няма куды спяшаць. Прайшоўшы так некалькі вёрст, спакойна і ціха, ён раптам часта паднімаў галаў угору, страшным бляскам вачэй акідаў хмары, ускудлычаныя ветрам, і далёкае сіняе і халоднае неба між імі. Пасля неспакойна азіраў зямлю пры дарозе і далей і пачынаў ісці хутчэй. Нервова пастукваў канцом палкі па зямлі і раптам рваўся ісці так, што як бы хацеў моцна пабегчы. Пасля зноў супакоіўся, пасля ізноў так... Была ў гэтым няроўнасць, неразмеранасць. Была і бяздумнасць, і густата думак без вытрыманасці і парадку.

Так ветраным днём прыйшоў Парфір Кіяцкі ў горад. Дома ён начаваў тры ночы і недзе згінуў на пяць дзён. Пасля знайшлі яго на краю горада ў піўной за бутэлькай гарэлкі. З тых часоў ён дадому ўжо мала паказваўся, а пасля і зусім не падыходзіў да яго.

Жонка яго перш многа плакала і нудзела, але цераз некалькі месяцаў сышлася з загадчыкам нейкай канторы, маладым і вясёлым чалавекам, і знайшла сабе ў гэтым поўную ўцеху...

Парфіра Кіяцкага ведаюць ва ўсіх глухіх піўных. Асабліва яго там ведаюць тоўстыя буфетчыкі і заўсёды падвыпіўшыя гарманісты. Ён мала з кім гаворыць, стараецца не адказваць на пытанні. Амаль заўсёды маўчыць. Толькі раз, калі яму нехта сказаў аб тым, што жонка яго жыве з загадчыкам канторы, ён філасафічна паглядзеў на гаварыўшага і прачытаў нешта накшталт лекцыі аб смеху і слёзах. З яго гэтых, не звязаных між сабою, слоў ніхто нічога не зразумеў. Не разумеў іх і ён сам. І калі разумеў што, дык гэта пункт думак, з якіх яны стараліся выйсці...

Скончыў ён сваю гаворку на паўслове, не скончыўшы пачатае думкі. І каламутным зіркам сачыў, як у кутку, за маленькім столікам, рамізнікі елі селядцы і як праз мокрыя ад пары дзверы выходзілі і ўваходзілі ўсё новыя і новыя людзі.

НА ПЫЛЬНАЙ ДАРОЗЕ

Наабапал жвірыстай дарогі калышыцца леташні быльнік, і веснавая шырыня вее над неабдымным полем. Неба сіняе, сонечнае; над дарогаю тонкі, як туман, падымаецца пыл — плыве вецер з-за сініх лясоў, і на дзернавых узмежках пры жоўтых каляінах шуміць сухі палын... Моцна думаюць голыя яшчэ кусты, а за імі, далей, пярэсцяцца колеры зямлі: зялёныя ўзгоркі, ціхія лагчыны, рэдкія чорныя палосы першай раллі і леташняя шэрань веснавой цаліны.

Вецер прынёс аднекуль сухі жмут аўсянай саломы, прыпёр да сухога быльнікавага куста, растрасае патроху і разганяе па саломіне ў полі, салома звонка шалясціць і навявае задумёнасць вялікай далечыні.

Моцна шуміць яшчэ нейкае зелле, перазімаваўшае, падгніўшае, цяпер сухое і шэрае. У яго галоўках захаваліся, мусіць, зярняты — маленькія, порсткія птушкі гаварлівымі сем'ямі прылятаюць і клююць іх.

Дарога — ад таго, што шырокая, ветраная і пыльная — вясёлая. Шырокі паварот з яе ў горад; горад блізка, і не відзен за блізкімі ўзгоркамі, і каля павароту куча бітых каменняў, пры зямлі абмалёваная зялёным шлакам травы.

Нам слаўна было сядзець тут на гэтых каменнях; і мы сядзелі — сушылі на ветры спацеўшыя шыі і маўчалі. Шмат было перагаворана дарогаю — паволі прайшлі мы з ім разам трыццаць вёрст, многа я зразумеў у яго без слоў, і цяпер трэба было разысціся таксама, як выпадкова сышліся на дарозе. Было яму год дванаццаць, а я ішоў у горад, дзе ўжо жыў. Убачыў быў я яго пасярод дарогі — ён стаяў, растапырыўшы босыя ногі ў палатняных портках, і трымаў у руках шапку.

— Што ты робіш? — запытаў я, праходзячы міма.

— Пчолы нейкія, каб на іх упадкі, з зямлі вылазяць,— адказаў ён з вялікай сталасцю дарослага, і гэта выйшла ў яго смешна, па-дзяцінаму,— адна, ліха ёй, джала дала мне ў нагу, чорт яе бачыў, ішоў ды наступіў.

Ён даў раптам з-за вуха шапкаю па зямлі і з расчараваннем сказаў:

— Уцякла, каб яна здохла...

І пайшоў са мною.

— Куды ты ідзеш?

— Гэта я іду на хутары па брата. Ён там цэлую зіму служыў, значыцца, а гэта як памёр айчым наш, дык трэба, каб дома быў, неканечна яму было і так ісці, але што ты парадзіш.

— А даўно айчым памёр?

— Нядаўна.

— А маці жыве?

— Маці жыве.

— А больш хто ў вас ёсць?

— А больш у нас яшчэ дзяўчыны дзве ёсць, старшыя за мяне сёстры, дык яны дома, нідзе не служылі, бо яны хоць бабы, але цвярдзейшыя за Васіля, дык айчым іх не мог выкурыць з хаты.

— А хіба ён выкурваў?

— Уга... Ён чуць Васіля на той свет не адправіў, як пачаў грызці. Дык той і пайшоў у людзі.

— Маці што?

— Дык жа ён чуць і мацеру ў труну не ўвагнаў — азіят нейкі быў, а не чалавек.

Гаварыў ён стала, як дарослы. І відно было, што пражытыя на свеце дванаццаць год навучылі яго многаму, паказалі яму многа бакоў жыцця, накалілі яго і давялі да вострай цвёрдасці.

І цяпер ён ішоў па брата, адзін, па пустой ветранай дарозе. Ён і забаўляўся ідучы і разважаў стала: і наглядаў, і абдумваў. Твар яго, у лішаях ад сонца і ветру, меў на сабе ўсе адзнакі халоднай сталасці і прывычкі — вялікае лічыць часам малым; і толькі калі-нікалі прарываліся ў ім не згладжаныя яшчэ дзіцячыя манеры.

— А ты гаспадарыў ужо?

— Я летась адзін паараў усё. Айчым тады ўжо хварэць пачаў.

— А цяпер айчыма шкада?

— Цяпер не... Але шкада маткі, бо яна нездараўчаная вельмі. Хто яе ведае, ці пажыве яна доўга на свеце. Мыто не прападом — мы ж усе ўжо ўзняліся на ногі, але яна як... Мы ж яшчэ яе нічым не пацешылі...

Ён моцна аб нечым стаў думаць і змоўк. І твар яго раптам ажыў. Пачалі, як цені ад хмар у ветраны дзень па зямлі, праходзіць па твары яго адзнакі перажытага смутку і ўздымаў, адбітак як бы нейкай мудрасці пазнання жыцця з'явіўся на ім, і ўпэўненасць у неабходнай патрэбе пацешыць матку, і моцнае жаданне гэтага, важнае і для яе, і для яго. І зусім не адбілася на твары яго непара-

зуменне перад тым, што гэта ж сам ён нічым яшчэ не пацешыўся.

Толькі хутка шырокае нешта і надзвычай тонкае лягло на гэты сталы і глыбокі твар, і яно паведаміла пра вялікую ўцеху, вылаўленую ў жыцці з самога жадання пацешыць матку, з самога працэсу падарожжа па брата і ва ўсім, што даводзілася рабіць, у самым тым, што трэба было дзейнічаць.

У тым, што ён сказаў, было сказана самае важнае, і ўсё іншае стала зразумела, і была асалода глядзець на гэты сталы не па-дзяцінаму твар...

Ён шырока ступаў па пыльнай дарозе.

— Тым часам так,— загаварыў ён,— хутка аўсы будзем сеяць...

І зноў змоўк і задумаўся.

— Ногі баляць,— падаў ён яшчэ голас.— Я цяпер паляжаў бы, скурчыўшыся пад кустамі дзе на сонцы, але да вечара дайсці трэба.

І ўжо ў менш, як мне здалося, значных гаворках і многа моўчачы прайшлі мы астатак дарогі да павароту і на каменнях прыпыніліся. Ён дастаў з кішэні сваіх палатняных портак кавалак хлеба і пачаў ламаць каравымі, тонкімі пальцамі і есці. Хлеб запах суха і кісла — так, як пахне ён, паляжаўшы ў торбе паўдня на полі, пакуль не даарэцца загон і не падыдзе пара есці.

Нам абодвум не хацелася ўставаць, мне было бліжэй, яму яшчэ вёрст дзесяць.

— А калі назад?

— Заўтра,— адказаў ён, жмурачыся ад ветру,— заўтра з Васілём,— павесялеў ён.

Цераз паўгадзіны ён кіўнуў мне галавою і пайшоў, роўна гойдаючыся ў такт крокам. Я застаўся адзін і сачыў за тым, як бела-шэрая постаць яго патроху рабілася меншай ад роўнай далечыні дарогі і пасля зусім згінула за першым узгоркам. Пасля зноў відаць стала галаву яго — маленькую ўжо і чуць прыкметную, як цемнаватая кропка. Пасля нічога не відаць стала.

Я сядзеў на каменнях і думаў аб маленькіх і нязначных здарэннях, якія слабым здаюцца вялікімі і страшнымі, і аб вялікіх і страшных здарэннях, якія моцным здаюцца маленькімі і нязначнымі. І ад таго, што гэтае дзіцянё не сагнулася і не сагнецца і ідзе сабе моцна па дарозе, стала мне радасна і думна.

Было жаданне спяваць што-небудзь моцнае і цягучае, спяваць яго доўга без слоў і без лішняй тут вясёласці.

«Будзем зараз аўсы сеяць»,— прыпомніў я яго хрыплыя словы...

Аўсы будуць улетку шумець тут паабапал дарогі, і радасная зямля ўсцешыць чалавека...

Ён, малы, вырасце і таксама, як цяпер, моцна і горда пройдзе па зямлі, па дарозе...

У такіх думках я сяджу на каменнях...

Пры пыльнай дарозе шумяць палыны, і вясёлыя плачуць наводдаль каліны.

ЗАХАР ЗЫНГА

I

Дзеравяная вуліца даходзіць да самых рэек чыгункі. За шырокаю лініяй чыгункі, на шырокай прагаліне парасла густая трава, пакапаны канавы, цягнуцца нізкія драцяныя загарадзі, а там зноў цяснуцца адзін да аднаго прывакзальныя будынкі... Парошая травой прагаліна, услед за перакрыжаванымі на ёй чорнымі рэйкамі, выбягае ў палявыя прасторы, дзе нізкімі істужкамі ўстаюць далёка сінія лясы і адкуль у хмурныя дні паднімаюцца грузныя хмары. І адсюль вуліца здаецца вузкім праходам з зялёных далячынь у грымучыя і магутныя каменныя нетры.

Канец вуліцы пры чыгунцы высыпаны чорна-бліскучаю дзындраю, і заўсёды пахне тут вугольным дымам. Тут і дзень і ноч чутны свісткі і крыкі паравікоў і жалезны стук вагонаў; з шырокіх жа вуліц горада дабягае сюды шум конак і аўтамабіляў. У сухія дні вецер прыносіць сюды з палявых дарог тонкую плёнку лёгкага пылу, пыл асядае на гнілыя платы і шэрыя сцены і суха-салодкім сваім пахам прыкра разбаўляе востры пах вугольнага дыму.

Па цяжкаму бруку з вялікіх каменняў вуліца паднімаецца ад чыгункі ўгору, да белага двухпавярховага дома. На другім паверсе тут змяшчаецца клуб работнікаў чыгункі, а ўнізе — заняпалая сталоўка-піўная.

Прыгожыя, вымалёваныя жоўтаю фарбаю дамы на гэтай вуліцы мяшаюцца з граснымі і старымі домікамі і хатамі. Тратуары месцамі з гладкіх дошчак, месцамі з гнілых аполкаў, а шмат дзе і зусім папрыбіраны з-пад ног клапатлівымі тутэйшымі жыхарамі. Старшы міліцыянер некалькі разоў прабаваў накладаць штраф на «сама-ўпраўнікаў» за такія непарадкі, але з гэтага мерапрыемства пакуль нічога не выходзіла, бо ў тых былі два моцныя аргументы: па-першае, у часы вайны і рэвалюцыі трэба было, як і заўсёды, даставаць адкуль-небудзь апал, а па-другое — мірнае будаўніцтва народнай гаспадаркі, на рэйкі якога ўжо некалькі год як стаў горад, не можа ісці ўсюды роўна, і калі ў цэнтры горада яно ідзе шпарка, то няма вялікага дзіва, калі на гэтай вуліцы яно ідзе павальней.

Нягледзячы, аднак, на такія разважанні тубыльцаў гэтай вуліцы, на ёй ні днём, ні ноччу не спыняецца рух. Днём тут грымяць з горада на станцыю і назад балагольскія вазы і грузавыя аўтамабілі з усім тым, што вывозіць ад сябе і прымае да сябе горад, раніцамі ідуць адгэтуль на заняткі і на работу студэнты і работнікі чыгункі, у сонечныя дні праходзяць за горад атрады спартсменаў і піянераў, напаўняючы суседнія кварталы бубённым гулам; начамі па гэтай вуліцы з двух паяздоў праязджаюць у горад пасажыры, цягнуцца з горада начныя абозы. А пасля другой гадзіны ночы ідзе народ з піўной.

Клуб чыгуначнікаў кожны вечар збірае ў сабе моладзь гэтай вуліцы, піўная ж мае таксама свой заўсёдны кадр народу. З клуба бяжыць на вячэрнія кварталы музыка раяля, песні і смех, піўная ж, уціснутая ў зямлю верхнім, клубным паверхам, падражніваецца з вечарам праразлівымі зыкамі гармоні і размашнымі выкрыкамі песень, вясёлымі і пранізанымі наскрозь журбою.

Пад вечар, перад тым як у піўную пачынаюць збірацца ламавыя рамізнікі, шаўцы-саматужнікі, насільшчыкі і нагрузчыкі з чыгункі і ўсякія іншыя людзі, першым з'яўляецца сюды гарманіст Захар Зынга — высокі і сухі чалавек з каструбаватым няроўным тварам і да немагчымасці чырвоным носам, з яшчэ больш чырвонымі тонкімі жылкамі на ім. Ён адзеты ў латаныя галіфэ, перашытыя з шэрага салдацкага шыняля, і ў кароценькі стары фрэнч з чорнага корту; з-пад фрэнча відаць грудзіну рудой распяразанай сарочкі. У гэты час дня ў яго заўсёды баліць галава ад учарашняга перапою, але настрой у яго такі, з якім начальнік войска, узяўшы новы горад, выступае перад тамашнімі жыхарамі з прамоваю.

Зачыніўшы дзверы піўной, Захар Зынга па-гаспадарску заходзіць у другі пакой і са стукам ставіць на стале сваю вялікую гармоню. Галава ў яго трохі кружыцца, ногі прабуюць блытацца, дух жа яго ўзняты вышэй усіх гэтых дробных непаразуменняў чалавечага цела, і ён многазначна падморгвае адным вокам тоўстаму буфетчыку. Той прымае гэта за кпіны і пачынае злаваць. Голасам, пісклівым ад прыроды, ён стала заяўляе:

— От я буду цярпець-цярпець тваю гэтую музыку, а пасля выйду з цярпення ды вазьму і выкіну к чорту вон адсюль гэтую тваю гармоню з табою разам.

Выслухаўшы такую цытату, Захар Зынга акругляе

твар ухмылкаю філосафа, які ведае нешта важнае і лічыць для сябе нізкім гаварыць усім аб гэтым.

Буфетчык трасецца ад злосці:

— Ну-ну, смейся! Яшчэ зубы тут мне вышчарае... Цераз цябе ўсе тут непарадкі заўсёды бываюць, а не то што... Тут табе сталоўка грамадская, а не карчма якая-небудзь, і твае музыкі тут мне непатрэбна.

— Калі так, то дай грамадству казённую музыку!

— Ты што, парадкі свае сюды прыйшоў наводзіць?!

Захар Зынга не лічыць патрэбным развіваць далей дыскусію і моўчкі пачынае разглядаць публіку. Буфетчык робіць спробу яго прынізіць перад усімі:

— На тым тыдні цераз яго ж гэта тут гвалт быў, хацелі пасля сталоўку зачыніць, колькі мне было клопату, пакуль адваяваў... Назбіраў сваёю гэтаю музыкаю сюды п'яных з усіх вуліц, а тыя давай буяніць... Каб не я — зачынілі б сталоўку!..

Мала хто яго слухае, і ён замаўкае, а Зынга аглядае столікі, з якога б пачаць сваю работу.

Самы разгар яго дзейнасці бывае вечарам, калі піўная гудзе п'янымі галасамі. Заўважыўшы дзе-небудзь знаёмы з ранейшых вечароў або так вясёлы добры твар, ён падсядае туды бліжэй і ціхенька бярэ на гармоні некалькі нясмелых акордаў. Памяты і нервовы твар яго носіць на сабе ў гэтыя хвіліны адбітак нейкай прыніжанасці і просьбы. Такі твар у яго бывае яшчэ ў час сну, калі не трэба яму ні хітраваць, ні ламацца.

— А ну, падвесялі,— чуецца голас.

Зынга падсоўваецца да стала і налівае сабе гарэлкі ці піва. За гэта яго былі адзін раз моцна пабілі, і з таго часу ён заўсёды раней заглядае ў твар чалавеку, каб пазнаць, з кім сядзіць. Выпіўшы гарэлкі, ён пачынае падвяселываць. Вакол яго збіраецца народ; расшавельваюцца пачуцці, душа просіць размаху, і тады робіцца не шкада грошай на выпіўку. Так Зынга сядзіць тут да позняй ночы і мае выгляд чалавека, які зразумеў усё так, што ўсюды не лепш і не горш, але няма куды адсюль спяшыць, бо выявіць сябе можна толькі з гармоняю і тут.

Калі яго просяць іграць, ён падтульвае вострыя плечы свае і гнецца да чалавека з нейкім вінаватым імкненнем зразумець таго, хто яго просіць. У час жа антракту ён гаворыць з усімі; хто што і аб чым ні гаворыць — ён маўчаць не можа, выяўляючы пры гэтым сваю фантазію і сам верачы сваім выдумкам.

— Усё гэта дрэнь,— гаворыць хто-небудзь, падпіўшы, радасны ад таго, што ёсць магчымасць выказацца аб чым і як хоча,— цяпер няма добрых напіткаў.

Нядоўга думаючы над пастаўленым пытаннем, Зынга аўтарытэтна заяўляе:

— Цяпер напіткаў акуратных быць не можа, бо пайшоў выраб нядобры.

— Няпраўда,— перабіў яго быў раз маладзенькі стрэлачнік з чыгункі, які не мог прапусціць добрага выпадку паказаць сваё дасканалае разуменне сучаснасці,— няпраўда, цяпер напіткі кепскія не за тым, што іх кепска выраб-ляюць, а за тым, што яны не могуць як належыць выстаяцца ў паграбах, паскольні іх услед рэалізуюць.

— А ты адкуль ведаеш, шмок ты,— ускіпеў Зынга, якому здалося, што публіка будзе на баку стрэлачніка,— што ты сам на свае вочы бачыў гэтую работу? Пакажы ты мне факты, ці нюхаў ты нават калі паграбы з напіткамі.

— Ды я ў семнаццатым годзе сам у гэтых паграбах канфіскацыю рабіў.

— Дзе?!

— У Маскве.

— А ў Тулу ты часамі не ездзіў канфіскаваць паграбы?!

— Пайшоў к чорту! — крыкнуў стрэлачнік, чуючы вакол сябе рогат.

— Так бы ты і зразу гаварыў! — заявіў Зынга, выходзячы на сярэдзіну і засоўваючы рукі ў кішэні, радасны ад сваёй перамогі,— так бы і гаварыў, а то разводзіш хлусню, як бы табе хто і паверыць. Многа такіх майстроў знайшлося б канфіскаваць паграбы... От я памятаю, як мы бралі на Румынскім фронце крэпасць, дык у той крэпасці быў пограб, от там напіткі былі — віно, як смятана, густое...

— А ты ж учора гаварыў мне, што гэта было не на Румынскім фронце, а каля Баранавіч,— падаў нехта голас з п'янай грамады.

— Я гэтага гаварыць не мог,— пастараўся апраўдацца Зынга,— бо я на Баранавіцкім фронце зусім не быў.

— А ты ж мне хваліўся, што быў ранены каля Баранавіч,— умяшаўся буфетчык.

Аглушаны з усіх бакоў рогатам, Зынга пачаў міргаць вачыма, пасля папрабаваў перамагчы праціўнікаў нахрапам:

— І быў ранены, дакажы, што я не быў ранены... Я магу знакі ад куль паказаць.

— Пакажы!

Зынга скінуў фрэнч, расшпіліў сарочку і паказаў шырокія сухія грудзі. На іх убачылі некалькі чырвоных рубцоў і знакаў — сляды пеоажытага гэтым чалавекам.

— А братка ж ты мой! — ціха падзівіўся нехта.

— То што,— сказаў стрэлачнік,— але гэта не на Баранавіцкім фронце, ты там не быў. Хлусіш...

— Я ўсюды быў,— горда заявіў Зынга,— я паўсвету пехатой прайшоў і больш я забыў, чым ты, смаркач, ведаеш... Я многа чаго знаю.

— Але ці цябе хто знае?

— А цябе хто знае?! — зароў Зынга, закасваючы рукі, але ўвагу яго адцягнуў буфетчык. Выйшаўшы з-за буфета, ён закрычаў:

— Вон пайшоў адсюль з сваёю гармоняю, каб і духу твайго тут не было!.. Што ты тут гвалт паднімаеш... На чорта тут мне твае гэтыя гаворкі пра Баранавіцкі фронт ды пра паграбы з напіткамі... Ты тут не павінен знаходзіцца... Мар-рш!

І ён схваціў яго гармоню і выкінуў на ганак. Зынга выскачыў услед, забраў гармоню і заявіўся зноў, гатовы заўсёды піць, спрачацца, іграць і быць выкінутым на вуліцу. Скура на твары яго варушылася ад нервовасці, і вочы нечага шукалі.

Паспакайнеўшы, буфетчык, прыпёршыся жыватом да стала, сказаў:

— Гэтыя раны яго не ад куль, ён не быў на вайне. Гэта яго за пакражы дубасілі.

— Дакажы! — крыкнуў Зынга.— Дай мне на рукі факты!

Буфетчык маўчаў.

— Пакажы ты свае знакі,— не сціхаў Зынга,— пакажы, як ты пражыў... Валяўся, як япрук у саломе...

Буфетчык плюнуў і пайшоў на сваё месца. І была ў яго постаці нейкая засмучанасць чалавека, якому няма чым пахваліцца.

Падобныя сцэны адбываліся ў піўной амаль не кожны дзень, і цэнтральнай асобай іх заўсёды быў Захар Зынга. Буфетчык не мог адважыцца не пускаць яго сюды, ведаючы, што дзякуючы яму і яго гармоні тут кожны вечар поўна людзей. І Зынга тут піў і іграў на гармоні маршы, вальсы і polькі. Часта перад тым, як ісці дадо-

му, позна ўпочы, ён ужо ледзьве валодаў нагамі, тады яго выводзілі на вуліцу. Здаралася, што ён лажыўся тут жа на ганку, выцягваўся і ляжаў так у цемені ночы, прытуліўшыся да сваёй гармоні. Тады, узнепакоеная тым, што яго доўга няма, прыходзіла дачка яго Рыта, брала яго пад руку і заводзіла дадому.

II

Пятым ад канца вуліцы стаяў стары дзеравяны дом у адну кватэру, нізенькі і падгніўшы, адкуплены даўно ад управы чыгункі Дзянісам Пляцінскім, вядомым тут пад прозвішчам Бачкавоза.

Быў Дзяніс Пляцінскі нізкі і шыракаплечы стары, маўклівы і непаваротны. Хадзіў ён паволі, ступаў нагамі цяжка і меў прывычку часта, амаль заўсёды, чухаць сваю густую рыжаватую бараду на круглым і шырокім твары. Ужо некалькі год паказваўся ён у людзях у жоўта-шэрай вопратцы з грубога сукна, даўжынёю па калені і, адзеты так, здаваўся больш яшчэ непаваротным і цяжкім і меў нейкае падабенства да свайго старога дома.

Дом гэты меў два пакойчыкі і кухню — усё старое і абшарпанае. Дзверы з сяней у кухню былі забітыя дошкамі, і замест іх былі зроблены другія знадворку ў задняй сцяне. Кухня, такім чынам, была перароблена ў хлеў, дзе стаяла двое коней, на якіх Дзяніс Пляцінскі начамі вазіў сваю бочку. Адзін пакойчык займаў ён сам, а ў другім жыў Захар Зынга з дачкою Рытай.

Адносіны між Зынгай і Пляцінскім доўгі час былі нейкія афіцыяльныя, яны давалі адзін аднаму «дзень добры» і ніякіх гаворак між сабой ніколі не вялі, і прычынай гэтага была, мабыць, панурасць Пляцінскага. Толькі раз адбылося між імі маленькае здарэнне, якое іх зблізіла трохі.

У хмурны і мокры дзень восені, пад вечар, выйшлі яны былі разам з піўной. Ногі іх запляталіся таксама, як і языкі, толькі розніца была ў іх вось у чым: Зынга, стомлены «падвясельваннем» гармоняю публікі, меў нахіл да спакою ўсяе свае істоты, у Пляцінскага ж ад доўгай маўчанкі пачалі варушыцца ў галаве ўсякія думкі, і ён выявіў свае настроі ў словах:

— Канхоская кватэра горш сапраўднай кватэры, бо над канхоскаю кватэраю дзесяць начальнікаў сядзіць, а тут усяго адзін гаспадар.

Зынга маўчаў. Пляцінскі папрабаваў растлумачыць:
— Канхос, скажам, вызначае на свой раён аднаго старшага, а над тым стаіць другі старшы...
— Знайшоў аб чым гаварыць! — абазваўся Зынга.
— Як то аб чым! Я сам па сабе ведаю...
— Што?
— Што я гаспадар....
— Які ты к чорту гаспадар...
Пляцінскі на хвіліну прыпыніўся, спыніў за рукаў Зынгу і грозна заявіў:
— Заўтра ж ачысці мне кватэру.
— Свіснеш! — адказаў Зынга і пайшоў.
Пляцінскі рушыў за ім і, сяк-так дагнаўшы яго, наскольні дазволілі аслабеўшыя ногі, даў яму рукавом па шыі. Зынга спачатку як бы здзівіўся, пасля гэтае здарэнне выклікала ў памяці яго мінулае — як яго некалі білі ў зубы ў салдатах, білі па турмах і астрогах, і нешта заварушылася ў глыбіні яго істоты, мала калі быўшае раней. Ён раптам адчуў, што яго трэба тут жа выказаць ці так як-небудзь выявіць, але як? І ён, памаўчаўшы трохі, запытаў:
— Ты яфрэйтарам не быў?
— Кашаварам быў,— адказаў Пляцінскі.
І, сказаўшы гэта, Пляцінскі раптам прыпомніў, як у часы свайго кашаварства сышоўся ён быў з дачкою нейкага сталяра — порсткаю і вясёлаю дзяўчынаю і як цераз год яна памерла, а ён, вярнуўшыся з салдатаў, гадаваў ад яе сына. Выгадаваўшы, аддаў яго ў салдаты, адкуль ён і не вярнуўся. І вось цяпер ён, стары Дзяніс Пляцінскі, жыве адзін, заняўшыся работай з бочкаю ўночы...
Так яны ўдвух ішлі і прапускалі ўсё гэта праз свае адчуванні. І, прыйшоўшы дадому, моцна сапучы і чапляючы за ўсё нагамі, яны прайшлі ў пакойчык Пляцінскага, сяк-так прымайстраваліся там на скрыпучым ложку, дасталі аднекуль бутэльку гарэлкі і пачалі піць... Нешта бармочучы, кожны з іх хацеў выказаць нейкую думку, ды не мог... Так яны пілі, барматалі і цалаваліся раз-поразу, пакуль Пляцінскі не зваліўся там, дзе сядзеў.
Увайшла Рыта — нізкая і белатварая дзяўчына. Светлая спадніца густымі фалдамі ападала ў яе вакол ног; у постаці яе была маўклівасць чалавека, прывыкшага да такіх малюнкаў. Яна моўчкі штурханула бацьку ў плячо, той з нейкім дзіцячым паслушэнствам пачаў паднімацца.

Трымаючы яго за плячо, Рыта павяла яго дадому. Пляцінскі застаўся адзін. Ён з'ехаў з ложка на зямлю, неяк бокам пасядзеў трохі на ёй, памахаў рукою і лёг... Грузна і шырока ляжаў ён на заплёванай падлозе. Плечы яго, абцягненыя шэрым сукном старой вопраткі, уяўляліся як нешта прыніжанае і фантастычнае. Рыжаватая густая барада, пераблытаная з вусамі, здавалася ўросшай у падлогу. Ляжаў ён круглым, памятым тварам у зямлю...

Холадна было ў хаце, і зноў увайшла Рыта і запаліла яму ў печы. Агонь асвяціў яго чырвоным светам, а за вокнамі гусціўся вечар.

Як бы што прыпамінаючы, Дзяніс пачаў варочацца і ўсё кракатаў, як з-пад якога-небудзь цяжару:

— Калі гуль-ляць, дык гуляць!.. Душа хоч-ча... Праўда ці не?!

У тую ноч ён не выехаў на сваю работу з бочкаю, і коні яго, недагледжаныя, старыя і такія ж каравыя, як і іх гаспадар, стаялі ў хляве і церліся шыямі аб сцяну.

Ноч была цёмная і мокрая.

III

З высокіх і светлых вокан клуба чыгуначнікаў відаць былі канцавыя будынкі горада, пуціны чыгункі, выходзіўшыя далёка ў поле, і само поле — у кустах, канавах і дарогах, з шырынёю да сініх лясоў. У лагчынах, далёка, туліліся да зямлі палявыя хаты, далі там былі дымнасінімі, і вузкімі істужкамі блыталіся дарогі. Некалькі раз у дзень з жалезным грукатам імчаліся ў гэтую сінюю шырыню з горада паязды, некалькі раз прыходзілі адтуль у горад — і гэта была адмысловая вялікасць і сіла. Жалезны грукат, раптам з'явіўшыся сярод роўнасці поля, парушаў яго ціш і задумёнасць,— хараство травы і шэрай зямлі змянялася хараством жалеза...

У вокан гэтых часта стаяла Рыта адвячоркам і глядзела туды ўніз.

І дарогі тыя, і сінь былі ёй знаёмымі з малых дзён, і цяпер кожны дзень была там яна з лапатаю на рабоце каля чыгункі... А раз, даўно ўжо, бацька, Захар Зынга, прыйшоўшы дадому позна з піўной п'яны і моцна там пабіты, расказаў ёй, што і маці яе была родам адтуль; гаворка з бацькам у тую ноч была новай для Рыты, яна некалькі дзён пасля яе ўсё думала аб бацьку, старалася вызваць у сваім ваабражэнні постаць нязнанай мацеры,

старалася і не магла. І пасля гэтага пачала яна мяшаць свае дзявочыя мары з думкамі...

Прыйшоўшы пад вечар з работы, яна была трохі дома адна, пасля ішла сюды, да гэтых вокан, а як цямнела, зноў была адна дома і, калі вельмі позна не было бацькі, ішла па яго ў піўную.

Раз у такую ноч яна прывяла яго дадому пабітага, знайшоўшы яго на ганку. Ён усю ноч стагнаў, а назаўтра не ўстаў з пасцелі. І яна, пайшоўшы на работу, першы раз адчула да яго нейкае нявыяўленае раней замілаванне дачкі да хворага бацькі. Вечарам, кормячы яго, яна першы раз плакала над ім і ўгаварвала пакінуць піць, а ён маўчаў, часта вінавата моргаў чырвонымі вачыма і здаваўся сам сабе грубым, агідным і ненавідным для ўсіх. На трэці ж дзень, як падняўся ён, сказаў ёй, што піць больш не будзе і пашукае работы. Між імі сталі блізкія адносіны, якіх ніколі раней не было. Яна спяшалася з работы дадому, яе цягнула туды; ён ёй здаваўся слабым і немагутным, якога трэба даглядаць і не спускаць з вачэй.

Ён аставаўся дома адзін, хадзіў па хаце, выходзіў на чыгунку і чакаў Рыту. Гармоня яго стаяла над дзвярыма на пыльнай паліцы нечапанаю. Адзін раз, як свяціла сонца і ад вокан лёталі ў паветры доўгія слупы залатога пылу, раптам захацелася яму зайграць. Ён сцягнуў гармоню, сеў на лаву, палажыў яе сабе на калені і доўга браў, з рознымі адценнямі, усякія акорды. Пасля зайграў «польку-смех» і раптам нечага засумаваў. З вялікаю нецярплівасцю чакаў ён вечара і на змярканні, хаваючыся ад Рыты, узяў пад паху гармоню і пайшоў у піўную. Там ён іграў, пасля перадаў гармоню другому, а сам узяўся ў бокі і пачаў скакаць трапака, пакуль яго сілай не пасадзілі на месца. З таго вечара зноў пайшло ўсё, як і раней.

Тады Рыта зноў мала з ім гаварыла, часам шкадуючы яго, часам носячы ў сабе на яго нешта, падобнае да злосці.

Задумёная і нейкая кволая ў перадвячэрнім змроку, яна часта стаяла пры клубных вокнах, гледзячы ўніз у далячынь, пакуль больш збіралася вакол яе людзей. Тады без трывогі і вострых думак праходзіў вечар. Толькі як, ідучы дадому, спускалася яна з усходаў на вуліцу, прыкра і сумна ёй рабілася праразлівыя зыкі бацькаўскай гармоні. Тады нейкая трывога апаноўвала ёю...

У тую ноч, як Захар Зынга піў і цалаваўся з Дзянісам

Пляцінскім, Рыце нездаровілася, і ад гэтага вастрэйшымі былі адчуванні і думкі.

За сцяной крактаў Пляцінскі, а яна, палажыўшы бацьку, доўга не магла заснуць. Крыўда ад нечага і перад некім узбуджвала ў ёй нервовасць, яна доўга ляжала не варушачыся, пасля запаліла агонь, прабавала сядзець, хадзіць па двары, зноў лажыцца і перад самым днём не вытрымала і заплакала. З'явілася раптам варожасць да бацькі, яна пабудзіла яго, каб сказаць, што сягоння раней ідзе на работу; ідзе цяпер жа, абы не бачыць ні гэтых сцен, ні яго. Тады нейкая трывога з'явілася на яго п'яным яшчэ, змучаным твары. Сапучы перагарам гарэлкі і стогнучы, ён узвалокся на ногі; шатаючыся ў бакі, прайшоў да дзвярэй і назад. Нейкая ўпартая рашучасць была цяпер у гэтай высокай і памятай постаці. Ён раптам асунуўся зноў на пасцель і хрыплым голасам сказаў:

— Рыта!

Яна маўчала.

— Рыта! — зноў і мацней пазваў ён.

Цяпер яна глянула на яго ўсё ж варожа і з недавер'ем.

— Рыта,— загаварыў ён,— не ідзі зусім сягоння, я прадам гармонію і аддам грошы табе. Гэта была апошняя ноч... Калі што якое, дык да Дзяніса нават прыстану на работу.

— Не трэба,— сказала яна сурова,— нікуды табе прыставаць не трэба. Нічога ты не рабі, толькі не пі.

Ён востра глянуў на яе, часта паміргаў вачыма, уткнуў твар у вострыя свае калені і, стараючыся раздавіць нейкі цяжар, сказаў:

— Якраз так маці твая мне даўней гаварыла.

І, сказаўшы гэта, кінуўся ніцма на пасцель і маўчаў.

Рыта глядзела на яго моўчкі, змагаючыся з жаданнем, раптам ахваціўшым яе, пайсці да яго і сказаць яму што-небудзь ласкавае, ніколі, мусіць, ім нечуванае. І яна не вытрымала, падбегла да яго і ахваціла галаву яго рукамі. Ён усхваціўся і першы раз у жыцці сваім пацалаваў дачку сваю...

Між імі тады ўстанавілася як бы нейкая маўклівая згода. Яны нічога не гаварылі, і ўсякі па сябе адчуваў моўчкі. Рыта пайшла на работу...

Застаўшыся адзін, Захар Зынга сцягнуў з паліцы гармонію, падняў яе вышэй галавы і з усіх сіл даў ёю па сукаватай калодзе. Кавалкі гармоні разляцеліся па хаце. Ён пазбіраў іх, адчыніў акно і кінуў на вуліцу ў гразь.

Пасля спешна адзеўся і пайшоў у ўправу чыгункі прасіцца на работу. Адтуль прыйшоў ён вясёлы, успамінаючы сваё даўнейшае рамяство — цяслярства.

Адшукаўшы ў сенцах заржавеўшую сякеру, ён пайшоў да Дзяніса Пляцінскага, узяў у яго брусок і, прыстроіўшыся пасярод хаты, пачаў тачыць сякеру.

І ўсё з нецярплівасцю чакаў дадому Рыту.

IV

З таго дня ён акуратна хадзіў на работу і зусім не хадзіў у піўную. Дзяніс Пляцінскі некалькі раз падгаварваў яго пайсці выпіць, але яму ўдавалася перамагаць спакусу. А адзін раз, убачыўшы Дзяніса п'яным, увайшоў да яго, паляпаў па плячы і сказаў:

— Эх ты, пакінуў бы ты піць!

— А табе што? — абазваўся пануры Дзяніс.

— Мне нічога. Што мне. Я не п'ю.

— Ну і маладзец! — сярдзіта сказаў Дзяніс.

Каб заспакоіць яго і выказаць яму нейкую шчырасць, якая раптам з'явілася, Зынга сказаў:

— Я табе, калі хочаш, прыбаўлю рубель за кватэру.

— І добра зробіш,— адказаў Дзяніс Пляцінскі, крыва ўсміхнуўшыся ад недавер'я.

— Папраўдзе, рубель накіну.

— Ты гэта не жартуеш?

— Не.

— Эх, брат ты мой! — разгаварыўся Пляцінскі, напоўніўшыся раптам нейкай, мала калі вядомай яму, шчырасцю.— Жывом мы, брат, з табою разам. Праўда ці не?

— Праўда...

— Жывом мы з табою, значыцца, разам; даўно мы жывом разам. Я аб гэтым часта сяджу і думаю. Яй-богу, братка, думаю... Ведаеш што, хадзем — я пастаўлю паўбутэлькі...

З вялікай цяжкасцю перамагаючы спакусу, Зынга адмовіўся.

— Ага-га, ты не хочаш,— сказаў тады Дзяніс Пляцінскі,— не хочаш, значыць, са мною выпіць... Так-так, не хочаш, значыць, ага, я ведаю... Ідзі сабе...

Зынга пайшоў.

— Ідзі к чорту! — крыкнуў яму ўслед Пляцінскі.

І зразу пайшоў і яшчэ больш напіўся адзін.

Было гэта ў нядзелю, ясным і цёплым днём. Зынга выйшаў на двор, сеў на сонца, на вялікі камень, што ляжаў каля парога замест ганка, і слухаў, як з падсохшай вуліцы беглі крыкі дзяцей... Напроці яго, за гнілым нізенькім платцом, каля суседняй сцяны, залаціліся на сонцы пажаўцеўшыя вішні, нейкія птушкі падскаквалі на гэтых тоненькіх галінах, далятала і сюды з блізкіх палёў белае павуцінне. Скрозь востры пах дыму чутно было, як пахне зямля — вільготная ад восені, абвеяная ветрамі і зацалованая сонцам. І тут, на гэтым цесным двары, адчувалася неабдымнасць яе прастораў, яе воля і размах.

Плылі аднекуль здалёк песні, з горада чутна была музыка. Гэтыя шырокія зыкі бурна слаліся над зямлёю і будзілі нейкія слаба вызначаныя думкамі імкненні, як бы кволыя ўспаміны прайшоўшага ці адчуванне надыходзячага.

Раптам шырокі крык заглушыў усё. І магутны стук нейкі пачаў шырыцца над зямлёй. Ён рос і расказваў усяму аб нейкай вялікай сіле, цвёрдай і неперажнай, з важнай і патрэбнай для свайго панавання дадатнасцю — непазбаўленнем хараства... І, як водгулле, блізка абазваліся свісткі. І гэта на яснай, ціхай зямлі.

Захар Зынга быў ахвачан вострым настроем. Нешта цягнула яго ісці некуды, нешта рабіць ці глядзець на што. І ён пайшоў туды, за горад. А там поезд падыходзіў да горада.

Грымела жалеза магутнымі гімнамі, і далячынь, і бясконцасць была ў жоўтай дарозе.

З лёгкасцю нейкаю ён стаяў на адным месцы, хацелася яму самому тут дзейнічаць, чым найвялікш выявіць сябе перад усімі ці разам з усімі...

Насустрач яму па дарозе бегла Рыта, вясёлая і прыгожая, з глыбокімі адзнакамі на твары частых думак, але з маладою гуллівасцю ў постаці.

— Ты адкуль? — запытаў ён.

— Гуляць хадзіла.

— Адна?

— Тата,— сказала яна,— хадзем, я табе скажу.

Яму здалося, што яна нешта нядобрае яму скажа, і спахмурнеў трохі, устрывожыўся нейк, а пасля раптам аформілася выразна ў яго думка, што добра ж вельмі, што піць ён пакінуў.

— Гавары, ну...

— Я паеду адсюль. У суседні горад мяне на работу пасылаюць...

І ёй уявілася раптам, што ўсё ж вельмі добра. Ён, злюманы, скалечаны душой з самых маладых год сваіх, пакінуў піць, ходзіць цяпер на работу, па-бацькаўску ўсміхаецца ёй часта, ласкава і шчыра. Ён тут пабудзе трохі, а пасля яна возьме яго да сябе туды і будзе даглядаць яго з замілаваннем, як бы ў нагароду за ўсё раней перажытае.

— Цераз тыдняў два я прыеду зноў сюды і забяру тады цябе з сабою.

І яму ўсё гэта гаварыла аб нечым радасным, новым і вельмі важным.

Весела прыйшлі яны разам дадому, пілі чай і пазвалі Дзяніса Пляцінскага. Той вечарам збіраўся выязджаць з бочкаю на работу, цяпер жа нікуды не спяшаў і панура слухаў, як яму з захапленнем аб дачцэ сваёй Рыце расказваў падсусед яго, Захар Зынга.

— Зайграй што,— папрасіў Пляцінскі.

— Няма гармоні,— з чуць адчуваемай трывогай суму адказаў Зынга.

— А дзе ты яе дзеў?

— Яна мне больш непатрэбна.

— Колькі ты ўзяў за яе?

— Танна,— адказаў Зынга, трохі саромеючыся перад Рытай за сваю хлусню.

— Колькі?

Зынга мяшаў чай.

— Чаму прадаў? — дапытваўся Пляцінскі. У яго раптам з'явілася жаданне гаварыць.

— Так адзін... вясковы хлапец...

Пляцінскі пасядзеў яшчэ трохі, пасля выйшаў і кіўком галавы пазваў за сабою Зынгу. Той выйшаў у сенцы.

— Не пускай нікуды Рыту,— загаварыў Пляцінскі.— не пускай ты яе нікуды. Няхай жыве тут.

— Чаму?

— Таму, што яна ў цябе тут на вачох будзе. Яна, скажам, не дзіця, але ж... Гэта яна не замуж ідзе... Ты ж бацька ёй...

Гаворачы так, Пляцінскі мала думаў аб гэтым. Ім кіравала другое. Слаба адчуў ён, што нечага пачне не хапаць у яго доме, як паедзе Рыта. Ён і сам ніколі не мог падумаць, як ні то шкода яму было Рыты, ні то нейкае бацькоўскае замілаванне, непрыкметнае для самога сябе,

насіў ён у сабе для яе. Было гэта ў яго пачуццях, у свядомасці не магло ў яго, не прывыкшага думаць, быць тае веды, што калі чалавек не глядзіць на ўсё звысоку ці філасафічна, то трудна яму быць адзінокім.

— Які з мяне бацька, братка ты мой! — загаварыў Зынга.— Ці мала яна цераз мяне перапакутавала? Яна цяпер на вольную дарогу выйшла, час цяпер такі, шырокі, то яна і мяне з ямы выцягне... Ого, мая Рыта! — закончыў ён з радаснай гордасцю.

Вечарэла. Светлы лажыўся змрок.

Дзяніс Пляцінскі хутка выехаў з двара, а Зынга доўга сядзеў на камені каля дзвярэй і гаварыў з Рытаю...

Назаўтра ж ён, каб як-небудзь услужыць ёй, сам пайшоў на станцыю купіць ёй білет на чыгунку. Правёў яе, выяўляючы клопат у розных дробязях, усадзіў яе ў вагоне і доўга глядзеў услед поезду.

І сумна і радасна было яму аднаму ў тую ноч.

V

Зусім жоўтымі сталі вішні і пачалі скідаць з сябе лісты. Раншнімі першымі замаразкамі мерзлі перад вокнамі спелыя бэры... Сонечныя былі дні.

Раз, прыйшоўшы з работы, пад вечар, Зынга памагаў Пляцінскаму абіраць гэтыя бэры. Наабіралі яны іх некалькі кашоў, рэштку страслі; пасля сядзелі на камені каля дзвярэй.

Маўкліваму ад прыроды Пляцінскаму добра было маўчаць. Зынга ж з тых часоў, як пакінуў піць, таксама часамі любіў памаўчаць. Так і сядзелі яны моўчкі абодва. Пляцінскі вылічваў у галаве сваёй, колькі яму заплаціць управа чыгункі за ачыстку ўборнай на таварнай станцыі, у Зынгі ж думкі былі розныя дробныя.

Блізка быў вечар.

— Зынга Захар тут жыве? — пачуўся з вуліцы голас.

— А чаго?

— Пісьмо.

Гэта было незнаёма Зынгу. Цягаючыся па свеце, многа чаго бачачы і перажываючы, быў ён неяк усё ж далёка душой сваёй ад людзей. І гэта было першае пісьмо, за жыццё атрыманае ім.

Як малое дзіця, падбег ён да варот, выхваціў з рук чалавека пісьмо, доўга варочаў яго ў руках, далікатна, паво-

лі, як бы баючыся чаго, пачаў разрываць яго. Ад непрывычкі чытаць ён доўга ўглядаўся ў ліст паперы, спісаны вялікімі літарамі, пакуль упэўніўся, што Рыта вядзе вялікую і цікавую работу, што яна хутка прыедзе і забярэ яго з сабою.

Пісьмо было поўна ласкавых слоў, і гэта таксама было новым для Зынгі, размякчыла яго, зрабіла падобным да дзіцяці...

Вакол быў пах зямлі, дыму і груш.

Гэтыя грушы, рассыпаныя па жоўтым лісці, ляжалі ў яго каля ног, і пахам і выглядам навявалі на чалавека нейкую светласць. Яны нагадвалі яму цяпер нешта мінулае, варушылі ўспаміны аб ім.

Можа і не было звязана з імі вострых вельмі перажыванняў, але светласць гэта адчувалася. Была яна і ў зямлі, якой многа было пройдзена, была яна ў такіх самых асенніх днях, ясных і ціхіх, калі і працавалася і гулялася і многа было перапакутавана. Многа раз білі яго; многа раз ён біў; такім жа светла-здаровым асеннім днём пахаваў ён жонку сваю... І ўсё гэта, як нешта далёкае і па часу і блізкае, уявілася без асабістых выразных здарэнняў, а так, усё доўгае, вострае і важнае, бо яно ж гэта запаўняла жыццё, бо апрача ж яго нічога больш не было, хоць і было яно часта нядобрым і пакутным...

Вастрата гэта ахваціла Захара Зынгу.

— Эх ты, брат ты мой,— сказаў ён, коса глянуўшы на Дзяніса Пляцінскага.

Той маўчаў, нешта думаў і ўпарта чухаў бараду.

І раптам з'явілася ў Захара Зынгі патрэба стаць блізкім гэтаму панураму чалавеку, выявіць перад ім якуюнебудзь шчырасць. Ён павярнуўся да яго і пачаў глядзець на яго. А той скончыў свае вылічэнні і, мусіць, выгадна для сябе, бо пляснуў рукамі, што мала калі з ім бывала, пакалупаў задумёна ў носе і сказаў:

— Конь мой белы закульгавеў, то няма як ехаць мне сягоння. Дык ты, братка, пастаў мне кватэрку, калі маеш грошы, бо ў мяне сягоння няма. Я табе аддам...

— Хадзем,— рашуча сказаў Зынга, матнуўшы набок галавою і рукою.

— Удвух?

— Удвух.

— Праўда?

— А я што, не магу ісці з табою?.. Я ж табе казаў, набаўлю табе рубель за кватэру, бо не такі я чалавек... Ся-

гоння мне выдалі за работу грошы, і я не скнара якая-небудзь!

Яны пайшлі, і Зынга ўсё гаварыў. Дайшоўшы да піўной, ён раптам прыпыніўся ў задуменні; былі ў яго думкі даць Пляцінскаму грошай на гарэлку, а самому вярнуцца дадому, пакуль яшчэ не позна, але пачуў у піўной знаёмыя галасы і адчуў вялікі смутак, што няма ў яго гармоні.

— Ну, ты што? — тузануў яго за рукаў Пляцінскі.

— Хадзем, братка! — адказаў Зынга і палез на ганак.

Там яны сядзелі з Пляцінскім за поўнач, дадому ішлі абняўшыся, пакуль дайшлі, некалькі раз лаяліся, многа раз цалаваліся і нарэшце заснулі на адной пасцелі ў Пляцінскага.

Назаўтра быў хмурны дзень, церусілася імгла, плылі па небу сіне-чорныя хмары, і голыя вішні перад вокнамі гойдаліся і расказвалі аб хмурнай глыбакадумнасці.

Зынга не пайшоў на работу. Дзяніс Пляцінскі паехаў з бочкаю ў горад, а ён у нерашучасці, у нервовасці і ў смешным спяшанні хадзіў па хаце і цёр рукі. Пасля, як прыпомніўшы нешта важнае, патрэбнае і нават неабходнае, хутка адзеўся, абмацаў у кішэні грошы, пайшоў у горад і купіў там гармонію. Да самага вечара ён цацкаўся з ёю — разглядаў, пробаваў галасы, браў акорды, а як надышоў вечар і з'явіўся Пляцінскі — яны ўдвух пайшлі ў піўную.

Там яны і прасядзелі да двух гадзін ночы.

VI

Адзін раз вечарам Захар Зынга сядзеў у піўной і вяла браў на гармоні мінорныя акорды. Вакол яго гулі падпіўшыя людзі.

Зверху, з клуба, чуваць было бурную музыку раяля, а з вуліц чуўся яшчэ не сціхшы на ноч шум горада.

Зынга чакаў «кліентаў».

— Іграй! — грукнуў грубы і сіплы голас.

Зынга павярнуў у той бок галаву. Там сядзеў даўнейшы гандляр быдлам, барадаты і тоўсты Пруткевіч.

— Што іграць?

— Што хочаш... Весялі...

— Мажор браць?

— Мажор, шміжор — мне ўсё роўна... В-валі!..

Зынга грануў фельд'егерскі марш.

— Пачакай,— перапыніў яго вялы голас нейкага сіняварага, зморшчанага чалавека,— зайграй мне разлуку.

Перамяніўшы тон, Зынга зайграў вальс.

— Разлуку грай! — падняўся чалавечак.

— Ты хочаш з галавою разлучыцца ці не? — заявіў Пруткевіч.— Глядзі, а то шыю звярну.

— Каму, мне шыю вернеш?

— А ты хто такі?!

— Я хто?! Я праўшчык фартэпіянаў! От хто я! А ты хто?!

Знаёмства гэтых людзей адбылося так, што Пруткевіч падняўся, намерыўшыся даць праўшчыку фартэпіянаў па шыі, але тады раптам пасярод піўной вырасла постаць жанчыны. Зынга раптам прыпомніў, што яна дагэтуль сядзела моўчкі, з нейкім маладым, як бы вайсковым, і піла піва.

Нізкая і намазаная парфумай, у чорным памятым шырокім паліто з густымі фалдамі, яна адапхнула да сцяны Пруткевіча і папрасіла Зынгу:

— Падыграйце.

Зынга, гатовы, глянуў на яе.

Жанчына заспявала:

Ой, у полі ды на волі цераз межы-ы-ы...
Ды дарога разляглася.

Голас у яе быў сіплы, і нечым нядобрым спачатку павеяла ад гэтай яе песні. Пасля, як Зынга пачаў ціха, каб не заглушыць яе, падыгрываць, яна неяк павесялела, і голас яе стаў сакаўным нейкім і больш прыемным.

Пазарастала травою,
Каб прайсці я не магла там...

Яна затупала нагамі, і тады праўшчык фартэпіянаў памог ёй прыпеўку.

Ой, гоп!..
Ой, я зелле растрасу,
Ногі лёгка пранясу!..

— Іграй, братка,— прасіў пехта Зынгу,— на, выпі і іграй.

Зынга выпіў. Жанчына, не скончыўшы, сціхла.

— Іграй польку!

— Польку-смех?

— Якую хочаш.

— Якую ты хочаш? Мне ўсё роўна...

— Дай яму выпіць.
— На, выпі ды іграй.
Зынга зайграў «польку-смех».
— Зайграй от што... Падыграй.
Гэта прасіў праўшчык фартэпіянаў.
Абцёршы вусы, ён яшчэ выпіў, паднёс шклянку Зынгу і яшчэ выпіў сам. Зынга нарыхтаваўся.
— Слухай!..
Зынга расцягнуў гармоню, а той заспяваў:

Р-р-размалюю прычындалы,
Р-р-разнясу усе прыстр-ройкі...

— Ты што за злыбеду спяваеш, эй ты!..— гукнуў Пруткевіч.
— Зынга, не падыгрывай яму!
А той змоўк, плюнуў, абцёр вусы і залепятаў смешным голасам і п'яным матывам тое самае.
Пруткевіч сарваўся з месца, схваціў яго за плечы, падняў вышэй стала, грукнуў яго нагамі па падлозе і, патрасаючы ім у такт, страшнаю актаваю зароў:

Дзед б-боб-б малаціў,
Б-баб-а падсявала...

Зынга, радасны, з усіх сіл рэзнуў на гармоні гэты матыў, а Пруткевіч, адкінуўшы ўбок праўшчыка фартэпіянаў, пайшоў трапака.
Тады з'явіўся буфетчык і яшчэ двое з ім і пачалі разганяць вяселле.
— Сталоўку зачыняць цераз цябе! — крычаў буфетчык Зынгу.
— Сталоўку?! — грозна запытаў Зынга.
— Сталоўку!
— Пайшоў ты к... са сваёй сталоўкай.
Буфетчык схваціў яго за каўнер і выпхнуў на вуліцу.
Падыгрываючы нейкі матыў, Зынга прайшоў паволі дзве суседнія вуліцы, пакуль яго не разабраў хмель. Тады вярнуўся і, лаючыся і іграючы, пайшоў дадому.
Дзяніса Пляцінскага не было дома, і сені былі замкнёны.
Зынга пастаяў каля дзвярэй і дагадаўся, што трэба выняць акно, але ногі ўжо не трымалі яго, і галаву вадзіла ў бакі. І ён там жа аб'ехаў на зямлю, дзе стаяў. Абняўшы гармоню, ён так і задрамаў, трасучыся ад холаду.
Перад самым днём прыехаў Дзяніс Пляцінскі.

— Хто гэта? — запытаў ён моцна.

Зынга маўчаў.

— Хто тут? — мацней гукнуў Дзяніс.

Чалавек падняў галаву.

— Захар?

— Змерз я,— адказаў Захар, ляскаючы зубамі.

— Ідзі ў хату.

— Адамкні дзверы.

Ніяк не мог сагрэцца Зынга. Тросся ён доўга, пачаў стагнаць, а пад вечар у яго з'явілася гарачка. Ноччу ён упаў у бяспамяцтва.

На другі дзень Пляцінскаму было многа клопату — хадзіў ён па доктара і завозіў Зынгу ў больніцу...

Не веданыя ім раней пачуцці апаноўвалі яго...

VII

Пахла зямля, і вецер адносіў вугольны пыл у поле... Ціхая была трава, пажаўцеўшая і прыпаўшая да зямлі. Ясна было...

У той дзень і памёр у больніцы Захар Зынга.

Дзяніс Пляцінскі запрог свае коні ў старыя драбіны і моўчкі адзін павёз яго хаваць. Ён сядзеў, згорбіўшыся, на белай, новай, пахучай смалою, труне, паволі, як бы з нейкай упэўненасцю, сцёбаў пугаю коні, а як яны прабавалі бегчы — стрымліваў іх...

Вечарам ён доўга сядзеў адзін, цёр пальцамі твар і сярод ночы раптам падняўся і, сам з сабою разважаючы, пайшоў даў тэлеграму Рыце.

Рыта прыехала цераз дзень раніцаю. Таксама ясна было.

Яна з Дзянісам Пляцінскім мала гаварыла, хадзіла на магілкі і, як прыйшла назад, раптам сабралася ехаць.

— Паедзеш? — сказаў Пляцінскі.

— Паеду.

— Саўсім?

— Не ведаю.

І яна пайшла на станцыю.

Ён дагнаў яе за варотамі, схваціў за руку і, трасучы яе сваімі каравымі цвёрдымі пальцамі, усё гаварыў, глытаючы словы:

— Дачушка... родная... Рытачка... родная...

Яна абняла яго галаву і пацалавала ў зморшчаны лоб.

Ён больш яшчэ сагнуўся і пайшоў паволі назад. Цераз хвіліну ён запрагаў коні ехаць на работу.

А яна ішла да станцыі бакавою пуцінаю чыгункі. Лёг ужо чорны вечар і, прытаіўшыся, маўчала зямля. Толькі горад повен быў зыкаў. Яны беглі над зямлёй, шырокія, неабдымныя, магутныя сілай стварыўшага іх чалавека. Яны маглі зрушыць свет сваёй магутнасцю — так гэта ўздымалі яны істоту чалавека...

Бясконцасцю, у агнях, ішоў факельны ход... Не было канца ні зыкам, ні людзям, ні пачуццям. І на мяжы іх думак вырасла ў Рыты: «Усё чалавецтва ў гэтым ходзе...»

Поезд крычаў і стукаў, збіраўся адыходзіць, а Рыта стаяла, ахопленая жаданнем пайсці туды і з усімі ўсё ісці ды ісці...

ХВОІ ГАВОРАЦЬ

I

Смех — часта дзындра сумных настрояў і сталых думак. Адгэтуль я праводжу раўналежнасці пры маіх разгадках усяго... Сяджу над канавай, гляджу на босыя, каравыя ногі дзядзькі Язэпа і думаю: увесь час ён маўчыць — значыцца, у яго многа важкага ў душы; у яго многа слоў.

Мне важна слухаць яго выказванні аб тым, чым у вострыя моманты жыцця повен ён, я яшчэ ўпэўнены ў тым, што і для яго гэта палёгка, і я думаю так: няхай ён гаворыць аб чым сабе хоча, а я буду з па-за гэтых слоў чуць тое, аб чым ён не гаворыць, аб чым толькі думае... А што яго нешта мучыць, гэта відаць па ім. Што ў яго?

Гэта не ёсць мая пустая цікаўнасць, гэта жаданне блізасці з гэтым чалавекам.

«Гавары ты, дзядзька, аб чым-небудзь»,— хочацца сказаць мне.

А ён маўчыць. Звесіў босыя ногі з насыпанага над канавай вала, укрытага пажоўклай травой, і глядзіць уніз. Там, на дне гэтай неглыбокай і вузкай канавы, трава таксама жоўтая, але большая; відаць з яе конскую спарахнелую скіўіцу з некалькімі зубамі і з вялікаю чорнаю мухаю; збоку наточаны мурашкамі дробны, як пыл, жоўты пясок.

Я гавару першы:

— Мусіць, халады хутка пачнуцца — вельмі ж сівагракаў аднекуль паналятала. Сягоння па паўдні я ішоў з кустоў, дык там гэта, што Юрась заараў ялавіну, дык на той раллі што іх робіцца — бегаюць, скачуць...

— То што,— сказаў дзядзька Язэп,— не заўсёды яны прылятаюць перад холадам, я не спрактыкаваўся, каб яны канечне паказвалі холад... Гэта ёсць такія маленькія птушкі — бычкі, дык яны вядуцца хто іх ведае дзе, а калі пачуюць холад — адразу з'яўляюцца каля будынкаў... Гэта даўней, як я яшчэ хлопцам быў, дык пайшоў быў раз у сад лом сеч. Пацягнуў ламачыну, а яны з-пад яе калі сыпануць кучаю — дробныя, як гарох, і якраз неўзабаве тады, калі даў холад! Праўда, восень была позна... Птушкі чуюць холад...

Ён з захапленнем расказаў аб гэтым, а я падумаў:

«Калі ён так горача, з такою прыемнасцю гаворыць аб гэтым, значыцца, праўда, што нешта яго мучыць, нешта гняце яго істоту, і вось гэтае самае ён хоча ўтапіць у даўнейшай восені, у ломе, у саду і ў птушках, якія чуюць холад...»

Як кагадзе ішлі мы з ім з поля вузкаю дарогаю між палос раллі і ржышча, я думаў запытацца, што з ім, чаго ён такі неспакойны ў голасе, а цяпер рашыў не пытаць — няхай сам скажа, а калі не — хто мае права залазіць у чужую душу? Асабліва, калі не ўпэўнены, што словы твае будуць лекамі. Глядзі, каб не залезці ў чужую душу з цвёрдымі капытамі...

Дзядзька Язэп памаўчаў і загаварыў:

— Гэты год будзе ранняя восень, відаць... Толькі, от, з аўсамі запазніліся... У мяне яшчэ коп пяць нязвезенага, а ў Юрася ўвесь на полі...

— Невялікая работа — пазвозіць авёс,— сказаў я.

— Я не кажу, што вялікая... цяпер авёс буйны, дык яго лёгка рублём уціскаць... Я памятаю, даўней раз у мяне авёс ледзьве быў з зямлі падняўся, не то што жаць, а сілаю, гвалтам я скасіў яго... Там гэта каля лесу... рана паспеў ён, дык яго кашу, а хвоі шумяць-шумяць...

«Ён ізноў пайшоў убок з гаворкаю,— падумаў я,— ужо ў хвоі падаўся, яму, значыцца, лягчэй гаварыць аб чым-небудзь другарадным».

І я пачаў гаварыць:

— Цяпер там маладыя хвоі ўзяліся. Тады, як у вайну павысякалі там іх, дык здавалася, што пустэча будзе. А гэта малады лес узбуяў... Здаецца, нядаўна было — я яшчэ на тыя хвоі, бывала, з вашым Міхалам лазіў глядзець у гнёздах вараняняты...

Ён дзіка глянуў на мяне, трохі паглядзеў так вот мне ў вочы, пацерабіў чорную, кароценькую і пасівеўшую месцамі шчаціну барады і сказаў:

— Міхал памёр. Учора вечарам прыйшоў адтуль ліст.

Сказаў і змоўк. І ізноў пачаў глядзець у жоўтае дно канавы... Чорная муха ўжо лазіла па пальцах яго нагі, а мае думкі блыталіся так: то гэта Міхал памёр ад сухот, мусіць, бо на вайне атруцілі яму лёгкія ўдушлівым паветрам. І вось цяпер дзядзька Язэп сядзіць тут са мною над гэтай канавай і страшна сумуе. Цяпер у яго толькі дачка і жонка ў сям'і, а Міхала ён ужо два гады не бачыў — той недзе быў на рабоце і патроху хварэў... Дзядзька Язэп многа чаго перажыў цяжкага ў жыцці, многа ба-

чыў такога, ад чаго жудаснасць можа ахапіць чалавека...

Раптам мае думкі пераскочылі на чорную муху. Яна поўзала па яго пальцах, а ён не чуў гэтага. Я пачаў думаць, што ў яго на нагах вельмі ж таўстая скура, ды яшчэ ў засохшай зямлі — хіба тут нейкая муха будзе прыкметна!

Ён маўчыць. Можа гэта ўсякае гора — толькі муха іншаму чалавеку?

Сядзеў ён, упёршыся рукамі ў зямлю. Трохі пагойдваўся шырокаю спіною. З-пад шапкі з цыратовым казырком павылазілі густыя, чорныя валасы з ніткамі срэбранай сівізны. Твар у яго абветраны, да чарнаты загарэлы на сонцы...

Ён адхінуўся назад і стаў глядзець некуды паверх маёй галавы. Тады я лішні раз упэўніўся: чалавек можа быць гордым перажытымі пакутамі, у час жа гора, калі ён пагордае стагнаць перад другімі, ён тады — увасабленне мічынае стагнаць перад другімі, ён тады — увасабленне мізэрнасці.

Вось чаму дзядзька Язэп маўчыць. Бунт у ім схаваны ў глыбіні...

II

Вечарамі на зямлю лажыцца шэрая ціш. Поле пахне аўсяным іржышчам і вялаю атаваю, а цесныя двары пры маўклівых хатах — коньмі і дзёгцем. Наша вуліца дрэмле ў цішы і ясным змроку.

Толькі не маўчыць стары папоўскі сад — у старым доме асвечаны там два адчыненыя акны, і некалькі камсамольцаў на ўсю вёску спрачаюцца над кніжкаю тэорый Дарвіна. Галасы іх сакаўныя, як недаспелы гарбуз, чутны за дзесяць хат і абуджваюць думкі: «Гэта прэлюдыі да будучай індустрыяльнай вайны з прыродаю».

Як бы гэта далікатна і ў меру выказаць дзядзьку Язэпу?

Ён сядзіць сабе ціха на прызбе і глядзіць на свае ногі. Я каля яго блізка, але ў змроку ён здаецца мне цёмнай грузнай постаццю з абы-як накіданымі абрысамі...

У садзе каля асвечаных вокан ходзяць, абняўшыся па двое, хлопцы і дзяўчаты. Дзяўчаты звіняць смехам, а хлопцы пробуюць спяваць:

Не хадзіла, не гуляла,
Рана спаць лажылася...

Першыя два радкі памагаюць падводзіць дзяўчаты, а

пасля сціхаюць,— ёсць такое ўстанаўленне, што дзяўчыне шмат якіх слоў трэба саромецца...

Спяваюць моцна, бо ведаюць, што поп, выселены ў другую палавіну дома, любіць цішыню. Цяпер ён, пэўне, ходзіць недзе па двары і нюхае пах вялай травы. У садзе пільнуе позпія яблыкі стары Гірш — за свае яблыкі ён смелы і спакойна спіць у будцы. І добра, што ён стары — хоць выспіцца сабе як мае быць. Бо, каб быў ён хоць трохі малодшы, не заснуў бы ён тут усё роўна... І толькі нямыя і да ўсяго абыякавыя кусты агрэсту і маліны з'яўляюцца сведкамі... Дзяўчаты заліваюцца слаўным срабрыстым смехам, бесклапотным і чыстым — нашто раней часу забіваць голаву думкамі аб аліментных правах.

Слаўна адчуваецца блізкая восень. Мякка абнімае зямлю празрыстая ноч. За дзве вярсты адсюль адчуваецца аеравай вастратою рэчка, пажаўцелыя крушыны і каржакаватыя хвоі над ёю. Над паплавамі лазіць туман густым малаком...

Дзве постаці відны ў змроку — ідуць, прыцісну ўшыся адна да другой, і два галасы пераплятаюцца таксама, як і постаці ў абнімку,— падаюць яны нізкім шэптам. Я пазнаю дачку дзядзькі Язэпа — смуглявую маленькую Досю — і, пазнаўшы, адганяю ад сябе журботную трывогу, раптам скрабянуўшую мяне; заспакойваю сябе нават некаторымі філасафічнымі развагамі...

Яны ўдваіх садзяцца на суседнюю прызбу і шэпчуцца.

— З кім гэта яна? — ціха гаворыць мне дзядзька Язэп.

Я горды тым, што ён давярае мне свае думкі, але, ад малых дзён падказанай мне людзьмі неабходнасці браць усё пад кантроль, я раскідаю думкамі, хто ж такі дзядзька Язэп? Трохі падумаўшы аб гэтым, я не адганяю ад сябе гордасці нашай блізасцю і пачынаю пазнаваць, з кім сядзіць Дося. Цераз хвіліну я падсоўваюся бліжэй да дзядзькі Язэпа і паведамляю яго:

— Гэта студэнт-практыкант. Той, што прыехаў з каморнікам зямлю мераць.

— М-м-мгу...

І тут я не пазнаў дзядзькі. Язэпа, першы раз за час сваёй блізасці з ім не пазнаў. Ніколі ён так безудзельна да ўсяго не адносіўся. Гаворачы аб студэнце і ведаючы дзядзьку Язэпа, я быў упэўнены, што ён зараз жа пачне выводзіць свае пераконанні — добра гэта ці кепска і як да гэтага трэба адносіцца. А цяпер ён аднёсся да гэтага так, як бы гэта Дося яму не дачка, а студэнт не малады

хлапец, а якая-небудзь танная істужка, што выпадкова і без ніякіх слядоў пасля сябе абнімае Досіну шыю.

Цяпер, значыць, дзядзька Язэп думае толькі аб Міхале.

I мы так седзімо моўчкі. Дзядзька Язэп чухае калені, мабыць, пойдзе зараз спаць.

— Добры вечар!

Вырасла аднекуль са змроку шэрая постаць, прыткая і лёгкая.

«Чаго гэта поп ходзіць ноччу па вуліцы, няўжо яму мяшаюць спаць галасы ў саду?» — думаю я.

А ён углядаецца, каб пазнаць нас, пасля гаворыць дзядзьку Язэпу:

— Стары ты чалавек, табе ж паміраць хутка пара прыйдзе, а бога забыўся, хоць бы адслужыў па Міхалу паніхіду...

Дзядзька Язэп маўчаў.

— Стрэў я ўчора Астапа Варывончыка — так і так, кажа, Язэпаў Міхал памёр, я аж умлеў.

Голас у папа танклявы і порсткі, і ўвесь ён, як на іголках, стаіць і гойдаецца, перабірае на жываце пальцы, гладзіць пальцам шчуплую бародку. Дзядзька Язэп, слухаючы яго, нагінаецца і кладзе рукі на калені.

— ...Дык ты, Язэп, заўтра прыйдзі да мяне, дык мы аб паніхідзе пагаворым...

Поп моўчкі прысеў каля мяне, павадзіў пальцамі па бровах і закурыў. Моцна запахла добраю самарослаю табакаю, дым гэты змяшаўся з пахам вымазаных варволем папоўскіх ботаў і потам яго шыі. Суконная вопратка дзядзькі Язэпа пахла пыльным бульбянікам і сухім выветраным хлебам; ад усяго гэтага хацелася драмаць.

— Ну то як? — сказаў поп. I, сказаўшы, адвярнуўся ў другі бок ад маўклівага дзядзькі Язэпа.— Гэта ў цябе, Язэп, ад таго, што занудзеў ты па Міхалу. Паспакайней трохі.

I пайшоў у свой бок, раптам усхваціўшыся.

— Не сумуй, дзядзька,— сказаў я.

— Нуда агарнула.

I гэта сказаў ён слаўна, бо не скардзіўся, а выказаў факт. Да нас падышоў раптам Тамаш Арлоўскі — барадаты і моцны стары, з другога канца вуліцы.

— Я да вас, хлопцы.

— Ну?

— Зрабеце маёй жонцы хату.

— Гавары, чаго прыйшоў?

— Я ж гавару. Дошкі ў мяне ёсць, толькі ж вельмі сукаватыя, ёсць без сукоў, ды ў гразі — гэблі патупіце!

— Што, твая старая памерла?

— Але.

— Нешта ж яна мала хварэла. Не чутно было.

— Тыдзень.

— А-а-а...

— Нястраўнасць гэта ў яе. Павячэрала, а назаўтра не ўстала з пасцелі.

— Ага.

— Дык можа б ты цяпер за работу, Язэп, узяўся?

— Цяпер-то я не магу, заўтра зранку можна будзе. Толькі дай ты мне добрых памочнікаў; прасі Мікалая.

Тамаш глянуў у мой бок.

Рабіць труну з дзядзькам Язэпам! Я быў малады, і ў маёй сталасці былі некаторыя элементы надуманасці. Часамі яны неўзаметку пачыналі сплываць. Але я з малаком мацеры атрымаў людскую прывычку, хоць часам і нявінна, хітраваць. І я сказаў:

— Калі часу няма, ліха на яго. Бацька нездароў, дык я адзін.

— Ды што табе гэты час? Што, ты ўміраць ніколі не будзеш?.. Але, праўда, табе яшчэ далёка.

«Значыцца, пачаў ён вымяраць мяне меркаю смерці,— падумаў я,— годзе ламацца».

І я сказаў:

— Добра.

— Дай яшчэ аднаго,— сказаў дзядзька Язэп.

Тамаш моўчкі пастаяў і пайшоў.

І тут выйшла незвычайнае ў гэтую хвіліну з дзядзькам Язэпам. Ён затрос барадою ад смеху, трос галавою.

— Чаго ты, дзядзька?

— Тамашыха памерла. Павячэрала, кажа, як мае быць, а назаўтра з пасцелі не ўстала... Нястраўнасць! Як ты думаеш, сынку, колькі пудоў яна важыла?..

І раптам змоўк ён, узяўся рукамі за калені, пасядзеў так трохі і ўстаў.

— Хадзем, сынку.

— Зараз.

Ён пайшоў, а я сяджу адзін і думаю:

«Што гэта ў яго? Няўжо гэта толькі затым, што Міхал сын яму, а Тамашыха чужая і любіла паласкаць косці другіх?»

Я падумаў аб гэтай таўстой, грузнай, як хмара, жан-

чыне. Куды ні ідзе — усё жуе нешта, каго ні стрэне — праўдзе зіркам мізэрнага абгавору...

— Братка Міхал,— сказаў я ціха,— ёсць жа людзі, смерць якіх не выклікае думак змагацца з прыродай... Але ты памёр!

Ціха было на вуліцы і ў папоўскім садзе...

Дося сядзела з практыкантам на прызбе.

Я ўстаў, каб ісці, але, адышоўшыся, не мог не пастаяць трохі — мае філасафічныя развагі ад мяне ўцяклі, бо хвалі душы не былі вялікімі.

— Досечка,— шэпча ён,— міленькая...

Яна маўчыць, і яны зліваюцца ў адну цёмную постаць...

Слаўна глядзяць на мілую зямлю ціхія зоры.

III

У доўгім Тамашовым гумне, на вільготным таку, мы робім Тамашысе труну. Моцны, як дуб, на тоўстых звязістых нагах, стаіць на мяккіх стружках дзядзька Язэп з алоўкам у руках і рысуе па каструбаватых дошках лініі, а мы ўдвух — я і Астап Варывончык — сядзім вярхом на абструганай дошцы і габлюем яе «бараном».

Дзядзька Язэп сягоння зусім маўчыць, скажа толькі некалькі слоў, калі трэба, аб труне ды дошках; ён паволі тупае вялікімі ботамі, сагнуўся нейк шырокаю спіною, і на вусах яго пілавіны — былі яны на рукаве, а рукавом ён разгладжваў вусы.

Сягоння я забыў трохі пра дзядзьку Язэпа і ўпікаю сябе гэтым, зусім не думаю і аб Міхале; у мяне ў галаве па жылах тупа стукае кроў, галава трохі баліць, і думкі нейк атупелі — некуды згінула з самай ночы вастрата, задрамалі мае ўсякія развагі. Упарта і без патугі думаецца толькі аб адным — аб маленькай смуглявай Досі. Салодкі смутак апаноўвае мяне.

Астап Варывончык, як заўсёды, вясёлы, падморгвае мне хітрымі вузкімі вочкамі і раз-поразу аблізвае губы.

— Чаго ты мне падморгваеш?

— Чаго ты так звяў сягоння?

— Не выспаўся.

— Ну, пэўна ж, што гэта не ад лішняга сну.

Я маўчу.

— Я, як быў малодшым, дык чорт яго калі і спаў —

бабы спакою не давалі. Але я быў за цябе мацнейшы, вялым ніколі не быў.

Я зноў маўчу.

— Ты што, бабу маеш?

У мяне з'яўляецца патрэба пачухаць каля вушэй.

— Пот,— гавару я.

Астап Варывончык хітра не спускае з мяне вачэй.

— Пот,— зноў гавару я.

І маўчу. У мяне злосць на Астапа Варывончыка. Чаго ён дапытвае мяне, чаго варушыць тое, ад чаго смутак мучыць мяне. Твар яго проста перада мною. Гэта круглы і рыжы твар, малады і сыты; толькі тонкія маршчынкі і сінія кругі пад вачыма, і галава пачынае лысець. Дзядзька Язэп глядзіць мне ў вочы з хвіліну, пасля, як бы аб чым дагадаўшыся, вызваляе мяне з майго становішча:

— Ідзі, Мікалай, мне тут у гэтай дошцы кант згаблюй — я збіваць пачну.

Цяпер я зусім упэўніваюся, што ён ведае, аб кім я думаю. І мне прыемна глядзець на яго сухую і моцную, прысадзістую постаць. Я іду да яго, а Астап Варывончык запускае руку ў белыя стружкі ў кутку — нядаўна прыходзіў да нас у гумно Тамаш, прынёс нам бутэльку гарэлкі і сухой кілбасы на закуску.

— Пеце, браткі, ды канчайце,— сказаў ён,— жонка хаты не мае.

— Няўжо злуе на цябе твая жонка за гэта? — ухмыльнуўся Астап Варывончык.

Маўчыць, хоць бы слова.

Мы прымецілі, што ён ужо паспеў выпіць... Да яго ў хату ідуць людзі — бабы ўсё найбольш. З мужчын адзін толькі стары Апанас Ярмаліцкі — дый той у хату не заходзіў — угледзеўшы нас у гумне, ён падышоў цераз агароды і пагаварыў з намі трохі аб пагодзе і спелых гарбузах.

Цяпер Астап Варывончык налівае з бутэлькі ў вышчарбленую шклянку і падносіць дзядзьку Язэпу. Той трохі выпівае і аддае назад.

— Чаму не ўсё?

— Не хачу.

— Цяпер ты, Мікалай, дапівай.

Ён яшчэ трохі падліў мне, і я выпіў. Сам Астап выцягнуў цэлую шклянку, і мы закусваем сухою кілбасою. Дзядзька Язэп паволі жуе, стоячы пасярод тока. Неўзабаве з'яўляецца Тамаш і прыносіць нам два селядцы — сяк-так аскрэбаныя і паклычаныя пальцамі.

— Хоць бы ты, сынку, піў,— гаворыць ён мне,— можа аслабееў, габлюючы, дык от выпі яшчэ чарку.

— Не пі,— абарочваецца да мяне дзядзька Язэп,— зашкодзіць.

І, як бы апраўдваючыся, звяртаецца да Варывончыка і Тамаша:

— Што ж з яго будзе за работнік, калі ён нап'ецца?

— Можа вам дошчак не хапае? — клапоціцца Тамаш.

У гумно раптам з'яўляюцца двое — вяртлявы і маленькі Пятрусь Міхалінчык і доўгі, тонкі і пануры Яўхім Стрыгун, з вострым тварам, белымі валасамі і босы. Я гляджу на гэтую маўклівую і нейкую нясмелую постаць, і мяне апаноўваюць думкі, што гэта, мусіць, прырода стварыла яго такім для таго, каб якой-небудзь чулай натуры па-брацку трохі пасмяяцца над ім, а пасля над ім жа горка заплакаць. Ён глядзіць на нашу работу, і на твары яго, поўным рабацення, застыла нясмешная ўсмешка. Пятрусь Міхалінчык весела садзіцца каля Астапа Варывончыка, ляпае яго рукою па калене і падае голас:

— Я нюхам чую, дзе п'юць. Яўхім мне памог: пацягнуў носам ды кажа — хадзем.

— Жартуеш,— апраўдаўся Яўхім.

— Я вам прынясу, хлопцы, другую шклянку,— па-гаспадарску клапоціцца Тамаш.

— Хопіць і гэтае.

І я не ўспеў агледзецца, як Пятрусь Міхалінчык ёмка выпіў, крактануў і ўзяў кусок селядца. Тамаш паднёс Яўхіму. Той спачатку адмовіўся, а пасля, бачачы, што яго больш не просяць, узяў і выпіў. Адламаў кусок кілбасы, агледзеў прытульную мясціну на дошках, каб спакойна было есці, сеў і пачаў паволі жаваць. Рэшту гарэлкі дапілі неяк раптоўна Варывончык з Міхалінчыкам і адразу сталі смешна-вясёлымі.

— Я вам, браткі, прынясу чаго паесці,— неяк радасна сказаў Тамаш; радасна, мусіць, затым, што ў яго гумне вясёлыя людзі.

Яму ніхто нічога не адказаў, і ён, пастаяўшы трохі, падаўся спярша ў бок Яўхіма, а пасля пайшоў у хату.

Астап Варывончык, скрывіўшы раптам набок дробны твар свой, заспяваў:

Охці мне, о-ох;
На балоце мо-о-ох...
Хлопец па дзеўчыне
Сем гадоў со-о-о-ох!..

Пятрусь Міхалінчык уставіўся вачыма ў яго твар, сціснуў каля кішэнь портак кулакі, з нецярплівасцю чакаючы, пакуль той скончыць. Як скончыў, заспяваў раптам прыпеўку з другой песні:

Там хадзіла, там гуляла
Дзеўка малада!..

Пасля падумаў трохі, махнуў рукою, змяніў раптам матыў песні на вясёлы і паўтарыў:

Там хадзіла, там гуляла
Йэх!..
Дзеўка малада!..

Яўхім спакойна жаваў кілбасу.

Дзядзька Язэп стаў у варотах і глядзіць на пажоўклую траву перад гумном...

Ясна ад сонца і шырока ад першага подыху блізкай восені. Слаўна пахне з садоў бэрамі, блішчаць першыя ніці белага павуціння; скрыпяць на вуліцы вазы — возяць позні авёс, але ціха ад пажаўцеўшых клёнаў... Плюхае вада і спяваюць пеўні.

Стоячы, маўчыць дзядзька Язэп.

Астап і Пятрусь, палёгшы на мяккіх стружках, задумёна спяваюць:

Ой, за полем, полем ды за ўзгоркамі,
Пры вадзе берагавой ды пад чаротамі
Ды шумела асака...

Дзядзька Язэп выйшаў з гумна і пайшоў паволі, босы, па траве.

Ой, ды як жа асака ды шумлівая!..
Ой, шумела ж яна, як гаварлівая...

Яўхім узяў у рукі бутэльку, паглядзеў, што пустая, і палажыў назад, сеў і маўчаў, мусіць, слухаў:

А там беглі-грукацелі
Залатыя-вараны...

Яўхім адышоўся ўбок, прылёг каля сцяны на саломе і памог танклявым і доўгім голасам:

Эй вы, э-э-эй-э-эй!..

Дзядзькі Язэпа нідзе не відно.

Я выйшаў за вароты, глянуў на асеўшую сцяну пад жоўтыя клёны: на накошанай учора і прывяўшай за ноч палявой траве ляжаў ніцма дзядзька Язэп. Плечы яго

трасліся, твар уехаў у траву, і з травою ж пераблыталіся чорна-сівыя валасы на галаве.

Я падышоў да яго і сеў.

Пахлі з гумна смалою стружкі, пахла з агародаў зямлёю. За платамі ў садах падалі спелыя яблыкі, і над намі спелі рабіны.

Уткнуўшыся тварам у траву, як малое дзіцянё, плакаў дзядзька Язэп.

IV

Над шырокай зямлёй пахне восенню, і яснымі днямі дзьме густы вецер. І шумяць-шумяць кусты над глыбакадумнаю рэчкай...

Дарога пазарастала патаптанай травою, часамі з далёкіх узгоркаў імчыцца па ветры і асядае на яе пыл. Цяпер яна ад нядаўніх дажджоў чыстая і ад сонца і ветру думная, вясёлая. На ёй ляжыць плуг, а з боку я — ляжу на ветры, гляджу, як за кустамі шыпшыны пасецца конь, і слухаю, як шуміць голле маладых асін і бяроз. Адчуваецца, як пад імі прэсна пахне рэчка.

Сягоння я зусім не бачыў дзядзькі Язэпа. Цяпер ён не так нудзіць, больш можа гаварыць аб Міхале — прывыкае патроху, што памёр ён.

Учора вечарам я таксама, як і раней, сядзеў з ім на прызбе. Ён весялейшы быў і расказваў са смехам, як Астап Варывончык леташняй зімою пералазіў ноччу п'яны цераз калодзезь, думаючы, што гэта пералаз. Пералез і скочыў «на другі бок плота» і чуць не змерз у калодзезі, пакуль яго адтуль выцягнулі. Гэтую гісторыю я многа раз чуў ад яго ж, і ён сам гэта ведаў, але гаварыў з вострымі славечкамі і смакаваў жартаўлівыя фразы... Дося таксама хадзіла пад руку з студэнтам-практыкантам.

— Каморнік? — сказаў ціха дзядзька Язэп, ківаючы галавою ў бок цёмнай пары.

— Ён.

І мы маўчалі, а я думаў:

«Дося зусім маладзенькая, і яна, скажам, не можа разбірацца ў сваіх пачуццях і ў людзях. Але і няўжо сам дзядзька Язэп адстаўляе мяне на другарадны план, і няўжо толькі затым, што той студэнт?»

Ад гэтых думак нешта ўсю ноч і цяпер скрабе мяне за сэрца. Хочацца ісці некуды, нешта рабіць важнае, нешта большае, чым ляжаць тут, на гэтай дарозе.

Я нервова ўсхватваюся і, сам не ведаю для чаго, агля-даю нядаўна завораны мною загон. Па ім спацыруюць вароны, нешта клююць і крычаць. Мне таксама хочацца крычаць і спяваць. Ва мне варушыцца напеў песні:

Ды за таго шастака
Ды купіла мужыка...

У маіх перажываннях шырока раптам выплывае хор, які спяваў гэтую песню; быў я ў горадзе, сядзеў вечарам у тэатры і слухаў. Гэта было захапленне бязмежным, нічым і нікім не прыціснутым і не ўзятым пад мізэрную хітрасць. Так, як цяпер думкі аб Досі мучаць...

Якая мне можа быць работа дома адвячоркам?

Я саджуся і думаю.

Далёка відзён Пятрусь Міхалінчык — заворвае ржышча; ідзе ў вялікіх ботах за плугам, ківаючы наперад, пасвістваe на ўсё поле, аж мне тут чутно, ад гэтага яму весела... Недзе за кустамі праязджае Яўхім Стрыгун, я пазнаю яго па голасе — на каня яму ніколі не трэба крычаць, а ён крычыць, крычыць так, што на раллі трывожацца вароны.

Там, недзе за кустамі каля рэчкі, у дзядзькі Язэпа ляжыць сухая атава. Не можа быць, каб Дося не прыйшла скласці яе ў копы. Успомніўшы пра гэта, я повен думак, што мне ёсць чаго сядзець тут, на гэтай зялёнай дарозе,— вечарам яна ўсё роўна будзе з студэнтам.

Цяпер у мяне страшная нецярплівасць. Я адцягаю пад воз плуг, збіраю лейцы і пасля іду да дзядзькавай атавы. Там пуста, толькі ўсё ж таксама чароды дзікіх птушак.

Повен расчаравання, я іду назад. Дайшоў да краю кустоў і бачу: маленькая і смуглявая, ідзе Дося. Ідзе босая, у сінім, з белаю хустачкаю на густых чорных валасах.

— Ваша атава зусім сухая,— гавару я.

— Тата заўтра забіраць будзе.

Што мне ёй больш гаварыць? Седзячы вечарам з дзядзькам Язэпам і бачачы, як яна ходзіць з нейкім практыкантам, у мяне складаюцца ў галаве мнагалікія цытаты; толькі не цяпер гэта... Я не ведаю, што мне больш ёй сказаць.

Мне страшна хочацца схваціць яе на рукі і імчаць некуды далёка, за сухую атаву, за бясконцае поле. Імчаць, пакуль яна не заплюшчыць вачэй і не задрэмле. Тады я палажу яе на зямлю, абвеяную ветрамі і выхаджаную

людзьмі, буду глядзець на яе, і тады ў мяне складуцца вялікія гімны.

Цяпер жа я маўчу і гляджу на яе твар.

— Чаго ты так глядзіш?

Твар яе раптам робіцца ружовым, і я адчуваю, што і яна таксама не ведае, што гаварыць.

А можа ёй страшна гэта хочацца, каб я схваціў яе на рукі?

У мяне ў галаве, у жылах пачынае стукаць кроў, і я ледзьве гавару:

— Ты доўга там будзеш?

— Атаву ў копы складу.

— Тады назад разам паедзем.

— Не, я пайду на той бок рэчкі, на хутары.

— Чаго?

— Да цёткі.

— Але ж начаваць дадому прыйдзеш?

Цяпер я знаю, што яна была зусім дзіця: ёй здавалася, што калі вечарам ходзіць яна з практыкантам, дык кожны нават куст шэпча аб гэтым, закіды на гэта бачыла яна ў кожным, самым нявінным слове.

Яна яшчэ больш пачырванела і з нейкаю як бы трохі крыўдай ці лёгкаю пагардаю сказала:

— Ну, а ты, дзе будзеш сам начаваць?

Цяпер мне ўсё ясна. Тады ж радасна пацямнела ў вачах і з'явіўся спакой: ідзі сабе, ідзі, любая, вечарам я буду бачыць цябе.

— Мне пара ехаць,— сказаў я.

— А мне пара ісці.

І яна пайшла... А я, едучы дадому, раздумваў:

«Добра, што яна не едзе са мною — у мяне гразкія босыя ногі, запэцканыя палатняныя порткі і палатаная сарочка. Нядаўна яна вазіла гной і была адзета яшчэ горш, але ж усё роўна я не хачу быць такім каля яе».

V

Цяпер часам, у хвіліны бур і вострых пакут духу, я думаю так: калі шукаць ці ствараць апраўданні ўсяму, то смутак, напрыклад, можа мець апраўданне, што для таго ён, каб пасля яго больш ацаніць радасць. Тым больш гэта можна гаварыць аб рэчах меншых — розных непрыемнасцях, журбе... Тады ніякага апраўдання нічаму я не шукаў ці не ствараў і думаў толькі аб самых рэчах.

Без жадных разваг я ў той вечар напоўніўся злосцю да Досі — хадзіў я каля іхняе хаты, а яна раптам выйшла з папоўскага саду разам з тым практыкантам. Я прайшоў міма, каб бачыла яна, пасля павярнуўся і заставіў сябе плюнуць і пайсці закурыць да дзядзькі Язэпа.

Дастаючы мне з-за коміна табаку, ён стала, з лёгкімі адценнямі нявінна-простага гумарызму, сказаў:

— Што гэта яна, ліха яе ведае, з гэтым каморнікам злыгалася; колькі яе ёсць, гэтай дзяўчыны... Не падабаецца ён мне страшэнна.

Стараючыся схаваць сваю радасць, я пачаў левай рукою круціць на галаве валасы і падаў ціхі голас:

— А вы як яго ведаеце?

— Я яго сам сюды з горада вёз.

— То чаму вы раней нічога аб гэтым не думалі?

— А што? — устрывожыўся ён.

— Нічога, я так.

— Як я мог раней аб гэтым думаць? Што ты, сам не ведаеш? У мяне, апроч Міхала, нічога тады ў думках не было. Жыць мне няміла было — я не думаў, што выжыву. Цяпер неяк трохі палягчэла гэта ўсё... А яшчэ Дося неяк як бы другая для мяне стала. Здаецца, не можна ўжо больш нікога моцна любіць, апроч Міхала...

Ён гаварыў, а я капаўся ў сваёй душы з грозным загадам сабе:

«Маўчы, дзейнічай перад Досяю, а не перад ім, бо нават ён не мае права ў гэтай справе большага, чым бацькоўская парада... І якое ты маеш права злаваць на яе? Хто цябе паставіў на гэтую пасаду? І хто мае права ставіць каго над кім-небудзь?»

— Гляджу я на цябе — падабаешся ты мне,— гаворыць дзядзька Язэп, закурваючы ад газоўкі.

Але цяпер ужо гэтыя словы яго нічога глыбокага не кранулі ў мяне: тут усё ў Досі.

Але гавары, родны мой, блізкі дзядзька Язэп.

— Як твае справы?

Мае справы такія: канчаю разам з бацькам на полі ворыва, малачу і чакаю з горада паведамленне — ці залічаны я студэнтам. Чакаю ўжо доўга і думаю, што нічога з гэтага не будзе.

Аб гэтым я гавару дзядзьку Язэпу.

— А ведаеш што,— гаворыць ён мне,— здаецца мне, што няма ў табе нейкага спакою, мусіць, нешта мучыць цябе. От перажыў бы ты такое, як у мяне, смерць Міха-

ла — у мяне ўжо мала гэтага будзе, у цябе многа яшчэ. А можа гэта ад таго ў цябе ўсё, што з такіх маладых год пачалося ў цябе ўсякае, падобнае да мае смерці Міхала? Ходзіш ты адзін, хто цябе ведае... Неспакойны ты...

Што мне адказаць яму?

Падумаўшы, я гавару, стараючыся, каб гэта выйшла жартаўліва:

— Сёння дык неспакойны я затым, што ў вас ёсць дзяўчына і завецца яна Дося.

— Што яна табе спабачылася, гэтая дзяўчына,— з адценнямі жарту сказаў ён,— дык я гэта даўно ведаю, адразу ўбачыў тады, як глянуў на цябе. А што ў цябе ад яе неспакой, дык хто ж табе вінават — зараз жа ідзі на вуліцу, бі па храпе каморніка, асадзі яго к чорту — і справе канец.

І ён зарагатаў, але, мусіць, лепш у яго выйшла б, каб ён толькі ціха засмяяўся.

У хаце чуць свяціла газоўка, старая спала каля печы на шырокай пасцелі. Пахла цыбуля з печы і табака...

Слаўны, пагодлівы дзень заўтра будзе...

Я пайшоў у папоўскі сад. Стары Гірш, як і заўсёды, спаў сабе ціха ў саламянай будцы, па садзе таксама хадзілі, абняўшыся, хлопцы з дзяўчатамі, праз адчыненыя вокны відаць было, як ідзе рэпетыцыя да спектакля. Каля стала стаяў настаўнік у ролі рэжысёра, махаў рукою і нешта расказваў. Дзяўчына ў чырвонай хустачцы няўмела прысядала, стараючыся зрабіць рэверанс. Ад гэтага ўсе рагаталі, а настаўнік злаваў.

За плотам па двары, фантастычна-смешны ў змроку, каціў поп па нdroўнай зямлі пустую бочку...

І вакол кусты слухалі шэпты і былі маўклівымі сведкамі некаторых спраў.

Стары Гірш спаў сабе спакойна, а я, не могшы апанаваць разважаннямі, напоўніўся раптам злосцю да Досі... Прыйшлося пайсці ў чытальню і выказаць мае некаторыя тэатральныя веды...

Слаўныя вечары!

Гэта восень дыхае вясною.

Падморгвалі зоры зямлі, і зямля маўчала — як бы адчувала яна дзяцінства ў маладосці і маладосць у старасці.

VI

Каржакаватыя хвоі, чырвона-агнявыя асіны і жоўтыя бярозы, і пад імі шумяць кусты.

Шумяць... Шумяць!..

І ядлоўцам пахне над полем.

Густа паўсходзіла жыта, і ўсё таксама смяюцца яму ясныя дні.

Праляцелі ўжо гусі і жураўлі, чорныя дзікія птушкі клююць сакаўную рабіну, і журацца дні над свежай раллёю і над балотнай сухой асакою...

Мы выбіраем познюю бульбу.

З пахучых зямной вільгаццю загонаў мне відно, як за шыпшынавымі межамі клапоціцца дзядзька Язэп — нешта там камандуе моцна, а бабы са смехам сыплюць кашамі на воз бульбу... У мяне не падмазаны калёсы, і яны заскрыпелі так, што пачуў і азірнуўся дзядзька Язэп.

— Пачакай! — крычыць ён мне.

Я чакаю і гляджу, як ён грузна і шырока ступае вялізнымі ботамі і тузае лейцы. Пхае плячом у аглабіну, нейкая дзяўчына выводзіць каня на дарогу, другая паганяе пугаю, і дзядзька Язэп весела камандуе:

— Па хвасце, па хвасце!...

Там паднімаецца рогат, а дзядзька Язэп выкіроўвае воз на дарогу...

І вось мы поплеч ідзем каля вазоў па вузенькай, каляіністай дарозе. Дзядзька Язэп пагаварыў трохі аб восені і жураўлях, пасля расказаў, як некаторага года адбіўся быў ад сваёй чарады малады бусел, не ведаў, куды ляцець, і зазімаваў адзін на мёрзлых паплавах. І як пасля кончыўся з холаду за гумнамі.

— Ты думаеш, ён не сумаваў, гэты бусел?

І, сказаўшы гэта, дзядзька Язэп змоўк, а я стаў думаць:

«Што ў яго цяпер у галаве і на душы?»

Твар яго стаў раптам каменна-спакойным, як бы гэта ён спярш доўга раздумваў, для чаго і нашто ўсё на свеце, а пасля дадумаўся: «Дык гэта ж я сам усё ўстанавіў...»

Дома мы ссыпалі бульбу — спярш яму, пасля мне.

Аднекуль з'явілася Дося, і, як бацька пайшоў у сенцы, яна сказала мне:

— Хадзем, я памагу табе.

Я паглядзеў на сваю палатаную сарочку і сказаў:

— Ды ў мяне там няма чаго рабіць.

— Дзе ты сёння вечарам будзеш? — запытала тады яна.

У мяне зноў, як і тады, застукала ў галаве кроў... Я ж ёй раней гаварыў... Яна не думала аб гэтым, а гэта або ў яе ад мяне застукала кроў, або ад таго практыканта пакінула стукаць. Тады якая тут мая роля?

Гэта былі разважанні, і з'явіліся яны трохі пасля, тады ж я сказаў:

— Вечарам я буду сядзець каля тваё хаты.

— Які ты слаўны і дагадлівы...

І яна пабегла ў сенцы.

«Слаўна жыць на свеце,— думаў я, едучы на поле.— Няхай усё плыве, куды хоча, няхай рушыцца, падае, раскідаецца, а мне на нейкі час адкінуць усё гэтае, разам з усякімі разважаннямі...»

Так я адчуваў і вечарам.

Чорненькая, маленькая і гарачая сядзела Дося, прыціснуўшыся рукой да мяне. Мы не гаварылі, і я не думаў нічога... Дзядзька Язэп выйшаў на вуліцу, пыхнуў папяросаю і хацеў сесці на прызбу, пасля ўбачыў нас, пазнаў і запытаў мяне:

— Бацька твой дома?

— Дома.

— Пайду да яго, пакуру.

І пайшоў. А я падумаў:

«Стары Гірш спіць недзе ў сваёй саламянай будцы — нудная і дрэнная работа. Страшна мець сівую бараду і думаць толькі аб яблыках ды аб саламянай будцы...»

Дзядзька Язэп бараду голіць і саламяных будак не любіць. Курыць, соўваючыся на двары вечарам...

«Міхал, братка мой дарагі, Міхал!»

Зоры свецяць, залатыя асіны шумяць, зямля вее размахам і воляй. Недзе людзі спяваюць, недзе зыкі бягуць...

«Братка Міхал, родны мой!»

Мне хацелася плакаць і расказаць аб гэтым усім — і далёкім, і блізкім.

І я з страшэнным смуткам адчуў, што Дося мяне не зразумее...

Дзядзька Язэп, з блізкіх маіх, адзін можа слухаць мяне...

VII

Назаўтра, як у тумане, хадзіў я цэлы дзень. Я прыпомніў, як тады, вечарам, два разы праходзіў міма нас той практыкант, я адчуваў у змроку на сабе яго калючыя вочы. Ён нічога не гаварыў і праходзіў. Сягоння ж, як змеркла, выйшаў я на вуліцу і ўбачыў: Дося і практыкант ішлі, цесна прыцісну ўшыся адно к аднаму. Я залажыў рукі ў кішэні, свіснуў, настроіўся на гумарыстычны лад і заспяваў:

Не хадзіла, не гуляла,
Рана спаць лажылася!

І тут жа раптам падышоў да сябе з грозным загадам: адкуль ты дастаў сабе права корпацца ў душы другога чалавека?

«Ну, а што? — сказала маё другое «я»,— пытанне гэтае трэба пусціць па дзвюх лініях. Тут магло быць так: яна магла за што-небудзь зазлаваць на свайго практыканта і, каб укалоць яго, пасядзець вечарам з табою, тады ты, значыцца, зброя барацьбы, стаў машынаю будучы чалавекам. То чаго ж ты так катуеш сябе за тое, што паспяваў трохі? Паспявай яшчэ. Залажы рукі ў кішэні ды пасвішчы...»

А другая лінія?

Другая лінія магла быць такая: «Дно ў чалавека заўсёды відаць. І рух увесь яго як на далоні. І загэтым вось і вядома, што там ні з чым непараўнаная тонкасць і бясконцы рух — як бы гэта свет знайшоў для сябе вечнае і адзінае люстэрка...»

І маленькая, смуглявая Дося тады шчыра кахала мяне, таксама, як сягоння таго практыканта.

Тады напоўніся вялікай пашанай, панясі яе і агарні ёю людзей. Знішчы свае гразныя капыты і насі ў сабе толькі вастрату хараства...

Позна я сядзеў у тую ноч у хаце з дзядзькам Язэпам. Мы так, як ніколі раней, гаварылі аб Міхале. Ён стаў раптам нейкім сагнутым, сухім і малым. Нагнуўся і заплакаў ціха. Пасля абцёр слёзы і сказаў:

— Чалавек яшчэ не пэвен, пакуль многага яшчэ не зробіць...

Тады я падумаў:

«Чалавек, значыцца, аба многім павінен даведацца...»

Дзядзька Язэп курыў паціху; зноў вырас постаццю сваёю і сядзеў так доўга.

I я раптам адчуў у сабе і вакол сілу дзейнасці і размах чалавека на нязначным атаме свету — зямлі...

VIII

Вясною сястра мая сеяла кветкі, цяпер перад вокнамі на круглых градках цвітуць увосень настурцыі і белыя астры, і над імі шэпчуцца жоўтыя вішні, расказвае ім вецер аб бяздоннай сіні лясных даляглядаў, і пад ім, на сонцы, думаюць нешта лісты.

Сцелецца пыл... Хутка канчаюцца дні з белым павуціннем.

Сястра палошча бялізну на двары. Весела плюхае вада, сцякае з яе белых закасаных рук. Пасля садзіцца яна каля сцяны і спявае «над возерам чайку». З хаты мне слаўна глядзець на яе, на настурцыі і астры, на жоўтыя вішні і ветраны пыл.

Хутка будзе вечар. Вецер не сціхне, і чуваць будзе, як за рэчкаю гавораць хвоі...

Вечарам, здаецца, будуць збірацца нашы гаварыць аб зямлі.

Будзе там стаяць дзядзька Язэп, як уросшае глыбока ў зямлю дрэва, будзе маўчаць ды рэдка падаваць увагі; будзе выказвацца Астап Варывончык і рагатаць Міхалінчык Пятрусь. Будзе там збоку сядзець і Яўхім Стрыгун і скардзіцца на ўсё — і на кепскае, і на добрае: ёсць жа такія людзі на свеце...

Трэба будзе пасля ўсяго гэтага пайсці пасядзець у дзядзькі Язэпа — заўтра я еду ў горад.

Я хаджу па хаце і думаю. Уваходзіць раптам Тамаш Арлоўскі і бярэ мяне за плячо.

— Хадзем, сынку, да мяне.

— Чаго?

— Хадзем. Там Язэп і Варывончык.

Мы ідзем па пыльнай вуліцы ў яго хату, і Тамаш там клапоціцца.

— Паскольні вы, браткі, тады труну рабілі, дык от трохі, значыцца, пад гэтае...

Мы выпілі па чарцы і пасядзелі трохі.

— Дык от, браткі,— гаворыць Тамаш,— адзін застаўся... Жаніцца — не гады, сказаць, так жыць — дачку замуж аддаю.

— Ты жонку любіў? — пытае вясёлы Варывончык Астап.

— Што т-ты ў старога чалавека пытаеш? — апраўдваецца Тамаш.— Што ты гэта? Ты думаеш, я тут табе ведаю цяпер — што ты пытаеш... не гады ўжо... ліха яго ведае...

Мы яшчэ выпілі па чарцы, пасядзелі трохі і пачалі разыходзіцца... Кружыцца трохі галава: я іду міма хаты дзядзькі Язэпа, бачу, як Дося ходзіць па двары, і мне, таксама, як тады, на полі, хочацца падбегчы туды, схваціць яе на рукі і імчацца так па пустых дарогах і без дарог...

Заўтра я еду ў горад.

* * *

Тры гады — вялікі час у чалавечым веку.

Я цяпер успамінаю, адчуваю і думаю.

Сягоння днём на люднай вуліцы ўбачыў я Досю з мужам — былым практыкантам на каморніка. Яна патаўсцела і выглядае сталай і задумёнай... І гэта ўсё будзіла ва мне думку аб факце: колькі дарог будзе яшчэ пройдзена і колькі людзей уведана!..

Я пакланіўся Досі, і яна раптам пабялела, неяк асунулася, зрабілася маленькай, і ў вачах яе засвяцілася нешта вострае — мяжа між імкненнем і журбою...

Вечарам прыйшоў ад сястры з вёскі ліст. Там было і ад дзядзькі Язэпа. Няроўнымі, ад непрывычкі пісаць, літарамі было напісана:

«...Дзякую, сынку, за паклон... Навін у нас, сказаць, вялікіх няма. Што мая баба памерла — ты ведаеш, а што Дося з мужам пераехала ў той самы горад, дзе ты, таксама, пэўна, ведаеш... Яўхім Стрыгун ажаніўся. Астап жа разышоўся з сваёю жонкаю. Жывуць сабе... Мы павысякалі летась каржакаватыя хвоі за рэчкай — дык цяпер нейкая пустэча там здаецца за рэчкаю — гэта мне з непрывычкі. От гэтая прывычка мяне заядае — прывыкаю да сваё нары, цераз гэта атупеў неяк увесь. А можа гэта старасць загаварыла? Страшная штука — старасць, і гадкая штука — прывычка... А можа ты іначай думаеш? Падумай... Жыві, сынку, здароў...»

. . . .

Родныя мае!.. Блізкія мае!..

У ПАДВАЛЕ

Свет быў вялікі: за дзеравянаю канцавою вуліцаю — цімураваны грымучы горад, а з другога боку вуліцы — ціхае і неабдымнае поле. Як глянеш у поле — людзей там не відаць, толькі прастора маўчыць у задуменні. А на вуліцы і далей у горадзе — трудна прайсці за людзьмі... І твары ў гэтых людзей клапатлівыя і чужыя. І чым далей ад гэтае дзеравянае, апошняе ў горадзе вуліцы, чым больш незнаёмага пападаецца перад вачыма, тым цікавейшым і прывабнейшым усё здаецца, і свет усё шырэйшым і неабдымнейшым. Загэтым і той нізкі падвал з даўно беленымі сценамі і цяжкаю столлю, дзе жыў Анця з маткаю, здаваўся толькі часовым прытулкам, куды трэба было з'яўляцца ўвечары спаць, а ўдзень абедаць, ды зімою сядзець, калі вельмі ціснулі маразы і халодны стары матчын каптан нічога не памагаў... Зімою было горш, а летам было зусім добра...

Анця не памятаў бацькі, не мог нават уявіць сабе, які ён мог быць. З маткаю гаварыў мала і неяк не любіў яе; ці то можа проста баяўся, бо яна раніцаю, немаведама нашто, будзіла яго, калі яму хацелася спаць, увечары гнала дадому, калі яму хацелася гуляць, і зімою часта не давала свайго каптана, калі яму вельмі ж хацелася быць на дварэ...

Матка па цэлых днях і позна начамі мыла людзям бялізну, насіла цяжкімі вёдрамі ваду і мала звяртала ўвагі на Анцю: дасць яму есці і пачынае сваю работу і нічога не гаворыць. Нават часам зусім выяўлялася тое, што яна не любіць Анці. Бывала, што без ніякай прычыны адцягне яна ад сябе Анцю за вуха, калі ён уздумае пабоўтаць ваду ў ночвах, дзе мокне бялізна. І Анця жыў сам сабою; з'яўляўся дадому позна, мурзаты і часта мокры, з разарванаю адзежаю і часам з сінякамі на лбе. Тады маці моцна на яго крычала і гаварыла суседзям і яму, што з яго нічога не будзе, што з Анці выйдзе басяк і жулік, пачынала плакаць і біць яго; і ён пачынаў плакаць і стараўся ўцячы. Выбегшы на двор, ён садзіўся пад акном, выціраў прыполам сарочкі вочы і твар, і было яму чутно́, як маці моцна скардзілася на сваю горкую долю. І яму тады здавалася, што гэта сапраўды ён вінават, і хацелася яму пашкадаваць матку, але раптам прыпамінаў, як яна біла яго, і з'яўлялася ў яго і злосць, і цяжкае, горкае непара-

зуменне — хто гэта тут ва ўсім вінаваты?.. Пасядзеўшы так трохі, Анця бег далёка ад свайго дома і зусім забываў праз усё гэта, лазячы між людзей па вуліцах ці па загародных агародах...

Апошнюю зімою хадзіў Анця ў піянерскі атрад і, калі прыходзіў вечарам дадому, адчуваў сябе як бы старым і сталым чалавекам, які зрабіў якую-небудзь вялікую і цяжкую работу...

Тады ў яго менш стала з'яўляцца нездавальненне ад таго, што маці нейкая як бы чужая яму, і яшчэ больш падвал той з параю ад гарачай мыльнай вады, дзе жыў ён, стаў здавацца яму як бы чужым, часовым прытулкам, дзе трэба толькі пераначаваць і ўцячы, каб маці нават і не бачыла, а пасля з'явіцца абедаць, каб, паабедаўшы, зноў згінуць адсюль.

Раз Анця падслухаў такую гаворку мацеры з суседкаю:

— Жыццё праклятае,— гаварыла маці грубым сваім голасам,— жывеш адна між людзей, і ніхто табе слова чалавечага не скажа ніколі...

Анця зашавяліўся ў кутку нехаця, і маці, азірнуўшыся, крыкнула ў яго бок:

— А гэты, жулік, басякуе па вуліцах, хоць бы ён дзе, шэльма, голаў звярнуў...

— Чаго ты лаешся? — панура сказаў Анця.

— Ідзі ўжо, ідзі...— таксама панура крыкнула на яго маці і штурхнула лёгка яго ў голаў.

Анця пайшоў паволі ў сені, пастаяў там трохі і выйшаў на вуліцу. Там убачыў, як малыя, такія як ён, хлапцы папорваліся з шарманшчыкам, і ён пабег туды і зайшоў з усімі далёка ў горад.

Шумна было на шырокай гарадской вуліцы. І трэба было на кожным кроку сцерагчыся, каб не папасціся ў бяду,— могуць малога растаптаць людзі, што цэлымі натоўпамі спяшаюць некуды, пасярод вуліцы можа пераехаць аўтамабіль... І хоць быў вельмі да гэтых грымучых вуліц прывычны Анця, а ўсё ж неяк пабайваўся і азіраўся па баках, пераходзячы ўпоперак вуліцу.

Было тады блізка да вечара. Два тыдні ўжо, як сышоў снег, і вуліцы пачыналі пылець. Было горача нават Анцю, бо разагрэўся ён, моцна бегучы перад гэтым. Ён азіраўся і перабягаў на другі бок вуліцы, і тут над самым вухам яго загуў аўтамабіль. Анця кінуўся ўбок, а тут пёр некуды матацыклет, і ўжо не было тут куды дзецца малому,

няможна было паспець зрабіць што. Анця закруціўся на адным месцы, а машыністы не мог зразу спыніць машыну, і матацыклет моцна штурхануў Анцю ў бок. І не то што каб вельмі моцна Анцю зразу забалела, а страх нейкі аглушыў яго, а боль з'явілася праз хвіліны дзве, і Анця моцна пабег упоперак вуліцы, не разбіраючыся, куды бяжыць. І ўжо падбегшы да нейкай вялікай белай сцяны, адчуў раптам, што страшна баліць і пячэ нейк там, дзе стукнула машына. Цяжка стала дыхаць і бегчы яму, і ён кінуўся на ўсходы каменнага ганка. Каля яго пачалі раптам збірацца людзі:

— Дом дзе твой? — груба запытаў у яго нейкі чалавек.

«Гэта ж міліцыянер?!» — вяла падумаў Анця, і страх нейкі ахваціў яго. Страшнымі сталі і людзі, што збіраліся каля яго і праходзілі міма, страшным стаў гул, што ішоў аднекуль, страшным стаў змрок вечара, што навісаў ужо над горадам.

— Дом дзе твой? — зноў сказаў міліцыянер.

— На Дзеравянай вуліцы,— палахліва адказаў Анця.

І здалося яму тады, што нешта зараз пачнуць рабіць з ім страшнае і пакутнае для яго.

Міліцыянер раптам падхваціў яго пад пахі і ўсадзіў у нейкую брудную каламажку. Сам сеў і пасадзіў яго на калені і загадаў фурману ехаць.

— Баліць? — запытаў міліцыянер, нагінаючыся да яго твару.

— Не! — адказаў Анця, баючыся, што калі скажа «баліць», то яго будуць ушчуваць за гэта.

Яны доўга ехалі па крывых вуліцах, каламажка моцна падскаквала па бруку, і ад гэтага больш яшчэ балела Анцю.

— Каторы дом? — сказаў міліцыянер.

Анця паказаў моўчкі рукою. Каламажка прыпынілася, і міліцыянер панёс на руках Анцю ў дом.

На дварэ гусцеў вечар.

Ніколі Анця не баяўся так мацеры, як цяпер. Раней ад яе можна было ўцячы, калі адчувалася, што можа яна біць. Калі мякчэйшай была яна, нават трохі жартаваў з ёю Анця, а гэта востры, ніколі раней не перажыты, страх ахваціў яго. Здалося яму, што падвал цяпер — гэта пастаяннае месца для жыцця, а свет вакол — гэта прытулак.

Міліцыянер пасядзеў трохі, раздзеў Анцю, агледзеў яму бок, і там трохі шкура была абшморгненаю. Анцю ба-

лела, але думаў ён: «Пачні плакаць, то горш будзе, трэба маўчаць, як бы нічога і не здарылася». І тады больш усяго захацелася яму, каб усё было ціха, каб забіцца дзе-небудзь у цёмны куток ды, сцішыўшыся, перапакутаваць там, пакуль пакіне балець.

Міліцыянер выйшаў, і маці, што сказала толькі некалькі слоў, цяпер зусім змоўкла. З закасанымі, мокрымі рукамі яна стала сярод раскіданай па падлозе бруднай бялізны і нейк іначай, як заўсёды, пачала глядзець на Анцю. І так яна глядзела на яго, што не мог Анця трымацца больш так, як намерыўся; мацерыны вочы раскідалі і перавярнулі ўсё, што было ў яго на душы. Анця як сядзеў на падлозе, так нагнуў галаву сабе да кален, памаўчаў так з паўхвілінкі і раптам, для сябе самога нечакана, моцна заплакаў. Тады маці паволі падышла да яго, пагладзіла трохі яму сумную і задумёную галаву і раптам села на падлогу поплеч з ім. І таксама нечакана для самой сябе абняла Анцю мокрымі рукамі і так моўчкі сядзела. Анця падняў сарамліва галаву і ўбачыў, што па яе твары ціха цякуць слёзы. І Анця мацней яшчэ, з нейкім ціхім крыкам, заплакаў.

За вокнамі ляжаў цёмны вечар, у кутках падвала было цёмна. Адтуль выпаўзалі чорныя тараканы, шавялілі сваімі доўгімі вусікамі. Густа пахла мокрай бялізнай; пара з мыльнай вады згушчалася пад столлю. Чырвоны свет лямпы патроху цямнеў.

А яны ўсё сядзелі, абняўшыся. Анця супешыўся, асушыўся ад слёз і твар мацеры. Ніводнага слова не сказалі яны адзін аднаму, і ўсё маўчалі так.

І доўга яны так сядзелі, абняўшыся, ахвачаныя новым для іх і важным для людзей шчасцем блізасці між сабою.

Ужо была глыбокая ноч. І ў падвале толькі чутно было, як на вуліцы нехта захаладжаным і хрыплым ад бяссонніцы голасам паганяў каня.

БУРЫ

У ціхіх скаргах непрыбранага жыта чуў я вялікія буры.

За многа вёрст адсюль узрываліся камяніцы, на чыгунках рваліся цэлыя паязды, а тут не было вялікага стуку. Тут проста гарачымі днямі асыпалася пераспелае жыта, і начамі ціха гарэлі вёскі — смерць у цішы страшней за раптоўную смерць у бурах.

Тады жах панаваў над зямлёй; з чорным дымам плыў ён над дарогамі. Быў ён у бляску сонца і ў трывожным шуме жыта. Яно, месцамі зжатае, валялася на зямлі ў расцярушаных мэндліках, рэшта высыпалася на зямлю спелым і перасохлым зернем. Цяпер яго не жалі і не вазілі, і дарогі былі пустыя і нудныя.

Гэтая нуда, перамешаная з жалем і нездаровaю, нервовaю вастратою, была і ў яго шырокіх змучаных бессанню вачах. Я спаткаўся з ім каля глінішчаў пры кустах і пры вузкай палявой дарозе — ён сядзеў на пыльнай каляіне, падабраўшы пад сябе ногі, і глядзеў на сухую пакутную галаву каня.

Конь, худы, страшны сваёй худзізнаю, ляжаў, выцягнуўшы мокрую шыю, на гарачай раллі, хроп і раз-поразу шараваў нагамі па зямлі.

Ён паглядзеў моўчкі на каня і на мяне, ад хваравітасці паморгаў вачыма.

— Палякаў не відаць?

— Не відаць.

— Нашых не відаць?

— Не відаць.

Цяжка было разабраць, дзе фронт. Учора была наша разведка, сягоння ж раніцою, чуць дзень, у разбіўку, невялікімі кучкамі, спешна прайшоў польскі полк.

Цяпер запытаў я:

— Здалёк?

— З-за Нясвіжа.

— Далёка былі загналі?

— За Бабруйск. Заставілі везці нешта, што — сам не ведаю. От налажылі повен воз, а воз стаяў у гумне, а бацька на рабоце ў Нясвіжы... Дык яны-то рады былі б, каб я зусім не ехаў, а я ўплёўся; каня шкадаваў, дык яны мне от...

Ён прыгнуўся, і я ўбачыў на яго шыі чырвоны рубец ад нагайкі.

— Адзін калі свісне... От, каня шкода — і мучыцца, і дома няма другога...

— Колькі табе год?

— Каля пакроў трынаццаць будзе...

Нудна махалі крыллем над кустом вароны, нудна крычалі. Толькі не было голай нуды ў чуць жывога каня. Тут была вялікая вастрата — пакутная мяжа жыцця і смерці. І раптам гэтая вастрата перадалася яму, ён усхваціўся на ногі, пацерабіў зрэбную сарочку і сказаў:

— За Бабруйскам конь пачаў прыставаць, а яны гоняць — адно скінеш, другое кладуць. Іх там націскалі... Дык уначы, пакінуўшы драбіны, верхам на яго (ён паказаў вачыма на каня) ды ўцёк. А ў яго ад сібернай дарогі над правым капытам нарыў пачаў рабіцца, дык ён з самага Бабруйска кульгаў, а тут зваліўся сягоння ўначы, есці не ўзяў, а паіць яго — я паіў учора вечарам, як цераз рэчку пералазілі...

Ён зноў сеў і заплакаў.

Я прысеў каля іх абодвух на пяску, і так былі тут яшчэ з гадзіну.

Конь пачаў кідацца ў бакі, качацца па зямлі і стукаць нагамі. Шыя яго больш памакрэла.

Ён дакрануўся да гэтае мокрае шыі рукою і сказаў:

— Халодны пот.

Тады конь пачаў канчацца. Канчаўся ён доўга — цёрся галавою аб зямлю, зямля налазіла яму ў рот, заляплівала жоўтыя зубы.

— Нутро ў яго здаровае, дык яму трудна канчацца.

Я памаўчаў.

— Ужо!!

Ён яшчэ трохі настаяў над нежывым канём. Цяпер гэта была толькі куча худога мяса і даўгіх касцей — жывая істота загінула, і ўжо было лягчэй глядзець на гэта.

Мы з ім падаліся ў лес, праляжалі там да вечара, а як закрычалі ў куп'ях начныя птушкі, пайшлі мы ў бок вёсак шукаць на полі бульбы. За ўзгоркамі былі пажары — трапяталіся ў чырвоным бляску вярхі ўзгоркаў, і зорнае неба пакрывалася густым дымным праменем. У тым баку раптам загаварылі кулямёты, і тут сціхлі птушкі.

Пэўна, што недзе тут быў фронт, і вакол шнyралі палякі...

Кулямёты загаварылі з другога боку. Есці нам больш не хацелася. Ноч была трывожная.

Пад дзень тухлі пажары. І раніцаю прыйшлі першыя атрады нашых.

Я з ім у той дзень і развітаўся.

Ён пайшоў услед за фронтам, думаючы пра свайго замучанага каня, пра не зжатае ўпору і, мусіць, знішчанае дома жыта. І адчуваў боль на шыі, дзе быў чырвоны рубец.

Я чую яго апошнія словы, і я ўвесь у агні і ў бурах.

СЦЕНЫ

I

Савось

Перад змрокам ціхі і густы туман лёг над горадам. Глуха гулі ў ім вячэрнія вуліцы, і свет ад белых лямп няроўна падаў на вільготны камень. У гэты час дня пералом у безупыннай клапатлівасці сутак; пачынаюцца новыя выяўленні людскіх патрэб і жаданняў...

Недзе зусім блізка ў шырыню людскіх галасоў урэзаўся гул аўтобуса; патроху заціх ён за паваротам вуліц, за далёкасцю каменных кварталаў. Тады аднекуль, на некалькі момантаў, чуваць стала песню, і раптам яе змяніла абсалютная цішыня на адзін найкаротшы момант. І зноў тысячы зыкаў зліліся ў ціхаваты гул. Некалькі разоў міргнулі лямпы ў вітрынах белага дома, з блішчастымі адценнямі дзерава на ім — на скрыжаванні чатырох вуліц; некалькі аўтобусаў, што выпадкова з'ехаліся, прыпыніліся тут, некалькі сот людзей запоўніла раптам гэтую цесную, акутаную туманам, жаўтаватым ад лямп, пляцоўку. Яшчэ недзе за скверам меддзю зыкаў грымнула музыка, і тады зусім сціх, спыніў сваю песню бязногі старац — прыціснуўся да каменнае сцяны і чакаў, пакуль зноў, праз два-тры моманты, на кароткі час прасторна і цішэй стане на гэтым скрыжаванні чатырох вуліц.

Яшчэ рана. Не астыла яшчэ пара ў чыгунных трубах, і толькі кагадзе прыціхла жалеза. Дым змяшаўся з туманам і растаў. І туман вее прасторамі... Яшчэ няма зімы, і пры мёртвым свеце лямп дрэвы ў скверах і садах здаюцца зялёнаю меддзю...

І дрэвы, і музыка недзе там каля іх; і мяккая зямля пад імі! Дзерава пахне вятрамі, камень і вапна — прытульнасцю...

Пагодны дзень заўтра будзе!..

Цяпер канчаецца работа прайшоўшага дня. Тут, за сцяною, у друкарні, спешна канчаецца набор апошніх радкоў газетнага тэксту. Утомлены за дзень наборшчык не думае аб напісаным на маленькім кавалку памятай паперы — рэпарцёр кагадзе прынёс апошнія дзесяць радкоў хронікі: «Для барацьбы з прастытуцыяй і беспрытульнасцю сягоння гарадскі савет пастанавіў знесці два

старыя камунальныя дамы на рагу Вакзальнай і Тэатральнай вуліц, каб на ачышчаным пляцы пабудаваць дом для адчынення майстэрняў для жанчын і падросткаў!»

Над наборнаю касаю гарэла лямпачка, і вакол, каля іншых пустых кас, згусціліся цені: і яшчэ цясней і цішэй здавалася ў наборнай; толькі знізу чуваць быў прыглушаны стук — пробавалі пускаць у ход новую друкарскую машыну. Наборшчыку клеткі касы здаваліся шэраю масаю і шрыфт цяжкім у пальцах. Балела каля вачэй.

Спяшаючы скончыць, набраў ён гэтыя апошнія радкі газеты і спусціўся ўніз. Халодная вада з крана асвяжыла твар, і праз дзесяць хвілін наборшчык паволі ішоў па вільготным тратуары. У галаве яго былі абрыўкі з газетных артыкулаў ранняга набору, калі не было яшчэ ўтомленасці і запаміналіся самі цэлыя набіраемыя абзацы: знішчана непісьменнасць сярод дзесяці тысяч жыхарства; вытворчасць на №... заводзе павялічылася на дваццаць працэнтаў; эканомія дроў на чыгунках; забяспечаны правільны падвоз мануфактуры; пашырыць барацьбу з хуліганствам і п'янствам...

Кватэра наборшчыка Люцыяна Марцінюка — два маленькія пакойчыкі. Ён прайшоў цёмным карыдорам, куды выходзілі дзверы многіх суседніх кватэр і дзе трохі дзьмула з разбітага акенца. Дзверы тут усю ноч не зачыняліся — у некаторыя кватэры прыходзілі позна.

Дома дзяўчына Надзя была прыадзеўшыся — некуды збіралася ісці, сядзела, успёршыся локцямі на стол.

— Калі прыйдзеш?

— Я сама не ведаю.

Ён пастаяў трохі, пасля сеў пераабуцца. Цераз паўгадзіны, выпіўшы гарбаты, ён прыпомніў раптам апошнія радкі хронікі, набранай ім перад адыходам дадому. Неяк само гэта выплыла ў галаве. Ён выйшаў у другі цёмны пакойчык і з акна глянуў на двор...

У светлым туманным змроку вырысоўваюцца абрысы тых двух дамоў. І глянуў ён на іх затым, што ведаў іх добра і ведаў іначай, як проста ведаюць старую, асеўшую цэглу, пакрытую бруднаю, паабдзіранаю вапнаю. Выходзяць яны бакавымі сценамі на гэты самы двор, і вось там чуць прыметна, як адчынены дзверы ў шырокі карыдор.

Карыдор гэты зверху здаўлены цяжкім скляпеннем, столь гэтая пізка павісла, і тады некалькі год таму назад

Кузьма Чорны. 1926 г.

Вокладка зборніка Кузьмы Чорнага
«Пачуцці». 1926 г.

здавалася ўсё Люцыяну Марцінюку, што зараз упадзе яна на каструбаватую прагніўшую падлогу і прыдавіць дзесяткі людзей, што сядзяць і ляжаць тут... Бежанскія камітэты ледзьве спраўляюцца з рэгістрацыяй гэтых змучаных людзей. На звязках лахманоў сядзяць яны днямі і начамі, а хмуры дзень больш яшчэ згушчае цесноту гразкага двара і горада навакол...

Вось над жалезнымі дахамі, мокрымі і дзіравымі на гэтым двары, падняліся вышэй хмары, рассунуліся пад ветрам, і высока глянулі неба сінь і прасторы. Пад такім небам недзе залаціцца ржышча, недзе там мнецца і ўбіваецца ў зямлю непрыбраны, пераспеўшы і падгніўшы авёс. Утоптваецца ў зямлю родную, некалі вясною на худым кані заворaную...

Хмары разыходзяцца, шырыня неба расце, свеціць сонца, і летні дзень мне і гойдае ветрам голле вясёлых дрэў. Там недзе застаўся хворы хлапчук — ад грому гармат схаваўся, і трудна было знайсці яго. І можа сядзіць ён цяпер дзе галодны і паранены на папялішчы; можа ўгноеная кроўю зямля весела выгадавала над ім,— над ім з выкляванымі дзікімі птушкамі за жывую яшчэ галаву вачыма,— кусты густое травы. Колькі дзён уміраў ён?

Родны мой, слаўны мой, я плачу перад табою на жоўтым пяску. Худы твар і белая стрыжаная галава. Зрэбная сарочка, завязаная на шыі грубою істужкаю. Пот, хлеб і бяссонніца.

Перад табою я падаю тварам у жоўты пясок.

Так у ясны дзень выйшаў быў з таго карыдора высокі чалавек. З выцягнутымі рукамі паволі прайшоў ён некалькі разоў па двары і так жа ціха вярнуўся назад. Нячэсаныя валасы на галаве яго былі паднятыя, голая і тонкая шыя пад імі здавалася белаю, і твар дайшоў ужо да апошняга пункту пакутнай і хворай вастраты ў выразах рысаў яго і бляску вачэй. І нечым прышыбленым, і разам з тым поўным страшнага бунту рабіла постаць яго доўгая рудая світка да пят, абы-як падпяразаная кавалкам раскудзеленай вяроўкі.

З таго дня постаць гэтая і твар пачалі тупець і згінацца. Толькі адзін раз пад вечар, як пачаў лажыцца на шэрую зямлю замаразак, доўга стаяў ён пасярод двара, высока выцягнуўшы доўгую шыю сваю, і трымаў галаву ўгору. Мусіць, бачыў ён у вячэрнім зорным небе адцені роднага яму вялікага размаху і былое прытульнасці.

— Савось! — пазваў яго з карыдора грубы жаночы голас.— Савось, Савось!..

Ён маўчаў і стаяў.

Тады выйшла цёмная з змроку постаць жанчыны. Яна падышла да яго і хацела весці яго за сабою, а ён раптам загаварыў аб белай стрыжанай галаве, аб зрэбнай сарочцы на худых плячах, аб хваравітасці і малым росце хлапчука, аб нейкім жоўтым пяску каля сіняй сытай травы, аб тым, што яму ніхто не забароніць, што не мае права забараніць пытаць у людзей дарогі туды, прыйсці туды, легчы тварам у той пясок і маўчаць на ім.

— Хадзем,— сказала жанчына.

— Маўчы і не гавары,— адказаў ён глуха.

Тады жанчына пайшла, а ён да белага дня ўсю ноч прастаяў так. А назаўтра Люцыян Марцінюк убачыў яго ўжо нейкім іншым: знадворку прайшоў ён свой карыдор, здаўся ён старэйшым, у постаці быў сагнуты, ідучы, гойдаўся ў бакі, і адценні нейкай тупасці ляглі на твар — твар расплыўся і пажаўцеў. І ён падоўгу мог і любіў стаяць на адным месцы, глядзець на што-небудзь, не зводзячы вачэй, і ўхмыляцца нерухомаю ўхмылкаю. Такім яго і знаў Люцыян Марцінюк ужо некалькі год; пасля таго як апусцеў ад людзей стары дом і карыдор. Такім бачыў яго на вуліцах, спатыкаў днём на плошчах. Ён начапіў цяпер сабе на плечы нейкіх клункаў і капялкоў, як бы хацеў гэтым паказаць: усё маё пры мне, і я тут, і нічога майго і для мяне ўжо больш няма па-за межамі мяне, маіх вачэй і твару. Твар у яго цяпер быў нерухомы, і прапалі да рэшты на яго жаўцізне шчуплыя і рэдкія валасы барады і вусоў.

Днём, як паволі праходзіў ён па вуліцы, гледзячы некуды паверх людскіх галоў, часамі дзеці яго звалі:

— Савось, Савось!..

Ён не азіраўся, не звяртаў увагі, ішоў сабе далей і толькі шырэй ухмыляўся і ўсё маўчаў.

У той самай сцяне, дзе былі дзверы ў карыдор, побач з імі былі другія дзверы — дзіравыя і вузкія. З акон кватэры Люцыяна Марцінюка відаць было, як туды часта заходзіў Савось — можа ён па некалькі дзён жыў там, калі быў у гэтым раёне горада. Часта адтуль выходзілі нейкія жанчыны і заўсёды, кожны дзень, адна, з вострымі плячыма і з няроўнай паходкай — як бы гэта яна ідучы заўсёды была ахвачана вастратою нейкіх моцных уражанняў.

Цяпер вечарам густы туман ападаў на вільготную зямлю двара. І з акна толькі абрысы сцен відаць былі на двары. З шырокага акна, што было ў левай сцяне роўна з зямлёю, падаў шырокі свет. Там, дзе клаўся ён на зямлю, маленькія каменьчыкі відаць былі на пяску, мокрыя і бліщчастыя.

І раптам з акна відаць стала: высокі і ўскудлачаны з'явіўся там Савось. Роўна з галавою падняў ён доўгія і тонкія рукі свае і сухія пальцы запусціў сабе ў валасы. Пасля скоранька пацерабіў сабе на грудзях світку сваю і раптоўна лёг на зямлю. І постаць яго на асвечанай скупым светам туманнай зямлі была, як хворая фантазія грубой сілы.

Люцыян Марцінюк адарваўся ад свайго акна, выйшаў на двор і пазваў:

— Савось!

Савось усхваціўся, падышоў да вузкіх дзвярэй у змрочнай сцяне, побач з імі прылажыў твар да цёмнай шыбы акна, паглядзеў так усярэдіну і адышоўся адтуль і глуха сказаў:

— Ён быў малога росту і худы... Белыя валасы на галаве і хворы.

— Хто?

— Родны мой! — задрыжаў голас у Савося.

Марцінюк маўчаў.

— Родны мой, родны мой!..

І, падняўшы палец угору, грозна падышоў да Марцінюка. Тады Марцінюк жахліва адшатнуўся, падаўся да сябе ў сенцы.

— Плач на пяску! — крыкнуў яму ўслед дзеравяным голасам Савось.

Моўчкі стаяў Марцінюк у сваіх сенцах.

І неяк грозна абышоў Савось двор і зноў паглядзеў у цёмнае акно. Таксама грозна падняў палец угору і як бы што паказаў паверх сцен. Груба вырысоўваліся ў туманным змроку тоўстыя фалды яго халата.

І раптам увесь затросся і кінуўся зноў на зямлю. Закалаціўся на ёй усёю постаццю сваёй. Падняў трохі твар, аглядзеў зямлю і паволі, як бы з хвораю, пакутнаю асалодаю, палажыў левы бок твару на зямлю з немым енкам:

— Родны мой.

І чуваць было, як ад плачу не мог гаварыць гэтых слоў.

Люцыян Марцінюк падбег і хацеў падняць яго. Тады ён сам усхваціўся, адзін момант паглядзеў на Марцінюка, і раптам твар яго змяніўся. І, крута павярнуўшыся, пайшоў, ужо зноў з дзеравянаю ўхмылкаю, скрозь жалезную браму на вуліцу.

II

Пацалуй мяне, дачушка

У той вечар, трохі пазней, да Люцыяна Марцінюка прыйшоў сусед па кватэры — муляр Андрэй, вясёлы чалавек, з першым белым пухам на верхняй губе і ружовым твары. Так, як і знаў яго заўсёды Марцінюк, быў ён у гэты вечар вясёлы, і Марцінюку было прыемна гаварыць з ім аб усякіх нязначных дробязях. Пасля гаварылі яны аб здарэнні на двары з Савосем; а перад тым, як ісці дадому, Андрэй расказаў аб атрыманым з вёскі ад бацькі лісце і што бацька заве яго хоць на некалькі дзён прыехаць. Ён яшчэ гаварыў, як бацька ўпершыню пачаў зваць яго дарагім гасцём і як бацька стаў лепш жыць цяпер.

Ён усё гаварыў, усё расказваў, а Марцінюк думаў, не слухаючы яго, аб сваім жыцці ў маладыя гады ў страшнай беднасці. І як адносіны ў іх вялікай сям'і і адзін да аднаго былі дрэнныя.

І калі Андрэй, збіраючыся ісці, запытаў: «Дзе Надзя сягоння?», і ён яму адказаў пустымі словамі: «Пайшла некуды», нейк іначай, не з самых слоў Андрэя, улавіў ён сэнс яго запытання, і захацелася яму тады нешта праслаўнае сказаць Андрэю. Ён правёў яго аж у самую кватэру. Там яны памаўчалі, і абодвум ім захацелася як-небудзь больш яшчэ абвастрыць нешта раптам ахваціўшае іх. Андрэй задумаў ісці ў горад, тады Марцінюк вярнуўся з думамі аб тым, як у маладыя гады свае адносіны адзін да аднаго ў сям'і іх не грунтаваліся на блізасці. Адзін аднаго толькі шкадавалі, але не любілі, і нечага, з востраю боллю, шкода стала яму...

Надзя позна прыйшла. І сказала:

— Чаму ты так позна спаць не кладзешся? Заўтра ж табе ўставаць рана трэба.

Ён глядзеў на яе твар — малады і прыгожы. Адценні бесклапотнасці ляжалі на ім, і за гэтым давялося ў гэты

момант несвядома адчуць яму, што не было на твары гэтым адзнакаў вострых па глыбіні сваёй дум і перажыванняў...

Вось ідзе яна гуллівaю паходкай сваёю па сонечнай вуліцы, поўнай пылу, дыму і зыкаў... І над цяжкімі будынкамі застыла зеленаватае неба. Яно каламутнае трохі ад дыму і яснае ад сонца, і вуліцы пад ім у звоне і стуку. З далячынь іх плыве шырокі гук і абуджвае ўяўленні аб вялікім спяшанні людзей будаваць і тварыць. І камень, і дзерава, і жалеза — поўны грому і бляску. Ранні свет сонца бледны, але белыя сцены ў многа разоў павялічваюць яго сілу, і загэтым зямля і неба — востра-ясныя, зыкі здаюцца мацнейшымі, людзі больш рухавымі... Свісткі паравікоў з вакзалаў, стук вагонаў, звон машын, гул галасоў — узнімаюцца над цвёрдасцю камення і гучаць упартасцю непераможнае сілы.

Пад новым рыштаваннем пры няскончаным доме залаціцца пясок і гліна. Варушыцца на ветры занесеная сюды салома і разам з шчуплым зеллем, што сіратліва вырасла каля сцен, павявае задуменнасцю. Уверсе над рыштаваннямі стукаюць малаткі, унізе шаруюцца аб пясок лапаты. Грузавікі падвозяць сюды камень і вапну, дыхнуўшы бензінам, коцяцца далей. І іх трэск, разам з вакольным гулам вуліц, як акампанемент ціхім людскім галасам, разам з задуменнасцю саломы і зелля, гавораць аб вялікай сіле чалавека на зямлі. Аб той сіле, якая заўсёды ішла ў клопат аб хлебе і якая, з гэтай жа прычыны, з'яўлялася руйнавацелем створанага ж ёю. І якой суджана, вырашыўшы адвечнае пытанне з хлебам, узнімаць і ўзнімаць людзей да шырокага выяўлення іх вялікасці, радасці і хараства... І яшчэ аб тым гаворыць вакольнае, што гнуткаю цвёрдасцю свайго розуму, скамбінаваўшы прыродныя сілы і стварыўшы машыны, чалавек часам забыў, што ён тварэц іх, што іх тупая сіла для яго. І, забыўшы гэта, пакланіўся жалезу.

Дзяўчына ідзе сярод гэтага вялікага спяшання. А ён — Люцыян Марцінюк — ідзе другім бокам вуліцы, прыпыніўся пад рыштаваннем і глядзіць на натоўп клапатлівых людзей пасярод вуліцы. Там клапоцяцца, крычаць, так стаяць і глядзяць. Нейкая жанчына трымае на руках дзіцянё і плача добрымі вачыма; нейкі стары стаіць, успёршыся на сукаватую палку, левaю рукою стараецца выправіць з-за зашмальцованага каўняра сівую бараду і глядзіць, не міргаючы, некуды ў сярэдзіну на-

тоўпу. Люцыян Марцінюк падыходзіць бліжэй: з-за чужых спін заглядвае ўсярэдзіну і бачыць: на зацярушаным бруку стаіць старая жанчына. Сіняе старое плацце густымі фалдамі ахватвае яе сухую постаць, і прыметна, як у яе ад нейкае хваробы распух жывот і дрыжыць худы твар. Яна стараецца слабымі ўдарамі сухіх рук спіхнуць з месца цяжкую для яе каламажку з марожаным. Калёсы каламажкі ўехалі ў пясок, насыпаны вакол рыштавання, і яна напінаецца з усіх сіл, стараецца ні на кога не глядзець і ўсё стукае далонямі рук у дзерава каламажкі. Некалькі чалавек кідаецца памагчы ёй, а яна суха аглядаецца на ўсіх і скоранька гаворыць: «Не трэба, не трэба, я сама...» І ўсё ж нехта падапхнуў каламажку, падкаціў на другі бок вуліцы, і жанчына пайшла ўслед. «Я сама, я сама!..» — яшчэ стаяць увушшу яе словы; і хочацца тады Люцыяну Марцінюку крыкнуць: «Мы ўсе, мы ўсе! І каламажка наша, і цяжкасць наша, і пакуты нашы, усіх... мы ўсе, мы ўсе!.. Хадзем адарвем яе адгэтуль, куды-небудзь іначай завядом яе; або што-небудзь іншае зробім тут... Ах, чаму ты прадаеш марожанае, кладзеш яго худымі рукамі ў вафлі, стаіш адна каля свае цяжкае каламажкі!..»

Натоўп разышоўся, нікога няма каля жанчыны, а яна зноў стаіць спакойна і ціха, маўчыць у вялікай чалавечнай сіле сваёй.

І я там, і мы ўсе там!..

Глядзі, як залаціцца пясок пад рыштаваннем, слухай, як шаруецца ён пад нагамі. Бачыш ты, як растуць сцены пад малаткамі за рыштаваннямі. Ты пакінула дома лахманы і надзела на сябе сіняе плацце, каб марожанае тваё здавалася чысцейшым?! Толькі ці свядома знаеш ты сэнс уцехі, што ад слова здаецца?!

Ты ведаеш, куды іду я?! Сястра мая, мы ўзнялі вялікі бунт за знішчэнне твае каламажкі, за ціхую светласць дзён дзяцей тваіх, бунт проці пухліны ў тваім жываце. І яшчэ некаторы час суджана гэтым вуліцам бачыць цябе... Толькі апошняя ты ў бясконцым адвечным шэрагу пакут людскіх... Хутчэй жа ісці і не быць ні хвіліны бяздзейсным!..

Пыл і дым — нязменныя спадарожнікі перафармавання матэрыялу пры рабоце — лёгкай плёнкай ахутваюць сотні людзей на вуліцах... Вось там Надзя — за пыльнаю кучкаю маладых каштанаў пры ўходзе ў сквер. Дачушка, чаму ў цябе твар такі слаўны, і толькі ці ад-

чуваеш ты вялікі ўздым мой у верным працэсе знішчэння пакут людскіх?!

І вось цяпер глядзіць ён на твар Надзі, а яна аб нечым думае — маўчыць над сталом. І хочацца яму расказаць ёй што-небудзь, каб яе захапіла.

— Чаму ты спаць не кладзешся? — гаворыць яна.

— Дачушка!

— Табе заўтра ўставаць рана трэба.

— Дачушка!

— Ну?

— Пацалуй мяне, дачушка...

І глядзеў на абдзёртую вапну сцяны. А яна пагледзела, здзівіўшыся, на яго, мусіць, падумала, што ён недзе выпіў, і сказала:

— Ідзі, тата, кладзіся спаць.

І пайшла за перагародку. А ён нейкі час пастаяў трохі і сказаў моцна, каб яна чула:

— А ці памятаеш ты, як малою была ты хворая, а я цябе цэлымі днямі насіў на руках і спяваў табе?

Можа не разабрала яна яго гаворкі, нічога не адказала.

Ён заспяваў раптам:

Вербы ломяцца і гнуцца...

— Я табе пасцялю пасцель,— сказала Надзя.

— А ці памятаеш ты, дачушка, як ты малая тры дні мерзла адна ў халоднай хаце і галодная, а я не памятаў аб табе і на вуліцах вёў дэманстрацыю, і як мяне паранілі ў нагу?..

Ён скінуў валенкі і пачаў слацца.

Сонны падала Надзя голас:

— Заўтра, як будзеш ісці з работы, не забудзь купіць мяса.

Ён раздзеўся, патушыў агонь і зачыніў фортку, праз якую знадворку цягнула туманам.

III

«Люленькі-люлі!»

Раніцаю камень мокры ад мяккага холаду. Ноч сплыла і пакінула яшчэ тонкія цені на сценах, і жоўты пясок новага бруку надае вуліцам колер летняга дня.

У гэты ранні час можна паволі ісці пустымі вуліцамі — толькі некалькі чалавек спаткаеш на вільготных тратуарах. Кашляючы ад туманнай вільгаці, прыціснуўшы да жыватоў свае кашы, ціха выходзяць з мураваных варот старыя гандляркі абаранкамі. У сваіх кутках пакінулі яны цёплую прытульнасць старых пярын і брудных лахманоў... За раніцу можна зарабіць капеек дваццаць — гэта будзе трохі хлеба, некалькі галовак цыбулі і часам нават кусок селядца ці мяса — на суткі хваціць.

У гэтыя самыя вароты, трохі раней, увайшлі сонныя жанчыны, аддацца сну.

Прайшла адна — з вострымі плячыма, са страшным ад расцёртых парфум тварам. Яна спешна шмыганула ў змрочны, вылатаны каструбаватымі дошкамі пад'езд. Непрыметна, нехаця, стукнула яна вострым носам чаравіка ў жывот гнойнаму і хвораму кацяняці, за непрыгоднасцю выкінутаму на двор. Кацянё папаўзло на тратуар і там засталося ляжаць, аглушанае немым лямантам: бег рыжы, падцёнглы, валачашчы сабака. Два гіцлі агарнулі яго з усіх бакоў, і адзін раптоўна зашмаргнуў яму пятлю на нагах. Зараз жа маленькі конік пацягнуў яго на жывадзёрню. І гіцлі, ідучы збоку, не думалі аб сваіх праступках, за якія адбывалі кару, думалі толькі аб часе, калі выйдуць на волю.

Ціха яшчэ; яшчэ пачаўся шумны дзень. Хіба толькі гудуць і пастукваюць у друкарнях машыны, дадрукоўваючы апошнія нумары газет. У завулках яшчэ астаткі змроку — адценні такога выразу ці колеру бываюць на шэрай няроўнасці замёрзлай зямлі ў хмурны веснавы дзень...

І ў гэты час дня вастраплечая жанчына, што нядаўна таўханула ў падваротні кацянё, увайшоўшы ў сваю каморку, адчула сябе зусім хвораю.

Гэта была маладая яшчэ жанчына, тонкая, з тварам неазначанага колеру, бліжэй усяго нейкіх шэрых адценняў — так колер яго быў сапсуты парфумаю; але захаваў ён яшчэ на сабе слаўную правільнасць дробных рысаў і адзнакі былога харaства. На ёй было кароткае і прыгожае, толькі памятае плюшавае паліто; паношаная каракулевая шапачка здалёк рабіла галаву яе надзвычайна прыгожаю. Цяпер яна ўвайшла ў сваю вузкую і доўгую, з адным акном, каморку, агледзелася і села на пасцель. Седзячы, паволі раздзелася і прылегла на падцягненую ўгору падушку. Так яна ляжала трохі, зажму-

рыўшы вочы, пасля тонкім, чуць хрыплаватым голасам пазвала:

— Савось!..

Некаторы час ніхто не адзываўся. Толькі чутна было, як у самым дальнім цёмным кутку нехта соп.

Тады жанчына зноў пазвала:

— Савось!..

У кутку пачулася хрыпенне, пасля цёмныя абрысы заварушыліся. Паволі паднялася доўгая постаць, ціха падышла і стала каля пасцелі.

Жанчына абазвалася:

— Савось, я зусім хворая.

— Хворая,— як лясное рэха, сказаў Савось.

І шчыльна стаў пры пасцелі. Ён быў надзвычайна высокі і не ў меру гэтаму вузкі ў плячах. Галава яго была малая, твар дробны і зморшчаны. Трудна было напэўна сказаць, колькі яму гадоў. І глядзеў ён на хворую жанчыну шырокімі вачыма, не міргаючы імі, як бы гэта баяўся ён выпусціць з вачэй нейкі надзвычайны вобраз, поўны для яго ўцехі. Ён так стаяў доўга, пасля моцна пазяхнуў і са сну пацягнуўся. Пасля адступіў некалькі крокаў і пачаў чухацца. Жанчына папрасіла вады.

Савось вельмі павольна паглядзеў у бок левай сцяны каля дзвярэй, дзе пры абкуранай кафлянай печы стаяў бляшаны імбрычак. Таксама паволі падышоў, нагнуўся ўсёю постаццю, узяў і паднёс імбрычак. Жанчына паднялася і многа піла. Пасля лягла зноў і нічога больш не гаварыла Савосю — мусіць, яе агарнуў сон. Савось жа ў гэтай цішы доўга стаяў моўчкі і глядзеў на акно. Пасля, як бы да чаго дадумаўшыся, мацней падвязаў жоўтыя, палатаныя, ватовыя салдацкія порткі свае, паправіў на галаве ватовую аблезлую шапку, зашпіліў на верхні гузік доўгі, да пят, руды суконны халат і выйшаў паволі за дзверы, стукаючы вялікімі чаравікамі з падвязанымі шпагатам падэшвамі. Неўзабаве постаць яго матнулася міма акна ў бок вуліцы.

Жанчына спала, накрыўшыся сваім паліто і не зняўшы шапкі.

У гэтай каморцы было трохі халаднавата. Падлога тут была вельмі даўно не мытая, каля дзвярэй паслланы быў жоўты мяшок, вельмі брудны. Акно выходзіла на шырокі двор, і напроці відаць былі белыя сцены суседніх кватэр... Можна сказаць, што тут былі нават адзнакі нейкай адмысловай прытульнасці, каб вымыў і вычыс-

цiў усё тут і каб цяплей тут трохі было. Толькі што сцены былі вельмі пустыя. Апрача пасцелі, стала пры акне, аднаго крэсла і імбрычка, тут нічога больш не было, толькі на печы стаяў плецены чатырохкутны, белы і чысты куфэрак — мусіць, з адзежаю.

І тая цішыня, якая была тут, больш калола, чым вострыя крык і вялікі шум.

Так было тут некаторы час, пакуль не пачалі даляцаць сюды з вуліцы стук калёс і яшчэ нейкія зыкі, а пасля гудок нейкага, зусім блізкага адгэтуль завода. Тады весялей ад зыкаў тут стала. На двары чуліся галасы, стукалі дзверы.

І з акна слаўна можна было глядзець на насыпаны на двары камяністы пясок, на крапіву, што павырастала каля сцен між каменняў. На двары слаўна было...

Жанчына доўга ляжала.

А тым часам сонца паднялося вышэй, і стрэхі на тым баку вуліцы не засланялі яго свету ад акна каморкі, дзе спала жанчына, і ад акна да дзвярэй прабег слуп пылінак, пазалочаных сонцам. У каморцы зрабілася ясна. І цяпер можна было б заўважыць, як твар жанчыны, мусіць ад гарачкі, пачаў ружавець. Завастрыўся нос, губы сталі тонкімі, вочы некалькі разоў нервова расплюшчыліся, пасля зноў жанчына заплюшчвала іх. І ў іх, прыплюшчаных, калыхалася ўсё адчуваемае скрозь хваробу. У золаце сонечнага пылу падала і не магла ўпасці змрочная столь, цяжка зыходзіліся сцены, увасоблены ў цяжкі твар гэтых сцен, падаў і рушыўся і разам жа паднімаўся і зноў зыходзіўся свет. І вось падняўся, з адчутага раптам, на месцы падлогі, бяздоння, шэры фон; і на ім усе знаёмыя і ўсе незнаёмыя твары, і ні то гэта твары, ні то гэта выпадкі і здарэнні ў дні аж да гэтага моманту. Вунь радасць светлых дзён робіцца вострай, вырастае да нават небывалай велічыні, і раптам пакрывае гэта страх, што пачаўся даўно ўжо; удавалася на цэлыя гады выходзіць з яго і пасля зноў падаць у яго: вунь хлеб, вялікі такі і чорнаю шэранню сваёй цяжкі, як гліна. Вось блізка ён, толькі працягнуць рукі, выцягнуць пальцы і ўзяць яго, а ён ужо далей і далей, і вакол яго пуста і пуста, і толькі падаць можна ў гэтай пустаце. І от ён ужо, хлеб, толькі раптам што гэта?! — ён вялікай горыччу напоўніў усю істоту, лёг ёлкасцю на душу, такою агіднай ёлкасцю, як звязаная з гэтым агідная ста-

ласць і мокры смех тых, каму даводзілася прадавацца за гэты хлеб...

Унь маленькая дзяўчынка, такая кволая і сіратлівая. Трэба яе атуліць ласкай і блізасцю. От яна паварушыла галавою, агледзела гэты шэры фон, на якім вырысавалася яе ж постаць, яна глядзіць шырокімі, простымі і сталымі вачыма ў прастору, і раптам твар яе ўскалыхнуўся і маленькім і тонкім зрабіўся ад моцнага, раптоўнага і доўгага рогату вакол яе.

— Ах, няўжо ты толькі маўчаць можаш і плакаць?

— Паглядзі, як зыходзяцца сцены і які рогат вакол!

— А ты ці бачыш, як рушыліся сцены і рогат упаў і толькі з таго бяздоння, у які ўпаў чуцён? Я ж атулю цябе вялікімі пяшчотамі, радасцю і ласкай.

І раптам жанчына заспявала: «Ходзіць вечар за сцяною... прытуліся і засмейся... люленькі-люлі...»

Голас у жанчыны дрыжаў, быў тонкі, перарываўся і пераходзіў у ціхую паспешную гаворку. Жанчына рабіла патугі яшчэ паўтарыць гэтую песню, даспявала да палавіны і замоўкла. Нешта зашаптала і раптам усхвацілася, пасля зноў аб'ехала на падушку і ўжо нейкі час памаўчала, утомленая. На лбе выступаць пачаў пот, пасля лоб паружавеў — павялічвалася гарачка.

І раптам зноў узняўся шэры фон, і на ім зноў пачалі падаць сцены і ніяк не маглі ўпасці. І ўсё падала з імі. Паднялася раптам ужо нейкая магутная постаць Савося і ўсё вырастала і вырастала...

— Савось, Савось! Дай жа мне вады, цеплаватай: не піць хачу я, а каб лагадней у роце было, сухі і востры язык. Я ж цябе даўно ведаю, мы ж разам сядзелі тады ў тым шырокім карыдоры, пад мураваным скляпеннем... І ці ведаеш ты, які ты бываеш смешны, калі тонкі пыл кладзецца на дварэ, а ты глядзіш угору!.. У цябе шыя такая доўгая тады, тонкая, жоўтая, зморшчаная... Я не люблю шыі тваё, страшнае і непатрэбнае... А жоўты колер люблю! Унь дзяўчынка адзета ў жоўтае. Такая тоненькая і маленькая. Гэта яна хоча вады... Чаго ж ты, малая мая, схіляеш так галаву, і смяешся, і маўчыш, і глядзіш так. Не падай, не падай! Ах, не падай!.. Люленькі, люленькі-люлі... Дай мне вады, Савось! А ты не хочаш даваць, ведаеш, што не можна вады... Тады пакліч Маню... Маня, сюды падыдзі, бліжэй! Ты ўчора казала мне, што я хворая, а я, бачыш, зусім не... Бачыш жа, ты мне вады не падавай, я сама вазьму, я не хачу, каб мне

хто падаваў! Толькі што імбрычак уцякае, усё далей і далей... Глядзі ж...

Жанчына ўсхвацілася і пайшла да дзвярэй, дзе заўсёды стаяў імбрычак з вадою. І шаптала скоранька:

— Толькі што падлога хіліцца направа, набок. Але я ўстаю. Я ўстаю! Я заўсёды стаяла моцна на ўсякай падлозе. Вып'ю вады і буду стаяць. Толькі ты пабудзь, пабудзь!.. Чаму ж так усё бяжыць?

Жанчына падалася ў бок акна і аб'ехала на падлогу, галавою напроці шыбы.

Сцены зышліся і закружыліся. Залатыя пылінкі сталі чорнымі.

Зямля ўцякае, сцены больш выходзяцца і падаюць, падаюць...

IV

Аб апошніх марозах

Па поўдні прыйшла сюды другая жанчына; у шэрым, жаўтаватым вязаным шалі; ішла яна спешна, затаіўшы на твары сваім нейкую думку, якую, здавалася, хацела тут жа ўсім расказаць,— такі выраз быў яе твару. Па двары прайшла яна яшчэ шпарчэй, з нейкаю асалодаю стукаючы нагамі па няроўных дошках. Каля таго акна яна прыпынілася глянуць у яго і раптам адступіла назад. Яна здалёк паглядзела на ненармальна адкінутую ўгору галаву жанчыны там, за акном, азірнулася вакол, як бы каго шукаючы — нікога не было,— і пайшла ў дзверы. Вастраплечая жанчына сядзела на падлозе, павісшы локцямі на нізкім акне.

— Ты хворая,— сказала жанчына.

Хворая маўчала.

Ёй удалося падцягнуць хворую да пасцелі і сяк-так палажыць яе.

Хворая расплюшчыла вочы і доўга глядзела ў адно месца, паверх галавы прыйшоўшай. Тады прыйшоўшая папрабавала гаварыць:

— А я прыйшла сказаць табе, чаму ты не запісалася на работу.

Хворая маўчала.

— Ты не пазнаеш мяне... Калі ты захварэла?.. Я ж Маня, ну паглядзі на мяне. Я ўжо чатыры дні служу на рабоце...

Хворая нешта пачала шаптаць.

— Я ж прыйшла даць табе грошай, пакуль ты станеш на работу... Ведаеш?

І больш гаварыла, стараючыся давесці да памяці хворую.

А Люцыян Марцінюк ішоў у шуме вуліцы дадому. Ішоў паволі — калі рана яшчэ, калі і работа скончана, калі заўтра нерабочы дзень, а цяпер ружовыя і белыя муры ў вачах глядзяць весела пад ружовым жа сонцам папаўдні, а перад гэтым доўгія гаворкі на паседжанні фабзаўкома, і цяпер хочацца, каб як найдалейшаю была дарога гэтымі вуліцамі дадому.

Тут менш шуму і людзей.

Гулка і востра адзываецца брук пад капытамі коней — правялі паіць іх з казармаў, і шэрсць на іх прыгладжаная, блішчастая, пад адну мерку яны, толькі ў вачах іх розныя адценні глыбіні, і хораша ідуць яны, роўна, толькі спакайней і вальней, як на кавалерыйскіх парадах. Трохі пыліць пад іх капытамі брук, трохі зыходзіць гэты пыл набок, дзе ў драбінах стаіць конь і дрэмле. Нягладкая шэрсць; спутаная грыва нагадвае доўгі ўдар ветру над лапухамі, над канавамі, над цяжкім пылам гарачых дарог, над прэсным пахам аеравых рэчак... Парою вясковага дзяцінства павеяла гэта на Люцыяна Марцінюка.

Ападае пыл на каменне, і камень абзываецца пад нагамі.

Унь ідзе сярэдзінаю вуліцы абадраная жанчына, і патрэбна агледзець гэтую прыніжаную постаць і адчуць бяздонне яе вачэй, каб пасля, праз момант, былі памятнымі яны ў вялікім уздыме; унь пад акампанемент кожнадзённага стуку, з-за ружовых муроў, выходзяць з жалезнае брамы людзі, яшчэ ў сажы, яшчэ ў жалезным пылу... І раптам з-за паваротки выйшаў Савось, усё ківаў галавою ў такт крокаў сваіх і пазваньваў кацялкамі за плячыма. Ён, як цень, прайшоў упоперак вуліцу і схаваўся таксама, як раптам з'явіўся на другой вуліцы.

Прайшоў, як цень... Як праходзяць апошнія маразы ўвесну...

Дык гэта ж ты і ёсць апошні цень.

Дык гэта ж апошнія маразы ўвесну... Як апошняя вільгаць на прасохшых дарогах...

Ападае пыл на каменне. І гучыць камень, і маўчыць. Пад сонцам больш яшчэ ружавеюць сцены.

Люцыян Марцінюк моцна ступае ботамі па камені.
Неахвотна павярнуў ён у двор. Прайшоў няроўна па-
ложанымі дошкамі да дзвярэй сваіх, адчыняючы іх, ад-
вярнуўся набок, упалі вочы на акно напроці, і ён выпус-
ціў клямку з рук і спешна пайшоў туды: незнаёмая жан-
чына трымала сябе рукамі за галаву, палажыўшы яе на
акно. І як бы застыла так.

«Не можа ж яна спаць тут, седзячы».

І Люцыян Марцінюк прайшоў міма акна. Падняўся
заплаканы твар жанчыны. І жанчына рукою пазвала яго.

Жанчына спаткала яго маўкліва, так жа паказала ру-
кою на пасцель:

— Захварэла.

— Што з ёю?

— Яна яшчэ ноччу была са мною.

І пацiснула яшчэ плячыма, адышлася да сцяны і маў-
чала, апусціўшы рукі. Пасля сказала:

— Я нічога зрабіць не магу.

Тады ён усё зразумеў. Кіўнуў галавою, паказаў рукою
на крэсла, прапануючы жанчыне сесці, выбег паспешна.
Прымячаючы кожнага чалавека на вуліцах, дабег да мі-
ліцэйскага ўчастка. Там нейкім грозным зрабіўся і ўсё
спяшаў. Сам з міліцыянерам завозіў вастраплечую жан-
чыну ў больніцу і нават былі ў яго адзнакі здавальнення
тым, што ў больніцы давялося паспрачацца з доктарам...
І страшна ўрэзаліся ў памяць яму сінія жылы на шыі
хворай, што ўздуліся, як вяроўкі.

Цямнела, як ішоў ён дадому. Загарэліся зоры, маўча-
лі дрэвы і маўчаў камень.

Як абрысы цяжкіх гор, стаялі далёкія сцены — дзе
так моцна запаліліся агні, запаліліся, і тухлі, і зноў свя-
цілі. І ў астатнім гуле пацямнеўшага дня, як вострая ці-
шыня, канaлі ружовыя водбліскі ўверсе — астаткі сонеч-
ных усмешак. І з каменных нетраў падніmaліся новыя
зыкі, як змена жалезнаму стуку і звону.

Шырокім крокам спяшаў ён дадому.

Памаўчаў ён і сказаў:

— Дачушка, заспявай мне што-небудзь такое... Зна-
еш, каб разам і весела і журботна было...

— Ты ізноў,— адказала Надзя, усміхнуўшыся.— Я за-
раз пайду,— яшчэ сказала яна.

— І я пайду,— адказаў ён.

Але ён не пайшоў.

Увесь вечар у вачах яго стаялі сінія, тоўстыя жылы

на шыі ў хворай, высокая і панурая постаць Савося. Увушшу не сціхаў слабы голас незнаёмай Мані, жорсткі шум пяску пад нагамі. І сённяшнія гаворкі, як баявая каманда.

«...Як апошнія маразы... Як апошняя вільгаць на прасохшых дарогах...»

Можна было адчыніць акно, можна было глядзець і слухаць доўга...

Горад паласаваўся светам і змрокам. І задымленыя і чыстыя глядзелі зоры.

Цёмная і сіняя-сіняя глыбіня была ў небе і такая ж ціхая, як шырока гуло на зямлі каля сцен і каменняў... Між грузнасцю камяніц плылі натоўпы. Неслі радасць і сум... І з кожнага каменя ўзнімалася вялікасць сілы.

Над горадам ноч лягла сіняя. І белы свет клаўся на зямлю... І ў змроку грамаздзіліся камяніцы.

V

Старыя сцены

У сваіх клунках Савось прынёс некалькі кавалкаў хлеба. Прынёс трохі халоднага варанага мяса, за некалькі медзякоў купленага яшчэ зранку на рынку. Купляў гэтае мяса ён доўга — здалёк глядзеў на стол, там грэлася гарбата, смажылася рыба і ляжала гэтае мяса. Савось пералічыў медзякі, падступіў да стала і стаяў і глядзеў.

— Што скажаш? — запыталі ў яго.

Ён адразу ўсадзіў руку ў міску і ўзяў кавалак мяса.

— Куды ты рукі садзіш? — нарабілі на яго крыку.

Тады ён, анямела ўхмыляючыся, палажыў медзякі на стол, а мяса ўсё трымаў у выцягнутай руцэ. Медзякі зараз жа забралі і яму нічога не гаварылі. Ён трохі яшчэ пастаяў так з выцягнутай рукою і, усё так жа ўхмыляючыся, палажыў мяса ў свой клунак. Трошкі адшчыпнуў яго, узяў на зуб, каўтнуў і пайшоў.

Паўночы ў пакойчыку ён знайшоў пустату. Халодная пасцель, даўно нячэпаная, яшчэ з дзён хворай памятая, надавала гэтай цёмнай нары нейкую адмысловую прытульнасць. На акне ён абмацаў маленькую лямпачку і задвільгатнеўшыя запалкі. Яны не запальваліся, і ён засунуў іх сабе пад шапку на галаву. Так цёмначы і стаяў, пакуль яны не адагрэліся і не падсохлі. Стаяў доўга, не

варушыўся. А запаліўшы лямпачку, паставіў яе на падлогу. Імбрычак усё таксама стаяў каля дзвярэй. У ім было трохі вады. І Савось паставіў імбрычак каля лямпачкі, там жа разлажыў свае клункі, дастаў хлеб і мяса і сам апусціўся на падлогу. Ён паволі, доўга і моцна чаўкаў, хлебныя крошкі высыпаў з далоні ў рот, закідаючы галаву ўгору. Як скончыў сваю вячэру, асвяціў лямпачкаю месца, дзе вячэраў, заўважыў яшчэ на падлозе адну ўпаўшую крошку, па велічыні ў дзве-тры галоўкі ад запалкі. Падняў гэтую крошку, палажыў у рот і каўтнуў. Тады, як бы паспакайнеўшы чаго, злажыў клункі ў куток, з усіх бакоў агледзеў памятую, раскіданую пасцель, але не зачапіў яе. Лёг у куток на падлозе, галавою на клункі. Не раздзяваўся і падкурчыў ногі. Так хутка і заснуў. І ўсю ноч снілася яму, што многа людзей прыйшло да яго і, каб яму добра было, падаграюць яго з усіх бакоў нечым цёплым і сухім, і ад гэтага яму зусім нават і ўставаць не трэба, а спаць так от тут. У сярэдзіне ночы скрозь сон адчуў, як забалелі ногі ў сагнутых каленях. Тады, не прачынаючыся, выцягнуўся, моцна дыхнуў і зноў супакоіўся, аж пакуль дзень белым светам не асвяціў яго ў гэтым кутку. І тады ён спаў, толькі часцей скрозь сон мармытаў нешта і чухаўся.

Пабудзілі яго моцныя галасы і стук за сцяною. Ён расплюшчыў вочы і прыжмурыў іх — так светла было ў яго ад сонца. Падаў свет на падлогу, сеў залаты пыл пад столлю, наўскасы да дзвярэй. І асвечаныя цёмныя дзверы, здавалася, застылі ў нейкай усмешцы ўсімі сваімі дошкамі і шчылінамі... Позна было.

За акном стукалі і гаварылі.

Стаялі рабочыя з малаткамі, тачкамі, лапатамі. Знімалі ржавы і дзіравы бляшаны дах. Левая палавіна была раскрыта, аб'ехаўшая сцяна кучамі гліны і цэглы ляжала на бруку, і жоўты пыл клаўся на галлё каштанаў. Гліну і пясок насыпалі на грузавікі і фурманкі, адвозілі за горад, а сцены ўсё аб'язджалі, усё сыпаліся са стукам. І пыл падымаўся і асядаў, падымаўся і асядаў, як бы для таго, каб закрыць і, не могучы закрыць працэс руйнавання, каб было месца зноў утвараць.

Ахутаныя пылам, пахіліліся вароты ад удараў у сцяну. Раніцаю праз іх спешна прайшлі людзі, што жылі ў двары, і цяпер там было пуста. Дзеці перабеглі гуляць на другі бок вуліцы.

І раптам адтуль выйшаў чалавек. Высокі, з клункам

Кузьма Чорны. 1927 г.

Кузьма Чорны *(справа)*, Кандрат Крапіва,
Пятро Глебка з японскім пісьменнікам Удзяку Акіта.
1928 г.

за плячыма, з кацялкамі — як увасабленне нечага выдуманага ці створанага для кпінаў над ім жа самім.

Руды халат, пацёрты і парваны,ападаў да пят, шапка адкрывала зморшчаны лоб. Вяроўка, што цесна перахватвала чалавека на поясе, рабіла яго тонкім і яшчэ больш высокім. Ён стаяў у варотах, не спяшаючы пастукваў палкаю аб дзеравяны мосцік над канаўкаю і ўхмыляўся шырока і спакойна.

Так і стаяў.

— Ты хто? — запыталі яго.

— Ніхто.

Голас яго быў у поўнай сугучнасці з яго ўхмылкаю.

— Як-то ніхто?

Чалавек маўчаў.

— Чаго табе тут?

— Нічога.

— Дык не стой тут у гэтым пыле.

Чалавек ступіў крокаў са тры і зноў стаў, як сама ўпартасць.

— Сцеражыся, зараз цэглы будуць падаць.

Тады ён пайшоў упоперак вуліцы. Стаў на скрыжаванні дзвюх вуліц, абярнуўся тварам да людзей і глядзеў на іх работу. Так пастаяў і пайшоў, пагойдваючы плячыма, пазвоньваючы кацялкамі, пастукваючы палкаю...

Да канца рабочага дня сцены былі раскіданы да палавіны. Кучы цэглы, гліны і пяску ляжалі на вуліцы.

Яшчэ тады, як падаць пачала столь, заўважылі ў адной з напалову засыпаных нор пасцель і некаторыя рэчы. У неўразуменні вынеслі іх на двор. Пасля хацелі вярнуць высокага, быўшага нядаўна тут чалавека, каб распытаць у яго, але ён згінуў за паваротамі вуліц.

Так і забылі аб ім зараз жа, як толькі прапаў ён з вачэй.

Забылі, каб пасля спаткаць яго калі выпадкова ў іншым квартале горада і не пазнаць яго.

VI

Апошні раздзел

Пад вясну дні навяваюць радасць і думы.

Здаецца, во зараз растане марозны снег, здаецца не халодны ён. Сіняе-сіняе неба над горадам, высокае і чыстае,— дык нейк растае ў ім і непрыкметна знікае. І гул-

кае паветра атуляе ўсё. Гулкімі робяцца зыкі, чулымі робяцца і сцены, і дрэвы, і кожны камень. І на марозе, пад сонцам, паціху капае вада з жалезных дахаў. Звон кожнае кроплі доўга стаіць у паветры — як бы застыў ён, як бы хочацца яму вечна стаяць так сярод гэтых слаўных колераў, сярод гэтага радаснага подыху маладых вятроў...

Цяпер больш гулка абзываюцца стукі, і звоны, і галасы. У ранейшы час часцей гучаць гудкі, людзям, што ідуць кожную раніцу ў брамы заводаў, хочацца даўжэй прайсці вуліцаю... Старыя гандляркі не так спяшаюць прадаць свае абаранкі, злажыўшы рукі на жываце, даўжэй глядзяць яны на маленькія стварэнні — на дзікія птушкі горада, што гаварлівымі сем'ямі клапоцяцца на плошчах і скверах...

Дзеці весела звіняць галасамі.

А сонца — высокае і вострае светам сваім, трохі белаватае яшчэ ад свае маладосці...

У такі дзень, у ранні час, на плошчы збіралася дэманстрацыя.

Люцыян Марцінюк стаяў у левым крыле натоўпу.

Горад здаваўся ціхім роўным шумам сваім. Гэтая цішыня была і ў тым, і ад таго, што як жа спакойна і паволі цёк угору дым з камінoў гарбарных заводаў — дым сіні і тонкі, і цёк у сіняе і тонкае неба, каб растаць у гэтай бяздоннай вышыні. І нават шырокі і часты стук, што дабягаў з вакзалаў, не парушаў шумнай цішыні і ўрачыстасці вялікае людское напружанасці...

Роўным, як пад лінейку вырысаваным на фоне неба, высіцца каменнае тулава будынка перад людзьмі, пад сіненькім дымком, высокім...

І тут — загрымела... заварочалася, як густата пары, як гром тысячаў, і, пакрыўшы тысячы, пакрылі ўсё мядзяныя, трубныя зыкі...

У золаце сонца смяюцца сцены.

Плошча — як жывое мора. І ціхае, і грознае, з скрытымі цяпер сіламі...

І раптам як бура страсянула істоту Люцыяна Марцінюка. Вялікі ўздым запанаваў над усім, і радасць накрыла ўсё: направа, дзе быў праход між дзвюма сценамі людзей, у шэрагах работніц, стаяла вастраплечая жанчына, завезеная некалі ім у бальніцу.

Шырокія вочы на прывялым і пастарэўшым твары глядзелі чыстаю глыбінёю. Яна сабрала ў сабе адценні

ўсіх сваіх былых перажыванняў і бачыла з радасцю, але толькі ціхай, натоўпы...

І ў той кароткі адзін момант яна выразам усяе постаці свае надоўга стала ўваччу чалавека, што глядзеў на яе, што некалі бачыў яе хворую ружовасць вострага твару, тоўстыя, сінія жылы, уздутыя, як вяроўкі, на тонкай шыі яе. І тады яму хацелася, каб яна глянула на яго.

А яна не глянула: у жывой сцяне пайшла шырокім праходам па звонкаму, мёрзламу снегу...

А тады ўжо калыхалі натоўпы, як цвёрдыя сцены рушылі ісці ці то падаць, каб зараз жа зноў устаць.

І зразу ж зноў грымнула медзь.

Ахнулі ж і сцены і ўзнеслі гром.

І нібы гэта не музыка гудзела, а грымелі панурыя сцены, мёрзлы снег, сінь бяздоннага неба. Нібы гэта чулыя каменні спявалі і маўклівыя дрэвы моцна дыхалі.

Як бы гэта сонца разліло радасны смех.

Беглі і беглі громы. Усхватваліся на цвёрдасці сцен. Узнімаліся над цяжкасцю цэглы.

Смяяліся ж і гаварылі.

Грымелі і беглі.

Беглі, беглі!..

ПАЧУЦЦІ

I

На тым беразе гарацъ агні і чутно, як там на нечым іграюць. Суха неяк выбіваюць такт кароткія зыкі і будзяць над зямлёю гуллівасць. Пры агнях варушацца постаці людзей, яшчэ зусім ясныя ад ружовага вечара. Яшчэ і стук нейкі чуцён, і добра відно, як каля пярэдняе палатнянае будкі трое людзей не то гэта памагаюць музыцы, ці то самі поўны ёю: дробна ляскаюць яны ў такт далонямі рук... Нехта крычыць, нехта як бы плача — можа гэта якая балотная птушка ўзнепакоілася ад людскога шуму... І ўсе гэтыя зыкі напаўняюць змрок асенняга вечара і аддаюцца рэхам у прырэчных паплавах...

З гэтага месца відны яшчэ далёкія і блізкія хутары і вёска,— лясы далёка, чуць відны сінню на даляглядзе, і толькі нізенькія кусты лапінамі ўкрываюць паплавы...

Усё больш гусцее вечар, і ўсё весялей робіцца на беразе. Мацней пачынаюць іграць, непрыметныя адгэтуль, нейкія суха-траскучыя музычныя інструманты раптам развіваюць з цеснага жмута зыкаў вясёлы галёп, і тады ўліваецца сюды нейкая песня, востра-крыклівая, насмешлівая над усім і разам з тым задумёная. Яна без слоў, і толькі чутны ў ёй крыкі:

Гоп-гоп, ло-ла-ло-ла,
Гоп-гоп, ло-ла-ло-ла!

Больш робіцца стуку рукамі, больш шуму, і ад таго, што дагараюць агні, здаецца, што гэта і кусты, і берагі сцішаюцца, каб слухаць вяселле цыганоў.

І ўжо неяк знячэўку выплываюць з таго бясслоўнага і крыклівага пачатку словы песні. Іх трудна разабраць, толькі чутно, што яны могуць быць усякімі, што не важны яны як тое, што нейкі сэнс перадаюць. Чуцён часты прыпеў:

Гэй, гэй! Э-э-э-эй!..

З-за пярэдняе будкі выбегла постаць жанчыны. Яна раскінула рукамі, і на гэты момант застыла тут імкненне, агорнутае вастратою радасці і смутку аб усім. Матнуліся цёмныя фалды яе лёгкай адзежы, і закалыхалася яна ў тым танцы, які мог толькі радзіцца ў неабдымных пра-

сторах, далёка ад грымучых вуліц і грузных камяніц...

Спявалі вялікія гімны размашыста-кволыя рухі яе постаці, і ад захаплення бяздумнага і плакалі, і смяяліся ў чарнаце вячэрніх прастораў не бачаныя, а толькі адчуваемыя здалёк яе вочы. Відно было адчуваннем, што пад тымі цёмнымі фалдамі гойдаецца яе радаснае цела... І радасць была — што ўсё гэта ёсць, і смутак быў — што неяк далёка гэта, неяк недасяжна і нельга растаць у ім і разам з ім...

На другім беразе рэчкі, над самай вадою, прыпёршыся плячыма да кагадзе пастаўленых слупоў не скончанага яшчэ моста, стаяў Андрэй Сімовіч — задумёны і не вырасшы яшчэ добра хлапец. Усе пайшлі з работы, а ён адзін застаўся слухаць цыганскую музыку на тым паплаўным беразе, і як выйшла скакаць цыганская дзяўчына, ён не зводзіў з яе вачэй. Ён стаяў, забыўшыся, і той настрой — неаформленасць усяго, калі няможна вызначыць, чаго хочацца чалавеку,— навеяны музыкай, перайшоў раптам у нейкае не вызначанае яскрава жаданне пасля таго, як выйшла скакаць дзяўчына. І як бы гэта перадалося яму тое, што было ў тым танцы, згарманізаваным з самой постаццю дзяўчыны. Яна была тонкая ў лініях сваёй постаці, і разам з тым нейкая як бы лёгкая цяжкасць, заўсёды прыналежная толькі жанчыне, была ў ёй. І ад таго, што гарэлі ў яе вочы і калыхаўся стан, ад гэтага абуджваліся ўсякія пачуцці і камбінаваліся ў адно, што можна назваць адным вялікім жаданнем, з хаосам у думках. І яшчэ павялічвалі гэтыя адчуванні яе словы, якія яна неяк гаварыла часта ў такт свайго танца:

Ай-два, ай-два!..

І тады нічога неяк не засталося ў Андрэя, неяк усё згінула, і на ўсім малым і нязначным была толькі ўсё запоўніўшая пачуццямі ад сабе цыганская дзяўчына. І сам для сябе здаўся Андрэй нейкім нязграбным перад тым, што бачыў. Ён усё стаяў, моцна прыпёршыся да вільготнага дзерава; стаяў доўга, як бы прыпыніўся ход часу і ўсяго, што ёсць, і нічога вакольнага не прымячалася і прымячаць яго не трэба было. Так прастаяў ён, пакуль не пачалі заціхаць цыганы і дзяўчына раптам некуды дзелася. Тады ён, ужо з усякімі думкамі, дастаяў датуль, калі пачалі моцна крычаць нейкія птушкі, і з вялікім смуткам пайшоў дадому.

II

У той дзень многа ляцела над зямлёй жураўлёў, і сухі вецер узнімаў пыл на дарогах. Дзень быў сонечны і нейкі шырокі... Над старым дахам маўчалі пажаўцеўшыя клёны, і раніцаю з хаты доўга чуваць было, як за сцяною плюхала вада пры студні.

«Мусіць, туман сягоння»,— невядома чаму падумаў Андрэй і нават сказаў гэта моцна, сам не ведаючы, што гэта трэба было яму сказаць, каб накіраваць у нейкі патрэбны бок думкі. Бо яму нешта рупіла, нечага як бы не хапала, і нават сон быў ноччу непакойны. Пасля таго як прыйшоў ён вечарам дадому і палажыў сякеру ў сенцах, адчуў быў раптам нейкую пустату ў сабе, навяваўшую смутак і безнадзейнасць запоўніць яе, а пасля ён пахадзіў трохі па двары, нейкая як бы думка пачала вырастаць у ім; што рабіць — ён не ведаў яшчэ, але адчуваў, што назаўтра некуды пойдзе. Нервовасць была цэлую ноч, і толькі моцна спаў ён пад самы дзень, пакуль не пабудзілі яго на работу. Ідучы, ён паспакайнеў, многа смяяўся ў гаворцы, а як прыйшлі да рэчкі, зразу пачаў ён абчэсваць бервяно і з нейкай вастратою ў невыразным чаканні глядзеў на той бераг, дзе былі яшчэ росныя ад туману цыганскія будкі.

Там было зусім ціха і неяк пуста. Далёка на жоўтым збітым поплаве хадзілі коні, і каля лазовых кустоў над самай вадою стаяў цыган і моўчкі глядзеў у адно месца на ваду. Зашмальцаваныя да роўнага бляску яго картовыя порткі нізка навіслі над халявамі, і загэтым ногі яго здаваліся тоўстымі. Ад гэтага і сам ён здаваўся зусім нізкі. І яшчэ быў ён нейкі смешны на выгляд: зусім малады, нейкі дзіцячы твар няўдала камбінаваўся з купчастымі вусамі і падстрыжанаю барадою. І, гледзячы на яго, Андрэй падумаў, што каб не гэты цыган, то ён пайшоў бы туды, на той бераг, можа і ўгледзеў бы яе.

І ў тую хвіліну, як ён гэта падумаў, адчуў, як ахваціў яго вялікі смутак, і страшна ненавіднаю стала работа. Захацелася кінуць сякеру далёка ад сябе і самому ісці або на той бераг, або далёка ад усяго. З'явілася млявасць у целе, нейкая ўтомленасць у галаве і разам з тым нябывалая дагэтуль рашучасць. Гэта было нешта незвычайнае, бо раней не было ніколі так раптам яе. Ён палажыў сякеру на зямлю, сеў і пачаў закурваць. Пасля ён азірнуўся, стала яму неяк нядобра ад таго, што ніхто не

сеў супачываць, а ён толькі адзін, і ён зноў падняўся...

Тады ўжо моцна свяціла сонца, па-асенняму нямоцна грэла, і ўзняўся вецер. На паплавах стала шумней, толькі больш неяк дзіка. Уявілася, што моцна загаварылі кусты і вада, і ўсё гэта адбілася на настроях Андрэя. Стала як бы нешта высвятляцца ў яго разуменнях, і тады ён прыпомніў неяк многа мінулага. Гэта было ад таго, што многа было ў яго звязана і з ветраным шумам, і з крыкам жураўлёў высока. Раптам прыціх ён, бо яшчэ з учарашняга дня цыганская дзяўчына падрыхтавала да гэтага душу — зрабіла яе нейкаю тонкаю і чулаю. З вялікай нецярплівасцю дабыў ён на рабоце да поўдня і тады заявіў, што пойдзе дадому, што нездароў ён. Было яму лепш аднаму ісці напрамік цераз поле.

На той час забылася цыганка. Яна то і не забылася, але думкі і адчуванні аб ёй зліліся з тонкасцю перажыванняў і думак і аб ёй самой, і аб тым, што было ў жыцці, што непакоіла і радавала, застаўляла пакутаваць і ўзнімацца настроям. І дома гэта яшчэ павялічылася.

Там было ціха. Нікога не было. Андрэй ведаў, што і меншы брат паехаў на поле, недзе пайшла на работу сястра, і ён адзін стаў хадзіць па хаце, не могучы разабрацца, ад чаго яму так усё здалося дарагім і любым і разам з тым страшным па тым, як яно ўсё абкружвала чалавека.

Гулі ў хаце апошнія мухі, і вяла поўзалі яны па вокнах, і на адным акне моцна пахлі нейкія агародныя, белыя, позныя кветкі, пастаўленыя сястрой у пабітую шклянку. Ён з нейкім замілаваннем разглядзеў гэтыя кветкі, адчыніў акно, каб выпусціць на двор муху, не думаючы аб ёй, пасля зноў прайшоў па хаце і заўважыў каля самых дзвярэй на лаве нявымыты гаршчок з вараным шчаўлем. І гэта раптам абудзіла ў ім цэлую буру. Ён яшчэ невыразна падумаў аб усім, звязаным з гэтым, і ў нейкай нецярплівасці закурыў, і, закурваючы, раптам прыпомніў.

Быў тады канец лета, і ў той дзень таксама дзьмуў пыльны вецер. Тады ён сама што пачаў узрастаць, і кожны дзень хадзіў за шэсць вёрст у горад вучыцца. Прыйшоў ён быў тады рана і таксама нікога не застаў дома, і весела хадзіў тады па агародах за хатаю. На поўдні ж прыйшла з поля старшая сястра і прынясла ў прыполе адтуль вераб'інага шчаўлю. Таксама палажыла моўчкі яго на лаву і лягла. І да самага змроку нічога нікому не

гаварыла. Змрокам жа паднялася, накарміла ўсіх і нават яшчэ перабрала той шчавель і тады лягла, не раздзеючыся, сказаўшы толькі, што ёй моцна баляць грудзі. Ноч тая была зусім для ўсіх спакойнай, бо хто ж яго ведаў, што адчувае і перажывае душою сястра. Назаўтра яна паднялася, так, як і заўсёды, раней за ўсіх, выпаліла ў печы і той шчавель зварыла, і, лёгшы, больш ужо не ўставала. Яны — два браты і сястра — елі той халодны і нішчымны шчавель і думалі, што б гэта такое прыдумаць і дзе б яго дастаць, каб з'ела хворая. І пасля таго дня, з тае самае ночы, пайшлі вострыя дні. Назаўсёды ў памяці асталіся і ясныя асеннія раніцы, і аўсянае поле з белым павуціннем, жураўлі, што ляцелі высока. І пакрываў, і паглыбляў нейк усё гэта выраз твару хворай сястры. Пасля больш яшчэ памятным заставаўся хмурны, сухі і кароценькі дзень, у які моцна пахла з саду халоднымі бэрамі, лістамі і нядаўна выбранаю вільготнаю яшчэ ад зямлі бульбаю. У той дзень, пад вечар, пайшоў Андрэй за рэчку на хутары прасіць дошчак на труну для сястры.

— Чаму гэта я пра гэта думаю і нашто гэта я ўспамінаю? — сказаў сам сабе моцна Андрэй.— Ніхто ніколі пра гэта не думае і стараецца не ўспамінаць.

Але гэта толькі сказаў ён, сам жа не мог адагнаць думак гэтых ад сябе, ды і не хацеў адганяць. Нават была яму нейкая як бы асалода ў гэтым, што так моцна варушыў ён, хоць і не наўмысня, сваю душу. Нават хацелася абвінаваціць сябе ў тым, што дазволіў ён усяму таму адбыцца, хоць тут ужо, разам з тым, была свядомасць — што ж мог зрабіць ён? І тады патроху пачаў ён адганяць ад сябе ўсе гэтыя перажыванні, бо ў адну хвіліну нейк уявіў сабе, што нешта іншае тут трэба, хоць яно і будзе мець пачаткам сваім усю гэтую вастрату і тонкасць. Ён ужо стараўся думаць аб тым, што неўзабаве павінна быць пісьмо з дальняга горада, куды ён напісаў свайму земляку аб тым, што хоча пераехаць у горад. Але думкі аб гэтым не маглі доўга плысці спакойна і роўна. Бо верх бралі пачуцці, непакойныя і вельмі ж узбуджаныя. І як ні стараўся ён узбіцца на звычайны настрой, ніяк не мог. А тут пачаў канчацца дзень, і прыйшла аднекуль сястра — маладая і вясёлая. Дзіўна было яму думаць, што, гледзячы на яе, яшчэ горш нейк сумна яму стала. Але разам з тым яшчэ адчуў ён, што гэта была ў ім нейкая адмысловая, а можа і ўсім прыналежная сіла, якая хоць і

так выяўляецца, але здольная ўзняць чалавека да непераможнай дзейнасці. Тады нейк не так востра мучыўся ён сваімі перажываннямі. І, сказаўшы некалькі нязначных для сястры і глыбокіх для яго самога слоў, ён выйшаў з хаты. Там меншы брат распрагаў каня і пачаў расказваць яму, як у горадзе пад вечар быў, мусіць, пажар, бо вельмі ж многа ў тым баку паднялося нейкага чорнага дыму; і ён надзвычайна так нейк, як ніколі, быў рад братавай гаворцы. Не трэба было таму помачы, а ён памог яму выпрагчы каня. Пасля пастаяў ён каля сцяны, пакуль брат пайшоў у хату, і сам падумаў аб тым, што як гэты самы брат быў меншы і не было ў яго нейк раз ботаў, ён замаразкамі ездзіў заворваць поле босы, і тады заўсёды ногі былі ў яго папрабіватыя і ў нейкіх струпах... Тады ўжо не мог ён нічога зрабіць з сабою — пералез ён паволі цераз жардзяны плот, пайшоў пад жоўтыя клёны, лёг там на вільготную зямлю, прыпаў да яе тварам і заплакаў...

Тады стала ясна яму, што гэта ўсё ў яго не ад цыганскае дзяўчыны...

Адтуль ён вярнуўся позна. Нейк лёгка стала яму. Сплыло ўсё; чыстата стала ў істоце і кволасць да ўсяго. Сястра і брат клаліся спаць. Брат курыў і сядзеў каля стала, гойдаючы босымі нагамі, а сястра весела расказвала, як у суседа Юстына адарвалася ў хаце вешала з тытунём і стукнула яму па галаве. І Андрэй ужо сам смяяўся і памог сястры выказаць думку аб тым, што б гэта тады было, каб вешала было цяжэйшае. Пасля гэтай гаворкі стаў у яго на кароткі час зусім звычайны кожнадзённы настрой, толькі чуласць была незвычайная ды яшчэ моцнае адчуванне, што яму нешта рупіць, як бы мяшае чаму, некуды цягне яго, і тады, пасядзеўшы трохі, успомніў раптам пра цыганскую дзяўчыну. Цяпер думаў аб ёй нейк іначай; самы працэс думкі быў нейкі цвёрды і вызначаны розумам, хоць вельмі востры ад пачуццяў. Тады ён хутчэй узяў падушку і кажух і пайшоў спаць на сена ў гумно. Там, у цішы, стала патрэбным яму раптам гаварыць з кімнебудзь, выказаць каму ўсё, што можна толькі выказаць, і яшчэ адчулася ім нейкая тая вялікая адзінота і размах, якія бываюць у асеннія месячныя ночы. Доўга не мог ён заснуць, пакуль аж не пачалі недзе спяваць пеўні. І як пачаў драмаць, нервова пачала спець у яго ўпэўненасць у патрэбе заўтра ісці да цыганоў. Прычына гэтага была вядома, але рэальны пункт — чаго? — не быў аформленым... Так ён і заснуў.

III

Гэта тады брат цыганскае дзяўчыны стаяў на беразе рэчкі. Тады Андрэй не прымеціў гэтага, а цяпер падумаў, што гэта няйначай так. Было гэта назаўтра таго дня. Ён тады пайшоў на работу, і зноў астаўся на беразе адзін пасля ўсіх, і стаяў пад вечар і думаў, што ў гэтага цыгана нейкія такія вочы, ці можа гэта яны здаюцца такімі і ўяе, і ў яго здалёк. Цяпер яму было толькі нейк здзіўлёна, як гэта мог ён учора паддацца такім настроям і нават плакаць, што ніколі не бывае,— і гэта пасля адчуванняў аб той цыганскай дзяўчыне. І ў самога перад сабою нейк як бы нядобра было яму за ўчарашнюю слабасць. І яшчэ падумаў ён, што ўсё, нават варанае зелле, можа ўзварушыць у чалавеку буры...

Тым часам пачаў ён глядзець пільна на той бераг і заўважыў, што там больш пуста, як учора. Стаялі ўсяго дзве будкі, і то нейк наводшыбе адна ад аднае. Не відно было і коней, і толькі нешта малое — дзяўчынка ці хлапчук, трудно было прымеціць здалёк — забаўлялася тым, што, лежачы на спіне, перабівала па грызенай траве голымі нагамі.

Нейк аж зусім весела стала Андрэю, і пасля заўважыў ён, што з-за будкі выйшла мужчынская постаць. Ён пазнаў таго ўчарашняга цыгана. Той нешта загаварыў, мабыць, а той падняў галаву і нешта адказаў. Гэтыя словы здаліся Андрэю як «ла-ла-ла-ла».

Андрэй весела ўсміхнуўся, і нават хацелася яму падморгнуць каму-небудзь ці куды-небудзь; ён весела пачаў пераходзіць на другі бок рэчкі. А цыган сядзеў ужо над самай вадою і перакусваў двума пярэднімі зубамі саломінку.

«Што яму скажу?» — падумаў Андрэй.

— Табак маеш? — гукнуў цыган.

— Маю.

— Д-дай, будзь ласкаў.

— Можна.

— А можа многа маеш, дык я куплю.

— Няма.

— Я добра заплачу.

— Дык няма ж.

Андрэй быў рад гэтай гаворцы і сеў на беразе.

— От у вас тут учора весела было, я аж заслухаўся з таго берага,— сказаў ён цыгану.— Чаму сягоння ціха?

— Няма. Паехалі ўжо.
— Хто?
— Музыканты нашы... і спявачкі.
— Куды?
— А я не ведаю. Пайшлі раніцаю ў горад, а адтуль, кажуць, некуды выехалі. Некуды іграць на зіму наняліся, мусіць.

Тады раптам адчуў Андрэй нейкі страх перад тым, што гэта ж і тая дзяўчына, мусіць, паехала. Тады стала ясна яму, які смутак вялікі ў яго па ёй.

— Тут учора адна вельмі ж скакала.
— Тая яшчэ тут.
— Не паедзе?
— Паедзе зараз. Яна скакаць і спяваць добра можа. Ого! Хто лепш за яе скача! У горадзе так не ўмеюць скакаць, і яна паедзе туды. Яна артысткай хоча быць... Гэта сястра мая, Нонна...

Апошнія словы сказаў ён з нейкаю гордасцю, а Андрэй успомніў, як летам ездзіў ён у горад купляць патрэбныя яму кніжкі, быў у тэатры і бачыў там на цеснай сцэне танец, шырэйшы за ўсякія дзікія прасторы.

Цыган нешта засяваў сабе пад нос, а Андрэй пачаў рваць вяршкі з аеру і кідаць у ваду.

— Слаўная дзяўчына,— сказаў ён раптам, не ведаючы, што яму гаварыць.

Цыган з-пад ілба нейк непрыветліва глянуў на яго, і голас яго перайначыўся, стаў нейкім трохі варожым:

— А табе што?
— Мне што?
— Але.
— Што ж мне?! Мне нічога. Хіба я павінен гаварыць, што яна няслаўная, калі яна слаўная.
— А ты як жа гэта ведаеш?
— А можа і не, чорт яго ведае.
— То ты чаго ўжо кінуўся ў другі бок?

Андрэй паглядзеў на цыгана і падумаў: «Што мне гаварыць з ім і нашто гэта я з ім гавару... І што для мяне яго сястра?! Хіба патрэбна мне думаць аб гэтым. Яна так жа далёка ад мяне, як і я ад яе. Яна недаступна мне, як і я ёй, і думкамі нашымі, і настроямі...

Яны яшчэ раз удвух закурылі, і цыган падняўся, моцна пацягнуўся і пазяхнуў... Паказалася з-пад чорнай жакеткі сіняя суконная камізэлька з залатым тоўстым ланцужком і цацкамі ад гадзінніка, і ад гэтага постаць яго

стала нейкай вельмі ж адмысловай на гэтым зялёна-пажоўклым нізкім беразе.

— Табе трэба ісці куды? — сказаў Андрэй.

— Куды мне трэба ісці? — задумаўся цыган і, памаўчаўшы, сказаў: — Пайсці на дарогу, там нашы ехаць павінны...

І яны ўдвух перайшлі на другі бок рэчкі і абодва пайшлі ў розныя бакі, холадна нейк развітаўшыся... Раней дык цікавіў Андрэя гэты чалавек, а гэта нядобра ўжо было быць з ім разам. Раней цікавіў як брат тае дзяўчыны, а цяпер загэтым жа стаў нейкім варожым. Андрэй адышоўся трохі, пасля азірнуўся, каб упэўніцца, ці далёка ён. Яго не было ўжо відно, і Андрэй з трывогаю ад нервовага ўзбуджэння вярнуўся назад. Ён пільна паглядзеў на той бераг, на тыя палатняныя будкі. Ціхія і ў адзіноце стаялі яны. Вакол іх скрозь быў роўны і нізкі поплаў, згрызены і пажоўклы, налева жаўцелі кусты, а направа і проста роўнасць даходзіла далёка да сіняй нізкай істужкі — можа лесу, а можа хмар. Было блізка некалькі не згрызеных жывёлаю кустоў, некалькі лапін ад вогнішчаў і далёка наводшыбе блішчаў пад жоўтым сонцам белы конскі чэрап, высахшы і струхлеўшы пад вятрамі. Гэта была вялікая задуменнасць, як бы ўвасабленне нейкай філасофіі прастораў свету... Уяўлялася нейк, што тут павінна была быць высокая трава, горача і страшна ясна свеціць сонца і дзьме гарачы вецер. І пад ветрам гэтым трава будзе спяваць ціхія і задумёныя песні над конскім чэрапам. І мелодыя гэтая будзе закалыхваць усю зямлю, пакуль не з'явіцца на ёй чалавек і не засмяецца над законамі гэтай мелодыі...

«Гэта ж Нонна яна завецца»,— набегла раптам у Андрэя думка, і ён нейк па-дзіцячаму ўсміхнуўся...

І пэўна, што не мог разабрацца ён, што гэта з ім робіцца.

IV

...Гэта зямля, а гэта дарога на ёй... Ноччу зоры і трава халодныя... Відны людзі, часам больш іх, часам менш, і нечым і нейк жывуць яны... І там далей таксама гэта ёсць, і калі я буду там, то буду там усё гэтае бачыць, а тут гэта ўсё застанецца таксама. Наперадзе нешта будзе, цяпер жа сонца свеціць, і шырокі поплаў жоўты ад яго. І журботна нейк ад таго, што стала пуста і глуха, як паехалі ўсе...

Такі і заўсёды быў настрой і такія адчуванні Нонны. Не было вялікіх клопатаў, не вельмі заядалі яны душу і розум, не ўтамлялі яны... Былі вялікія захапленні, і тады малое здавалася вялікім, вялікае ж малым здавалася, толькі часта было яно чужым і няважным.

Зімою трэба было жыць у вёсках і мястэчках, даводзілася жыць і ў гарадах, і як толькі пачынаў раставаць снег, зноў пачыналіся паплавы ды палявыя дарогі. Зімою сустракалася больш людзей, і не то што каб цікавілі гэта вельмі яны, але нейкімі новымі і непрывычнымі здаваліся, і хто-небудзь з іх часам пачынаў як бы цікавіць, а пасля прападала гэта...

На трынаццатым годзе ўжо моцна акрэслена пачалі абуджацца ў Нонны няясныя дзявочыя смуткі і жаданні, і тады вырастала чуласць, але яна пачала прытупляцца з цягам гадоў. У чатырнаццаць год зімою жылі ў горадзе, і тады былі спробаваны слодычы першага кахання. Быў ён высокі і не першай ужо маладосці. Элеганцкі звінеў шпорамі, удала ездзіў на кані. Часта тады хадзіла Нонна з ім у тэатр і адтуль вынесла пакланенне звінючаму бляску сцэны ў музычнай камедыі. Адзін раз яна бачыла, як артыстку, убраную так, што здавалася яна нечым асобным ад таго, што было вакол яе, пасля выкананага ёю танца вынеслі на руках на сцэну, і яна горда прымала воплескі і пакланенне публікі. Тады надоўга захапілася яна гэтым малюнкам, і яе пачало цягнуць некуды. Вясною выехалі з горада, выехаў некуды і вайсковы і ўжо мала калі і ўспамінаў пра Нонну, а калі і ўспамінаў, дык толькі хіба нарочна, халодным сваім розумам, каб больш давесці сабе, што ўсё, што сягоння здаецца ўсім, заўтра ўяўляецца нічым...

Нонна прывыкла, што вакол яе гаварылі аб яе прыгажосці, і сам гэты факт нават нейк прытупіў свядомасць аб гэтым... І любіла яна ляжаць часта на соцны пад ветрам і старалася здавацца недаступнай. Часта яшчэ з'яўлялася ў яе млявасць, якая вырастала з свае першапрычыны, хоць і далёкай,— з нейкага кволага гультайства.

Цяпер доўга стаялі яны пры горадзе, і часта яна хадзіла туды глядзець балет у музычных спектаклях. І чым больш бачыла яна там бляск сцэны, тым больш імкнулася яе істота быць душой гэтага і нейк нават падняцца над гэтым, стаць цэнтрам гэтага перад публікай, і была ў яе нейкая нездаволенасць, калі на яе ўсе глядзелі там і яна адчувала, што гэта глядзяць на яе хараство...

Цэлую тут ноч яна не магла заснуць пасля свайго танца на беразе рэчкі, і, раніцаю правёўшы сваіх у горад, яна сумная вярнулася да сваіх будак, і была ў яе нейкая як бы злосць, што яна адна і няма каму тут глядзець на яе. Амаль цэлы дзень праляжала яна за будкаю на сонцы, і нічога ёй не думалася, пасля нейк мучыла адзінота; і гэта было непрывычна, бо адзінота ж была заўсёды ў паплавах і палях...

Яна раней чула, як брат яе доўга спяваў сам сабе ціхенька нешта і моцна пляваў курачы, пасля чула, як з нейкім ён гаварыў, далей адышоўшыся, пасля стала ціха... Ёй уздумалася пайсці на бераг рэчкі, сесці там, пакуль яшчэ свеціць сонца, рваць там траву ці лісце, разрываць на дробныя кавалачкі, кідаць у ваду і глядзець, як да ўсяго абыякавая вада нясе іх на сабе. Так можна сядзець доўга, пакуль не стане холадна і не прыйдзе аднекуль брат. А там будзе ноч, будзе гарэць агонь, пасля патухне. А там пазавуць свае ў горад куды-небудзь скакаць перад публікай у кафэ, і там будзе зусім іншае...

Яна павалі ўстала і, праціраючы заспаныя вочы, як п'яная, ківаючыся ў бакі, выйшла з-за будкі. І пайшла да рэчкі, ціха і паважна ступаючы босымі нагамі па нізкай траве, і перад сабою ўбачыла Андрэя. Гэта было для яе звычайным — бачыць людзей на беразе, і нічога ёй гэта не сказала. Яна, з абыякавасцю да яго, падышла да вады і села. Андрэй нагнуўся з парэнчаў недакончанага моста і стаў глядзець на яе твар. І пасля таго, што ён перажыў за апошнія два дні, тое, што ўбачыў ён, нейк аглушыла яго нечаканасцю. Твар у гэтай дзяўчыны быў прыгожы і яшчэ прыгажэйшы ад таго, што быў смуглявы. Толькі не было ў ім таго, што здалося яму і што відно было тады вечарам, як скакала яна. Ён чакаў угледзець тут тое, што было б надзвычайнае, а тут была толькі вялікая прыгажосць, і толькі нейк узнепакоіла яго ў ёй хітра-жаночая, чуць прыметная ўсмешка. Толькі як ішла яна, тады ахвацiла яго нейкая як бы трывога, і цяпер было нядобра ў адчуванні надыходзячага. Ён падышоў бліжэй, да канца моста, пад самы той бераг, і яшчэ заглянуў ёй у твар. Прымеціў змятую ад ляжання левую палавіну твару, дзве сінія жылкі на шыі і цёмную маршчынку пад вокам. Ён прыжмурыў вочы і ў цэлым захапіўся тады харастовам яе твару. Пасля зноў стаў заўважаць тыя дробязі, і стала зноў яму нядобра. Шкода вельмі стала нечага, і адчуў ён вялікі смутак па тым харастве, якое бачыў тады вечарам у час яе ско-

каў і якое пасіў у сваіх адчуваннях усе гэтыя дні...

Нонна бачыла, што ён пільна глядзіць на яе, і ён, пасля тых дум і мараў, якія былі цэлы дзень у яе, здаўся ёй нейкім нязграбным, і ёй захацелася пасмяяцца над ім. І яна пачала цвяліцца з ім. Яна з жаночаю тонкасцю чуць усміхнулася яму здалёк. Гэтая ўсмешка зноў абудзіла ў Андрэя нешта падобнае да таго, што было з таго самага вечара, толькі больш жывое, з большаю перавагаю думак. І тое, што было кагадзе, дало яму нейкую бадзёрасць і нават нейкі задор, нейкую нават насмешлівасць, толькі трывожную і вострую. Ён прыжмурыў левае вока і таксама скрывіў твар усмешкай.

Тады ёй раптам спадабалася далей разгарнуць гэткую гульню, нейк адчула яна, што можа ўзяць пад уладу сваіх усмешак і выразаў твару гэтага чалавека, і яна сагнала з твару ўсмешку і надзьмула губы. Яна гэта рабіла выгляд сталасці, і ўсе рысы яе твару смяяліся. Тады Андрэй пайшоў да яе на бераг. Яна падняла галаў і зноў як бы ўсміхнулася, зрабіўшы гэта так, што можна было, захацеўшы, падумаць, што гэта яна і не смяецца.

— Смешна? — з фальшывай іроніяй, стараючыся паказацца вясёлым, сказаў Андрэй.

Тады яна чуць прыметна маргнула яму правым вокам і апусціла галаў уніз.

Ён сеў непадалёку і, стараючыся сілай захаваць на твары ўсмешку, глядзеў на яе. Яна паволі падняла галаў і, паставіўшы нек коса вочы, некалькі момантаў моўчкі глядзела на яго твар.

І ён здаўся тады ёй інакшым, чым раней. Нешта заўважыла яна ў ім шырокае, затаенае само ў сабе, моцна адрозненае ад таго, што бачыла яна ў іншых на гэтым самым беразе і заўсёды на дарогах і глухіх гэтых мясцінах. Нешта было ў іх для яе наглядання, што не было звязана з тым, што яго абкружвае і што можа трымаць у сваёй уладзе многіх. Ён уявіўся ёй нейкім неразгаданым, хоць нельга сказаць, каб цікавым. Сама не ведаючы, як ёй далей трымаць сябе, яна апусціла ў ваду сухі дубец, пачала вадзіць ім у вадзе і нешта насвістваць задумёна-вясёлае. Ён жа адчуваў, што яму трэба сказаць што-небудзь, і не ведаў што... Так сядзелі яны моўчкі некалькі хвілін, доўгіх для яго і поўных нейкага, нават вясёлага нейкага чакання для яе. Пасля ён нагнуўся, узяў у руку некалькі берагавых каменьчыкаў і пачаў моцна кідаць іх у ваду.

Яна зноў усміхнулася, з большаю мяккасцю.

— Чаму ў вас тут ціха сягоння? — сказаў ён і тут жа паправіўся: — Нудна тут сягоння ў вас. Брат ваш гаварыў мне сягоння, што музыканты вашы паехалі.

— А дзе вы брата майго бачылі?

— Тут.

— А нашто ён гаварыў вам гэта?

— А от трэба было яму, дык ён і сказаў.

Яму было прыемна і здавалася патрэбным гаварыць так, каб ёй здаваліся здарэнні не толькі простымі, нават таемнымі. Ён не ведаў, што гэта — яна гуляе з ім, пакпіць хоча над ім ці гэта ў яе тут жаночая незразумелая шчырасць... Ён ужо не прымячаў яе твару, ён глядзеў на яе рукі, на фалды шырокай яе адзежы. І не спадабалася яму, што многа блішчастых караль у яе на шыі, яны мелі выгляд крыклівы і рабілі ўражанне нейкага блішчастага звону і гэтым зневажалі глыбокае хараство...

Яна бачыла, што гэты хлапец нудзіць па нечым і ў гэтую хвіліну па ёй. І сваім пачуццём жаночым дагадвалася, што нават гэта не зусім па ёй, а ў ёй наогул па жанчыне, па яе прывабнасці. Яна разумела гэты смутак мужчыны і ўжо на вопыце ўпэўнілася, што не пастаянны ён у мужчыны да аднае жанчыны і пройдзе пры цеснай блізасці і тады прабудзіцца нявызначаны і агульны не перад ёй, а перад паняццем «жанчына»... Яна ўспомніла былую зіму ў горадзе, і ўсё гэта ўразуменне зняважыла яе, і яна раптам варожасць, вельмі кволую і не заўсёды прыметную, адчула да Андрэя. І ёй раптам стала патрэбным памучыць яго, каб пасля назаўсёды забыць, бо цяпер ужо зусім адчула яна, што нецікавы і непатрэбны ён ёй. Так яна і пачала з ім цвяліцца. Яна яшчэ ўсміхнулася яму, пасля вырвала пальцамі травы і кінула на яго. Ён устрывожыўся радаснай трывогай і востра глянуў на яе. Яна па-жаночы глянула на яго і апусціла вочы. Тады ён падсеў да яе бліжэй. Яна зноў усміхнулася, зноў апусціла вочы. Ён падняўся, падышоў да яе і раптам сеў зусім блізка і прыціснуўся да яе. Яна маўчала, і ён моцна сціснуў яе руку, а пасля абхваціў рукою яе плячо. Яна ўжо знала, што гульня скончана, што ўсё ўжо зроблена, што для тае мэты больш можа толькі пашкодзіць. І яна пасядзела так з ім паўхвіліны і, ціха адапхнуўшы яго, паволі ўстала і, паважна гойдаючы станам, пайшла ў свой бок. Ён не здзівіўся гэтаму, толькі не чакаў гэтага. Ён усхваціўся раптам і пайшоў за ёю. І ў тую хвіліну радасна бліснула ў яго ўпэўненасць, што гэта ж яна наўмысна, каб ён ішоў за ёю, што

яна шчырая з ім. А яна азірнулася і сказала яму:

— Не ідзі.

— Я пайду,— сказаў ён з горкай трывогай.

— Не ідзі, нічога табе ад мяне не будзе. І нічога табе ад мяне не можа быць.

— Можа быць,— сказаў ён з пачуццём блізкім да пачатку злосці.

— Ну-ну! — сказала яна горда з фальшывай сталасцю,

— Нонна! — пазваў ён яе.

Яна здзіўлена паглядзела на яго і зноў пайшла. І, дайшоўшы да самай будкі, яшчэ раз азірнулася і з такой жа фальшывай сталасцю, але ўжо са смехам у вачах, паківала на яго пальцам і схавалася ў будку.

Ён некалькі хвілін стаяў на адным месцы, з прытупленаю вастратою ў пачуццях, пасля пайшоў назад і стаў на мосце і глядзеў моўчкі на ваду. Пасля яму стала брыдка перад ёю, што ён стаіць тут і не адыходзіць; пачаткі гордасці заварушыліся ў ім, і ён плюнуў уніз і пайшоў кустамі на палявую дарогу.

— А ну яе к чорту,— сказаў ён моцна, з патугаю, несучы ў душы смутак.

І ахваціў гэты смутак думкамі, выйшаўшы ў поле. Тады яскрава і выразна думаў, што гэта ж па гэтай цыганскай дзяўчыне такі востры смутак у яго.

V

У тую ноч Нонна доўга не спала. Была ў яе журба і даходзіла да мяжы са смуткам...

Тады свяціў над паплавамі месяц, і ясна, і пуста, і страшна ціха было ў прасторах. Бялела нейк далёкая роўнасць зямлі, не шумела трава, і іншых ніякіх не было зыкаў. І моцна пахла вясенняю ноччу... Некалькі разоў звечара пачыналі плакаць далёкія птушкі, а пасля толькі раз адна крыкнула... Так і свяцілася ноч і ціха драмала...

Брат Нонны звечара доўга хадзіў каля будак, гаварыў з старым цыганам з другое будкі, пасля хадзіў путаць коні і доўга там свістаў ім і, як пачаў узыходзіць месяц, лёг у будцы і зразу моцна заснуў. І ў суседняй будцы спалі. Тады Нонна выйшла босая і неадзетая, і села пры рэчцы, і сядзела так, не варушачыся. Яе некуды цягнула, хацелася некуды ісці, нешта рабіць, дзейнічаць, нешта і некага пакінуць, нешта і некага знайсці. Але было гэта нявызначаным у свядомасці, як пункт. Нешта давіла ёй душу, і падобна было, што як бы гэта нешта было добрае, па-

трэбнае і слаўнае і цяпер няма яго... І трудна было ёй прывясці ў парадак пачуцці. Давіла яе і тое, што свяціў над паплавамі месяц, і разам з тым нейк і важна і патрэбна было тое, што свеціць ён. Давіла цішыня і размах пустых прастораў, і разам з тым дарагою і любаю была гэтая шырокая ціш.

Плылі ў галаве кавалкі думак аб тым, што было дагэтуль, і думалася нейк нутром аб тым, чаго і не было, што было нязнаным, нябачаным. У смутку варушылася нездавальненне нейкае і журба аб усім, журба вострая, руха-вая, жывая, і цяжкая, і любая, журба аб жыцці. Такая няроўная, якою бывае і радасць аб жыцці, такая ж патрэбная для абнаўлення жыцця...

Было журботна і ад таго, што адзіноцтва было вакол і як бы гэта залазіла яно ў душу. Было гэта непрывычным і можа ад таго, што паехалі ўсе, пайшлі адгэтуль назаўсёды маладыя і блізкія і цяпер вось недзе нешта думаюць, робяць і адчуваюць... І раптам вынікла думка аб сваёй згубленасці тут, бо нейк цьмяна адчулася, што недзе нешта існуе іншае, якое — невядома, але ўявілася яно, як пункт здавальнення для чалавека.

«Можа гэта нашы там зусім вясёлыя, і думаць ім нічога не трэба»,— выразней за ўсё раптам падумала Нонна.

А пасля ізноў сядзела і ўсё адчувала і знанае, і нязнанае і толькі не адчувала таго, што ад адзіноцтва асенняй ночы і маладой чуласці гэта ўсё ў яе... І яшчэ было ў яе, але больш у думках, нездавальненне ад таго, што адна яна тут, ніхто яе не бачыць, ніхто на яе не глядзіць, не гавораць пра яе, не захапляюцца ёю... І ў сярэдзіне ночы пачала ў яе спець думка, спярш няроўная, а пасля з адзнакамі мала калі быўшай дагэтуль рашучасці... І часамі ёй хацелася, доўга і ціха...

Месяц высока падняўся і пабялеў, і пабялела нізкая трава; холадам дыхала рэчка, і недзе лёгкім стукам абазвалася дарога. Ноч пераламалася на другую палавіну, і больш востра запахла ўсё. Нонна ўстала і паволі пайшла па беразе рэчкі. Дайшла яна далёка, да нейкай чорнай раллі, у задуменні пастаяла там на адным месцы і пайшла назад. Раптам усё пачало кіпець у яе настроях, узнялася нервовасць, і яна пайшла хутчэй. І проста ўвайшла ў цёмную будку. Там лягла пры халодным палатне і пачала плакаць, стараючыся не пабудзіць нікога. Пасля яна сціхла, але з плачам у душы сцішылася, і пад самы дзень дрымота агарнула яе...

Прачнулася яна, як было ясна ад сонца. Брат збіраўся ехаць у горад, каб прадаць там коні і шукаць там на зіму кватэры, і яна вяла пачала памагаць яму. І ў час гэтай работы вярнуліся з горада дзве дзяўчыны, што нядаўна жылі тут. Вярнуліся, каб сказаць ёй, што наняліся яны ўсе на цэлую зіму спяваць у кафэ і што без яе нязможна абысціся для танцаў. І што трэба спяшаць выехаць той у горад.

Бесклапотная гуллівасць і вышыня настрояў раптам ахвацілі Нонну. Яна пачала спяваць і дурэць, як дзіця. І такі настрой не пакідаў яе доўга, хоць трохі пасля прытупіўся...

Папоўдні яны даехалі да горада. Брат Нонны там застаўся, а тры дзяўчыны селі пад вечар на поезд і выехалі ў дальні горад... Брат кіўнуў Нонне галавою; у яго нядобра і сумна было на душы...

VI

Два дні не мог прыйсці да сябе Андрэй. Каб забыцца, моцна ўвайшоў ён у работу, стаў маўклівы і вечарамі выходзіў на вуліцу слухаць, як гаварылі над старым дахам жоўтыя клёны. Нейк не па сабе яму было і ад таго яшчэ, што, як дазнаўся ён, што няма ўжо на беразе палатняных будак, а значыцца, няма блізка і Нонны, цьмяна і неаформлена адчуў, што нават сумна-тонкія і вострыя перажыванні засталіся нават як бы і не па Нонне, а так нейк па нечым, можа па тым, што ёсць, а можа па тым, чаго няма зусім і чаго не хапае ў свеце і па чым сумуе і ад чаго кіпіць глыбіня чалавечай істоты. Многа тады пачало з'яўляцца ў яго новых думак, небывалых дагэтуль. Было чаканне нечага і нецярплівасць. А на трэці дзень прыйшоў да яго ліст з дальняга горада ад земляка. Звалі яго ў горад, і ад гэтага перавярнулася ў ім тое, што навявала папярэдні настрой. Раптам ён ясна прыпомніў Нонну, як яна ўсміхалася, а пасля не дазволіла яму ісці за сабою, і раптам вырасла ў ім упэўненасць, што ён нейк вышэй яе стаіць на зямлі; што ён больш значны, і гордасць яе не важна нікому. Сум у ім застаўся шырокі, але нейк раптам выйшла з яго круга Нонна і зрабілася нечым асобным. І зноў яна неўзаметку пачала вырастаць і аддзяляцца ад усяго. Тады ён стараўся зняважыць яе ў думках сваіх, а яна яшчэ больш вырастала. І ён доўгімі і настойлівымі думкамі вызваў у сабе на яе нешта падобнае да

злосці. Сілаю ўпэўніў сябе, што гэта злосць і што так трэба, што гэта абсалютная сапраўднасць. Пасля ж набеглі, згусціліся пачуцці і заглушылі ўсё гэтае, што было ў думках. Тады з'явілася толькі мяккая крыўда на Нонну, і ад гэтага прыйшло сапраўднае ўжо ўзвышэнне над ёю, затаенае ў самім толькі сабе. Тады яму зрабілася самому перад сабою брыдка і нядобра за тое, што паддаўся ён быў у той першы дзень слабасці — у сувязі з тым, што ўбачыў яе першы раз, варушыў сваю душу, паднімаў з яе дна ўсё перажытае, востра-пакутнае і цяпер ужо святое; што плакаў ён вечарам на халоднай зямлі. І нават нядобра адчуваў ён сябе перад братам... Пасля раптам наплылі на яго ўсякія думкі, у якіх патроху знікаць стала Нонна і патроху апускацца пачалі пачуцці. Ён ужо з братам гаварыў аб усякіх справах, вырашалі ўдвух час яго ад'езду, і ў апошні дзень перад ад'ездам ездзіў ён з братам на поле. У думках яго ўжо малявалася шырыня новай працы, вельмі важнай і патрэбнай, усякія магчымасці і новая прывабнасць.

Перад самым выездам зусім амаль згладзілася з думак і нават пачуццяў Нонна...

Горад спаткаў яго, вясёлага, прыняў яго здольным лёгка ўжо прапускаць праз сябе ўсё, не прымячаючы ў вялікім шуме вялікай цішыні. Гэта было першае поўнае здавальненне жыццём, незачэпленае расчараваннем.

Быў шосты дзень пасля таго вечара, калі ён засумаваў па цыганскай дзяўчыне.

VII

У той сухі і ясны вечар, як у гарадскім садзе з ліп і асін ападалі апошнія лісты, балетмайстар музычнай камедыі Лінскі ў дрэнным настроі ішоў з тэатра. Перад спектаклем дазнаўся ён, што жонка яго ездзіла ў суседні горад зусім не для тых спраў, аб якіх гаварыла, а ездзіла дзеля зусім іншага, аб чым цяпер сведчыў перахвачаны ім выпадковы ліст да жонкі ад нейкага Аксютовіча. І хоць Лінскі сам часта ездзіў у іншыя гарады не для тых спраў, аб якіх гаварыў жонцы, хоць спектаклі ў тэатры і не зацягваліся да таго позняга часу, у які Лінскі прыходзіў кожную ноч дадому, але пакуль што жонцы яго ніякіх лістоў перахваціць не давялося, і загэтым Лінскі лічыў сябе пакрыўджаным жонкаю. І хоць балет у тэатры ў той вечар добра ўдаўся, не разагнаў усё роўна

кепскага настрою Лінскага. І пасля спектакля выйшаў ён першым, не пайшоў з артыстамі разам, а адзін зайшоў у гарадскі сад. У глыбіні свае душы ён быў нават рад таму, што выявілася ў адносінах жонкі да яго, бо будзе прычына, выгадная для яго, разысціся хутчэй з ёю, але надворна было яму прыемна адчуваць сябе пакрыўджаным. Ён сеў на пустую лаўку ў садзе і стаў слухаць, як зашумелі раптам дрэвы і больш тады западалі лісты на зямлю. Ад гэтага і ад віднаты адчуў ён урачыстасць ночы і вялікасць хараства. І патроху тады забыў ён пра сваю мізэрную крыўду, і прыемна яму было сядзець тут. Раптам пашкадаваў ён, што спектакль ужо скончаны і што няма як ужо слухаць музыку і глядзець на хараство балета і жыць у тыя хвіліны толькі пачуццямі. Ён сядзеў і маўчаў і сам таго не прымячаў, што моцна думаў аб многім...

З асвечаных вокан кафэ сыпануліся на яго сухія кароткія зыкі некай полькі, і трудна было разабраць яму, на чым гэта ігралі. Тады ён пайшоў туды, адкуль беглі зыкі, увесь ахвачаны жаданнем толькі слухаць, бачыць і адчуваць...

У кафэ на нізкай эстрадзе стаяў тоўсты прысадзісты чалавек з гітарай у руках і на заднім плане яшчэ некалькі гітарыстаў. Цяпер яны маўчалі.

— Нонна Аліна выканае польку,— заявіў тоўсты гітарыст, і Лінскі сеў за столік з бяздумным чаканнем.

Гітарысты пачалі выбіваць на гітарах такт, і Лінскі ўбачыў Нонну Аліну. Пры вячэрнім свеце твар яе здаваўся сумным і вясёласць штучнаю, і нейкаю надзвычайна далёкаю была яна ад усяго, што было вакол яе. Толькі прайшло ўсё гэта, як пачала яна скакаць, і раптам здавацца стала, што гэта не прымячае яна нікога і скача сама для сябе.

Лінскі адчуў радасць блізасці хараства і нейк нават у большай меры, чым у тэатры, здалося гэта самым важным і затоеным само ў сабе. Тады стала для яго мізэрным усё тое, што ён кагадзе адчуваў; нязначным і ліст да жонкі, перахвачаны ім, і вялікае адчуванне малое крыўды. І нейк як бы занудзеў ён, што ніхто не адчувае тут гэтага хараства, а пасля з'явілася патрэбнасць у ўзвышэнні яго. Тады пайшоў ён блізка да эстрады і нецярпліва чакаў, калі яна зыдзе адтуль. Пасля доўга гаварыў з ёй у суседнім пакоі. Вынікам гэтай гаворкі было тое, што Нонна ад радаснай нервовасці доўга не магла заснуць

у тую ноч, а назаўтра Лінскі зайшоў у брудны, праходны пакойчык, дзе жыла Нонна, і ўдваіх пайшлі яны ў тэатр на балетныя спробы. Цераз пяць жа дзён у афішах да тэатральнай пастаноўкі была напісана: «...Выступіць новая прыма-балерына, цыганка Нонна Аліна...»

Андрэй бачыў яе ў тэатры на сцэне. І зноў ахапіў быў яго сум па ёй, але цяпер іншы, чым тады — сум моцнага, які можа ўзяць тое, па чым сумуе, ды разважанні не даволяць гэтага. Сум гэты насіў ён у сабе доўга, упэўнены, што пройдзе ён. І ён прайшоў, толькі пакінуў па сабе след — упэўненасць у тым, што ва ўсім ёсць смутак і ва ўсім ёсць шчасце...

А ўсё ж стараўся ён не сустракаць Нонны і не бачыць яе.

НАЧЛЕГ У ВЁСЦЫ СІНЕГАХ

Вялікі паход скупы на адпачынак. І мы спалі мала — прыхваткамі, па гадзіны дзве ўпору.

У вёсцы Сінегах засталі мы сляды праходу ранейшых вайсковых часцей: дзеці гулялі з кабелем; каля хлява крайняй хаты, на панадворку, на расцярушанай саломе, параскіданы патроны; мы папрабавалі іх да сваіх вінтовак — не падышлі, так іх зноў і пакінулі тут.

Восем хат вёскі Сінегаў шасталі на ветры раскудлачанымі грэблямі саламяных стрэх.

Спаць лажыцца трэба было адразу.

У хаце я застаў ціхую ўстрывожанасць і непакой напалоханых вайной людзей: чацвёра дзяцей і жанчына — гаспадыня і маці — прыгожая гарадзенская сялянка.

Мы сцелемся ў халодных сенцах на нейкіх нізкіх скрынях — я і наш узводны, таварыш Скабакоў, вясёлы і рыжы хлапец, родам з нейкіх Аланецкіх азёрных рыбных узбярэжжаў. Мы папраўляем салому, пацёртую ранейшымі вайсковымі начлежнікамі, кладзем пад галовы ўсю сваю салдацкую маёмасць, і цяжкая дрымота зразу кладзецца на вочы нашы.

Дзверы ў гарачую хату адчынены. Там доўга і ціха праспрачаюцца дзеці за нейкую «падушку з чырвонаю прошваю», і нарэшце ўсё робіцца ціха.

. . . .

Прывыкшы да трывожных раніц, я ўскідаю раптам угору галаву і стараюся разагнаць каменную ранішнюю дрымоту. Малады дзень ледзьве прапускае праз маленькае сонечнае акенца першае святло сваё.

«Яшчэ пяць хвілін я паляжу, і тады буду будзіць Скабакова»,— я думаю і змагаюся з цяжкай дрымотай. Я падкладваю рукі пад галаву і сціскаю каля вушэй. Тахкае і баліць у галаве.

У хаце я чую гаворку:

— Уставай, сынок,— гаворыць жанчына.

Усё маўчыць.

— Сынок, устань.

— Ай, мама...

— Устань, сынок, ну хто ж устане, ты ж самы большанькі.

— Я яшчэ хоць трохі пасплю...

— Заснеш удзень, а цяпер — ну каго ж я пабуджу.

Хлапчанё заплакала. Ён доўга зацягнуў санлівым голасам, цягнуў і, мусіць, спаў. Пасля раптам сціх. Жанчына маўчала.

Я ўстаў і пабудзіў Скабакова.

Я ўвайшоў у хату.

Жанчына рвала на кавалкі старую, зношаную да адных дзірак сарочку.

— Добры дзень,— сказаў я.

— Добры дзень,— адказала жанчына.

— Дзякуем за начлег, мы ўжо ідзем.

— Ідзіце.

Што мне сказаць яшчэ? І я гавару:

— Няхай хлапчук паспіць яшчэ трохі, няхай гадуецца.

Я адчуваю сябе так, як бы ў чым вінаваты тут.

— Ну, а што я зраблю,— гаворыць яна раптам, хутка, моцна,— што я зраблю, што я адна параджу. Гаспадара няма, гаспадар ваюе. А сёння мне трэба хоць трохі пачаць авёс жаць, дастаць дзе каня ды хоць возік жыта прывезці — абаб'ю як-небудзь, хоць пранікам, а вечарам у жорнах змялю, калі падсохне за дзень на печы, дык назаўтра хлеб рашчыню...

— А каня няма?

— Каня палякі пазаўчора ў абоз пагналі, разам з хлопцам.

— З якім хлопцам?

— З сынам.

— Вялікі?

— Малы... Каб вялікі — я не тужыла б гэтак... А тут малога ніяк не ўзбудзіць карову выгнаць папасвіць. І няма чаго даць яму паснедаць. Накапала ўчора зранку картопель трохі, малыя яшчэ, дык пад вечар салдат накарміла — ідуць босыя, галодныя, абарваныя, абшарпаныя... Можа, думаю, і мой там дзе-небудзь небарак...

Яна падышла да ложка.

— Устань, сынок, я табе новыя анучы ад свае старое сарочкі адарвала, каб табе было чым нагу мяккім абкруціць. Абуеш Міколкавы лапцікі, яны табе велікаваценькія, і вольна назе будзе... Устань, сынок.

Яна нагнулася над ложкам.

— Зараз праравць павінна.

— Што?

— Нарыў. На тым тыдні яшчэ нагу прабіў на корч, дык нарывае.

І я нагнуўся над ложкам. Хлапчанё спала. На левай назе, каля пальцаў, збоку, была белаватая пухліна, запэцканая ў гразь.

Я пайшоў у сенцы. У сваіх мяшках я нічога не знайшоў, апроч двух тарапоў. Я дастаў іх і палажыў у хаце на лаве — уся мая салдацкая ежа.

І тады мы з таварышам Скабаковым назаўсёды пакінулі гэтую хату.

Праз хвілін пятнаццаць мы пакінулі гэтую вёску Сінегі.

Чакаючы загад рушыць, я ўбачыў яго: накульгваючы, ступаючы на пяту, ён гнаў карову. Каля хаты стаяла маці яго — вялікая горадзенская жанчына.

. . . .

І от мы ідзем.

Будзем ісці доўга — вялікі паход скупы на адпачынак.

ВЕРАСНЁВЫЯ НОЧЫ

I

Каля студні з дзеравянага вядра, пазелянелага і слізкага, капала вада на запыленую буйную крапіву і пясок. За парканам спелі яблыкі і арабіны, пад парканам раскашэльвалася мята і бабіна лета. Каля варот сакаталі куры, перагрaбаючы канюшынную пацяруху, і адна — надзьмутая і сярдзітая — упарта квактала, расплывалася па пяску гарачым воллем. Абмочаны недзе шчанюк аціраўся каля сяней і нудна вылізваў шэрсць каля хваста. Гусак падняў галаву і глыбакадумна закрычаў. Шчанюк крыху страціў свой нудны выгляд і забурчаў, вільнуўшы шчуплым хвастом.

Паставіўшы каля заскарузлага карыта ражку з свіным цестам, чухаючы вуха аб голую руку вышэй локця, Агата злосна крыкнула:

— Віляй, віляй, падла аблезлая! Зноў недзе ўскочыў у памыі, каб ты ўжо нечага ў вір галавою ўскочыў. Зноў усё пазагаджваеш у сенцах. Вон, каб ты выдах!

Шчанюк выцягнуўся на пяску доўгім целам сваім і ціхавата завыў. Квактуха заквактала мацней. З панурым папрокам Агата кінула на яе дзеркачом.

— Квокчаш? А дзе ж ты вясною была, пошкудзь кашлатая!

Два падсвінакі, трасучы вушамі, весела хваталі з карыта цеста. Верабей зляцеў з вішні на плот, пасля каменем упаў на зямлю каля самага карыта, мяркуючы, каб уварваць крыху сабе. Яго ніхто не заўважыў.

Агата выцерла рукі брудным фартухом, зняла яго з сябе і ўскінула на плот. Рукі ў яе былі прыгожыя і прывабныя, голыя да плеч, белыя і гладкія. Толькі пальцы на іх кароткія і тоўстыя, непрыемныя на выгляд. Сама яна — высокая і мажная, белабрысыя бровы і шэрыя вочы, зацягненыя сытаю каламутнасцю. Як ішла яна ў сені, стан яе цяжка гойдаўся, і вочы прасілі сну.

У халодных сенцах стаялі почвы з памытымі гуркамі, і былі рассыпаны крупы.

— Зноў дзеці лазілі! — сярдзіта абазвалася Агата, падмятаючы да парога буйную абдзёртую грэчку.

У адчыненых хатніх дзвярах з'явіўся Стасюк, братні

сынок, белагаловы свавольнік і сірата; маці ён ледзьве памятаў.

— Цёця Агата, я адзін гурок вазьму.

— Ты ўжо крупы рассыпаў! Як ад цябе нідзе не ўхаваешся. Усюды ты дападзеш.

— Гэта не я... Я вазьму гурок.

— А хто ж гэта?

— Гэта Антосеў Юрка прыходзіў. Рассыпаў крупы і два гуркі ўхваціў і ўцёк. Я яму дам, як злаўлю дзе.

Агата сунула ў рукі яму гурок і выправадзіла з хаты. Злосная раздражненасць не пакідала яе. Яна мучыла яе з учарашняга, калі перад вечарам брат Фэлька, скінуўшы з воза плуг і адкасваючы порткі, запэцканыя вільготнаю раллёю, запытаў:

— Ці праўда гэта, што Асташонак, калі браў на тым тыдні самагонку, дык управіў табе мікалаеўскую трохрублёўку?

— Хто табе казаў?

— На полі хлопцы смяяліся. Казалі, што сам Асташонак хваліцца ўсім. Няхай, кажа, цяпер падае на суд. Няхай падасць, паспрабуе. І праўда, як тут падасі, каб прыйшлося, на суд, калі невядома, каго тут суд за ныркі возьме... Як бо ты глядзела! Няўжо ты не бачыш, што мікалаеўскія, а што савецкія грошы...

— Вечарам. У каморцы газоўка гарэла, а я не прыглядалася. Чорт яго поўначы пазнае.

— А ўрэшце — згарыць няхай ён са сваёю трохрублёўкаю. Адно што от плёткі распускае, халера на яго.

Фэлька паставіў напач коні, з'еў малака і пайшоў спаць на канюшыну, а яна пакуль управілся ў хаце, шмат прайшло вячорнага часу. Стасюк спаў у хаце на ложку, высадзіўшы цыбатыя ногі з-пад кудзельнай коўдры. Агата паправіла коўдру і выйшла з хаты, поўная гаркачэчы і злосці. Пад паветкаю, дзе ляжалі дровы і трухлявая салома з перакрытай страхі, адзывалася сонная качка. Рэшта ж усё было ціхім. Маўчаў сад за старым паркапам, і цёмныя дрэвы яго былі ў нерухомым спакоі. Трохі счакаўшы, на вуліцы ў канцы заспявалі хлопцы. Асташонкавага голасу не магла яна злавіць у песні. Мусіць, там яго не было. Злосць на яго не пакідала мучыць яе. Адна праседзела яна з паўгадзіны каля хаты. Па вуліцы праходзілі хлопцы і да яе не падышлі, можа не заўважылі яе. Асташонка нідзе не было чуваць. Пайшла назад у хату і доўга не магла заснуць.

З таго часу нядобрым усё было; і горш за ўсё тое, што раздражненне супроць яго не ад мікалаеўскай трохрублёўкі было і не ад таго, што ён выхваляўся гэтым — гэта толькі псавала настрой,— а ад таго, што каторы ўжо час зусім заходзіць пакінуў.

Фэлька зноў быў на полі, Стасюк зусім знік недзе з двара.

Агата пасаліла гуркі і падмяла сені. Асенняя муха моцна ўкусіла яе за нагу, каля вялікага пальца. Яна пацерла ўкушаным месцам аб лытку другой нагі і пачала наліваць каля студні ў цэбар ваду; непаласканая бялізна ляжала на мокрым тапчане каля плота.

Дзень хіліў да дрымоты. Сонна крычалі на вуліцы качкі, плюхаючы бруднай вадою каля карыта. Па той бок вуліцы ў суседнім садзе звісала над плотам вясёлая цяжкасць чырвоных арабін; пад імі плот быў аброслы зялёным і зусім сухім мохам і ўзлягаў на трухлявыя падпіркі панурым дзедам. Вільготная каля студні зямля прыемна халадзіла гарачыя ногі. Мокры шчанюк падышоў і ткнуўся галавою ў нагу, ніжэй калена. Агідліва адапхнуўшы яго, Агата стала паласкаць бялізну.

У звінючых кроплях вады, што ліліся з яе голых рук, люстравалася незлічоная рухавасць сонечных іскраў. І рукі яе, белыя і прыгожыя, былі празрыстымі і пахучымі. Гойдалася ў цэбры вада, льючыся праз край, і твару свайго выразна разгледзець у вадзе Агата не магла; толькі бялелі ў вадзе рукі, і гэта цешыла яе.

Сонца моцна грэла яшчэ. Халоднаю ж і прыемнаю была вада. І ўсё гэта патроху заспакойваць пачало раздражненасць і прытупляць злосць, і праходзіць пачала вастрата гэтай узбуджанасці і ператварацца ў іншыя формы.

Яна ўспомніла,— выязджаючы араць іржышча, Фэлька сказаў: «Скажы Стасюку, каб пазваў сваю кампанію абабраць ігрушы. Але каб не зваў шмат гэтых сваіх вісусаў, а то як прываліць гэтага зграя, дык усе грушы парасцягаюць. Гэта ж гэткая плойма!..» Яна і сама ведала, што трэба абіраць ігрушы; чуваць было, як яны стукалі ў садзе, раз-поразу падаючы на зямлю. Але было жаданне, папаласкаўшы бялізну, нічога не рабіць, і з гэтым жаданнем даводзілася змагацца. Уночы не спалася, і цяпер з'яўляліся адзнакі лёгкай дрымоты. Часта пазяхалася і соладка хацелася, каб вецер абвеяў гарачую голую шыю і плечы. Калені пачыналі злёгку дрыжаць, і твар гарэў.

У целе запаноўвала гарачая разамлеласць. Учынак Асташонка з трыма рублямі пачаў траціць сваю вастрату, і зусім згінулі думкі пра крыўду на тое, што нельга адпомсціцца яму, падаўшы на суд ці ўжыўшы якія-небудзь іншыя захады. Усё гэта забывалася, і хацелася як найхутчэй, каб нават і не ўспомніць пра гэта, як пра нешта калючае, непрыемнае. Асташонак зноў здаваўся прыгожым і прывабным. І побач з ім горш яшчэ, як раней, непрыемным паўстаў уваччу Зыгмусь Чухрэвіч, што паўтара гады ўсё дамагаецца, каб узяць яе замуж, і на гэтым тыдні прыходзіў у нядзелю, выфранчаны і далікатны. Раней, як Фэлька быў яшчэ хлопцам, яны дружылі вельмі, з самых малых год сваіх. Пасля бурна разышліся з-за дзяўчыны, якой абодва дамагаліся і якая, урэшце, пайшла замуж за Фэльку. А Фэльку не давялося з ёю доўга пажыць — нарадзіўшы Стасюка, яна неўзабаве памерла. Тады ўсё забылася. Зноў у іх пачалося нешта падобнае да дружбы, а пасля Зыгмусь пачаў прыглядацца на Агату. Яшчэ за некалькі дзён да Асташонкавай трохрублёўкі Фэлька гаварыў ёй:

— А можа і сапраўды табе пайсці замуж за Зыгмуся. Ён цябе будзе кахаць і глядзець.

А яна адказала:

— Што ты мяне хочаш з хаты збыць?! Калі ты хочаш жаніцца, дык я табе ўпоперак дарогі не стаю.

Фэлька па-вінаватаму паморгаў вачыма і мякка сказаў:

— Што ты выдумала? Хіба я не магу з табою гаварыць як з сястрою пра ўсё?

— А от і не можаш пра ўсё. Не маеш права.

— Чаго ты злуеш?

— Не ўмешвайся ў чужыя справы.

Тады зазлаваў і ён.

— Я табе як добра, а ты чорт ведае што! Колькі сваталася, ніхто даспадобы не даходзіць. Усё перабіраеш. Табе ж ці не трыццаць год ужо?

— Ну, я ж казала, што ты мяне з хаты збываеш!

І яна пайшла злосная. А вечарам яны абое зрабілі выгляд, што нічога не было. Так уся гэтая прыкрасць і скончылася. А тут Асташонак, малады і вясёлы, трохі жуліканаты, заўсёды стараўся злавіць яе і на вуліцы і на полі. І поўніў яе агнямі суму здаровай перарослай дзяўчыны. У той дзень, калі здарыўся гэты яго ўчынак з трохрублёўкаю, ён назнарок прыбег праз агароды памагаць

ёй складаць атаву, заўважыўшы яе каля гумна. Жартаваў з ёю, тузаўся, пакуль яна, чуючы, што траціць волю сваю перад ім, не прагнала яго. У той жа вечар ён і з'явіўся купляць самагонку.

Палошчучы бялізну, яна змагалася сама з сабою. Падабалася сама сабе; глядзела ў ваду; чула разамлеласць ва ўсім целе і як усё больш і больш прытуплялiся і апалі думкі. Губілася ўсялякая воля і цвёрдасць.

Стукалі ў садзе вобземлю яблыкі і грушы, спелі арабіны. Цякла пахам моцная мята. Асеннія мухі гулі каля сяней, сінія і вялікія. Стасюк на вуліцы, па той бок студні, боўтаецца ў лужы. Вуліца была ціхаю, дрымотнаю. І без дай прычыны захацелася ёй пакрычаць на Стасюка:

— Стасюк, ідзі ў двор!

II

Зыгмусь Чухрэвіч бедаваў, што вусень пааб'ядаў вясною лісце ў садзе, і цяпер няма садавіны. Агаце прыкра было слухаць яго павольную гаворку, бачыць, як ён стараўся быць перад ёю дасціпным. Гальштук у яго быў вузенькі, у зялёную палоску, вельмі туга нацягнены на цвёрдай манішцы і раней за ўсё кідаўся ў вочы. Гарнітур быў нішто, але няспрытна вельмі ж сядзеў, мусіць, адтаго, што манішка і цвёрды каўнер усё роўна як звязвалі чалавека. Гамашы былі выглянцаваныя, але запыленыя. Фэлька быў адзеты прасцей і з самага ранку нікуды не выходзіў з хаты. Гаворачы з імі абодвума, Агата неўзаметкі пaглядала ў люстэрка, што вісела насупроць на сцяне. Мокрыя яшчэ валасы пахлі дарагім мылам, і здавалася, што гэта пахне блакітненькая шпілька, што гэтак прыгожа сцягвала белы гафтаваны каўнер сіняй блузкі. Стасюк аціраўся каля вялікіх і ўсё дурыўся:

— Цёця Агата, есці.

— Ты ж еў кагадзе.

— Зноў хачу.

Зыгмусь Чухрэвіч памог ёй адчапіцца ад Стасюка.

— Няможна так часта есці, няздорава.

— Чаму?

— Няздорава на жывот.

— Сапсуецца жывот?

Фэлька ўзяў Стасюка за руку і вывеў на двор. Відаць было праз вокны — павёў у сад, каб абы адчапіўся ад Агаты. Зыгмусь Чухрэвіч падкруціў вусы, дастаў з кішэні

партабак з бярозавай чачоткі і дастаў тоненькую папяросу. Пакуль трымаў у пальцах, Агата, гледзячы, думала, зашто ў яго прыгожыя рукі — тонкія і белыя зверху. І, закурваючы, ён зноў пачаў бедаваць, што вусень аб'еў сад. Гаворка яго была вялая, кожнае слова як бы абдуманае. «Здаецца, памагла б яму»,— думала Агата, падышоўшы да люстэрка і папраўляючы грабяні ў валасах. У хаце была прыемная хмурнасць,— неба ў той дзень было шэрым, але высокім. Сонца неглыбока было схавана за тонкую плёнку ветравых хмараў, вецер шастаў за вокнамі садам, сад нехаця пачынаў жаўцець. Аж у хаце, здавалася, чуваць было, як пахнуць у садзе бэры і вінёўкі. Цыганкі чырванелі над плотам і над страхою прыгрэбкі. Нават запозненыя спасаўкі падалі яшчэ на траву і разліваліся ў ёй зялёным кісялём.

— У вас добра сад захаваўся ад вусеня, а ў мяне дык каб, скажам, на завод яблыка адно.

Агата ўздыхнула.

— Чаго вы, панна Агата, уздыхаеце?

— Нічога, так сабе.

— Мусіць, сумна чагосьці?

Агата глядзела, як ад усмешкі пайшло ў яго па твары шэсць вельмі сталых зморшчкаў, па тры з кожнага боку, і схаваліся яны канцамі сваімі ў вясёленька падкручаных вусах.

— На фэст, панна Агата, не збіраецеся?

— Не думала яшчэ. Можа і пайду.

— Можа разам пойдзем?

— Будзем бачыць.

— Сядайце, панна Агата.

— Дзякуй, у сваёй хаце можна пастаяць.

І тут яна падумала, ці не сказала чаго лішняга, можа за тон гаворкі яе пакрыўдзіцца кавалер. Тады ветліва, наколькі льга было, усміхнулася:

— Вы таксама нейкі сумны.

— Не, чаго ж я. Сядайце.

Ён устаў з доўгага памалёванага столка і паставіў яго каля яе. Агата села. Ён сеў поплеч яе, заглядаючы ёй у вочы.

— Пра што вы думаеце?

— Вам трэба ведаць?

— Трэба.

— Нашто вам ведаць?

— Панна Агата...

— Што?
— Эх, панна Агата...
Падсунуўся бліжэй, узяў пад руку, пацалаваў яе кароткія пальцы. Казлытнуў вусамі яе цудоўную шыю.
— Панна Агата, панна Агата...
Яна выцягнула з яго рук сваю руку, адсунулася далей.
— Панна Агата!
Губы яго трасліся, вочы зелянелі нерухомымі іскрамі, твар чырванеў.
У сенцах затупаў Фэлька, увайшоў у хату. Агата пайшла ў мыцельнік, за перагародку з цалёвак, нібы мыць міскі.
Зыгмусь Чухрэвіч расказваў Фэльку:
— ...Дык я і кажу яму перад усімі — гад ты, кажу, печаны, хамула ты дурное. Хамут! Чым ты, кажу, хвалішся? Што за тры рублі абармотам зрабіўся?! Знайшоў чым хваліцца, выбачайце за слова, дурніла. Я яму так і сказаў. Не сцерпеў.
— Каму гэта? — трасучыся ад незразумелай крыўды, болю і тупой цяжкасці на душы, крыкнула з мыцельніка Агата.
— Асташонку.
Агата кінула міскі, з мокрымі рукамі кінулася на двор. Пабегла ў сад, дзе пад бэрамі сохла капа садовай атавы. Упала галавою ў сена, калоцячыся ад бурных слёз.

III

Фэлька стаяў у варотах і чэзнуў па чарнавокай Алімпе. Вечар быў цёмны. Агата сядзела каля хаты. Асташонак хадзіў з Алімпаю па вуліцы. Непадалёку каля нечай хаты гуляў маладзеж. Фэлька не вытрымаў і падаўся да Алімпы і Асташонка.
Пасля дзённага дажджу пахла жвіраватае каменне, маўчалі платы і хаты.
Дзяўчаты і хлопцы заспявалі. Фэлька, Асташонак і Алімпа недзе зніклі з вачэй. Агата пачухала левы локаць, сцішылася каля сцяны. Дзяўчаты на вуліцы зарагаталі. Агата пазнала іх па галасах. Падумала: «Як павырасталі, яшчэ летась у парваных андараках каровы пасвілі, а гэта ўжо з хлопцамі гуляюць». Прыкрасць нейкая находзіла на яе. З'яўляцца пачалі думкі — пайсці ў гурт маладзяжу. Але ўспомніла — няма там аднагодкаў ёй, усе

маладзейшыя. Брат Фэлька ніколі не ўпікаў, што сядзіць яна дома, колькі сваталіся — ні за кога ісці не хацела, усё па густу выбірала сабе і ніяк выбраць не магла. Хіба ж ён асмеліцца ўпікнуць яе гэтым? А ўсё ж думкі ў яго ўсялякія могуць быць... І чаму якраз Фэлька на думку ўзбрыў, хіба самой ёй нічога гэта не абыходзіць?.. І чаго яны рагочуць так весела, гуляюць гэтак заўзята, гэтыя цыбатыя падлеткі? Можна падумаць, што і сапраўды паненкі цікавыя. Прыкрасць сціснула сэрца. Прыціснулася плячыма да сцяны і чакала.

Гарэла святло ў хатах. Ішла ноч. Маўчала восень у садах і агародах, мёдам пахла павольнае кананне кляновага лісця. Якую ж ноч прынёс верасень!

«Спаць ісці»,— узышоў чэмер думак, але ведала, што не засне.

Далоні рук пачалі гарэць. Ноч схавала ружовасць твару, маўчанне — нервовую трывогу цела.

Дзяўчаты зноў заспявалі. І паважныя крокі скінулі з яе забыццё.

— Панна Агата?

Зыгмусь Чухрэвіч пакруціў вусы і сеў.

— Чаго вы маўчыце, панна Агата?

Падсунуўся бліжэй, памаўчаў і ўзяў за руку. Яе маўчанне надавала яму смеласці. Палажыў руку ёй на плячо. Падсунуўся яшчэ бліжэй, аж прыціснуўся і абняў адной рукою.

— Чаго панна Агата так дрыжыць?

І пачаў цалаваць шыю.

— Панна Агата, панна Агата.

Ад дзікай радасці не памятаў ён, што робіць,— Агата не адсунулася ад яго, як заўсёды, не адабрала рукі сваёй, а нават, здалося яму, схіліла ў яго бок галаву. І ўжо зусім выразна пачуваў ён, што гарэла яна тысячамі агнёў. З кожнай хвілінай ён рабіўся смялейшым.

— Згалі вусы,— сказала яна.

— Нашто?

— І курыць пакінь.

— Чаму?

— Нядобра чуваць дымам гэтым, перагарам.

Дзве цёмныя постаці з'явіліся на вуліцы — Фэлька і Алімпа. Асташонка не было з імі. І гэта кальнула Агату, пасля ўзрадавала. Фэлька і Алімпа падышлі і селі.

— Добры вечар,— сказала Алімпа.

Зыгмусь астаўся сядзець, трымаючы яе руку, адно ад-

хіліў галаву. Гаворка між імі ўсімі доўга не клēілася. Нарэшце Зыгмусь сказаў:

— Абабраў ігрушы, Фэлька?

Голас яго быў неспакойны, узнерваваны.

— Не ўсе. А ты?

— Таксама. У мяне мала ёсць што абіраць. Вусень, каб ён павыдыхаў, увесну быў увесь сад аб'еў.

Голас яго спакайнеў, шпарка рабіўся раўнейшым. Агата ўздыхнула, забрала ад Зыгмуся руку. Ён хацеў затрымаць, але яна была ўпартаю. Агляну́ўся на Фэльку — Алімпа сядзела каля яго нерухома. Але заўважыў ён — Фэлька гладзіць яе руку, зусім не гледзячы ў той бок.

— Дзе ж Асташонка падзелі? — запытаў зайздросна Зыгмусь Чухрэвіч.

— Прыстаў да канпані.

Зноў зачамярэла на сэрцы ў Агаты. «Нашто ён успамінае пра Асташонка? Які нячулы. А можа назнарок? Але дзе яму назнарок, каб і хацеў укалоць — не здагадаецца».

— Трэба ісці,— сказала Алімпа.

Устала і развіталася з Агатаю і Зыгмусем за руку. Фэлька пад руку павёў яе. Ноч маўчала, прачышчаючы неба. Высвечвалі зоры, вырысоўваліся абрысы садоў і хат. Агата ўстала ісці. Зыгмусь узяў яе пад руку. Пастаялі гэтак, і ён сказаў:

— Заўтра атаву забіраць буду.

Ёй хацелася зноў сесці, але каб ён пасадзіў яе. А ён стаяў, трымаючы далікатна яе пад руку. Тады яна злосна загаварыла:

— Заўтра атаву забіраць?

— Але.

— А груш мала ёсць у садзе?

— Зусім мала.

— Вусень пааб'ядаў?

— Але, каб ён павыдыхаў.

Ён правёў яе да сянец. У сенцах доўга цалаваў, стала і далікатна, аж пакуль не застукаў варотамі Фэлька. Тады пайшоў, пагаварыўшы трохі з Фэлькам на двары каля сянец. Счакаўшы, пакуль Фэлька ўкладзецца спаць у каморы, Агата яшчэ выйшла на вуліцу. Маладзеж разыходзіўся. Дзяўчаты шапталіся, і невыразны шэпт іх далёка чуваць быў у чулай цішыні вераснёвай ночы. Чуваць быў там і вясёлы голас Асташонка. Агата моцна назнарок кашлянула і пачакала. Пэўна, чуў ён, але не падышоў.

Агата села на лаўку, пачакала, пакуль там усе разышліся. Асташонак зусім знік з вуліцы. Усё сціхла. Хоць бы Зыгмусь Чухрэвіч падышоў яшчэ! Агата зачыніла вароты і пайшла спаць у адрынку на канюшыну. Доўга не магла заснуць; чухала пад пахамі, папраўляла пад галавою падушку. Цвыркалі ў канюшыне конікі, і за шчыльнаю сцяною з смольных аполкаў часта ўздыхала цельная карова.

IV

Ралля дробна рассыпалася пад плугам і прыемна халадзіла босыя ногі. Дзіцячая ўсмешка кволага сонца цалавала зямлю. Пахла на полі бульбаю. Парэзаны плугамі бульбоўнік выглядаў з раллі.

Рукі ў Агаты былі ў зямлі. Твар абвязаны хусткаю. Фэлька стала пажартаваў:

— Чаго ты гэтае загары баішся, як ты дыхаць можаш, гэтак абвязаўшыся. Ад цяперашняга сонца загары не будзе.

Агата, як граблася ў зямлі, так, не паднімаючы галавы, адказала:

— От... табе вельмі абыходзіць, цяжка мне ці лёгка дыхаць.

І падумала, што Фэльку можа нядобра чуць гэткі пануры адказ. Тады глянула на яго, усміхнуўшыся. Але ўсмешка была схавана пад хусткаю, і Фэлька ўбачыў адно вочы. Агата зноў сказала:

— На пераноссе рабацінне вельмі ад сонца садзіцца.

— Пераноссе ў цябе якраз на сонцы.

Фэлька запрагаў каня, развязваў вузлы на вяроўцы, абціраў рукі аб картовае галіфэ. Саскроб вострым каменем зямлю з плуга. Ласкава сказаў да Агаты:

— Найму капальнікаў ды за дзён тры выберам. Што мы будзем тут з табою корпацца.

Пасля, пачакаўшы:

— Пакідай, годзе грабціся, усё роўна гэтых двух градусаў да вечара не выбераш.

— Дык нашто ты разараў гэтулькі?

— Паляжыць да заўтра, ліха іх не возьме... Бачыў раніцаю Зыгмуся.

— Ну то што, калі бачыў?

— Вельмі рад... Вельмі... Ён цябе будзе глядзець... Будзе цябе на руках насіць.

— Чаму гэта мяне?

— А ён хваліўся, што ў вас ужо згода.

— Заранне ён да цябе ў швагры лезе, дурны, марцовы кавалер. А ты і ўзрадаваўся...

— Мне што, як хочаш. Я ў чужыя інтарэсы не лезу.

— Як не! Я не бачу, як ты мяне з ім зводзіш? Ты хочаш жаніцца, дык каб я табе не замінала?!

— Агата!..

— Ты думаеш, я не бачу, што тут каля мяне робіцца?!.

— Да душы не, сястра! Ці так, ці так — я неўзабаве жаніцца буду. Ты мне папярок дарогі не стаіш.

Пасля раззлаваўся:

— Дурная ты!

Агата змоўчала.

— Немаведама, з чаго наганяеш сама на сябе жах... Ачамярэлі мне твае гэтыя слёзы.

— Я ніколі слёз не пускаю.

— Дык так усё ныеш.

Цяпер сапраўды ў Агаты заблішчалі на вачах слёзы. Яна сарвала з твару хустку, кінула на драбіны. Каля воч пачырванела, твар зрабіўся непрыгожым. Стаўшы на калені, яна дагрэбла градус. Фэлька ўссыпаў кош бульбы ў воз. Яна атрэпвала спадніцу ад зямлі, выцірала кулакамі вочы і пэцкала зямлёю твар. Фэлька цмокнуў на каня, рушыў з поля. Яна засталася адна, каб ісці наводдалек. Спявалі на полі дробныя птушкі, награвалася сонцам пад нагамі жвірыстае каменне. Чэзла трава на верасеньскіх межах. Тхнула чабаром і піжмаю; дрымотна звінела сухая трава ці то зелле. Спарыш і дзяцельнік гусціліся ля дарог, цвілі і вялі жоўтыя кветкі на высокіх сцяблах. Яны пападалі між пальцаў босых ног, пакідалі там на нагах галоўкі свае. Агата нагіналася, каб выкінуць іх. Тады мацней пахла верасеньская зямля.

Даўно схаваўся ў лагчыне за ўзгоркам Фэлька з возам, і яна ішла адна сярод жоўтай задуменасці.

«Фэлька раней прыедзе дадому, пачакае яе ссыпаць бульбу з воза, два мяшкі зверху, пэўна, скіне адзін — здаровы, прыгожы, трохі пануры. І няўжо ён сапраўды стараецца збыць мяне з хаты! Ці не з Алімпаю гэта зладзіў ён, а тая ж ведзьмаватая трохі, дарма што нядаўна каровы яшчэ пасвіла. А за Фэльку яна маладзейшая гадоў на дзесяць, калі не больш. А можа і не яна гэта, можа іншая. Але ж ходзяць разам вечарамі, Фэлька прападаць у яе падоўгу стаў. І Асташонак нечага там трэцца ўсё. Але дзе ён не трэцца, куды ён не ўлезе. Нідзе спа-

кою не дасць. Ніякай сталасці не мае і, мабыць, ніколі чалавекам не будзе. Што за карысць, што маладыя і прыгожы, калі кручаны і невядома калі пасталее. Яшчэ гатоў і Фэльку напсаваць як-небудзь; і чаго Фэлька не патурыць яго, гада — ходзіць ды хваліцца, што абармотам стаў за тры рублі. Вісус, пошкудзь гэтая... Няхай бы Фэлька браў сабе Алімпу, што яму, маладому, жыць так. І ў хаце ладней было б... Цябе Зыгмусь, кажа, будзе на руках насіць. Зыгмусь хоць стары чалавек, усё ў яго ў парадку, і нікому ён прыкрасці не зробіць, і пальцамі на яго людзі не паказваюць... І кахае мяне. І па-суседску з Фэлькам будзе жыць — усё будзе душа ў душу. Добра ўсё будзе... Бо і праўда — дарэмна я часам на Фэльку сярдую, ён па-брацку ўсё хоча, каб як найлепей. І што я нагавару яму, дык ён усё змоўчыць. Хіба ён кепскі брат? Нічога сабе каторы ўжо год не спраўляе, а мне колькі гарнітураў накупляў. Добры ён, добры. А я крыўджу яго часам, сама не ведаючы, за што. Ён жа сапраўды — калі мяне з хаты збываў? Здаецца ўсё мне. З Зыгмусем з малых дзён дружыць. А каб Зыгмусь быў кепскі, дык хіба ён дружыў бы з ім... А Асташонак... Што там Асташонак!..»

Аднак вострым сумам на момант сціснулася сэрца. І зноў ціхі прастор палявой восені агарнуў спакоем душу.

Плыў водар павольнага канання травы і кветак. Верасень чула драмаў на ржышчы, уздыхаў радасным шэптам кустоў.

V

Моцна стукалі аб зямлю яблыкі. Пахлі загарэлыя вінёўкі і недаспелыя бэры. Каля платоў расцвітала бабіна лета. Куры склёўвалі садовую макрыцу, у двары каля студні плюхаліся качкі. Каля прыгрэбкі Стасюк адкусваў па дробцы ад хлебнай скарынкі і кідаў курам. Куры хапалі ежу і з зайздрасцю дзяўблі адна адну ў галаву. Тут жа стараліся пажывіцца вераб'і. Кідаючы крошкі, Стасюк гукаў, каму кідае. «Гэта табе, Тадора»,— заяўляў ён старой, валяватай і кашлатай курыцы. «А ты, Рыжы Янычка, не хватай, калі табе не кідаюць»,— злаваў ён на шчуплага, абскубленага ў бойцы, маладога пеўніка. «Чаму Чарнявы Рыгор не крадзе чужога?» Але Чарнявы Рыгор у гэты час падскочыў Стасюку пад ногі, каб адабраць у Тадоры крошку. Тадора ўцякла, а якраз папаўся Рыжы

Яначка. Дык Чарнявы Рыгор і дзеўбануў Рыжага Яначку ў галаву, аж у таго замакрэў ад крыві грэбень. Стасюк кінуўся ў плач:

— Цёця Агата, чаму Чарнявы Рыгор, каб ён выдах, Рыжага Яначку чуць не забіў!

Агата паволі ішла па садзе да Стасюка, жмурачыся ад сонца і смеючыся.

— Якога гэта Рыжага Яначку? — пытаўся Фэлька, высунуўшыся з сянец з квартаю недапітага квасу.

— Певень гэта ў яго завецца.

Фэлька паставіў квас на лаўку каля дзвярэй, падышоў да Стасюка з свежым тварам пасля святочнага дзённага сну, у новых галіфэ, босы яшчэ. Прыгарнуў Стасюка да сябе, смеючыся сказаў:

— Эх ты, сынку... Байбас ты свавольны.

Пагладзіў па галаве, пайшоў у хату адзявацца, радасны і спакойны. Агата падхапіла Стасюка на рукі, жартаўліва панесла ў сад, цалуючы яго ў бялявыя валасы. Стасюк трапятаў нагамі, вырываўся, весела рагатаў.

— Ах ты, свавольнік. Буслянё ты цыбатае. Малы, смешны ты, Стасюк... свавольнік.

Выцалавала яго ў твар, у галаву. Пасадзіла на траву, гладзячы па галаве.

— Цёця Агата, яшчэ.

— Чаго?

— На рукі.

— Бачыш ты, пястун. Цяжкі ты.

— А-ай!

Зноў песціла яго, аж пакуль яму надакучыла. Тады пусціла яго гуляць на вуліцу. Перасадзіла цераз нізкі паркан і глядзела, як пабег ён на той бок вуліцы і пыліў па зямлі босымі пятамі. Доўга глядзела на яго. І пайшла па садзе, сумуючы па сваім, няведаным, дзіцяці. Здавалася — усе думкі былі б аб ім і апраўданы сталі б усе трывогі і буры яе нездаволеных шуканняў. Жаданні сталі б выразнымі і даўгавечнымі.

І зноў патрэбна стала песціць Стасюка.

— Стасюк, сюды бяжы.

— Не.

— Бяжы, сыночак... Хадзі.

Выйшла на вуліцу, узяла на рукі. Там жа ў садзе гладзіла яго па галаве, цалавала ўсяго. Трохі здзіўлены Стасюк заплюшчыў вочы, пакінуў смяяцца. Маўчала і яна, тулячы да сябе малога. Пасля павяла ў камору,

карміла павідлам і ўсё думала, чым бы яго, малога, узрадаваць. Фэлька глядзеў з сянец у камору і рад быў гэткай ласкавасці сястры да яго сына:

— Нашто ты яго распешчваеш гэтак?

— А хто ж яго, сірату, папесціць.

Фэлька аб нечым думаў пасля, гледзячы цераз паркан у сад. Потым увайшоў у хату, выправіў Стасюка гуляць і нясмела пачаў гаварыць. Смуглявы твар яго быў нервовым, як ніколі раней, голас — ціхім, немагутчым нейкім. Гаворачы, глядзеў ён на каляровую, вытканую Агатаю посцілку, што паслана была каля стала на падлозе. У вочы ж Агаце ён ні разу не глянуў.

— ...Што ж, Стасюк, добра ты кажаш, сірата... Памерлага з магілы не паднімеш... Як я яе ні кахаў, а нічога парадзіць ніхто не можа... Як гляну на Стасюка, дык і стаіць яна ўваччу ў мяне, дагэтуль забыць не магу... Астаўся малы, небарак, сіратою.

Патроху дагаворваўся да самага важнага:

— Ты ж ведаеш... дагадваешся даўно... Алімпа за мяне замуж ідзе.

Тады Агата крыўду ці знявагу да брата пачула ў яго ж словах:

— А чаму ёй не ісці за цябе? Ты гаворыш гэтак, як бы яна робіць табе ласку, што ідзе за цябе.

— Не, не.

— Што ж ты... Няхай дзе лепшага знойдзе. Які з цябе ўдавец! Ты сам не ведаеш сябе...

Радасны Фэлька разгаварыўся, але быў вельмі далікатным з сястрою, нават сказаў, што з Алімпаю яны павінны ладзіць, бо Алімпа надзвычайна ласкавая і добрая; што ўся сям'я ў іх вельмі паважная, і Алімпа інакшаю быць не можа...

Доўга гаварыў узбуджаны Фэлька, а яна стаяла каля акна, напроці печы, за няшчыльнаю перагародкаю з пабеленых цалёвак і думала, што брат нечага не выказвае, ці не можа выказаць. Можа і сапраўды гэта будзе лепш і для яе, і для яго — што нібыта такі намерылася яна ісці за Зыгмуся Чухрэвіча. І яна будзе мець дзіцё, і яе будзе кахаць і шкадаваць... Зыгмусь Чухрэвіч.

На момант нешта кальнула сэрца. Пасля ўспомніла, як вельмі шмат сваталася да яе, вельмі шмат уздыхалі па ёй, але ніхто не падабаўся, а без кахання замуж ісці не хацела. Так і прайшла першая дзявочая маладосць. І другая на сконе... цяпер жа яна ўсім падабаецца, але

ўсе на шмат маладзейшыя за яе хлопцы; старэйшыя ж усе пажаніліся.

Старалася яна перамагчы ўсе вялікія трывогі свае і заспакоіць неспакойнае сэрца.

Неўспадзеўкі думка адна зноў кальнула яе: «Дзіцянё можна мець і не ідучы за Зыгмуся Чухрэвіча. Я ж сама сабе тут у брата гаспадар. Палавіна ўсяго — маё ж тут. Дый Фэлька — слаўны брат, наўздзіў добры і памяркоўны...»

Але ўсё сплывала пад цвёрдым поступам жыццёвых устанаўленняў. І замест бунтоўных думак прыйшоў спакой душы і сэрца.

Фэлька зваў прайсці разам па вуліцы. Падхарошыўшыся перад люстэркам, пакінулі яны Стасюка гуляць з дзецьмі ў зачыненым садзе і пайшлі ціхаю і люднаю пасвяточнаму вуліцаю. Пайшлі да Алімпы і з ёю, каля яе хаты, на вуліцы, селі ўтраіх.

VI

Уночы быў вецер і дождж і шмат атраслося недаспелых антонавак, віцёвак і бэраў. А назаўтра, у нядзелю, з самага ранку расчысцілася неба і сонца пачало прасушваць зямлю. Атрэсеныя яблыкі і грушы насыпаны былі ў сенцах каля сцен і пахлі на ўсе сенцы і хату. У хаце ад гэтага здавалася яшчэ шумней і цясней. Гасцей было цэлае застолле. Фэлька пазваў Алімпу з бацькам і маткаю і Зыгмуся з братам і яго жонкаю. Было падобна на заручыны дзвюх пар. Гаспадарыла каля стала Агата, радасная Алімпа, смеючыся і паглядаючы Фэльку ў вочы, расставіла талеркі і яшчэ нешта памагла Агаце. Агата села за стол пазней за ўсіх. Алімпа сядзела каля Фэлькі. Агата каля Зыгмуся. Пілі вішнёўку, і Зыгмусь паважна расказваў, што гэты год у яго шмат вішань, і дрэнна, што ніхто не здагадаўся паставіць настойкі.

— Каму гэта ў голаў,— таксама павольна дапамагаў яму брат.

— У гаспадарстве ўсё добра і ўсё патрэбна,— падтрымліваў гаворку разбітны Алімпін бацька.

І як падпіў, з радасным захапленнем загаворваў з Фэлькам, ужо, можна сказаць, зяцем сваім, аб чорным Зыгмусёвым жарабцы. Зыгмусь, не спяшаючы, еў вяндліну і ўважліва прыслухоўваўся, што гавораць пра яго гаспадарку. Агата глядзела, як Фэлька глядзеў Алімпе ў

вочы, як ружовіў хмель Алімпін твар. Бачыла, як абое яны, падвыпіўшыя, аж млелі адно па адным і не маглі схаваць гэтага. Адварочвала Агата твар на Зыгмуся, а ён слухаў усё, што стары гаворыць пра яго жарабца, і зрэдку ўстаўляў слова:

— Але, але, золата, а не конь.

Пасля, як яшчэ выпілі, старыя і жанатыя распачалі агульную гаворку, Фэлька з Алімпаю пачалі ўпаўголаса аб нечым гаварыць, а Зыгмусь старацца пачаў высказваць усім свой погляд наконт коней і садавіны. Агата скоса зірнула яму ў вочы і заўважыла пабабленую скуру ў яго каля вушэй, доўгія шчокі і нізкі лоб пад начэсанымі на яго змочанымі валасамі. Ён глянуў на яе, кіўнуў ёй галавою і зноў узяўся за сваё.

— Зыгмусь,— шапнула Агата.

— Што?

— Зыгмусь.

Ён усміхнуўся, схіліўшы ў яе бок галаву. Тады яна ўбачыла тупую санлівасць яго вачэй і набеглыя ад усмешкі зморшчачкі каля іх. Вусы цяпер не былі падкручаны і, макраватыя, звісалі кончыкамі валасоў на самыя зубы.

— Божа ж мой,— са смуткам уздыхнула Агата.— Зыгмусь, Зыгмуська...

Падсунулася бліжэй і раптам зноў адсунулася: той ужо зноў гаварыў павольна і стала аб тым, як жарабец яго парваў быў раз пута і паўгоняў аўса стравіў.

— Зыгмусь...

— І аўса шкада, і пакуль я злавіў яго...

— Зыгмусь...

— Не так шкоды, як невыгоды... Што?

Агата глядзела на яго абвіслыя вусы і губы. Ён падсунуўся бліжэй, бязвольна неяк усміхнуўся, жуючы, можа нават пустым ротам. «Нашто ён піў, ведаючы, што робіцца гэтакім, як вып'е?!»

— Зыгмусь!

А Фэлька і Алімпа гутарылі ўсё паціху, прыгожыя, радасныя.

— Божачка ж мой...

І раптам устала з свайго месца Агата.

— Куды вы, панна Агата?

Цяпер яна не глянула на Зыгмуся, азірнулася толькі, выходзячы за перагародку ў кухню. «Ісці за яго? І каб дзіцё маё было ад яго? Радненькія ж мае... А божачка!»

Чула тлум за сталом і скрозь усё голас Зыгмуся:

— Агата... панна Агата?

«Які ж у яго голас!»

Сціснула губы, глядзела бязмоўна ў акно. Хіліўся сонечны дзень да захаду сонца, перад вокнамі сад адкідаў доўгія цені. За сталом усё гаварылі. І зноў чуўся Зыгмусеў голас:

— Панна Агата!

«Чаго ён хоча ад мяне?»

— Панна Агата, я іду шукаць вас.

Чула, як шмаргануўся па падлозе ножкамі зэдлік, затупалі Зыгмусевы гамашы.

«Гэта ж ён будзе мець права, а так, калі захоча хадзіць за мной...»

Язык у яго трохі блытаўся:

— Панначка Агата!

І так кружылася ў галаве, а гэта моцна стукнула ў мазгах. Усё заварушылася перад вачыма. Яблынавыя цені і сонечныя лапіны на зямлі заскакалі і пераблыталіся. Закалацілася сэрца і заныла душа выбухамі вострага суму. Ужо на гэты бок перагародкі стукалі Зыгмусевы гамашы. Тады яна кінулася ў сенцы, выбегла на двор. Зачыніла за сабою дзверы. І пабегла на прыгуменне. «Куды ж мне?!» На прыгуменні Стасюк кідаў палкамі на вераб'ёў.

— Куды ты, цёця?

Думка ў яе з'явілася раптам:

— Да Асташонка. Ідзі скажы ў хаце, што я да Асташонка пайшла.

— І я з табою пайду, цёця.

— Бяжы ў хату, скажы ўсім, што я пабегла да Асташонка. Скоранька бяжы.

Агародамі пайшла спакайней. Калацілася трывожна сэрца, кружылася ў галаве, сплывала патроху ценжар, што гняла душу. Не думаючы, два разы азірнулася на свой сад. Верхавінне груш было ясным і зялёным. Заходзіла сонца.

VII

Раставала ноч, як Асташонак прывёў Агату дадому. Яны яшчэ пасядзелі на вуліцы, перакідаючыся рэдкімі словамі. Фэлька не спаў — з вуліцы праз акно без фіранкі відаць было, як тупаў па хаце, з расшпіленым каўняром белай сарочкі, у камізэльцы.

— Фэлька,— гукнуў Асташонак.

— Ціха ты.

Фэлька выйшаў на вуліцу, няцвёрда ступаючы разбутымі нагамі, хмельны яшчэ.

— Асташонак, ты?

— Ну як?

— Што?

— Усё.

— Ціха вы, абодва!

Агата ўстала, думаючы калюча ўпікнуць чым-небудзь Фэльку. Маўчалі ўсе трое. Фэлька, трохі збянтэжаны, сказаў:

— Зыгмусь пакрыўдзіўся.

— Зыгмусь Чухрэвіч пакрыўдзіўся! — сказала моцна Агата.— Ты ідзі,— загадала Асташонку.

Асташонак пайшоў, развітаўшыся і з ёю, і з Фэлькам за руку.

«Зараз пачнецца самае важнае,— з сумам падумала Агата.— І няхай сабе пачынаецца што хоча». Пачала шукаць у думках словы, каб укалоць Фэльку.

Але Фэлька падышоў да яе бліжэй, паглядзеў моўчкі ёй ў твар і сказаў:

— Ты не крыўдзіся на мяне.

— За што?

— Ты ж думаеш, што я сілком цябе ўгаварваў ісці за Чухрэвіча. А яно не гэтак. Не ідзі ты за яго, калі гэтак не падабаецца ён табе... Хто гэта мог падумаць... Нядобра адно, што пакрыўдзіўся ён, такі ж мы з ім дружылі.

— Адкрыўдзіцца, калі табе гэтак хочацца.

— Я паміруся, толькі ты не ўмешвайся больш у гэтую справу.

— Я ніколі не хацела ўмешвацца.

Слёзы душылі яе, і яна пачала плакаць, сеўшы і прыпершыся плячыма да сцяны. Фэлька сеў каля яе. Палажыў руку на плячо, хмельны і расчулены, пацалаваў сястру. Яна плакала ціха. Пачынала світаць. Выплакала свае слёзы, рабілася ёй лягчэй.

— Кінь ты, не плач. Усё скончылася. Хіба нам кепска жыць на свеце?

— Бяры ты хутчэй сваю Алімпу.

— Чаму ты гаворыш?

— Хачу табе дабра.

Зноў брат пашкадаваў яе, пагладзіў па галаве. Яна ўстала. Стала на паўзмрочнай вуліцы — прыгожая, зда-

ровая, моцная. Высыхалі на вачах апошнія слёзы, харaство жаночай усмешкі расцвітала на твары. Фэлька стаў поплеч з ёю:

— Заснуць з гадзіну трэба яшчэ.

— Ідзі.

— А ты?

— Зараз іду.

Засталася на вуліцы адна.

Яснела неба, віднела на зямлі. І шкада стала ёй, што адправіла яна так хутка дадому паслухмянага перад ёю Асташонка.

Паволі пайшла ў двор, поўная жаночага хараства. Ледзь прыкметна ўсміхнулася — як на ўсходзе заружавеў гэты першы прамень маладога сонца.

Ападалі і пахлі ў садзе грушы. Усход рассцілаў бялізь ружовыя палотны.

ВЕСНАВЫЯ ДАРОГІ

Глыбокія сляды гадоў і вякоў. Курганы на полі параслі ядлоўцам. Ядловец здаецца ўсё гэтакім жа самым, нязменным і лета, і зіму. Гады, дзесяткі год. І ніводнае ж іголкі няма на ім ранейшай. Іголкі асыпаюцца непрыкметна, сохнуць на кургане і гніюць. Ядловец зялёны і зялёны. Вясна адно што ахутала яго парнасцю вільготнай раллі. Пакуты людзей, што згнілі ў курганах пад цяперашнім ядлоўцам, слёзы, што былі выплаканы сотні год таму над імі,— забыліся. Нічога няма, апроч ядлоўцу на курганах.

Магілы пры дарозе. Дарога глухая, лясістая, палявая, узгоркаватая і лагчыністая. У лагчынках — незагачаныя грэблі. На людзях, што ў магілах пры гэтых дарогах, слёзы яшчэ не выплаканы: боль яшчэ не прайшоў. Нават яшчэ калёсы ўцекачоў-выгнанцаў, паламаныя, рассохлыя, без шынаў, далежваюць свой век у кутках двароў прыдарожных гаспадароў.

У дварах начамі брэшуць сабакі.

Начамі над лесам усходзіць поўны месяц. Лес пад месяцам — чорны і повен чулай цішыні. Але лес далей. Бліжэй — да ўцекачоўскіх магіл — чатыры хаты. Каля хат пахне кастрыца, што не прыбрана пасля зім з-пад сцен і вокан.

За паўвярсты якой ад хат скрыжаваліся дзве дарогі. Там гэта і магільнік той уцекачоўскі, выгнанскі. Над аднай, дагледжанай, магілай — нізенькі спарахнелы крыж. Па другім баку дарожнага скрыжавання — размытыя веснавою вадою гліншчы.

Лес далёка — зялёная густая сцяна, а над ёю ў ветравыя дні ўстае раскудлачанасць хмар. Калі ў месячныя ночы брэшуць сабакі, рэха гулка ходзіць каля лесу.

У ветравыя ж дні і хвоі шумяць. Нават і ў неветравыя пад узгаркаватым полем, каля лесу, стаіць роўны хваёвы шэпт.

Хвоі гавораць.

Чаму гэтак ціха гавораць хвоі?

Ідзе вецер. У ясны дзень, веснавы дзень, ідзе вецер. Вецер ідзе з-за лесу, з-за лясоў, з-за тумановых, дымных, балотных, палявых даляглядаў. Шырокіх — як сягануць вокам.

Некалькі хвояў — наводдалек лесу, на полі пры самай дарозе. Тут ветру латва густа біць у купчастае голле і на-

порна згінаць яго. Улетку тут і скрозь цвіце чабор. Скрозь пах жыта і аўсоў чуваць чабор.

А ўжо з самай вясны на прыдарожных хвоях садзяцца дробныя каршакі азіраць свае дарогі.

Глухата якая!

. . . .

Чабор пахне на межах і вясною, яшчэ да цвету свайго.

А ў крайняй з чатырох хат ён пахнуў і ўсю зіму, сухі, старанна завязаны ў палатнянай торбе. Вастраносы дзед зімою менш ужываў яго, а калі ў красавіку пайшла халодная вільгаць, часцей ён прасіў дачку:

— Напар ты мне, Юлька, чабру і сягоння.

Адкашліваў харкавінне і яшчэ гаварыў:

— А калі застаўся ўчарашні, дык падагрэй.

Юлька адказвала:

— Навошта яго гэтак ашчаджаць, дабро гэтакае. Хопіць і свежага, не канечне пракіслы ўчарашні піць.

— Можа і гэтак,— згаджаўся вастраносы дзед, тупаючы па хаце. І ішоў калыхаць унучка:

А-а-а-а, мой каток,
А-а-а-а, варкаток.

І ўсю раніцу, кашляючы, плюючы ў жвір каля парога, спяваючы маломy, паглядаў у печ, чакаючы чабру.

Чабор студзіў на акне. А Юлька гаварыла:

— Пі гарачы, дык кашаль хутчэй пройдзе.

А ён не згаджаўся:

— На гарачы многа цукру ідзе, а дзе тут яго набрацца; я цёплага нап'юся.

Калі чабор рабіўся цёплым, ён даставаў з паліцы паперку, а ў паперцы заверчаны былі два кавалачкі цукру. Адкусваў драбок цукру, трымаў пад языком і выпіваў шклянку чабру.

І зноў ішоў калыхаць унучка:

Пайшоў каток у лясок,
Знайшоў каток паясок...

Поле маўчыць. У хаце чуваць, як маўчыць поле. Нават і пагранічнікі-салдаты мала тут калі спяваюць. Спяваюць хіба адышоўшы за вёрст пяць ці далей у вёску.

Тут па дарогах нават і не едзе ніхто. Няма куды і адкуль ехаць. Няможна ехаць. Адно, што выязджаюць на поле. Дык якая ж гэта язда? Узімку і з самай вясны і гэтага няма.

Вастраносы дзед часам устрапянецца:

— Здаецца, прыехаў нехта.

І кінецца да акна. А там — суседскі конь залапатаў капытамі па апошняй замакрэлай мерзлаце і прыпыніўся пачухаць аб вароты шыю.

Хто і адкуль пад'едзе пад гэтую хату? Стары і не чакае...

. . . .

Другі стары — сусед — прыходзіць да вастраносага пагаварыць. Вастраносы сустракае:

— Выпі, суседзе, шклянку чабру.

— Ат, можна абысціся. Цукар дораг.

— Што там, у мяне два кавалкі яшчэ захаваліся.

— То няхай захоўваюцца. Давай лепш закурым.

Вастраносы ціха пагойдвае за почапку калыску:

Знайшоў каток паясок,
Ды які ж ён чырвоненькі.

Сусед падыходзіць да калыскі:

— Гадуецца?

— Расце.

— Здаровы хлопец будзе.

— Нішто сабе.

— Ад бацькі, можа, чуваць што?

— Каб ён так жыў, сабака.

— І грошай не прысылае?

— Па рублю цэдзіць. Але што. А гэтая як рыба аб лёд б'ецца, навек абязвечаная. Каб не дзіця — служыць бы куды-небудзь пайшла. Сама кажа. Я пражыў бы як-небудзь. На людзях не прапаў бы, колькі мне трэба.

— Колькі там трэба, то трэба, але што ж ты, пад плотам хіба валяўся б. Чатыры гэтыя сцяны нічога табе не дадуць.

— А няхай бы сабе і пад плотам, мне ўжо ўсё роўна. Дажыў бы век.

— Гаворка.

— От табе і гаворка. Табе здаецца. Цябе ніхто ніколі з хаты не выганяў, ты не ведаеш усяго. А я прыблытаўся сюды да вас, і сам не ведаю, як зачапіўся тут. Ты ж сам памагаў мне без труны старую маю закопваць. Дзякуй табе, што памог, незнаёмаму, выгнанцу нейкаму, валацузе, брадзязе...

Вастраносы нервуецца, крычыць, пачынае кашляць.

Ад кашлю чырванеюць вочы, прыпухае твар. Запівае кашаль халодным чабром і гаворыць:

— ...Цяпер ужо і крыж спарахнеў, і дзярном усё зарасло... Хто гэта думаў калі, божа мой, божа. Косці па свеце растраслі. Дажываць веку гэтак... А дзяўчо гэтае згублена навек.

— Яшчэ маладая, яшчэ і шчасце прыйдзе.

— Не дажыву я да яе шчасця. Колькі мне жыць засталося. Мусіць, не суджана мне шчасце бачыць. І дзецям маім. А гэтая небарака...

— Калі неасцярога. Як гэта ісці за невядомага чалавека? Чаго ж ты сам глядзеў?!

— Я верыў чалавеку. А яны любіліся. А тым часам чорт яго ведае... Я не памру спакойна. Небарака Юлька з малым гэтым... От пажыў два гады, а як звольнілі з салдат, дык годзе ўжо...

— А ён жа не звольніўся, здаецца.

— У камандзіры выбіўся. Цяпер ужо іншая яму патрэбна, гарадская можа якая. Тады дык яму і мая дачка добра была, калі пайшла дзяліць з ім салдацкі паёк. Пакруціўся недзе ў свет, толькі яго і бачылі. От прыслаў быў грошай у тым месяцы трохі. Круціцца, пакуль галавы не скруціць.

— Гэта ўсё, каб, кажа, не звязаны быў чалавек.

— Але ж ён не павінен вытручваць з свайго сэрца вінаватасць перад дзіцём сваім і кабецінай... Хоць гэты от малы — сабачае сіроцтва...

І зноў кашляе стары, і зноў запівае кашаль чабром. Адкашляўшыся, яшчэ:

— Каб гэта спосаб які, дык чэрці яго матару бралі з яго грашыма разам. І так цяпер менш пачаў прысылаць. Забывацца пачаў. А то сам жа прыгубіў... Каб быў работнік, мужчына ў сям'і, дык зямлі ўзялі б — даюць, дык як жа ж тут. Яно-то і пражывецца, але ад гэтага ўсяго крыўда.

— Асталюецца як-небудзь патроху, уладзіцца і будзе жыць. Дзіця падгадуе, тады лягчэй стане. Знойдзе сабе які-небудзь спосаб. Юлька яшчэ зусім жа маладая.

— Маладая,— ґаворыць вастраносы, адкашліваючы харкавінне.

Маўчаць доўга. На дарогах ціха.

Вастраносы:

— Зараз на поле выйдуць.

Сусед:

— Але. Мой хлапец ужо і насенне ачысціў.

Вастраносы падыходзіць да акна і ўглядаецца ў палявую далячынь. Пуста і гола на полі. За дарожным скрыжаваннем шэрая дарога перакапана ровам і скрозь, з самага поля, перагароджана дротам. Ледзь прыкметна постаць пагранічніка на дарозе. Варушыцца далёка, малы, як муха.

Вастраносы ў задум'і:

— Гэтаю дарогай я прыехаў сюды.

Пачакаўшы:

— Бывала, у нас там, дома, у гэтую пару...

І сам над сабою ядавіта кпіць:

— Бывала, бывала!.. Не ўбачу я свайго дома.

Над полем пачынаюць шумець хвоі!

. . . .

Як жа шумяць хвоі!

Юлька слухае іх і слухае вясну.

Над лесам усходзіць месяц. І лес чорны, як ноч.

Дарогі маўчаць. Нават травой зарастаюць дарогі. Улетку раскашэльваюцца на іх трыпутнік, малачай і мятліца. Але чабор на межах будзе пахнуць мацней за ўсё. Вастраносы стары бацька будзе стаяць, укленчыўшы, на мяжы, высокі, худы, у белым зрэб'і — як старая абязвечаная і гордая птушка,— будзе рваць чабор, запасаць на зіму, каб было чым утаймаваць кашаль.

Тады і заработку больш будзе — жніво, сена, поле, поле! Будуць дзяўчаты, робячы, спяваць. І Юлька з імі.

На дарогах — месячная відната. У хаце — чуваць тут, на дварэ — стары бацька калыша малога:

Будзем таго ката біць —
Аддай, каток, паясок.

Шумяць хвоі над полем.

У суседнім агародзе нарабілася за дзень. І цяпер гэтак добра даваць супакой рукам і слухаць вясну. Пахне зямля, вада, лес. Пахне бярвенне старых хат.

Далёка брэшуць сабакі.

Над полем пачынае ісці вецер.

Стары — чуваць — тупае па хаце. Відаць — глядзіць у акно.

Ідзе вецер!

Белы і малады Юльчын твар глядзіць у віднату вясновае ночы.

Вецер.

Ідзе вецер!

ЛІСТ ЯКУБА МАЛЬКЕВІЧА

На вуліцы стаялі людзі і гаварылі.

Варывон Вілач, высозны, пануры, згарнуўшы на жываце рукі, разважаў:

— У нас, васпане, заўсёды робіцца гэтак: калі чалавека агорне бяда, калі чалавека прыцісне, дык няма, каб яму паспагадалі. Будуць усе дакопвацца, а чаму, а як, а калі... Я не то што гавару, што от бо, канешне, хоць бы і гэты самы Хведар не вінен. Я гэтага не кажу. Але нашто гаварыць, што ён ужо, васпане, гэтакі гад. Яшчэ невядома, ад чаго яна была памерла. Мала што ён сядзеў. Але патом выразна сведкамі гэтага не паказана. Хто гэта, васпане, бачыў! Можа ён зусім нявінна пакутаваў два гады ў гэтым самым, васпане, допры.

Варывону Вілачу адказваў Якуб Малькевіч:

— Добра кажа, ліха яго тут ведае. Але патом, што ты тутака ні гавары, дык усё роўна, мусібыць, Хведара не апраўдаеш. Я сам на свае вочы колькі разоў бачыў... Колькі разоў на свае вушы чуў... ад людзей чуў...

— То чаму ты, васпане, за сведку не стаў?

— За сведку стаць — дык я не ведаю выразна, але людзі кажуць... і казалі... і цяпер кажуць, што ён яе жывасілам у труну загнаў. Суд жа патом разбіраецца; не можа быць! Ён жа яе і ўзяў толькі для таго, каб, добра кажа, як зямлю абразалі, дык каб больш душ у сям'і было. На чорта ж ён бо канешне браў бы яе з дзіцём! Пажыў быў з паўгода, а тады разлучвацца захадзіўся. Памятаеш?

— Але ж жыў з ёю, не разлучаўся.

— Бо прыперлі, як вужа віламі. Ён думаў так выкруціцца. Адно ж частку падай! Як прыйшлося ёй часць выдзяляць, дык і асеў. Дзеля чаго ён яе браў, як не дзеля таго, каб выгаду нейкую мець. Што, не праўда?

— Чаму не праўда! — абазваліся галасы.

— Пасля ўсё грыз яе, як іржа жалеза, пакуль не забіў.

— Двое дзяцей асіраціў: і сваё, і яе.

— Адседзеў два гады. Гэтакаму каб хаця дзесяць год.

— Я, васпане, за яго вельмі не абстайваю, але... Што мне ён — ні сват, ні брат...

— А так сабе дружака.

— От можа сваяком зараз будзе.

— Гэта ўсё, што хто, васпане, гаворыць... Калі што ў яго і было, дык ён за сваё адпакутаваў... А можа яму самому гарчэй за каго. Што яму ківаць, васпане, туды, дзе ён і сам бачыць. А цяпер ён прападае без сталай гаспадыні. Што ж, сёстры гэтыя дзве на вылёце з хаты — дзякуй богу, абедзве не маладзенькія.

— Можа даўно замужам былі б, каб не гэтакі брат. Можа ніхто і браць не кваніць з гэтакае хаты.

— А што яны вінаваты!

— І старэйшая гэтакая самая. Яна ж і памагала яму нябожчыцу грызці; усё ж і падвучвала, а без падпалу дровы не гараць. Можа б гэта і ёй трэба было з ім разам у астрог сесці.

— А маладзейшая, дык гэтая — чалавечая душа. Пра яе што хто скажа.

— Але, гэта інакшая.

— Жывучы, васпане, і так і гэтак бывае.

— Не ўспеў яшчэ ад астрога ачухацца за першую жонку, як ужо другую бярэ. От ахцак!

— Ды і гэтую бярэ за пасаг... Ты, Варывоне, думаеш, што гэта ён як-небудзь іначай?

— А гэтым сіратам дабра як не было, так і не будзе.

— Дзе ім тое дабро!

— У нас, васпане, калі на чалавека наваліцца бяда, дык усе толькі дакопваюцца яго грахоў...

— А што ж, яго па галоўцы гладзіць?

Варывон Вілач пайшоў. Якуб Малькевіч зноў загаварыў:

— Усё роўна ж і сам сабе бяды нарабіў. Што гэта яму вельмі шчасце самому цяпер вялікае, што два гады сядзеў, што людзі пальцамі паказваюць? Патом не будзе мець спакою ён. А ўсё горла шырокае, зайздроснае, вока няпоўнае. І сам сабе, гад, жытку атруціў, і дзяцей пасіраціў. Колькі б ні сядзеў, усё роўна таго не адседзіш. Што зрабіў — назад не вернеш. Нежывога з магілы не падымеш. Што меў адразу, у маладыя гады ўзяць сабе добрую дзеўку ды жыць, як добрыя людзі, дык от бярэ гэтае пакідзішча.

— Роўны роўнага ўбачыў.

— А Вілачу абы з хаты збыць братаву ўдаву. Гэтаму што!

— А яна ж таксама нікому свайго не перапусціць.

— Што свайго, ёй і чужога мала!

Пасля таго як госці падпілі, у хаце стала шумна. Больш за ўсіх гаварыў Варывон Вілач. Твар у яго быў чырвоны, а голас гучны, з лёгкай хрыпатою.

— Мёртвым неба, а нам, васпане, выпіўка. Пускай, Хведар, чарку да свахі.

— Мае галубочкі, да мяне і першую чарку пускалі, і другую, і... я ўжо ўпілася.

— Што гэта вы?

— Яшчэ адну, цётка Аўгіння.

Сваха піла ўсё з прыказкамі:

— Каб не стаяў над душой сват-прыганяты, вып'ем па пятай. Хі-хі-хі...

Сам Хведар не лішне піў і не лішне пільнаваўся «маладой». На тую ўсё налягала Аўгіння.

— Нешта ж ты, Зося, не п'еш. Ні калі бывае. Пускай гарэлку, не трымай усіх. Няхай людзі вып'юць.

Варывон гаварыў Хведару:

— Мы гэта, васпане, прыйшлі, можна сказаць, у гэтыя самыя аглядзіны так сабе. Што мы ў цябе ў хаце ніколі не былі, ці што? Мы гэта ў госці прыйшлі, а не ў аглядзіны нават. Што мы не ведаем, як ты жывеш, ці што? Мы будзем, васпане, лічыць, што гэта ты нас сабе ў госці паклікаў. А раз мы, васпане, будзем сваякамі, дык мы з дарагою душою прыйшлі. Дык я ж кажу. Як нябожчык брат памёр, вечны пакой, дык мы ж не былі падзелены, ты ж сам ведаеш. Мы сабе жылі гэтак, як з табою, васпане, будзем жыць. Дык я яму і гавару, калі ён канаў: я, кажу, васпане, твае Зосі не скрыўджу. Яе частка заўсёды будзе пры ёй. І я ад яе не адбіраю нічога і не хачу што-небудзь скруціць. У нас гаспадарка адна. Дам я за ёю, васпане, кабылу, цялушку і два, васпане, падсвінакі. А там якое драбязы — збожжа ці што сабе яна трохі захоча, дык я цанавацца не буду. Мы памяркуемся.

Хведар зусім ужо адцягнуў яго ад стала.

— Не, браце, ты мне дай не кабылу, а жаробку.

— Што табе гэтая жаробка, яна не лішне складзістая. А кабыла добрых жарабят, васпане, водзіць. Гэта завод!

— Дык і жаробка ад гэтай самай кабылы. А ты кажаш, што вельмі добрыя жарабяты.

— Н-ну, жаробка не ўдалася. Як цявіна. Бывае. Што меў ты, васпане, гэтую жаробку (яна ж як дошка, паглядзі, які ў яе зад!) меў ты браць, дык я табе як добра — гатовую кабылу і... Што табе гэтая жаробка ў вока ўпала!

— Кабыла ўжо ў гадах.

— Ты, васпане...

Але тут сваха падцягнула яго да стала:

— Цераз вас, Варывоне, людзі не п'юць. Пускайце чарку.

Хведар падсунуўся следам за Варывонам і ўсё шаптаў сам сабе разважліва:

— Такі, мусіць, жаробкі не дасць. От як упяўся. Тады няхай хіба яшчэ колькі авечак накіне...

— Накінь авечак,— сказаў ён, падсунуўшыся да Варывона.

— З авечкамі нешта, браце, нядобра. Сам жа ведаеш, пазводзіліся.

Раптам сваха ўстрапянулася:

— А дзе ж гэта паненкі?

— Матыльда, васпане, тут.

І, глянуўшы сабе пад локаць, Варывон не ўбачыў Матыльды.

— Нясу гарбату,— сказала Матыльда, з'яўляючыся ў дзвярах з кухенькі.

— А я бо, васпане, гляджу, у брата, можна сказаць, гэтакі дзень сёння, а сястра ўцякае. А дзе ж Анэта?

— От гэта мне не падабаецца,— устрывожыўся раптам Хведар.— Калі яна маладзейшая сястра ды калі яна за нашымі галовамі была ў хаце за паненку, дык чаго яна яшчэ цяпер тут свае камэды паказвае. Дзе яна дзяецца! Я не пасаромеюся і перад людзьмі скажу.

У Матыльды жоўты і злосны ад прыроды твар яшчэ пажаўцеў:

— Надулася, як смоўж, і сядзіць у бакоўцы.

— Чаго яшчэ ёй трэба? Анэта!

— Ат, можа яна нездарова, пускайце, мае родныя, чарку,— падагнала Аўгіння.

Хведар раптам зноў сеў і прыгнуўся да Варывона:

— Ну то давай нечага будзем канчаць гаворку, трэба ж рабіць які-небудзь лад.

— Я, васпане, не адказен хоць цяпер лад зрабіць... Што ж, Зося засталася бяздзетнаю, малое яе як памерла...

— Гэта то ўсё нічога. Што ты мне пра гэта гаворыш... Пра дзеці ўспамінаеш? Дык што калі ў мяне на руках іх двое — майму чацвёрты год і яе, нябожчыцы,— восьмы год. Што ж з таго! Большы ўжо гатовы пастух. А ў мяне гаспадарка!

— А як, васпане?

— А так што, я ж кажу, мы лішне спрачацца з табою не будзем...

— Не, не, васпане, што не — то не, спрачацца не будзем...

Аўгіння зноў устрапянулася.

— А дзе ж гэта дзеці? Хай бы яны па паўчарачкі выпілі. Шмат не можна, а трошкі — няхай паспытаюць.

Зося адразу выявіла клапатлівасць новай маці:

— Але дзе ж гэта малыя?

Агледзела трохі санлівымі ад гарэлкі вачыма хату і, кіўнуўшы галавою Матыльдзе, вылезла з-за стала. Яна ўжо назвала Матыльду братаваю:

— Хадзем, братавенькая, да малых.

І ўзяла Матыльду пад руку.

У маленькай бакоўцы стаялі два ложкі і памаляваны столік. Скрозь на сцяне вісела адзежа, і вельмі было тут цесна.

На ложку сядзела заплаканая Анэта і трымала на каленях малога хлопчыка. Большы сядзеў на другім ложку, як стары, успёршыся локцямі на калені і падпёршы імі твар. Ён наморшчыў лоб, падняў вочы і глянуў на Зосю і Матыльду. Зося пагладзіла яго па галаве.

— Няхай бы ты, сынок, туды, да таты, падышоў.

І Матыльда падышла да яго:

— Можа ты з'еў бы чаго?

У Анэты зморшчыўся твар. Зося села поплеч з ёю. Матыльда, глянуўшы на яе, сціснула губы.

— Нешта, мусіць, нездарова, Анэта, што сядзіш тут адна?

Зося прыхінулася бліжэй да яе і пастаралася паказаць ласкавай усмешкай шчырае спачуванне. Анэта бліжэй прыгарнула да сябе малога. Тады ўскочыла вёрткая Аўгіння:

— Дайце ж сюды сыночка, няхай жа ён да стала падыдзе. Хадзем жа да таткі.

Яна папрабавала сцягнуць з ложка большага.

— Не хачу!

— Чаму? Чаму ж ты не хочаш?

— Не чапайце яго! — жорстка сказала Анэта.

— Чаму? — шчыра здзівілася Аўгіння.

— Таму...

Матыльда пастаралася ўлагодзіць усіх, каб спыніць гэтакія непаразуменні:

— Няхай бы ты, Анэта, гасцям гарбату падала.

— Добра.

І Анэта выйшла ў кухню. Тады Аўгіння сілком узяла пад пахі большага і падвяла пад гасцей. Варывон Вілач паглядзеў на хлапчука:

— Расце, васпане. Расці, расці, гаспадаром будзеш.

Аўгіння наліла паўчаркі гарэлкі і дала маломy. Той узяў і баязліва паглядаў на ўсіх.

— Пі, сынок, пі.

Малы нясмела глянуў на айчыма Хведара, як бы баючыся, што той скажа.

— Пі,— сказаў той, нагінаючыся да Варывона, каб зноў загаварыць пра жаробку.

Усё застолле ўпарта пацвердзіла:

— Пі, сынку.

Малы памачыў губы і скрывіўся.

— Пі, пі.

Малы пацягнуў, белымі худымі рукамі шпарка паставіў чарку назад і моцна закашляўся.

— А-а, трэба было, васпане, разам!

Малы кашляў, цёр кулакамі па твары слёзы.

— Не, жаробкі я, васпане, не дам,— адразу схіліўся да Хведара Варывон.

— А Зося як сама захоча?

— Мы з ёю, васпане, не дзяліліся і не сварыліся...

Анэта прынесла гарбату і ўбачыла: малы кашляў, за ім стаяла Зося і трымала на руках меншага. Аўгіння нешта тлумачыла суседу.

— Хоць бы хто адвёў яго ад стала назад. Нашто яго тут трымаць,— сказала з пагардаю Анэта.

Хведар ускочыў:

— Чаго ты ўсё бурчыш? Чаго ты дзьмешся, сястрыца, на мяне! Што ты перад людзьмі мне брыдка робіш?

— Ціха, васпане.

— Бо я калі добра, дык добра, а як захаджуся, дык...

Зося занесла ў бакоўку малога і прыйшла назад, збянтэжаная.

— Мне як добра, дык добра, а не — дык я не пагляджу.

— На што ты не паглядзіш?

— На ўсё. За шыю ды з хаты, як жабу. Перад людзьмі гавару.

— Няможна, васпане.

— Каб у мяне тут у хаце!..

Анэта не дaслухала, моўчкі пайшла ў бакоўку. Матыльда глянула на Хведара.

— Не крычы, Хведарка, што табе здалося...

Яна, відаць, трымала яго руку. Гасцям зрабілася не па сабе.

— Пускайце, пане Варывоне, чарку.

— Я, васпане, не адказен. Здароў будзь, Хведар.

Але ніякавасць гэтак шпарка не прайшла. Зося пайшла следам за Анэтаю, а за Зосяю Хведар.

— Не варт ісці, васпане,— зазлаваў раптам, сам не ведаючы з якой прычыны, Варывон Вілач.

— Ты што гэта? — сказаў Хведар Анэце яшчэ здалёк.

— Вам можа што трэба сказаць, братавенькае, ці што...

— Ат,— з'явілася раптам Матыльда,— што тутака лішне браць у шух. Калі ўжо на тое пайшло, дык тут жа льга сказаць у адкрытую.

— Але, васпане.

Ён ужо стаяў у дзвярах, вялікі, плячысты, як гара.

— Панна Анэта, васпанна.

— Я не панна і не васпанна!

— Ого!

— Я вас прашу, ідзіце вы і не чапайце вы гэтых малых! Што яны вінаваты перад вамі ці перад кім!

— Ого!

— Што табе не падабаецца?

Анэта закрыла рукамі твар і пайшла. Перад ёю расступіліся ў дзвярах, далі ёй дарогу. Малыя кінуліся за ёю:

— Куды ты, цёця!

— Не ідзі!

— А мой сынок,— абазваўся Хведар,— куды ты, чаго ты, хадзі да мяне. Ідзі от да цёці Зосі, да яе... Гэта ж мама.

— Да мамы ідзі, васпане...

— Цёця Анэ-э-эта,— заплакалі малыя ўдваіх і кінуліся бегчы.

Анэта ўжо стаяла ў кухонных дзвярах.

— Яны баяцца чужых людзей,— сказала Матыльда.— Анэта, куды ты?

Дзеці сталі каля Анэты.

Хведар ірвануўся.

— Анэта, што гэта?

— А гэта што? — крыкнула Анэта.— Ты думаеш, дзе-

ці нічога не ведаюць? Ты думаеш, яны не ведаюць больш за цябе? Ты думаеш, яны не бачаць, што ты за бацька? Што каля іх робіцца?! А ты памятаеш, як гэты большы крычаў і людзей ззываў, калі ты біў яго маці? Можа ты яго навек скалечыў гэтым самым. Можа ён іншым цябе і не можа бачыць, як з узнятым паленам над яго нябожчыцаю маткаю. Можа тое, што ён убачыў тады, навек сядзіць у яго сэрцы і, колькі ён будзе жыў, ніколі не вытравіцца з яго. Што ты тутака развёў гандаль перад імі — цераз гэты гандаль і тады сям'ю раскідаў і цяпер моцнай не зробіш! Як тады было не вяселле, а нейкі гандаль, дык і цяпер тое самае. Не навучыў цябе і астрог; хоць бы ты малых дзяцей пашкадаваў...

— Што ты мяне, гадаўка, сарамаціш перад усімі людзьмі...

— Я табе гэта і без людзей гаварыла, кожны дзень дзяўбла табе ў галаву, што зноў пасля пачнецца калатня ў хаце, толькі што тады гатова больш сірат застацца.

— А божа ж мой,— заплакала Зося.

— Васпане Хведар, што гэта робіцца?

— Ці ты ж не бачыш, што ён цябе бярэ не як жонку, а як пасаг. Яму ж мала, яму ж — ён і сам не ведае, колькі яму трэба, каб утхланіць сябе.

— Анэта!

— Гэты большы — дык можа і не дзіва гэта, што ён цябе баіцца. Але тваё дзіцянё — чаго гэта яно ад цябе ўцякае, чаго гэта яно дрыжыць перад табою...

— Ты нагаворваеш дзецям на бацьку, ты сама адбіваеш іх ад мяне!

— Што ты робіш з свае хаты?!

Варывон адцягнуў Хведара да стала і сілком пасадзіў на лаву. Госці заварушыліся; Аўгіння выціскала слёзы і цёрла далонню сухія вочы. Твар у Матыльды больш яшчэ пажаўцеў, і сціснутыя губы зрабілі яго больш худзейшым.

— Дзеці, васпанна, доўга не бачылі яго і яшчэ не прывыклі.

— І не прывыкнуць ніколі. У дзіцячую душу што западзе, ніколі, колькі і жыць будзе чалавек, не вытруціцца адтуль.

— Дык як загадаеце, васпанна Анэта, брату свайму Хведару: жаніцца яму ці не. Хэ-хэ-хэ! А нам як: пабыць яшчэ тут трохі ці зараз жа выносіцца з хаты?..

— Чаго ж ты маўчыш, сястрыца мая, можа чакаеш, каб я цябе папрасіў?

Зноў яго сілком абсадзілі на лаву.

— Хэ-хэ-хэ, мы не ведаем, што нам рабіць, васпанна.

— Што рабіць? Зараз жа вон адгэтуль усе! Усе зараз жа!

— Божа мой,— залілася слязьмі Зося, стукнуўшы локцямі аб стол.

Хведар быў белы як палатно. Губы яго сціскаліся і дрыжалі. Дзеці трымаліся за Анэту і плакалі.

— Ты думаеш пра дзеці ці не?

— Гэта каб падзякаваць, мусіць, мне, што я іду гадаваць чужыя дзеці,— закрычала Зося, выбегшы на сярэдзіну хаты.

— Можа ты і дабра ім хочаш, але як гэта ўсё робіцца!

Варывон Вілач ужо ўсцягваў на плечы кажух. Але адразу, адумаўшыся, уздыхнуў і сказаў да Зосі:

— Ціха, пляваць на ўсё.

І да Хведара:

— Ты тут гаспадар ці хто? Каб гэта на мяне, дык я тут доўга лішне не глядзеў бы, а адразу...

— Што адразу? — крыкнула Анэта.

— Каб больш я твайго слова не чуў! — кінуўся да яе Хведар.

— Не, будзеш чуць!

— Дай сюды хлапца. Мой сын, я над ім бацька.

— Ты бацька яго, але не над ім.

Ён адарваў ад яе меншага хлапчука і панёс на руках. Хлапчук немым зайшоўся плачам. Анэта з большым зачынілася ў кухні.

Варывон Вілач усё ж усцягнуў на плечы кажух і падаў вялікую хустку Зосі.

Ліст

Як два разы жаніўся Хведар Тамілоўскі, вёска Канатопічына, Бабелянскага раёна. Я чалавек просты і невучоны, дык не вельмі складна апішу, як жывуць малыя дзеці і ўся іх сям'я, але затое чыстую праўду скажу. Эх, горка і кепска жывецца бедным хлопчыкам без роднай маткі! Гэта ў Хведара Тамілоўскага. Дык адзін большанькі хлапчук, можа яму гадоў якіх сем або восем — не Хведараў, а яго жонкі, якую ён забіў, за што і адседзеў

два гады. А меншы — родны сын Хведараў, і яму можа якіх год тры ці трохі больш. Забіў Хведар жонку з зайздрасці і ўзяў ён быў яе дзеля выгады, а жыць з ёю не хацеў. І гэтыя два хлапчукі за свой кароткі век вельмі ж гора, небарачыны, ужылі. Няма ў іх цяпер ніякага скутку, ці як тут сказаць, каб ім прасветлую гадзіну мець. У Хведара дзве сястры ёсць, дык старэйшая, Матыльда, спрыяе Хведару, гэтакая самая, як і ён, наглая і ненаедная. А маладзейшая, Анэта, толькі і ёсць абарона гэтых малых. Яна нейкі, можна сказаць, вырадак ува ўсёй іх сям'і, не падобна на ўсіх іх. Ёй і самой дрэнна тутака жыць пры гэтакім браце. Як ён у астрозе сядзеў, дык яна за мужчыну была і на полі, і дома. А гэтыя малыя нават жыццём сваім рашалі, плакалі і рыдалі, калі бацька жаніўся. Большы — ён жа ўсё ўжо ведае. Пра яго гэта я і хачу напісаць, бо меншы то гэты яшчэ як воск, што з яго хочаш, тое і зробіш. Ён яшчэ нічога не ведае і лепш, можа, каб і не ведаў. А большы ўсё змалку дзён сваіх уведаў, на няшчасце сваё. Калі Хведар Тамілоўскі жаніўся, дык пад акном народ стаяў, і некаторыя рагаталі з гэтага вяселля, бо ён ізноў узяў з-за выгады і набраў пасагу чорт што. Дык ізноў у хаце з гэтаю Зосяю ў яго дабра не будзе. А большы хлапчук, не Хведараў, а той, першай яго жонкі, як дзікі нейкі і як бы скалечаны застаўся. Пра гэта я колькі разоў чуў ад самое Анэты, якая за малых вельмі абстайвае, а пасля я пачаў сам прыглядацца — адно ж праўда. Тады я ўспомніў, што яшчэ як ён быў меншы, дык як Хведар біў раз на панадворку паленам яго маці нябожчыцу, дык я прыбег па-суседску ратаваць. А малы гэты стаіць каля платца і дрыжыць увесь. І нейк не па-людску глядзіць. Можа ён тады нічога не бачыў больш, апроч гэтага палена, якое біла ў плечы яго маці. З таго часу ўжо колькі год прайшло, а ён часта гэтаксама глядзіць. Памятаю, калі яна, маці яго, колькі дзён была непахаваная — усё следства вялі,— дык ён не адыходзіў ад яе нежывой і гэтаксама глядзеў. Не плакаў, а глядзеў гэтак страшна. Я па-суседску прыйшоў зняць з яе мерку, каб труну зрабіць, бо я сталяр, а ён стаіць і вокам не змігне. Дык мне самому стала страшна ад гэтага яго зірку. Вялікі жаль агарнуў маё сэрца, і з таго самага часу я калі ўбачыў яго, дык маё сэрца крывёю абліваецца. Бо я і сам, сказаць, гледзячы на яго, успамінаю, як я гадаваўся. Я, просты чалавек, і не ведаю, што са мною часамі робіцца. Паеду араць і ўспомню гэтага хлапчука; дык жаль душу агорне, і, па-

куль забудуся, дык хоць немаведама дзе дзецца. Гэтаксама і з яго цёткаю Анэтаю, сама гаварыла; за гэта яе ў хаце і не любяць. А гэтыя людзі ў іх у сям'і жывуць сабе — ядуць, п'юць, спяць, робяць, сварацца і нічога не бачаць і нічога гэтага не ведаюць, што можа быць усё гэта на свеце. А гэты хлапец нешта ўсё як бы бачыць і маўчыць. Нешта з яго будзе, калі ён вырасце. Дык от я і хачу тут напісаць вам, дарагія таварышы, у рэдакцыю газеты (бо я не ведаю, куды больш пісаць пра гэта), каб можа якая апека была над гэтым хлапцом, ці што, а то вельмі ж і цяпер яму нясоладка жыць. А яшчэ каб які-небудзь закон быў, каб прыглядацца, калі судзяць, да таго, напрыклад, што Хведар зрабіў з гэтым хлапцом, калі біў і забіў яго мацеру, бо сядзець у астрозе то ён сядзеў два гады, але што гэта памагло? Ён мог пасядзець і адзін месяц, і дзесяць год, і адно ўсё роўна было б. І яго калі засуджвалі, дык толькі і ўспамянулі, што хлопца асіраціў. А можа ён зрабіў з гэтым хлапцом нешта больш! А можа ён яго зрабіў гэтакім, што ён колькі будзе жыць, дык не будзе падобным на ўсіх. Можа ён будзе бачыць на свеце і ў людзях больш, чым усе; будзе бачыць і ведаць тое, чаго ўсе навокал яго не бачаць і не чуюць. Ён будзе разумнейшым за ўсіх. Ён будзе бачыць навылёт усіх людзей, а яго не будуць бачыць, і ведаць, і разумець, што ён гаворыць, і ўсе як ёсць будуць не толькі смяяцца, а аж здзекавацца над ім. Можа ён сярод тых людзей, што без розуму і сэрца, будзе, як трава на дарозе. Бо разумнейшаму чалавеку, таму, хто больш бачыць за ўсіх, хоць прападай сярод усіх. Гэта заўсёды было і ёсць, можа хіба пасля не будзе. Сярод усіх калі будзе адзін гэтакі, дык няма каб у разумнейшага вучыцца, дык яшчэ, яго абсаджваючы, смяюцца, крыўдзяць, каб ён от, канешне, быў гэтакі самы без розуму і сэрца, як яны самі. Можа я не гэтак усё гавару, як трэба, можа нягладка ці цяжка, але я чалавек просты. Хоць і бываў шмат дзе на свеце, але мала вучоны; можна сказаць не вучаны, а мучаны. Трэба яшчэ, каб бралі на ўвагу тое, што гэты хлапец, калі нават пад'еўшы і адзеўшыся, усё адно мучыцца сэрцам сваім, бачачы заўсёды ў вачах сваіх, як дрыжаць губы і твар у яго мацеры, калі яе паленам забіваюць. На гэтым я канчаю. З тае самае вёскі Якуб Малькевіч.

СПРАВА ВІКТАРА ЛУКАШЭВІЧА

І. гр-ну Марынковічу

«...Я тады спакойна быў выслухаў вашу казань, шаноўны грамадзянін Марынковіч, мала што гаварыў вам у адказ, бо мне вельмі дораг мой час, і я не магу траціць яго на дыскусію з вамі. Таўчэце сабе вы, колькі ўлезе, ваду ў ступе, а мяне ў гэтую работу не ўцягнеце. Спрачацца ж з вамі — гэта значыцца таўчы ваду ў ступе.

Вы не маеце зусім ніякіх прынцыпаў. Вы — верхагляд. А іх бязлітасна адганяе ад сябе ўсялякая справа, калі яна толькі сталая справа, а не вада ў ступе. Але калі ўжо ўсё пайшло шырэй, калі ўжо вы, страціўшы ўсялякае сумленне, палезлі ў друк, дык цяпер я не магу маўчаць.

Вы карыстаецеся вельмі простым і можа ў наш час выгадным, але брыдкім метадам змагання са мною. Вы ўсё ж самі ўпэўнены, недзе глыбока, на дне свайго думання, што не гэткаю з'яўляецца ўся гэтая справа, як вы яе размалёўваеце і як вам выгадна, каб яна была. І таму вы выдумляеце тое, чаго зусім не было, і перакручваеце навыварат тое, што было. Гэта вы ўсё рыхтуеце на ўсялякі выпадак, а пакуль што, паводле свайго метаду, гаворыце пра мяне гэтак, што само слова напрошваецца на язык — «свядомы контррэвалюцыянер». Дзе ж там! Спрабаваў сарваць агульны сход! У гэтай вашай газетнай запаметцы яшчэ гаворыцца, што я ўвесь час і да гэтага сходу стараўся зрываць грамадскую працу. Адным словам, усё як мае быць. Найлепшы метад. Ніякіх доказаў няма, абсалютна. Ды яны і не трэба. Вам што! Вы схаваліся за псеўданім — «Рабочы». Як вы любіце казыраць гэтым словам і адурачваць гэтым таго ж самага рабочага! Для вас слова «рабочы» — гэта прылада для заработку. Вы казыраеце сваім пахаджэннем! Толькі не перада мною вам казыраць ім! Вы ўсюды тыцкаеце сваю «рэвалюцыйнасць». А на справе, што для вас сама рэвалюцыя? Гэта такое ўстанаўленне на свеце, на якім вашаму брату вельмі зарабляць добра можна. Гэта сродак з якога-небудзь унтэр-афіцэра зрабіцца добрым савецкім начальнікам, і калі ўдалося ўшыцца ў партыю, дык браць партстаўку ці, прынамсі, дамагацца яе, арганізоўваць усялякія закулісныя авантуры і плёткі, палітыканства лічыць за палітыку, ухітрацца пускаць усё гэта «па партыйнай лініі», жыць у вялікім горадзе, лаві-

раваць, каб не папасці куды-небудзь у глуш, кожны год ездзіць адпачываць на поўдзень (бо вы ж за год працы стоміцеся!), часта мяняць жонак (бо рэвалюцыя ж раскідала старую сям'ю і дала савецкаму грамадзяніну волю!), псаваць мову беларускай нацыі не вывучэннем яе, а канцылярскай «беларусізацыяй» на 100 прац., выслужвацца перад начальствам, трубіць усім у вушы сухія лозунгі, ператвараючы ў іх жывое слова рэвалюцыі, гаварыць на сходах агульныя, «вытрыманыя на 100 прац.», фразы — от і ўсё. От і існасць для вас рэвалюцыі. Выгадная штука гэтая рэвалюцыя! Ці ж не праўда? Можна жыць і бога хваліць (лепш усяго гэтую старую прымаўку асучасніць, і каб яна была ідэалагічна вытрыманая — «можна жыць і рэвалюцыю хваліць!»). Але вы гэта сябе лічыце рэвалюцыяй, і ўся ваша «рэвалюцыйная» дзейнасць накіравана на тое, каб гэтая прымаўка гучала на свеце так: «Можна нам усім жыць і рэвалюцыянера Марынковіча хваліць». Толькі не для мяне гэтая прымаўка! Я не хачу нікога хваліць і не хачу, каб мяне хто хваліў. На алялюях далёка не заедзеш. Каб я хацеў займацца тратай часу, я мог бы разварушыць і вашу асобу, калупнуць ваша жыццё. Тады паглядзелі б, як бы запахла.

Перад вамі я не апраўдваюся, але патрабую сказаць выразна,— у чым жа мая контррэвалюцыйнасць? Няўжо ў тым, што я прапанаваў зусім не тое, што хочаце вы? Амбіцыя?! Хацеў сарваць ваша і правесці сваё? Дык што ж, калі я меншы «начальнік», дык перад вамі не маю голасу? Мне забаронена думаць? Але ж я ўпэўнены, што вы і самі не гэтак думаеце, самі для сябе. Але вам трэба была прычапка, каб памсціцца мне, каб выжыць мяне адгэтуль. І што ж тады? Тады ўжо ніхто ніколі не будзе перашкаджаць вам, падфарбаваўшыся ў чырвоны колер, прыкрыўшыся рэвалюцыйнымі лозунгамі, сесці сваім шырокім задам на ўсялякую жывую справу. І сядзець так, паводле вашага ж уласнага, ні то жартаўлівага, ні то сталага, выслоўя: «Як бог у нірване». Я каб быў карыкатурыстам, я намаляваў бы вас у нірване. Як-небудзь паказаў бы шмат усяго жывога, дзейнага, маладога, раданага. І на ўсім гэтым паважна супачывае шырокі зад.

Я не магу больш быць спакойным. Шырокаму заду я не дамся. Я моцны, раны мае пасля вайны з палякамі ўжо зажылі, і я зноў гатоў да паходу. І ў паход іду супраць хатняга шырокага зада. Бо рэвалюцыя не для таго, каб вызваліць раней прыгнечаны худы зад, выкарміць з яго

зад шырокі і пасадзіць у «рэвалюцыйную» нірвану. Нірваны ў нас няма! Рэвалюцыя вызваліла не зад, а галаву. І наша бяда, што не ўсе ў нас навучыліся яшчэ бачыць, дзе галава, а дзе зад. Няма чаго выдумляць паклёпы на мяне за тое толькі што я ўзняўся супраць усяго гэтага. Калі я захачу паглядзець камедыю, дык пайду ў тэатр, а тут мне не да гэтага. Не хачу зводзіць усё да гульні ў цацкі. Я калі і малы быў, дык у цацкі не лішне гуляў. Каб у мяне хоць кропля была павагі да вас, каб хоць кроплю бачыў я ў вас чалавечнасці, нашай чалавечнасці, я мог бы расказаць вам пра тыя «цацкі» жыцця, якія спаткалі мяне з малых дзён маіх. Але не для вас мая споведзь. Нават калі здолееце ўплішчыцца ў камісію па чыстцы апарату, калі вы нават якім-небудзь нахрапным парадкам станеце за старшыню гэтай камісіі, і тады я ніводнага слова не скажу вам з сваёй споведзі. Лепш быць выкінутым на вуліцу, чым спавядацца шырокаму, падфарбаванаму начырвона заду.

Я той чалавек, якога вы сёння ў савецкім друку, перад усёй краінай рэвалюцыі, абазвалі контррэвалюцыянерам, выступаю на абарону рэвалюцыі! Каб абараніць яе ад вас. Няхай мяне застрэляць ці павесяць, няхай хоць нада мною які-небудзь паказальны судовы працэс вы зробіце, усё роўна я не адступлюся ад свайго.

Я не веру ў вас. Я веру толькі ў тое, што каб не вы, дык мы лягчэй ішлі б наперад. З-за той справы, пра якую тут не месца ўспамінаць, з-за той асабовай нашай справы вы робіце на мяне паход, перавёўшы ўсё на партыйную, на грамадскую, на савецкую, на рэвалюцыйную, на ўсялякую, якую сабе хочаце, лінію. Што ж вы робіце з самім разуменнем рэвалюцыі?! Што вы зрабілі ўжо? У што вы ператварылі яго?!

У сваім паклёпе на мяне, які вы надрукавалі сёння ў газеце, вы гаворыце: «...Віктар Лукашэвіч даўно вядомы як варожы нам элемент. На адкрытым пасяджэнні н-скага мясцкома перад усімі работнікамі прадпрыемства выступіў з сваёю контррэвалюцыйнаю прапановаю. Ён прапанаваў зусім к святу не ўпрыгожваць клуба, святочнай вечарынкі не ладзіць. І сваім гэтым выступленнем баламуціў сход, так што аж некаторыя галасавалі ў яго руку. І толькі дзякуючы старшыні мясцкома Марынковічу ўдалося праваліць гэтую прапанову, якая імкнулася да таго, каб зусім не было адзначана пралетарскае свята і каб рабочыя глядзелі на гэты дзень без павагі... Такіх лукашэвічаў у на-

шай працоўнай сям'і не трэба. Іх трэба гнаць у шыю». От што вы пішаце.

...Вы гатовы душыць усё маладое, дзейнае, абы самім утрымацца ў ролі «начальства». Гэта ўжо ўрода ваша гэтакая. І са мною вы зводзіце асабовыя справы, спекулюючы справамі грамадскімі...»

2. Запіскі

— Ты пасядзі каля яе, мусіць, ёй лепш, калі хто каля яе сядзіць. Сёння зранку і папаўдні, калі яна ляжала адна, дык усё спакою не мела. Хацела падняць галаву, вадзіла па хаце вачыма і нешта губамі шаптала. Але нічога разабраць нельга і не чуваць.

— У яе і мову адабрала?

— Не гаворыць ужо дзён пяць. Каторы ўжо дзень слова ад яе не чулі... Ты пасядзі тут, у яе ў галавах. А як пачне цямнець, запалі лямпу, у кухні на акне стаіць. Толькі закрыеш чым-небудзь або ўбок адставіш, каб святло ёй у вочы не калола.

— Добра.

— А калі яна пачне варушыцца, калі прачнецца — глядзі,— дык папраў ёй падушку, бачыш, як з'ехала на самы край; але цяпер не чапай, не будзі, хаця каб яна трохі заснула. Трохі сцішылася... І не гаварыце тут моцна. Не пускай сюды адразу знадворку хлопцаў, а то яны холаду нанясуць. Няхай раней у кухні абагрэюцца. Ды глядзі ж, каб не гаварылі моцна, каб яе не будзілі.

— Ведаю... Добра.

— Не адчыняйце дзвярэй у кухню. Калі хлопцы захочуць курыць, дык няхай на двор ідуць. А то як накурылі былі раз, дык яе вельмі ж кашаль душыў. Нават у кухні няхай не кураць махорку гэтую сваю. Я ім заўсёды гавару, і яны заўсёды забываюцца; вельмі ім у галаве!.. Не адыходзь ад яе.

— А калі ты вернешся?

— Буду старацца справіцца як найхутчэй... На змроку хлопцы будуць жывёлу паіць, дык скажаш ім, няхай вядзёр з тры вады ўльюць у кухні ў цэбар; як прыйду, дык папалашчу бялізну — сёння рапіцою, палячы ў печы, памыла.

— Дык можа я папалашчу цяпер, пакуль ты прыйдзеш?

— Не, ты сядзі, не адыходзь.

— А калі быў доктар?

— Даўно, тыдняў мо з чатыры, як быў. Лякарства тое самае раз у аптэцы бралі. Гэтак сказаў быў.

— Памагае?

— Сама ж бачыш, дзе яно памагае!

— Можа б яшчэ пазваць доктара?

— Можна і пазваць, але што за карысць. І так відаць, што ніякай паправы не будзе.

— Сястрыца, ціха, не плач.

— Нічога... Мамачка-а-а...

— Ціха, ціха, ну ідзі... Сама ж казала, каб не будзіць яе.

— Ужо нічога, гэта ў мяне ад слабасці. Ужо чатыры ночы не спала каля яе.

— Дык ты не ідзі, калі ты гэтакая слабая, нашто табе ісці канечне. Можа б пайшоў Віця?

— Ён пайшоў бы, каб мароз не гэтакі вялікі.

— Ён холаду гэтак баіцца, ці можа нездароў?

Тут адбылося кароткае маўчанне, пасля якога:

— Няма ў яго ў што апрануцца. Ён у летнім фрэнчы ходзіць. Памятаеш?

Зноў адбылося маўчанне. Яно было як жарства пад голымі каленьмі малога дзіцяці.

— А можа заўтра пайсці — ты за ноч набярэшся сілы, паспіш. Я ж буду сядзець тутака.

— Не, мне добра будзе прайсці марозам. Галава пасвяжэе. І палатно сёння прынясу, можа яшчэ пакрою сёння, а заўтра пашыю — а то вельмі ж ён, небарак, мучыцца ў гэтым фрэнчы — гэтакія маразы!

— Дзе ты будзеш сёння кроіць! Спаць ляжаш.

— Буду бачыць. Так дык я яму заўтра пашыла б; кудзелю ўчораператрасла, а на падшэўку з таго ж самага кавалка... Я сама ткала б, дык дзе там — адна ў хаце, і яе даглядаць трэба, і... у хаце і так цесна, не павярнуцца... Цяпер тут вальней трохі, як Віця кухню адбіў, не гэтак пара ўсялякая цягне, як у печы паліцца, свяжэй тут ёй дыхаць... Віця сам дадумаўся.

— А дзе ён дошак узяў?

— У клеці столь зняў, там яна не лішне патрэбна.

— Дык ты хіба ідзі, а то цябе і ноч на дарозе агорне... А чаму б не запрэгчы каня?

— Мне прайсці здаравей будзе... Глядзі ж яе. Не адыходзь надоўга.

— Добра.

Пасля гэтага стукнулі ціха хатнія дзверы і мацней — сенечныя. І пад нагамі заскрыпеў мёрзлы снег. У хаце запанавала цішыня.

* * *

Кухня тая была — невялікі куток насупраць печы. Пабеленыя калісьці цалёўкі, якімі яна была адбіта ў хаце, былі няшчыльна прыстаўлены адна да адной, і праз шчыліны свіцелася ўсё, што рабілася ў хаце. Ціха было, і нікога тут.

У сенцах затупалі боты, і дзіцячы грубаваты голас загаварыў ціха:

— Снег да ботаў прымёрз... От напрымярзаў!

Неўзабаве другі, вясёлы голас:

— Што ты сам з сабою гаворыш, дурань ты?

Першы голас:

— Вельмі ўжо ты разумны... Гэта я снег з ботаў абіваю.

І пайшлі гаварыць:

— Ужо ў хату пойдзеш?

— Але.

— Жывёлу панапойваў?

— Няўжо ж не!

— Дык сядзі ў хаце ціха, не стукай нічым.

— Хаця ты не стукай, а я-то не стукаю.

— Не стукаеш! А ўчора маму пабудзіў.

— Бо мне трэба было палена раскалоць на падпал.

— Дык не мог ты ў сенцы выйсці!

— Усё роўна, і ў сенцах стукае.

— От, яшчэ будзеш аскірзацца!

— А што ж!

Нейкі час маўчалі, а пасля зноў той першы, дзяціны, абазваўся голас:

— А ты што цяпер рабіць будзеш?

— Кончу ўпраўляцца і ў хату прыйду... Ідзі, дык я зачыню сенцы.

Адчыніліся хатнія дзверы з сянец, і ў кухню ўвайшоў той, хто гаварыў кагадзе ў сенцах дзіцячым голасам. Ён быў у шарачковай кароткай, вельмі гаматной капоце — мусіць, яна была на кудзелях,— у ботах, у шапцы з вушамі — з шэрага труса. Ён адразу скінуў з сябе капоту, шпурнуў на лаву; паважна, як стары, хукаючы на рукі, падышоў да стала. Дастаў з акна пачак тытуню, скруціў папяросу і закурыў. Узяў з качэргаў нейкі ражон,

прычыніў ім дзверцы ў коміне і пускаў туды дым, задзіраючы галаву. Ён быў белагаловы, сінявокі, гадоў яму было дванаццаць, а можа і трынаццаць. Гэтак ён стаяў і курыў, радасна адчуваючы хатняе цяпло.

У хаце, там, дзе ляжала хворая, зашаравалася аб зямлю дрэва — мусіць, ножка ў зэдліку. Дык курэц у кухні, душачыся дымам, апошні раз шпарка зацягнуўся і схаваў недакурак у кулак. Хацеў зачыніць у коміне дзверцы, але не было ўжо калі — з хаты падходзілі да кухонных дзвярэй. Ён ледзьве ўспеў стаць каля стала, як у дзвярах з'явілася сястра.

— Ці не курыш ты?

— Не.

— А чаму ж дым па хаце ходзіць?

— Дык я яго ў комін пускаў. Яго адразу выцягае на двор. Гэта адно трохі на кухню пайшло... Як бачыш выцягне.

— Нашто ты курыш?

— Так.

— Рана табе яшчэ курыць.

Сказала гэта і як бы штосьці ўспомніла, пра нешта падумала — сціхла раптам, шырока адчыніла кухонныя дзверы, каб відаць было хворую, і ўвайшла ў кухню. Брат сеў на лаву, пасядзеў і, падумаўшы, што ўсё роўна ўжо, стаў пад комінам і спакойна дакурыў.

— Вучышся?

— Вучуся.

— І Віця?

— Або ты не ведаеш!

— Калі ж вы ўпраўляецеся дома?

— Досвіткам устаём.

— А як вясною будзе?

— Мусіць, Віця пакіне.

— А ты?

— Буду давучацца.

— А што ты так робіш?

— Нічога.

— А дзе твае кнігі?

— У сенцах на лаве.

— Чаму ты іх вынес?

— Так сабе... Замінаюць адно.

— Ты, мусіць, ніколі не чытаеш іх?

— Чаму не, чытаю... Папытайся сабе ў Маргарыты... Куды яна пайшла?

— Па палатно.
— Гэта Віцю на капоту?
— Ён у летнім фрэнчы ходзіць?
— Ходзіць.
— Як жа ён не захалодзіцца?
— Не ведаю.

І падумала цяпер: «Нашто я пра гэты фрэнч папытала, усё трэба ведаць, але не пра ўсё гаварыць». Увайшла назад у хату, глядзела яшчэ праз дзверы на яго і зноў думала пра тое, успомніўшы, што кагадзе сціхла гаварыць яму, каб ён не курыў.

«Нейк жа боты яму справілі... У халодным зрэб'і зімуе, але хоць абуўся добра... Можа яму, што ён курыць, асалода якая ад гэтага; можа ён іншае і не ведае ніколі. Мусіць жа, ён ніколі не даспіць, не даесць; устае досвіткам малаціць, а намалаціўшыся, вучыцца бяжыць, а прыбегшы з гэтага вучэння, сечку рэзаць ідзе. Дзіва што ён гэтакі спрацаваны».

Дык не магла яна, каб зноў не запытацца:
— Калі табе гэтыя боты шылі?
— Яшчэ ўвосень.
— Мусіць, збожжа якое прадавалі на боты?
— Не, гэта я запасвіў.

Яна ўспомніла ліст ад сястры: «...Якубу вучыцца трэба ісці і каровы дапасваць, дык мы і самі не ведаем, што рабіць. Ён вельмі занудзіўся, таварышы яго ўсе вучыцца пайшлі...»
— Дапасваў ты?
— Але.
— А як жа ты вучыцца пайшоў?
— Спазніўся траха не на два месяцы.
— Як жа цябе прынялі?
— Мама ўпрасіла нейк... Не хацелі прымаць.

Маўчалі доўга. Яна села каля хворай. Каб не стукаць, ён на пальчыках увайшоў у хату следам за ёю і зашаптаў:
— А ты доўга будзеш тут?
— На тыдзень мяне пусцілі.
— Дык ты праз тыдзень паедзеш?
— Не ведаю, як з мамаю будзе. Але ж і ехаць трэба. Вядома, служу ў чужых людзей.
— Усё роўна ж ты нічога не паможаш, а там можа нядобра табе будзе, што не будзе цябе доўга.

Як стары, ён адставіў нагу ўбок, набраў з голай кі-

шэні ў тры пальцы дробнага тытуню і зноў сыпаў у паперку.

— Я тут курыць не буду, я пайду на двор.... Дзе гэта там Віця забавіўся?

У хаце было прытульна, чыста, прыбрана, але цішыня і спакой былі страшнейшымі за ўсялякія варожыя навальніцы. Сястра глядзела на яго вострым зіркам. І яму, мусіць, шмат чаго хацелася сказаць ёй; губы ў яго трохі надзьмуліся, цераз увесь твар лягла вельмі выразная для адчування і невыразная для слоў рыса. Куткі рота ў яго затрэсліся і вочы пачырванелі. Але ён цвёрда і паважна, як стары, выйшаў з хаты. І калі ён выходзіў, яна прачытала ў вачах і на твары яго: «Усё можна. Заставайся і надалей тут. Не можа быць нядобра там за тое табе, што пасля гэтага тыдня не з'явішся туды служыць... Перад смерцю мацеры ўсё можна. Усё можна!»

* * *

Над зямлёю стаялі засцілы марозлівага паветра.

Віця нагрэўся пры рабоце, але зверху сухім холадам хапала за плечы. Цямнела. Віця ішоў у хату па траскучым снезе. Вострыя плечы яго варушыліся пад тонкім фрэнчам.

Быў ён сам занадта тонкі паводле росту, белатвары, з жоўтымі кропелькамі рабацінне на высокім ілбе. Цыбатымі нагамі ён сцібаў шырока, шмат займаў імі, ішоў подбегам. Схаваў рукі ў кішэні портак і падтуліў плечы, угнуўшыся ўперад. На ганку стаў абіваць з падэшваў прымёрзлы снег.

Ружавеў захад, і з другога боку ў чорных дрэвах бялеў месяц. За адкіненымі весніцамі звінела пустая цішыня вуліцы. Сінявокі Якуб моўчкі выйшаў з сянец, паслізнуўся на ганку, траха не ўпаў, але адзержаўся і падаўся на вуліцу.

— Куды ты?

— Нікуды.

На вуліцы Якуб шпарка пераступаў з нагі на нагу, біў ботам аб бот. Віця не ўцерпеў з ганка:

— Нашто ты боты рвеш?

— Ногі мерзнуць.

— Дык няхай бы сядзеў у хаце.

— У цябе не папытаю. Вельмі бацька знайшоўся! Прыганяты!

— Дурань, чаго ты агыркваешся!

— Бо чаго ты заўсёды чэпішся!
— Ідзі ў хату!
— Чаму?
— Не змерзні.
— А сам? Я цяплей за цябе апранены. Гэта ты ідзі, не мерзні ў гэтым летнім фрэнчы.
Віця смешна нахмурыў свае белабрысыя бровы і адчыніў дзверы ў сенцы.
У кухні было змрочна. Бялела акно над сталом. Віця пацягнуў носам і буркліва сказаў:
— Зноў накурыў поўную хату.
Прытуліўся плячыма да печы і грэўся. Адагрэтыя пальцы на нагах вельмі засвярбелі. Дык ён сцягнуў бот і з асалодаю пачаў церці пальцы анучаю. Усё ў хаце маўчала. Раптам ён апусціў рукі і стаў думаць.
«Нашто я пусціў Маргарыту ісці, яна і так колькі ўжо ночаў не спала. Як яна і так цягне... Перабыў гэтулькі часу без адзежыны, дык і яшчэ б з лішні дзень пачакаў бы... Цяпер ёй гэтыя дні лягчэй будзе, пакуль Маня зноў паедзе...»
Усё нястрыманым віхрам імчалася ў галаве.
Сядзеў моўчкі доўга. Пасля шпарка ўсцягнуў бот і ўвайшоў у хату. Глянуў у акно ад вуліцы. Якуб стаяў на тым жа ўсё месцы.
«Стаіць як прыкуты, яшчэ захалодзіцца».
Замілаванне да Якуба панавала ў ім, назаўсёды кладучы сляды на душу, у гэты час пераходу дзяцінства ў першае юнацтва. Само жыццё выкоўвала ў ім вялікую чалавечую чуласць для замілавання і нянавісці.
Сястра папрасіла яго запаліць агонь. Ён прынёс лямпу. Сястра зняла шкло і стала выціраць. А ён стаяў перад ёю — высокі, худы, з дзяціным яшчэ рухам твару. Але не дзяцінае было ў сціснутых тонкіх губах.
«З ім ужо можна гаварыць пра ўсё».
Гэта падумала сястра.
— Як ты вырас за гэты час.
Ён пацікнуў плячом.
— Добра, што ты прыехала.
Памаўчаўшы:
— Мама, мусіць, памрэ.
І пайшоў у кухню курыць.

. . . .

3. З стэнаграмы следчага допыту

...Які ліст я пісаў Марынковічу! І пасля чытання запіскі не мог ужо яго дапісаць. Зусім не мог пісаць, думкі мае не ішлі патрэбным парадкам, а былі ў непарадку. Вось разбягаюцца і зноў збіраюцца, як хмары перад навальніцаю. Узбуджанасць мая пайшла ў другі бок. Як гэта гэтыя мае даўнейшыя запіскі захаваліся? Пажаўцелі як лісткі! Колькі гэта ўжо часу прайшло ад таго, як я пісаў гэта, пра сябе, пра брата Якуба, пра сёстраў, і колькі год ужо мінула з таго, як было ўсё тое, пра што я пісаў тут! Як мы тады ўсе, браты і сёстры, хавалі маму, як мерзлі ў дрэннай адзежы і былі заўсёды галодныя! І трэба ж якраз папасціся на вочы мае якраз бо тады гэтым запіскам! Мусіць, гаспадыня, прыбіраючы паліцу, выцягнула іх з-за кніг і кінула на стол. Убачыў іх, і ўсё ва мне аж уздрыганулася, перачытаў гэтую сваю даўнейшую споведзь перад самім сабою і не мог дапісаць ліста гэтаму чалавеку, Марынковічу.

А напэўна я і пісаў яго не гэтак, як трэба. Залішне я злаваў і гарачыўся, а гэтага ніколі не трэба. Але не магу іначай з гэтым чалавекам. От і цяпер хочацца схапіць яго і шпурнуць куды ў мураваную сцяну, каб ён больш не даждаў псаваць людзям свету. Можа нешта падобнае і трэба з ім зрабіць, можа зусім і не варта пісаць яму. Ці пройдзеш яго словам! Ён жа ўсё добра сам ведае, усё ў яго самога даўно вымерана і разлічана, і растлумачваць яму няма чаго. Ён гэты мой ліст не чытаючы ведае, ён раней ужо да яго падрыхтаваўся. К д'яблу ўсе лісты! З ім трэба іначай.

Як ён выбіў мяне з мае каляіны, як ён адарваў мяне ад мае работы! Ён, як камень, лёг на маёй дарозе, на дарозе ўсёй нашай сям'і, насмяяўся з Маргарыты, наздзекаваўся з яе, адабраў ад яе здароўе. І цяпер (няйначай, што гэта так) стараецца выжыць мяне адтуль, дзе сам начальнікам, каб не тырчаў я ў яго кожны дзень перад вачыма, я, брат Маргарыты, бо ведае ж ён, што ненавіджу я яго, як толькі можа ненавідзець той чалавек, які з малых дзён сваіх прайшоў агонь замілавання і нянавісці. Ці не лепш жа яму пазбавіцца ад мяне, бо яшчэ ж «асмеліўся» крытыкаваць яго.

Маргарыта! Як яна сохла тады каля мамы і як яна старалася, каб не бачылі мы, што замест лепшай яды для хворай мусіць яна, сціснуўшы сэрца, даваць ёй бульбу.

(Дзе ж мы маглі ўзяць чаго лепшага! А бачачы гэта, мы нудзелі і сумавалі страшна.) І як яна, небарака, сохла, гледзячы ў тую зіму на мяне, што я мерзну ў летнім нейкім фрэнчы!... І якая ж яна цяпер усё-такі моцная, загартаваная! Як яна трымалася тады перад ім у судзе! Да апошняй хвіліны ніхто не пазнаў бы, гледзячы на іх, што яна гэтак ім скрыўджана. І яна прайшла буры нянавісці і замілавання і ўсё роўна як з гарту выйшла. Толькі ці надоўга хопіць у яе здароўя? Колькі яна крыві страціла кожны год па некалькі разоў. (Вядома, «новы чалавек» павінен быць вольным, прыгожым, а дзеці, каб іх было некалькі, не далі б яму займацца гэтаю воляю і прыгажосцю!) І гаварыла як яна тады перад ім!

Маргарыта! Яна тады прыехала была ў горад дзён за два перад судом, надвечар. Незнаёмая жанчына паказала ёй, дзе льга за двазлотку на пору спыніцца. (Жанчына пабожна перахрысцілася перад працэсіяй. Труну везлі на сялянскім возе, і папераддзе гарбаты чалавек у белай комжы нёс крыж). Маргарыта падзякавала жанчыне і купіла ў яе ж з каша шэсць абаранкаў. Ад вакзала ісці было ёй недалёка. Гэта была нават і не гасцініца. У двухпавярховым доме, побач з дзвярыма ў вялікую краму, спусціцца толькі ўніз, а там шырокія і нізенькія вокны, пад самаю столлю, выглядалі на малы скверчык. Гаспадыня адчыніла Маргарыце дзверы ў сцяне з пабяляных цалёвак. Каб гэта не на Маргарыту, дык прытулак гэты мог бы здацца чорным і цяжкім. Але гэта хто да чаго прывыкне, жывучы па свеце.

Ішоў у той дзень веснавы вецер, і голыя дрэвы на скверчыку гойдаліся і стукаліся голлем. Маргарыта бачыла праз акно іх пні ля самай зямлі. Пасля падышла яна пад люстэрка на сцяне: «Якая ж я стала худая і страшная».

Знайшла яна мяне тады была ў той самы дзень, калі ў суд хадзіла, не ведала адразу гэтай маёй новай кватэры. Ясныя былі тады ў яе думкі, усё расказвала мне, як прыехала, дзе і як спынілася, як з каша ў гандляркі абаранкі купляла, як нейкую труну везлі папярок вуліцы. Пра ўсю гэтую драбязу старалася гаварыць, абы не маўчаць, бо маўчанка была б вельмі цяжкаю. А нам хоць і было пра што пагаварыць (не бачыліся ж мы чуць не год, ад таго, калі ён яе завёз і пакінуў там), але ў тую хвіліну не гаварылася. Я цяпер як бачу, як чую той дзень, калі яна прыехала, як і дзе паварочвалася. І яе перад люстэркам, і

сквер у вечары, і вецер у голых дрэвах, і вясну... А з якім замілаваннем глядзеў я тады з канца карыдора ў судзе на яе постаць, калі яна гаварыла з ім! Як ён злаваў, у яго зелянелі вочы і трэсліся сківіцы! Не, яна не спавядалася перад ім. Не спавядалася! Маладзец, Маргарыта!

— Я не прыехала перад табою спавядацца!

А як жа ён скрыгітаў зубамі і ледзьве стрымліваў сябе, сам пераняўшы яе слова:

— І я перад табою спавядацца не буду, як я жыву і як я хачу жыць. Усё, што было ў нас, гэта былі нашы памылкі... Чаго ты прыехала?

— Я прыехала ў суд.

— Можна было ўсё зрабіць завочна. Не канешне нам без патрэбы мучыць адно аднаго.

— А з патрэбаю тваёю дык можна і памучыць?

— Я не слухаю тваіх пустых слоў... Я табе пісаў тады, што буду без усялякіх судоў выплачваць тое, што з мяне належыць. І ты не можаш скардзіцца, што я сваіх абавязкаў не выконваю.

— А ты ведаеш свае абавязкі?

— Ведаю... Чаго ты хочаш дайсці гэтым судом? Я і без судоў ведаю закон.

— Але ці закон цябе ведае?

— Дык што ж, па-твойму, я непакараны злачынец?!

— Гэта ты добра сказаў, непакараны злачынец!

— Дык не табе ж судзіць і караць мяне! Годзе! Нічога ты гэтым судом не дойдзеш! Усё ў нас скончана, раз і назаўсёды! Калі ты па добрасці не можаш!..

— Не крычы, не хваліся, што крычаць умееш.

— Дык буду маўчаць.

Ён адышоўся ад акна і закурыў. Дастаў з кішэні маленькі, на ланцужку, гадзіннік. І зноў падышоў:

— Спыні гэтую справу і едзь адгэтуль.

— Не, я запішуся на біржу працы.

— Ты хочаш тут заставацца?

— Хачу.

Яна памаўчала. І зноў старалася не заікацца ад сваёй трывогі:

— Застануся тут... Табе не хочацца гэтага?

— Як хочаш. Мы чужыя людзі.

— Чужыя?! А чатыры гады мы не былі чужыя? Пэўна ж, што я цяпер табе чужая стала, на чорта я табе цяпер, хворая. Пану трэба не гэтакая жонка.

— Які гэта пан?

— Табе цяпер не гэтакая, як я, трэба, вядома.

— Я яшчэ раз кажу табе, прашу цябе — годзе нам адно аднаго мучыць. Я гэтак знерваваўся і стрывожыўся за ўвесь гэты цяжкі і паскудны час.

— Нічога, паедзеш на курорт, палечышся.

— Не ўсміхайся гэтак, ты мяне ўпікаеш яшчэ і курортам?!

— Ага, ты ўжо голас збавіў. Сцішэў? Жыві сабе, едзь сабе, упоперак дарогі я табе не стану. Гавары сабе пра свайго новага чалавека, гавары, трубі ўсюды, дзе толькі льга... Новы чалавек павінен, кажаш, быць прыгожым і вольным? А я адабрала ў цябе волю? От прыйшла да цябе, стала ўпоперак дарогі, завязала табе свет, і хоць страціла сама здароўе, жывучы з табою, але ўсё для таго, каб ты не быў ні вольным, ні прыгожым?

— К чорту гэты твой смех.

— На злосць гэта я табе ўсё зрабіла! На злосць! Каб звязаць цябе, каб адабраць ад цябе волю, каб ты быў не новым чалавекам, а старым!.. Старым!.. Нягодным!.. Брыдкім!.. А ты ўсё не паддаешся і застаешся добрым!.. Прыгожым!.. Разумным!.. Патрэбным на свеце!.. А гэта я гэтакая нягодная, гэтакае злачынства з табою зрабіла!.. Гэта я!.. Гэта я адна вінавата!.. Гэта я!..

— Не плач і не крычы, не ззывай людзей!

Заклапочаны твар глянуў з прычыненых дзвярэй у пусты карыдор. Голас у чалавека быў нецярплівы:

— Справа Маргарыты і Аляксандра Марынковічаў. Хто да гэтай справы, заходзьце!

— Я спыняю справу,— сказала Маргарыта судоваму чалавеку.

— Зайдзіце заявіць пра гэта ў суд.

А які ліст паказала мне і пакінула на памяць перад ад'ездам! Які дакуменцік! «Паважаная Маргарыта! Ты разумная жанчына і сама павінна ведаць, што нам жыць разам больш немагчыма. Жыві там і не прыязджай. Я табе буду належачую па закону долю высылаць на хлопчыка. Ведай, што мы адно аднаго толькі звязваем. У нашу хвалюючуюся эпоху, калі мы няўхільна змагаемся за новага чалавека, мы павінны ўжо і цяпер даваць расткі гэтага новага, ідучага ў жыццё чалавека. А ён павінен быць вольным, прыгожым, не звязаным нічым, у яго павінна быць мінімум нявол і максімум волі. Мы, змагаючыяся і будуючыя, а таксама маючыя перспектыву на светлае заўтра, цяпер павінны адкінуць ад сябе старыя мяшчанскія

традыцыі... Жыві там і не прыязджай, належачае па закону я табе буду беспракаслоўна высылаць. Марынковіч».

«Новы чалавек» яму спакою не дае! Якая гадзіна!

. . . .

Старыя мае запіскі трывожаць мяне. Якуб цяпер вялікім вырас... Не, не мог бы цяпер дакончыць ліста Марынковічу. І не варт ён таго. Ды і нашто я пісаў яму? Як гэта мне магло ў галаву ўзбрысці гэта? Не да яго ж апеляваць з гэтаю справаю.

А які прававерны грамадзянін і партыец! Надпіс яго на картачцы сваёй Маргарыце, даўней, калі яшчэ яна дзяўчынаю была: «Тов. Маргарите от близкого, может быть, товарища. Общественность и общественная работа должны жить в вас. Маринкович». Тады ён яшчэ не быў «балгарынам». Не было яшчэ загаду пра беларусізацыю.

Не давай ты яму загаду (ці дырэктывы), і думка яго будзе драмаць спакойна і весела. Ніколі ён не выкажа ніводнай думкі свае: і няма яе ў яго, і баіцца — «а можа начальства зусім не гэтак скажа. Пачакаю лепш, што яно скажа, а тады ўжо і я». І колькі яшчэ ён задушыць жывых слоў і думак рэвалюцыйнай творчасці толькі таму, што выказаны яны не начальствам!..

Як гэта Маргарыта сышлася была з ім...

4. Весткі ад Якуба

«Братка Віця! Але ж даўно я цябе не бачыў. Чаму ты гэтак мала пішаш, забыўся пра нас, ці што? Мы табе рэдка калі пішам — дык нам жа вельмі часу ніколі няма. Цяпер толькі адсеяліся. Ну і нагальнасць была! Добра, што дажджы ідуць, годзіць на поле. Каб ты ведаў, які ліст учора прыйшоў ад Маргарыты. Ты б за галаву хапіўся б, каб ведаў. Ты, мусіць, нічога пра гэта не ведаеш, бо няўжо б ты маўчаў нам пра гэта гэтулькі часу. Але чаму яна сама дагэтуль — хоць бы слова. Гэта ж цэлы год ужо зараз. Яна піша, што бачылася з табою, бо прыязджала ў твой горад у суд, браць разлуку. Ты ведаеш, як усё гэта было для нас — як абухом па галаве ўсім. Я-то яшчэ нічога, а Маня і цяпер да спакою прыйсці не можа. Яна ж Мані пісала (толькі сёння Маня мне расказала), што зусім страціла здароўе, жывучы з ім. І цяпер усё адразу ён узяў

ды вырашыў па-свойму — узяў дый кінуў, няхай як сабе хоча, хоць зойдзецца дзе. Яна і сама піша гэта самае, але гэтак, што трэба найбольш здагадвацца — як бы не смее яна гаварыць нам усяго выразна. Толькі нарэшце вырвалася ў яе слова: «Што ж, я калі пайшла замуж, дык закон гэтакі, што трачу я права на тую гаспадарку, адкуль пайшла. Дык я і не паеду да вас. Работы я нідзе не знайшла, і цяжка мне яе знайсці, дык няхай сабе будзе, як будзе». От што і як яна піша. Яна, відаць, ужо і законамі націкавілася, мусіць, прыйшлося ёй добра цяпер! Каб яна яшчэ адна, а то з дзіцем, дык яшчэ горш. Я сёння ёй напісаў проста — закон, гавару, адно, а жыць на свеце жывым і родным людзям часамі можа быць і другое. Не чалавек ідзе да закону, а закон да чалавека. І калі дзе які закон не прыйшоўся да чалавека або чалавек падышоў наперад, а закон астаўся, дык закон падагнаць трэба. Мы, гавару, родныя, і не канешне на законы прыглядацца. Бо ты як была дома, а мы былі малыя, дык была ты для нас як родная маці. Няўжо ж мы павінны забыцца на гэта. Няўжо ж мы пойдзем у суд, каб нас чужыя людзі мірылі і дзялілі? Прыязджай, напісаў ён, мы цябе спаткаем з радасцю, і ўсё будзе добра. Можа і добра, што развязалася з гэтакім. Маня таксама і ад сябе прыпісала, каб прыязджала і нічога лішне не думала. Але Маня сваім жаночым сэрцам угадала яшчэ адно. І мусіць, гэта праўда. Яна мне гэта сказала: таму Маргарыта не хоча да нас ехаць, што рабіць цяпер не можа, здароўе страціўшы. А ў нас жа гаспадарка. І не хоча яна быць «дармаедам» на чужым карку. Маня як толькі сказала мне гэта, дык адразу і заплакала. Тут ужо ніяк не напішаш пра гэта Маргарыце, каб лішнім і грубым словам яе не скрыўдзіць як часамі, каб, яшчэ больш неасцярожна і не ў меру сказаўшы, не паддаць ёй яшчэ больш пакуты. Трэба толькі падумаць, што яна цяпер думае і як жыве. Адно каб яна прыехала, а калі не — дык я сам паеду і забяру яе. Ты, братка Віця, напішы ёй, няхай нічога гэтакага не думае і адразу прыязджае. Будзе яна тут спакайнейшаю і можа паправіцца трохі. А то, мусіць жа, дапякло ёй усё гэта, калі аж пра законы, небарака, пачала пісаць... Сам я, мусіць, да цябе неўзабаве прыеду. Ненадоўга. Тут у нас адна справа заварваецца, і мне давядзецца ехаць. Я ўвесь клопат узяў на сваю галаву, бо, сказаць праўду, каб не я, дык, бадай што, нічога і не было б. Гэта мы складаем камуну — сем хат згаварыліся. Дык цяпер трохі мне клопату будзе. Я табе напішу

гэтымі днямі, калі прыеду. А ты ж хаця пішы. І яшчэ раз просім мы цябе з Маняю — напішы ты Маргарыце — няхай нічога не думае і не псуе да рэшты свайго здароўя. Няхай прыязджае. Вітай яе ад нас і бывай здаровенек. Якуб».

5. З стэнаграмы следчага допыту

...Цягнік прыйшоў пад вечар. Я даўно чакаў на вакзале, каб сустрэць Якуба. Я стаяў каля дзвярэй і ўглядаўся ў людзей — які ж цяпер той ранейшы сінявокі Якуб, што (калі ўжо тое было!) гэтак няёмка развітаўся быў са мною на станцыі? Я тады бачыў праз акно з вагона, як ён паправіў на возе мяшок з сенам і паехаў у сваю дарогу. Я ведаў, што ён спяшае, каб да вечара перапаўзці трыццаць вёрст. Пакуль ад'ехаў, дык разоў тры азірнуўся. А пасля цягнік рушыў... Колькі ўжо год прайшло, як мы пакінулі жыць разам!

Доўга прайшло часу, калі я заўважыў сярод людзей загарэлы, аж чорны, хлапечы твар і шэрую суконную жакетку. Цераз плячо ў Якуба вісеў на палатняным рубцы малы клунак. Я схапіў яго за рукаў і выцягнуў з натоўпу.

На вуліцах стаяў пыл, і сонца яшчэ пякло. Якуб грукаў ботамі па гарачым бруку. У першыя хвіліны мы не знаходзілі словаў. І гаварыць пачалі тады, калі прыйшлі на кватэру. Што перш за ўсё кінулася мне ў вочы ў Якуба — гэта павольная сталасць у рухах нават тады, калі гэтай павольнасці не было.

«Як у старога вясковага гаспадара, у якога ўкаранілася мудрасць, што на зямлі вельмі спяшаць і трапятацца няможна. А можа гэта ён стаміўся з дарогі?» — падумаў я.

Запахла ў пакоі Якубавымі ботамі і ветравым пылам ад яго жакеткі.

Якуб гаварыў пра ўсе самыя дробныя хатнія справы, пра знаёмых вясковых, смяяўся мякка і добра. І я адкінуў на гэты час усе свае справы, каб застацца аж да заўтрага з братам. Усё больш і больш агортвала мяне тое роднае, што з малых дзён вызначылася назаўсёды між намі і ў нас. Гэта тая арганічная блізасць з Якубам, што з вялікай сілай загаварыла зноў цяпер пра сябе.

— Ты мне хіба паможаш што тут у маёй справе,

бо я ж, сам ведаеш, нідзе ніколі не быў,— сказаў мне Якуб.

Ён расказаў, як Маргарыта ішла замуж (трэба ж было, як на тую бяду, паехаць ёй тады да Мані і якраз спаткацца з ім!), як лепш яны там усе жывуць цяпер дома. Якуб гаварыў з развагамі, спакойна і стала. Белыя, ад сонца аж жоўтыя, валасы тонкімі пасмамі клаліся ў яго на вушы, тыя ж самыя сінія вочы глядзелі шырока, толькі глыбей увайшлі нейк позіркам сваім. І яшчэ прабівалася наверх з усіх рысаў твару адзнака ўпартасці.

— Дык як Маня маецца? — запытаўся.

— Жыве сабе... Мне цяпер абы тут усё добра зрабіць, а там — не я ж адзін... Зусім прыйдзецца некалі на весну вуліцу зносіць, і рэшта вёскі падзеліцца на два калектывы.

Я тады ахоплен быў новым пачуццём, глыбокім, радасным. Мы сядзелі з Якубам у першы вечар доўга, і яго абветраны твар быў для мяне вельмі любым. Тут было ўсё ад пачатку і да канца — і тое мінулае, з чаго вырасла наша блізасць, і цяперашняе. Мы разумелі адзін аднаго з паўслова.

Пра Маргарыту ён гаварыў, як бы сам быў у чым тут вінават. Але пасля, калі загаварылі мы, як дапамагчы ёй, каб стала ёй спакайней на душы, ён увесь загарэўся і ўспомніў адразу пра Марынковіча. Нават скрозь загару я прыкмеціў, як пачырванеў яго твар, і ён увесь аж уздрыгануўся. У ім, у гэтым сінявокім Якубе, у гэтым маладым, спрацаваным, упартым рэфарматару зямлі захаваны вялікія буры. Ён пабыў у мяне два дні і паехаў, зрабіўшы тыя свае справы. І першы дзень, як паехаў ён, мне самому хацелася следам за ім ехаць. І ў той жа дзень я напісаў яму колькі слоў і вялікі ліст да Маргарыты. Усё гэтак, як гаварыў ён.

Цяпер менш за ўсё я думаю пра Марынковіча. І гэта дрэнна. Бо яго трэба перамагчы. Гэта нялёгка. Вельмі часта можна самому праславіцца за ворага рэвалюцыі, пакуль пераможаш яго. Даведзена ж і выдрукавана ў прэсе, што я контррэвалюцыянер.

Буду ісці да канца.

. . . .

6. Якая гаворка была ў мяне з Марынковічам

— ...Яна зняла справу з судовага разгляду не затым, што вы вельмі хацелі гэтага, а затым, што нічога суд не сказаў бы таго, пра што трэба было б хоць слова сказаць. Бо тут гэта не тое толькі, што ў яе ад вас дзіцянё застаецца і што вы будзеце даваць на яго гэтулькі, колькі закон скажа. Можа суд яшчэ сказаў бы колькі слоў і пра тое, што яна, жывучы з вамі, страціла сваё здароўе: вы ж жылі разам чатыры гады, і яна магла б ужо мець чацвёра дзяцей. Над гэтым ні вам, гр-н Марынковіч, нікому галава не баліць, і яна адна сваім жыццём тут за ўсё адказвае. Але суд ні слова не сказаў бы пра тое, што яна ішла за гэтага Марынковіча тады, калі ён зарабляў на месяц усяго васемнаццаць рублёў. Яна хацела бачыць у Марынковічу чалавека і пайшла дзяліць з ім гора. А ён, калі ўжо зрабіўся важнаю асобаю, дык забыўся на ўсё гэта. Ён цяпер стаў «новым» чалавекам і знайшоў сабе «новую» жанчыну...

— Гэта справа мая і яе. Толькі!

— Але я ж брат яе.

— Вы, грамадзянін Лукашэвіч, маеце на мяне злосць за вашу асабовую справу і прыплятаеце сюды справу другую, якая сюды не належыць.

— Належыць!

— Не.

— Належыць! Усё належыць! Я ўсё разам збяру.

— Ну і што тады будзе?

— Нешта будзе.

— Што ж, грамадзянін Лукашэвіч, збірайце, збірайце ўсё разам. Мусіць, дапякла вам праўда, калі гэтакім гарачым зрабіліся. Збірайце, збірайце... Братняя блізасць! Зачапі толькі мешчаніна за душу, за пачуцці, будзе тады крыўды... Мешчаніна, мешчанчука, вас!

— Мяне гэта?

— Вас. Вы ж мешчанін, самы сапраўдны! Безумоўна, пачалося з таго, што вы заеліся на мяне за сваю ўласную справу, за тое, што я апублікаваў вашы контррэвалюцыйныя паводзіны. І тады вы пачынаеце прыплятаць сюды зусім іншую справу, безумоўна не належачую сюды, чужую тут, непатрэбную, пабочную! І стараецеся выйграць на гэтай справе. Чаму ж вы пра сваю справу са мною не гаворыце, чаму ж аб ёй маўчыце, а ўсё пра маю асабовую, у чужое жыццё залазіце?! Я не жадаю аб гэтым больш з

вамі гаварыць. Гэта ўсё інтэлігенцкая псіхалагічнасць, мяшчанская сямейсцвеннасць, браты, сёстры! Як вы, грамадзянін Лукашэвіч, не можаце зразумець (бачыце, я халадней пачынаю гаварыць), што старая сям'я пашатнулася. Безумоўна і назаўсягда! Гэта ясна, і вам гэта павінна быць даўно вядома. Надыходзячыя будучыя часы ад нас ужо цяпер патрабуюць дзейнасці.

— Якое?!

. . . .

Ён доўга гаварыў мне пра нейкую дзейнасць, а я маўчаў. Я не мог гаварыць тады з ім. І пайшоў, не даслухаўшы яго да канца. Ён стаяў перада мною пануры. Ад гаворкі тоўстыя губы яго трэсліся, ад узбуджанасці чырванелі вочы і твар мяняў колеры. Твар яго быў апушчаны ўніз. Я пайшоў і пачуў праз зачыненыя дзверы, як ён змоўк і пачаў цяжкімі крокамі сваімі хадзіць. Я ніякай драбязы цяпер не заўважаю, але адна не вылазіць з маёй галавы — гэта як ён ступае. Моцна стукае пятамі і раскідае ногі. А сам ён ад прыроды сваёй пануры і не любіць гаварыць. Толькі, як ён кажа, грамадскія абавязкі навучылі яго гаварыць, крыкліва і суха. Дома ён заўсёды маўчыць. Любіць сядзець на скверы і маўчаць. Калі ідзе, напрыклад, з грамадскага прагляду якога-небудзь кінафільма ці новай п'есы — ніколі не выкажа сваёй думкі, а ўсё гудзе: гу-гу — не разабраць, ці гэта ён згаджаецца з табою, ці не.

Гаворка гэтая мая была з ім пазаўчора. Сягоння я зусім спакойна ўспамінаю яе. Таксама сёння сказалі мне, што праз тры дні будуць мяне «чысціць» — будзе браць мяне на допыт камісія, якая чысціць наш савецкі апарат.

У мяне з'яўляецца адна думка — падаць у гэтую камісію свае запіскі і лісты. Усіх у камісіі я ведаю, можна ім даць чалавецкую споведзь. Толькі адзін — Курціцкі, але ён там адзін, і не пасмее ён пасля здзекавацца з маёй споведзі.

Трохі не гэтак кажу — ён-то пасмее, але не павінны іншыя дапусціць да гэтага. Я думаю, што гэтыя мае запіскі ёсць найлепшы дакумент. Пісаў жа я іх толькі для сябе.

Перш за ўсё будзе да мяне падыход як да нейкай «контры». Друкаванае слова!

7. Весткі з вёскі і ў вёску

«Братка Віця! Я прыехала «дадому» (дзе мой цяпер дом?), і мяне спаткалі гэтак, што я вось ужо колькі дзён жыву тут, а не магу спакойна ўспомніць гэтага спаткання. Слёзы радасці і замілавання ў мяне на вачах, калі думаю пра гэта. Вельмі Якуб пра мяне клапоціцца. З Маняю дык мы, вядома, сёстры, жанчыны, мы як адна душа. Яны нічога не даюць мне рабіць, кажуць, каб я адпачыла і папраўлялася. А я і так добра сябе пачуваю, вельмі добра. Здароўе маё гэта раней было дрэнна, а цяпер, за апошні час, на паправу пайшло. Так што дарэмна яны мне забараняюць рабіць. Ты ім напішы, каб яны не рабілі гэтага, я магу і хачу рабіць разам з імі ўсялякую цяжкую работу. Ды я і не хачу, могучы сама рабіць, глядзець, як нехта робіць, а самой быць за паню нейкую. А паняю я ніколі не была і не хачу быць. Калі я ішла за Марынковіча замуж, дык ён тады зарабляў на месяц васемнаццаць рублёў. Значыцца, я не ішла за яго панаваць. А цяпер, калі ён зрабіўся панам, дык я ж не жыву з ім. Яшчэ раз прашу цябе, Віця, апішы ім усё гэтак, як табе будзе здавацца найлепш, каб іх не пакрыўдзіць, каб яны нічога лішняга не думалі ў гэтай справе, каб я разам з імі ўсё рабіла па гаспадарцы. Бо ўсё гэта тут, у маёй гэтай справе, вельмі проста і звычайна. Я гэта ведаю, ведай гэта ты, і няхай яны ведаюць. Я зусім здаровая. Маргарыта».

* * *

«Братка Віця! Маргарыта прыехала да нас, і вельмі дрэнна ў яе з здароўем. І горш за ўсё, што яна не шануе яго, не хоча паправіцца як мае быць і бярэцца за работу. І ніяк не можна яе адгаварыць ад гэтага. Яна кажа, што зусім здаровая і што не можа сядзець без работы. Праўда, гэтак выразна не гаворыць, каб мы не пакрыўдзіліся, але з яе гаворкі гэта відаць. Усюды яна ідзе разам з Маняю, усё робіць. Нават стараецца сама ўзяць самую цяжэйшую работу. Мяне часам аж злосць бярэ, бачачы ўсё гэта. Ніколі я, кажа яна, не была хвораю. Так, кажа, трохі недамагала, але тое прайшло, хоць ёй і цяжка, але яна не падае нават выгляду. А я ведаю, бачу, што не можа яна рабіць і да рэшты сапсуе сваё здароўе. (Выкажу табе маю думку — мусіць, ужо ёй і няма чаго псаваць, мусіць, ужо

зусім здароўя ў яе няма.) Дык ты, братка, напішы ёй, каб яна хоць час нейкі нічога не рабіла, каб слухала нас і паверыла, што мы будзем вельмі рады, калі яна кіне ўсялякую работу. А то ўчора заўважыў я, як яна ўся збялела ад слабасці і прытулілася галавою да сцяны ў гумне (нешта там корпалася, сама пайшла). Але заўважыла мяне і, каб схаваць усё гэта, пачала варушыцца каля работы і неўзабаве пайшла ў хату. Я толькі паглядзеў ёй услед. Я ведаю, што ёй цяжка: яна думае, што будзе на нашым карку, але чаму яна і пра другое не падумае! Яна ж нас усіх павыгадоўвала, была для нас не толькі за сястру старэйшую, але і за матку. Уся ж тады работа на яе плячах ляжала і ўвесь клопат на яе галаве. І што б там ні было, я не магу дазволіць ёй рабіць цяжка. Пра гэта ты і напішы ёй, прашу цябе.

У самога мяне ўсё ідзе някепска. Добра, што тады ты быў памог мне, як я да цябе прыязджаў. У нас цяпер самы рэзрух. Ворагі сталі прыяцелямі, а прыяцелі сталі ворагамі. У якой хаце раней была калатня, дык цяпер стала ціха, а ў якой было ціха, дык пачалі калаціцца. З нашай камуны дзве хаты адкінуліся — спалохаліся, але новыя хочуць. Прыехаў бы ты, паглядзеў, што робіцца. Папраўдзе, вазьмі ды прыедзь. І з Маргарытай пагаворыш, можа лепш угаворыш яе. Так жа з ёю справу цягнуць няможна, мы ўсе павінны пра яе падбаць. Не толькі ж лячыцца, але і паберагчыся трэба. Яна гэта сама ведае лепш за нас. Каму гэта ведаць, як не ёй. Але што ты ёй зробіш! Яна гордая, ды яшчэ і любіць нас усіх. Успамінае ўсё, як мы гадаваліся. Сапраўды, якое гора яе спасцігла! Але вельмі дрэнна, што яна тоіць яго ў сабе і нават з Маняю скрытная бывае. Вітае цябе Маня. Яшчэ адно. Чыталі мы газету (не зусім свежую, газеты сюды да нас даходзяць позна), дык там пра цябе чыталі, што ты нібыта там нейкі сход хацеў раскідаць і шкодную рэзалюцыю прапанаваў. Тут усе ўжо ўзялі ў шух вельмі. Я-то не веру, што гэта было так, як надрукавана, але, прызнацца, адразу як прачытаў, дык жахнуўся. А хто цябе тут не любіў, дык пачалі языкамі малоць — от, кажа, табе і прававерны камуніст вельмі. Нешта недзе не ўнараві ў, дык і скідаюць ужо. Мне здаецца, што ўсё гэта нейкае непаразуменне. Пісані і пра гэта колькі слоў. Якуб».

«Браце Якуб! Пішу адразу пра справу. Што на мяне пусцілі паклёп — дык гэта ўсё рука Марынковіча. Сёння мяне «чысцілі», там гэты газетны паклёп быў самым галоўным абвінавальнікам. Паклёп з мяне знялі, і пра гэта будзе ў той жа самай газеце. Усе гэтыя матэрыялы — і мае, і Марынковічавы, пойдуць у камісію па чыстцы партыі. Марынковіч цяпер устрывожыўся. Як Маргарыта? Я пісаў ёй тады, пасля твайго ліста, што няхай адпачне гэты час, а да канца лета я збяру грошай, і тады яна паедзе куды падлячыцца. Ніхто мне з вас на гэта нічога не адказаў. Чакаю. Віця».

«Браце Віця! Не адказвалі мы табе доўга таму, каб не трывожыць цябе. Але цяпер пішу — Маргарыта зусім хворая. Зусім ляжала ў пасцелі і толькі гэтыя два дні патроху ўстае. Я прывозіў доктара, і ён сказаў, што нервы яе не ў парадку. Ёй трэба лячыцца, так што ты добра прыдумаў сабраць ёй трохі грошай. І я памагу, колькі будзе ў мяне, вельмі дрэнна з ёю, баязно, каб зноў не пагоршала. Якуб».

8. З стэнаграмы следчага допыту

...Зноў была ў мяне з ім сутычка.

Ён зусім іначай гаворыць са мною. Пра новага чалавека цяпер гаварыў не ён, а я. Трэба ад Марынковіча збавіцца, сказаў я яму, каб ён не шкодзіў фармаванню новага чалавека. Ён пачырванеў, вочы яго наліліся крывёю, але ён тут жа асеў. Яго аглушыла пастанова камісіі па чыстцы апарату і перадача ўсёй гэтай справы як матэрыялу ў партыйную камісію. Ён злуе, вар'юецца, але стараецца стрымлівацца. Штосьці хацеў са мною гаварыць, але я пайшоў. Я прачытаў яму на адыходзе Якубаў апошні ліст — губы яго сціснуліся, і ён з нянавісцю глянуў на мяне... Цяпер ён адзяецца прасцей, скінуў гальштук і вельмі ветлівы з усімі на працы. З кожным загаворвае. Але цяжка з ім гаварыць — усё выходзіць няшчыра, холадна, штучна. Нейк так выходзіць, што ўсякі або згаджаецца з ім, або маўчыць.

Як мяне ператрэсла ўся гэтая справа!

9. Тэлеграма

Віктару Лукашэвічу Прыязджай Маргарыта пры смерці Якуб

10. Ад аўтара

На гэтым канчаюцца пісаныя матэрыялы, што да справы Віктара Лукашэвіча, і пачынаецца не пісаны яшчэ раман.

ПУБЛІЦЫСТЫКА

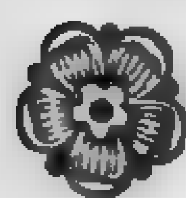

ПЫТАННЕ СЁННЯШНЯГА ДНЯ

Ужо даўно і многа гаворыцца ў нас аб збліжэнні горада з вёскай. Але рабілася ў гэтым напрамку да гэтых часоў зусім мала. Тое ж, што рабілася, давала зусім мала карысці.

І гэта затым, што вёска не давярае гораду. І не дзіва, што гэта так.

Тое, над чым селянін працуе цэлы год, на гарадскім рынку аддаецца задарма. Земляроб, які мае 3—4 дзесяціны зямлі сярэднім лікам, можа сабраць восенню, пры сярэднім ураджаі, 30—35 коп жыта, што дасць якіх-небудзь 150 пудоў. За гэтыя пуды горад дасць яму не больш, як 3 пары ботаў, а калі ў яго сям'і 4 душы, дык і выходзіць, што за год ён не заробіць нават сабе на боты. Праўда, у яго ёсць яшчэ ярына, але ж трэба яму яшчэ харчавацца самому, харчаваць жывёлу і абсеяць поле.

Вось тут і смычка. І не дзіва, што селянін такі недаверчывы к гораду.

Цяпер нашы гаспадарчыя органы прыступілі к барацьбе з павышэннем цаны на тавары і паставілі перад сабой мэту — падняць цану хлеба.

Даўно б пара. Аб гэтым трэба было думаць і дзень і ноч. Гэта павінна быць нашай самай галоўнай, самай вялікай задачай сённяшняга дня. Гэта балючае пытанне трэба паставіць рабром і думаць над ім, працаваць, пакуль яго не вырашым, пакуль зжывём гэтую ненармальнасць, якая так цяжка адбіваецца на вясковым жыцці.

Ад вырашэння гэтага пытання галоўным чынам і залежыць смычка горада з вёскай.

АЎТАБІЯГРАФІЯ

Радзіўся я ў сялянскай сям'і, на Случчыне. Дзяцінства правёў у адзіноце панскага фальварку, дзе бацька служыў. Пасля бацькі пераехалі на радзіму — у м. Цімкавічы, дзе пачалі заводзіць гаспадарку.

Вялікі ўплыў на развіццё адчуванняў і дум мела маці, жанчына простая, што навучылася чытаць сама праз сябе, але развітая і многа чытаўшая, пачынаючы бібліяй і канчаючы Львом Талстым і палітычнымі ўсякімі брашурамі,— што можна было ў нязначным ліку і з вялікімі труднасцямі дастаць у глушы. Памерла маці ад сухот, здабытых ад жыцця (страшная беднасць).

Скончыў я настаўніцкую семінарыю, адбываў вайсковую службу, а пасля пунктам імкненняў стаў універсітэт. Тады ў канцы лета 1923 г. прыйшоў я першы раз у Мінск. Ва універсітэт прынялі. Тады пачаў дабівацца стыпендыі. Студэнцкая арганізацыя пасля допытаў і запаўнення анкет прызнала, што ў стыпендыі не маю патрэбы. Пачаў грузіць на станцыях дровы, наймаўся калоць іх. Не еўшы два дні і пакалоўшы цераз сілу дроў, захварэў кішэчнай хваробай. У клініцы зрабілі аперацыю. Тады ўжо меў тры надрукаваных апавяданні ў «Савецкай Беларусі». Пасля аперацыі пачаў шукаць лягчэйшае працы. Знайшоў я яе ў рэдакцыі «Беларускай вёскі». Працы там аказалася столькі, што не было калі ні вучыцца, ні займацца літаратурай. А тут зусім пачало псавацца здароўе, і прыйшлося кінуць універсітэт. У 1924 г. стаў «маладнякоўцам».

Як пачынаў я пісаць, шчыра мяне спаткаў у рэдакцыі, з нейкай радаснай прыхільнасцю Змітрок Бядуля.

Усё, што напісаў дагэтуль — не тое, што б мяне задаволіла. Усё напісана прыхваткамі, пасля рэдакцыйнай працы... Больш усяго ў мяне напісана — дык гэта нататкаў у часе наглядання над людзьмі і жыццём — ды няма калі пісаць. Па гэтай прычыне амаль нічога і не чытаю.

Цяпер жадаю аднаго: каб такія рэчы, які літаратура, не тварыліся прыхваткамі і саматужна...

І ВАДА ЗАЛІТА КРЫВЁЮ

І

У вечнай стомленасці, з потам і слязьмі, сярод шэранькага дзерава душных хат, у недастатках і непакою спрадвеку цягнулася гэтае жыццё. Ад гэтага жыцця жанчына пад трыццаць год здавалася старою — звяўшы твар яе з самых маладых год набываў усе адзнакі цяжкае заклапочанасці, і вочы глядзелі тупа.

Маці трымала на руках дзіцянё, і яе постаць тады магла быць вялікім увасабленнем адвечнага гора і слёз.

Гэтая адвечная няпраўда, гэтая весялосць адных, вырасшая на пакутах другіх, выявілася як забітасць і загнанасць адвечных бедакоў-вяскоўцаў, як забітасць і ціхасць голых і босых жыхароў мястэчак і гарадоў.

І тут, у нас, на нашай вялікай гэтым горам зямлі, яшчэ і другая «форма» прыгнечання выявілася найбольш як дзе — ляжыць яна, Беларусь, там, дзе ганаровыя дыпламаты і палітыкі, вялікія гандляры, «апекуны культур», заваяваццелі пракладвалі шляхі для сваіх паходаў, знаходзілі месца для сваіх крывавых спатканняў.

Беларусь, разам з Украінай, дала новы від пакутніка — назва якому бежанец, уцякач.

Усё гэта ўва ўсёй вастраце сваёй устае ў памяці цяпер, калі беларускія вёскі на захадзе задыхаюцца пад новай панскай навалай пілсудчыны.

У той нядаўны час, калі слёзы змяніліся на кроў і смерць, адчутае і перажытае пакутнікамі ці змагло расказаць аб сабе будучым пакаленням глыбінёю слядоў сваіх?!

З шматлікіх падзей, вось тут некалькі іх.

Малоў ён муку ў сваіх сенцах у жорнах саматугам — гаспадар у Селішчах, што 8 вёрст каля Слуцка. І тады ціха і спакойна ўвайшло двое польскіх салдат, так жа ціха адцягнулі яго ад жорнаў, вывелі на двор і далі прыкладам у твар.

Проста так, на пацеху.

Далі другі раз, пасля яшчэ спакайней трэці раз, і тады надышла смерць.

У век тэхнікі, у век аўтамабіляў, браневікоў, прыаружаных паветраных караблёў, танкаў і мінаносных караблёў — хто застаўся дамалоць муку на першабытнай прыстройцы, саматужных жорнах у цёмных сенцах?!

Тады Селішча баранілася — моладзь пайшла ў партызаны.

У адзін дзень зноў польскія салдаты разышліся па селіцкіх хутарах. І вось злавілі зноў селіцкага чалавека. Таму было за сорак год, гэтаму за дваццаць.

У лесе было зацішней, мусіць, мучыць; дапыталі і тады павялі яго. Мучылі тут у лесе таксама паволі. Паволі адрэзалі вуха, пасля пачалі выбіваць зубы.

Выбівалі ўсе да апошняга. Так, нацешыўшыся, пакінулі там уміраць.

Ніхто не ведае, колькі там канчаўся ён, гэты селянін з Селішчаў. Можа ён там канчаўся ўвесь той астатак дню і ноч, можа зваў каго.

Лес маўчыць.

Акрываўлены мох, лясная трава — нямыя сведкі, ды засталіся яшчэ слёзы і боль родных.

Там жа непадалёку Еўлічы пылалі ў агні.

Куды было дзецца?

II

У гарачыя дні на сухую зямлю асыпалася параспелае жыта. Яно мясцамі і зжата было, і глумілася ў перасохшых снапах, мясцамі стаяла нязжатым — ламалася саломаю і ападала. Палявыя дарогі маўчалі цяжкім пылам — пустыя былі яны ў тыя дні.

Як бы гэта было ўвасабленне вялікага жаху, смерці, якая ўзнялася ўва ўсім сваім вонкавым маўчанні.

Гарачыя дні маўчаннем сваім павялічвалі гэты жах.

У такі дзень, 20 ліпеня, гарэла вёска Кулакі, што ў Капыльскім раёне на Случчыне.

У поўдзень прыйшлі сюды 5 чалавек польскіх салдат. Можа кожны з іх паасобку, і напэўна, што гэта так, думаў тады аб сваім закінутым недзе там у Познані ці за Кашам полі з маргамі бульбы і загонамі пшаніцы; у глыбіні істоты кожнага з іх паасобку, мусіць, варушыліся адценні жалю і смутку па блізкіх людзях — там можа дзе і брат меншы быў хворы, і бацька стары немагутны...

Але аб гэтым не можна гаварыць адзін аднаму, гэта трэба задушваць, і вось яно пералілося ўжо ў іншыя формы і паднялося як нянавісць да таго, хто жыве тут на гэтай чужой зямлі. І вось яны — ужо ўвасабленне панскай дзяржавы, самі выйшаўшыя з «хлапцоў» — абаронцы прыгнечання гэтых хлапцоў, жалезная сіла яснавяльможных.

што маюць сабе падуладных — і там, у маёнтках, забітых і бяспраўных парабкаў, і тут, на вайне — паслушных і азвярэлых салдат.

Панская Польшча! Выведаўшая за часы царскага расійскага панавання ўсю цяжкасць прыгнечання і цяпер стаўшая найяскравейшым узорам краіны з самым цяжкім прыгнечаннем слабага моцным, мужыка панам і народа народам.

І за замацаванне гэтага прыгнечання выступіўшая тады ваяваць.

І вось у вёсцы Кулаках пяць салдат прайшлі па вуліцы, прайшлі, як гаспадары над забранымі. А гэтыя забраныя — ціха і баязліва сядзелі ў сваіх хатах.

Што будуць рабіць гэтыя салдаты?

Салдаты пачалі грабіць і выказваць рызыку маладых і храбрых ваякаў. Тады на абарону вёскі падышлі партызаны — з-пад мястэчка Цімкавіч, вёрст за тры.

Пяць польскіх салдат весела вярнуліся ў Кіевічы, да сваіх галоўных сіл і вось неўзабаве адтуль пад вёску Лешню вывезлі батарэю і пачалі біць па вёсцы Кулаках, па запалоханай і забітай вёсцы, дзе не было ніводнага вайсковага, ніводнага салдата і нават амаль не было моладзі. Заставаліся тут тады жанчыны, дзеці, стомленыя работай і трывожным непакоем гаспадары.

Так адбыўся абстрэл гэтае вёскі, абстрэл з батарэі, 20 ліпеня 1920 г. Як абстрэл спынілі, прыслалі тады сюды 50 салдат. І вось гэтыя 50 чалавек — азвярэлая сіла Польшчы — у 20 месцах пачалі падпальваць вёску. Падпальвалі праз кожную хату.

Хаты нізенькія і салома стрэх сухая — падыдзе салдат да хаты, запаліць запалку і ўткне ў салому страхі. І тады спакойная вясёласць з'яўляецца ў яго.

І патроху, неўзаметку, гэта перайшло ў пацеху і гэтага стала здавацца мала. Трашчаць толькі салома і дрэва ў агні, трэба яшчэ, каб хто, канчаючыся ў ім, крычаў, зваў на дапамогу, маліўся аб паратунку, моцна кідаючыся і чуць варушачыся ў пакутах.

І вось злавілі селяніна Макарэвіча Мікалая, абабралі яшчэ непадпаленую хату, увялі яго туды, замкнулі і хату падпалілі.

III

Што адчуваў селянін Макарэвіч Мікалай, седзячы зачыненым у падпаленай хаце, абкружанай польскімі салдатамі? Ці мог цяпер яшчэ думаць ён аб зглумленым жыце на полі?

У агні і дыме высыхаць стала сарочка, чорным потам прыліпшая кагадзе да цела, і змучанае трывогамі апошніх дзён цела набыло раптам нервовую сілу, якая здольна ў востры момант ірвануць чалавека на нечалавечую патугу, а пасля кінуць яго ў знялюддзе на зямлю. І рвануўся там у агні селянін Макарэвіч Мікалай.

Салдатам надакучыла, мусіць, трохі аднастайнасць забаўкі, і яму ўдалося выскачыць з агню і пабегчы ў нямым жаху. Так удалося яму збавіцца.

Хто думаў з храбрых абаронцаў яснавяльможнае Польшчы аб тым — нашто гэтая маленькая забаўка ў ціхай, багатай лапцямі, саматужнымі жорнамі і ліпкім потам стамлёных ног беларускай вёсцы, забаўка — якая праз паўдня тут жа і забудзецца зусім і назаўсёды, як толькі знікнуць з вачэй попел і абсмаленыя косці!

Перад тым як падпальваць, пакінулі страляць, так і стала зусім ціха.

Крык тануў тут жа на вуліцы, а як гарэла салома і дзерава — толькі ціхі трэск быў і больш нічога.

Таксама ціхенька згарэў і ён — малы, пяцігадовы. Гуляў ён ціха ў хаце, пасля падпалілі хату, і ён там кончыўся. І ўсё. А перад гэтым ён у зрэб'і бегаў па вуліцы, плакаў, калі яго пакідалі аднаго, ідучы на работу, можа часамі недаядаў, а пасля, вырасшы, мог недасыпаць ад мноства работы... А цяпер згарэў, задушыўся ў дыме.

Ён там у агні і дыме, мусіць, заплакаў моцна, заенчыў, пазваў матку, пасля скурчыўся, пасля выпрастаўся на апаўшых гарачых вуголлях, але хто яго чуў адтуль?! А калі хто й чуў — хто што мог зрабіць.

На вуліцы стаялі салдаты Польшчы, далей за дымам і апаленымі платамі, дзе пачыналася поле — людзі. А тут хто быў — для яго была вялікая адзінота. А для анямелага дзіцяці — твары салдат, якімі яго палохалі, калі ён бачыў іх,— ці не здаліся яны яму вялікай пустыняй! А ў пустыні заўсёды маўчыць пясок і жаўцее спакойна неба.

Ціха і спакойна! І хто там пачуе плач дзіцяці!

IV

Цяпер ён стаіць, сівы, стары, са змучаным жыццём тварам. І толькі ў вачах яго гарацъ агні, калі ён расказвае аб тым, як прабавалі выхватваць яны з агню набыткі свае. Як лавілі іх, адбіралі з рук і кідалі назад у агонь. Як схваціў ён два кажухі, а яго злавілі з вясёлым смехам:

— Кідай у агонь!

Ён маўчаў.

— Кідай у агонь!

І схвацілі за рукі, заламалі іх назад. Тады ён у слязах і болю прыгнуўся, як бы хацеў кінуцца на зямлю, і прыпаў губамі да рукі польскага салдата.

Жыць жадаў бядак!

У час вялікай барацьбы за знішчэнне прыніжанасці чалавека перад чалавекам Польшча прыслала на Беларусь абаронцаў гэтае прыніжанасці, на Беларусь, якая нядаўна тады ледзьве пазбавілася была ад «далікатнага» панства з абцалованымі белымі рукамі. І вось гэты ваяка за Польшчу з белымі рукамі, абцалованымі паднявольнымі слугамі — гэты ваяка раптам выпусціў рукі злоўленага вяскоўца і пусціў яго. Можа пасля ён і хацеў вярнуць яго, каб і кажухі яго і яго самога кінуць у агонь, а тады — пусціў: захапленне ахваціла яго, калі чалавек прымушаны быў прынізіцца перад ім.

І вось злавілі яны хлапчука — было яму тады гадоў трынаццаць. Злавілі, патрымалі, а пасля пхнулі і пагналі па вуліцы. І як пабег ён, зноў злавіць яго пажадалася ім і пачалі даганяць. Бегучы ён скінуў сарочку, каб не пазналі яго, а яго пазналі і дагналі. І вось узялі яго за плечы, падвялі да сцяны, што не паспелі яшчэ запаліць, і пачалі біць ім аб сцяну.

Чаго яны ад яго хацелі? Чаго ім ад яго трэба было?

І вось вясковец. Угледзеў ён, як падышлі падпальваць яго хату. Тады з свайго двара кінуўся ён уцякаць. Пабег у бок палеткаў і адчуў, што па ім страляюць. Тады ён упаў і папоўз. Так пад абстрэлам поўз ён да спелых ячменяў і там у трывозе і непакою лёг на зямлю. Так і ляжаў і за шчасцем жыў застаўся.

У другім жа канцы ахвачанай агнём вуліцы лавілі і білі сялянак.

V

Білі жанчын.

Маці, сястра — стаялі ў агні перад сцяною яснавяльможнае панскае сілы, стаяла вечная пакутніца зямлі — прыбітая, зняважаная. Маці — сканаўшых у агні дзяцей, прыбітых галавою аб сцяну, маці дзяцей, уцёкшых у вялікай трывозе ў поле, страшнае цяпер і адзінокае. Сястра забітых жалезам у твар, заведзеных у лес на пакуты, жонка ўкінутых жывымі ў агонь.

Вялікая жанчына Беларусі — сялянка!

У яе не высыхаюць слёзы на змораным твары, слёзы па загінуўшых у пакутах.

Гэта маці тых герояў-сялян, якія трымалі некалькі месяцаў фронт на Бабруйшчыне, замяніўшы, калі трэба было, рэгулярную Чырвоную Армію.

Білі ў вёсцы Кулаках жанчын, а сама вёска дагарвала. Ціха, як свечка, ужо нават і нямоцны трэск дзерава ў агні сціх.

Пацеха была скончана, а пацешыцца хацелася больш, і вось пробавалі зганяць сялян, і чуваць была гаворка афіцэраў, што «патрэбна сабраць усіх і залпамі пастраляць».

Канчацца пачынаў дзень. Хто вырваўся з салдацкіх рук, хто раней пакінуў роднае папялішча — нічога тут не было ўжо вартаваць. Ясё было скончана, быў попел, вуголле, абсмаленае дзерава і абгарэлыя косці.

Тады палякі ўспомнілі аб пажыве. Знайшлі выратаваную жывёлу і пагналі з сабою цэлае стада. Яшчэ знайшлі коней і пагналі з сабою 25 самых лепшых. І вось тут знаўцы кавалерыйскага хараства і хараства вышкаленых коней выявілі сваю прыхільнасць да выбару коней і прынялі гарачы ўдзел у гэтым — польскія афіцэры. Раней, як салдаты палілі вёску, кідалі ў агонь людзей і грабілі — тады яны былі вясёлымі наглядальнікамі, былі ў захапленні ад рэдкага гульбішча і давалі толькі загады. Тут у іх не хапіла цярплівасці не дзейнічаць самім. Тут была пажыва...

Канец дню прынёс канец усяму на гэтым маленькім куточку Беларусі. Нацешыўшыся і пажывіўшыся, зніклі яны, тут жа, мусіць, забыўшы ўсю гэтую справу. І на месцы вёскі Кулакоў застаўся чорны твар руін і нямая пустыня душ, і страшная пустыня ў паўнаце, бо нічога не было выплакана і нічога не было выказана.

І цяпер сівы і слабы стаіць ён, выпакутаваўшы ўсё гэта, аддаўшы чорным здарэнням сваю жыццярадасць, ён

захаваў у сабе вялікую чуласць. І вось па яго абветраным у полі твары, па маршчаках, на сівую бараду цякуць сарамлівыя ціхенькія слёзы.

І ён ледзьве выгаварыў адну фразу, якая сказала ўсё. Ён сказаў:

— Колькі здароўя адабралі!

І больш нічога не гаварыў. І ўсе, хто быў тут, думаючы аб усім гэтым, былым, памаўчалі ў тую хвіліну...

Сем год прайшло. Хаты забудаваліся новыя. Забудуецца ўсё. Улетку поле зноў шуміць жытам і ўвосень цешыцца зялёнаю руннюю. Зямля на сабе згладзіла сляды.

Але ці згладзяцца сляды ў людскіх істотах?

Ніколі не гляне весела сагнутая горам постаць, і ніколі не вернецца «адабранае здароўе».

Маленькі куточак зямлі ўпісаў у гісторыю Беларусі — у гэтую гісторыю толькі адных пакут краіны, пакут стагоддзяў — гісторыю новай пакуты. (...)

VI

У Случчыне яшчэ вёска Быстрыца ўведала польскага салдата і афіцэра.

Быстрычанін павёў у кузню раскоўваць каня, і там жа гэтага каня польскі салдат адабраў. У той жа дзень у другога быстрычаніна забралі каня з дому. І рабавалі ўсё: і палотна і адзежу — такія «дробязі», як сялянская зрэбная адзежа, лічыць і не патрэбна была ім, але тут быў нейкі «ваяцкі прынцып».

У суседніх вёсках Дзярэчыне забралі табун коней, у Мацкевічах — таксама табун коней. Убачылі на быстрыцкіх палях стада кароў — і сяржант польскае арміі Шуба заявіў аб патрэбе забраць і іх. Забралі.

Гэта было ўлетку, калі адступалі.

А зімою, у час «мірнае стаянкі», днём па вуліцы білі быстрычаніна Васіля Бабейку — старога, год семдзесят.

Білі кулакамі ў твар, дзеравам вінтоўкі ў грудзі.

Летам, як забіралі ўсе набыткі, некалькі чалавек сялян пробавалі бараніцца — і вось цяпер шукалі «кіраўніка гэтае абароны».

І рабілі допыты над сялянамі — кулакамі, жалезам і дзеравам.

Перад самым адыходам са Случчыны, па Рыжскай згодзе, яшчэ паспелі наладзіць суд над 6-цю быстрычанінамі. Судзілі за тое, што ў іх вёсцы было некалькі прыаружаных

сялян, якія некалі прабавалі бараніцца, калі ў цэлай вёскі забіралі коні, іншую жывёлу, дробныя рэчы. Засудзілі на розныя тэрміны турмы — некаторых на восем год. Зразу ж пасля суда прыйшлося ім пакідаць Случчыну — увайшла ўжо ў сілу Рыжская ўмова. І засуджаных сялян павезлі з сабою ў Польшчу. Павезлі з беларускай зямлі беларусаў у польскія турмы. Прыйшлі, аграбілі, паздзекаваліся. Калі прыйшлося пакінуць акупаваную зямлю, судзілі і павезлі з сабою, у свае турмы.

За што? І дзеля чаго? (...)

Усё перанёс беларускі селянін. Усякія пакуты ўведаў і ў вострыя моманты на ўсё здольны. І вось, дзякуючы вялікай напружанасці настрояў, вялікай рашучасці, засуджаным удалося ўцячы з падарожжа ў Польшчу.

VII

Бачыў я адно здарэнне — польскі афіцэр патрабаваў у сялян нейкіх коней, нейкіх фурманак, яшчэ нечага мала патрэбнага яму. Нехта спрачаўся, нехта нешта сказаў... Тады ён закалаціўся ад злосці, ударыў каня свайго шпорамі і пад'ехаў да бліжэйшае хаты, гатовы падпаліць салому яе страхі.

Было гэта ў мястэчку Цімкавічы, на Случчыне, у пачатку лета.

Нехта заплакаў, нехта закрычаў.

І от падышоў хворы, стары яўрэй Г. С. Ён яшчэ некалькі момантаў пастаяў, як бы не могучы адразу зразумець становішча рэчаў. Пасля баязліва папрасіў:

— Панок, не губіце людзей.

Панок строіўся падпаліць страху.

Тады зноў сказаў ён:

— Панок, не губіце людзей.

Моцна ён не мог гаварыць, вочы, поўныя слёз ад старасці, падняў высока — на ўзровень твару паніча. Панок тады моцна закрычаў на яго.

Тады ён прыгнуўся ўсяею постаццю, раптам прыблізіў твар да стрэмя і пацалаваў у бот панку. І тады панок ад'ехаў — злосны і горды.

Ці не ўвасабленне гэта ўсяго таго, на чым і з чаго пабудавана панская цывілізацыя!

У гэтай пакорлівасці старога і хворага я не ўбачыў рабства. З гэтае «пакорлівае» ціхасці выліліся пасля хвалі

паўстанняў на ўсёй Беларусі, гарэў агонь вялікага змагання за права чалавечнасці...

І цяпер, калі Беларусь яшчэ ўсё пакутуе, аблітая крывёю і слязьмі на ўсім Захадзе сваім, ад панавання над ёю польскай панскай цывілізацыі — цяпер: хіба можна спакойна быць і не быць у агні і бурах?!

Расстраляныя на родных палях, зажыва спаленыя ў сваіх уласных хатах, не могшыя нават падаць голасу аб дапамозе, катаваныя ўсімі спосабамі, якія толькі да гэтых дзён прыдумала навука і тэхніка буржуазных цывілізаваных краін — вось сляды ў нашай краіне Беларусі.

Глыбокая культура беларускіх рабочых і сялян, прыдушаная вякамі, і цяпер, ва ўсходняй савецкай частцы Беларусі, вызваленае з-пад ярма, атрымаўшая ўсе магчымасці развівацца, высока развіўшыся і даўшы вялікія каштоўнасці ў скарбніцу будучай інтэрнацыянальнай культуры — з'явіцца вялікім культурным помнікам над усімі пакутамі Беларусі.

Наша задача больш даскапала вывучыць ахвяры, якія былі вырваны з Беларусі паходам Польшчы. Вывучыць і больш падрабязна заявіць аб іх, каб панская Польшча, якая душыць цяпер Заходнюю Беларусь, не гаварыла аб Беларусі як аб нейкім козыры, якім можна «казыраць», а каб яна прымушана была сказаць, што гэты «козыр» ёсць жывая істота, ахвачаная вострымі пакутамі, у крыві і слёзах.

«Усю крыўду за сваю айчыну мы вылічым у судны дзень».

З РОДНАЙ ГЛУШЫ

Вечар кладзецца на снежную вуліцу, з ціхіх палёў плыве сіні змрок. Вёска Кулакі скрыпіць варотамі, каля калодзезяў плюхае вада. Галасы дзяцей заціхаюць на вуліцы.

Прыйшоў вечар.

Вечарам у старшыні сельсавета Мікалая Ч. збіраюцца мужчыны пагаварыць. Гаворка ідзе аб самым патрэбным цяпер — аб дровах, аб лесе.

Заўсёды на свеце так — найбольш гавораць аб тым, што каму баліць.

— Для вёсак, якія далёка ад лясоў,— чуецца голас,— трэба больш даваць палёгкі, бо з дровамі трудна.

— З-за нядбайства лясніцтва нам позна адпусцілі лес, і за кароткі тэрмін не можам прыбраць яго. Наогул, лес позна адпускаюць, трэба з самае восені.

— Мераюць дрэнна дровы, не ў сажонках, а на пні, загэтым не хапае меры.

— Лясніцтва размяркоўвае лес не добра — далёкія вёскі едуць у нашы лясы, а мы ў іхнія — марна часу і працы шмат траціцца.

Лясніцтва Чырвона-Слабодскае знаходзіцца ў Орліку. Гаворка ідзе аб усякіх непрыемнасцях, якія лёгка зжыць, але пакуль яны ёсць, ад іх вельмі прыкра бывае. Расказваюць, як летась ляснічы прадаў быў на пні адны дровы двум пакупнікам.

Са смехам расказваюць пра дзелавода ў лясніцтве, які па ведамасці больш вылічыў грошай за лес, як належала.— Дык я яму праз некалькі дзён паказаў яго гэтую памылку. Ён паглядзеў ды і кажа: «Што праўда, то праўда, памыліўся, ліха на яго». Зараз чаркануў па ведамасці: «Я,— кажа,— паправіў». Аддай жа грошы,— кажу я. «Я з вас,— кажа,— правільна ўзяў».

Скардзяцца на пакражу дроў.

Адзін селянін падаў думку:

— Хіба ўвесці трэба лясную павіннасць: каб кожная вёска кожны год засявала пэўны кавалак лесу.

— Пападзецца дзе-небудзь ва ўстанове які-небудзь шмэндрык, які ўсю працу псуе, ды разводзіць валакіту...

Я іду ў другую хату. Хлопцы расказваюць:

— Слаба вядзецца барацьба з хуліганствам. Некаторыя

хлопцы нап'юцца, возьмуць гармонію, рэжуць частушкі і хуліганяць.

— Пошта неакуратна дастаўляе газеты.

У адной хаце хлопцы паказвалі мне кнігі — брашуры па кааперацыі, па рэвалюцыйным руху... Кніг мала — непачаты кут работы нашым культурна-асветным установам.

Позна вечарам я гаварыў з старшынёю і сакратаром сельсавета — слаўныя працаўнікі, культурныя людзі, прадстаўнікі лепшае часткі вясковай моладзі.

Пленумам сельсавета ўведзена ў план працы на гэты год: арганізацыя тарфянога таварыства — маецца ў сельсавеце шмат торфу, які неабходна распрацаваць, пабудова лазні, арганізаваць пракатны пункт.

Вялася праца па землеўпарадкаванню. Пасёлак Малінаўка перайшоў поўнасцю на шматполле, і цяпер гаспадары здаволены добрымі вынікамі.

Яшчэ ў плане працы сельсавета — пабудаваць у гэтым годзе школу ў вёсцы Кулаках. Тады школа павінна будзе быць уведзена ў сетку.

Ёсць імкненне адчыніць сельскагаспадарчую кааперацыю.

Вельмі патрэбна адчыніць у цэнтры сельсавета лячэбны пункт.

У вёсках гэтага сельсавета расказвалі сяляне аб забойстве ў вёсцы Дзярэчына сакратара камсамольскай ячэйкі, хвалілі яго як добрага працаўніка. Скрозь я чуў добрыя водзывы аб ім. Працаваў ён у кааперацыі старшынёю.

Следства нічога не выявіла. Перад тым, як знайшлі яго нежывым, быў сход ячэйкі. Яшчэ ёсць пагалоска, што ён сам застрэліўся. Ці так гэта?

Следства павінна раскапаць гэтую справу.

Назаўтра я ехаў у санях па вузкай дарозе. Стаялі ціха вёскі ў снегавых палях...

Мясцовасць гэтая пацярпела ад палякаў. Сляды польскага панавання згладжваюцца. Культура гаспадаркі пранікае ў гэтую глуш. Задача — развіццё сельскагаспадарчае прамысловасці — паўстае зараз тут ва ўвесь рост. Да культуры ідзе родная глуш. І прыйдзе.

І на занядбаных адвеку гонях «закрасуе вечнае ранне».

АЎТАБІЯГРАФІЯ

Таварыш Клейнбарт! Маю гонар даць Вам кароткія аўтабіяграфічныя весткі аб сабе. Радзіўся на Случчыне, у мястэчку Цімкавічы, у беднай сялянскай сям'і. Беднасць бацькоў даходзіла часам чуць не да жабрацтва — гаспадаркі свае да рэвалюцыі не было. Скончыў я настаўніцкую семінарыю ў Нясвіжы, працаваў у валасных іспалкомах, пасля быў у Чырвонай Арміі, дэмабілізаваўшыся, быў год настаўнікам, пасля пехатой пайшоў у Мінск вучыцца. Вучыўся ва універсітэце, вучыўся мала, найбольш шукаў работы. Грузіў на станцыях дровы, наймаўся калоць іх на складах, у прыватных гаспадароў, жыў, сумаваў, хварэў, радаваўся, галадаў. Пасля заняўся журнальнай работай, займаюся ёю і па сённяшні дзень, працуючы ў рэдакцыі газеты. Апроч рамана і аповесці, займаюся цяпер драматургіяй, дзе імкнуся даць жывых людзей, як самае важнае, што жыве і дзейнічае сярод падзей на свеце, у іх, з імі і на фоне іх. Праблема жывога чалавека займае мяне ўвесь час. Гэтае фактычна наватарства ў беларускай літаратуры прымушае шукаць новых формаў, працаваць над імі. У гэтых маіх імкненнях, якіх у Мінску некаторыя асобы не хочуць зразумець, падтрымалі мяне ідэі нашай сучаснай культурнай рэвалюцыі. Літаратурнае аб'яднанне «Узвышша», да якога я належу, якраз і змагаецца за літаратурны сталічны Мінск, супраць Мінску — як губернскай правінцыі, з кансерватарскімі поглядамі на літаратуру і традыцыямі губернскага маштабу.

Пішу многа, многа працую і думаю над формай. От кароткія весткі аб сабе. Галоўнае, што мучыць мяне з самых маладых год маіх, гэта пакуты чалавека на зямлі, якія ў нас яшчэ не знішчаны і за знішчэнне якіх мы ўсе цяпер змагаемся. Гэта таму, што я выйшаў з самага «дна» нашага беларускага жыцця і з гэтым «дном» і цяпер звязаны духоўна і фізічна. Прынамсі — блізкія мне людзі і цяпер жывуць у гэтым дне. От пакуль і ўсё.

З глыбокай пашанай да Вас

Кузьма Чорны.

P. S. Кузьма Чорны — мой псеўданім. Сапраўднае прозвішча — Мікалай Раманоўскі. Я вельмі прасіў бы Вас напісаць мне, з якімі маімі кнігамі Вы знаёмы. Гэтымі днямі я здаю ў друк новы свой раман «Зямля». Яшчэ я цікаўлюся вельмі Усеваладам Іванавым, чытаў Вашу працу аб ім. Ці знаёмы Вы з ім асабова?

НЕБЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Вялікая беларуская моўная стыхія не толькі не загінула за час шматвяковага нацыянальнага падняволення Беларусі, не толькі не была праглынута моцнымі культурамі суседніх народаў, а захавала сваю чыстату, скрышталявалася ў надзвычайнае багацце арыгінальных формаў, служачы нават багатым матэрыялам для суседніх моўных культур. Беларуская мова — мова беларускіх казак і песень, фразеалогія народнае гутаркі,— гэта найглыбейшая самабытнасць і хараство.

Сіла самабытнасці слова разбурае ўсе спробы іншых моўных культур залічыць якую-небудзь мову ў свае «наречия». Гэта даведзена якраз прыкладам з беларускаю моваю. А чым больш нацыянальных асаблівасцей мае гэтая культура, тым больш гэта ўзбагачае тыя нацыянальныя элементы, з якіх ствараецца агульная чалавечая культура.

Усё гэта даўно вядома. Але ўсё гэта даводзіцца прыгадваць з тае прычыны, што мы перажываем асаблівую пару ў развіцці нашае культуры. З аднаго боку — яшчэ і цяпер не зусім змоўклі галасы некаторых акадэмікаў і дацэнтаў пра «наречие». З другога боку — павінны быць створаны *беларускія* вышэйшыя формы беларускай культуры. І тут паўстае найвялікшае пытанне мовы. Бо каб гэтыя «вышэйшыя формы культуры» былі і вышэйшымі і беларускімі, няйначай трэба, каб яны былі сапраўды ў беларускай мове.

Беларуская жывая літаратурная мова перажывае цяпер пару свайго фармавання. Дык трэба, каб усе ўсвядомілі, якую вялікую гістарычную адказнасць жыццё ўсклала на літаратараў, гэтых адзіных тварцоў жывога кніжнага слова. А тым часам частка літаратараў, трэба думаць, не зразумела сваіх задач у моўным пытанні, мусіць, не адчувае на сабе гэтае адказнасці. Бо траха не ўсе нашы часопісы і газеты, а таксама творы некаторых пісьменнікаў выходзяць у свет у гэтакай мове, якую можна назваць сапраўды толькі «наречием». Фразеалогія гэтае мовы зусім не беларуская. Гэта фразеалогія той мовы, стыхія якое пануе ў аўтара, на якой у аўтара працэс думання. Гэтая з'ява, якая не толькі не слабее, а набывае памеры нястрыманай навалы, цяжкім каменем загароджвае дарогі развіцця беларускае культуры.

У «Узвышшы» № 2 за 1927 г. Уладзімір Дубоўка ў сваім артыкуле «Пра нашу літаратурную мову» ўспамінаў адзін верш, які напісаны нібы ў беларускай мове, але ў якім усяго некалькі беларускіх слоў. Верш з гэтакімі тэрмінамі, як «лунныя лапы»... Гэтыя «лунныя лапы» ўсё больш і больш пускаюць карані, усё больш і больш імкнуцца запанаваць цалкам у нашай літаратурнай мове. Гэтая навала робіць справу змагання з беларускаю культураю і яе льга выкараніць толькі тады, калі нашы літаратары стануць тут свядомымі і дзейнымі, калі яны адчуюць усю сваю адказнасць. Бо іначай, побач з крышталяваннем нашае літаратурнае мовы, гэтая навала будзе ўсё ўмацоўвацца і загароджваць дарогі літаратурнай культуры. Гэтае злачынства цалкам ляжа на сумленне тых літаратараў, якія сталі на працу як бы дзеля таго, каб патаптаць і знішчыць тое моўнае багацце, якое Беларусь збірала і ахоўвала ўсе доўгія вякі свае падвойнае няволі.

Возьмем з першае, якая апынулася пад рукамі, расійскае кнігі кавалак тэксту. «По утрам солнце светило мне сквозь двойные решетки. И от него, и от счастливо воркующих за окном голубей хотелось смеяться. Я тихо ходил от стены до стены и сквозь решетки видел весело синеющее небо».

Беларускаю моваю гэта можна гэтак выказаць: «Раніцамі сонца свяціла мне праз падвойныя краты. І ад яго, і ад галубоў, якія шчасліва буркавалі за вакном, хацелася смяяцца. Я ціха хадзіў ад сцяны да сцяны і праз краты бачыў неба, што весела сінела».

Гэта калі цвёрда прытрымлівацца моўнага кірунку ў расійскім тэксце. Ніхто не забараняе выказаць і гэтак:

«Па раніцах сонца свяціла мне праз двайныя рашоткі. І ад яго, і ад шчасліва варкуючых за вакном галубоў хацелася смяяцца. Я ціха хадзіў ад сцяны да сцяны і скрозь рашоткі бачыў весела сінеючае неба». Тут справа вельмі простая. Для таго чалавека, у якога моўнае думанне не беларускае, а расійскае, гэтакім жаргонам куды лягчэй пісаць, чымся беларускаю моваю. Дык гэтак і пішуць. І лічаць, што гэта беларуская мова, і ніколі ім не ўзбрыдзе нават на думку, што творы, якія напісаны гэтакаю моваю, ёсць творы па форме расійскія, а не беларускія; але расійскія непісьменныя, бо на расійскай мове, напрыклад, не «сінеючых», не «рашоткі», не «варкуючых», а «синеющих», «решетки», «воркующих». У беларускай жа мове гэтакіх формаў зусім няма. Дык расійцы маюць права лі-

чыць гэта сваім «наречием». Але ўсё ж «наречия» гэтакага расійская мова не мае; абсалютна не мае гэтакіх формаў і беларуская мова. Формы гэтыя ёсць раўналежныя расійскім; такім чынам, гэта ёсць расійская мова зусім неписьменных аўтараў. Іначай гэтую з'яву ні растлумачыць, ні апраўдаць нельга.

Але можа хто скажа, што нічога гэтакага ў нас няма? Дык вось бяру «Полымя». Бяру № 5, за 1928 год — той паасобнік, які першы трапіў у рукі. Пачынаецца гэтая кніга перакладам з нямецкае мовы. Пераклад гэты ўспомнім пасля, а раней глянем на арыгінальную беларускую творчасць. Адразу ж першае слова — загаловак: «Над абрывам». Аўтар думаў «над обрывом» і напісаў «над абрывам». Не ведаючы, што ў беларускай мове «абрыў» гэта значыць «парасюк лычам дрэва абрыў». Якраз, як той аўтар «лунных лап» думаў: «И такие смешные следы лунных лап по утесам легли» і пісаў: «І такія смешныя сляды лунных лап па ўцёсах ляглі». А пасля пачынаецца тэкст твора «Над абрывам» і адразу ж з першага сказа: «Вясна ў тым годзе наступіла неяк рана». А за гэтым і скрозь пачынаецца: «звярнуўся да свайго суседа па фурманцы». «Ты занадта вялікае значэнне прыдаеш барацьбе з адзінкамі» (33 бал.). «Мы пераможам, калі асабістае, прыватнае прынясём у ахвяру агульнаму, грамадскаму» (34 бал.). «Зграбная, хілкая постаць, абрысы якой адзначаліся з-пад лёгкай, адпаведнай часу вопраткі, прыдавала ёй выгляд вясенняй жывасці». «Праворным махам рукі». «Але большае ўражанне выклікаў яе пранікліві погляд». «А мо адабрэнне?» «Пранікала ў душу». «Карпіцкі таксама накіраваўся паглядзець, як размяшчаюцца аддзелы». «Памяшканні для службы». «Рэзка непрыемна рыпалі цвікі пры распакоўцы скрынак» (35 бал.). «Густа пасеенымі, колеру ільнянога насення, плямкамі на твары» (36 бал.). «Ды гэтаму ж Баханская галаву закруціла, мусіць хоча выйсці за яго замуж». «У белай кофтачцы» (37 бал.). «Адсюль адкрываўся прыгожы малюнак». «Даклад датычыўся самавольных парубак лесу». «На гэтых днях зайшлі яны з Батурскім у партком пагутарыць наконт водпуску дрэва» (38 бал.) і г. д. і канца-краю няма гэтым «лунным лапам», на кожнай балоне, да самага канца. Усіх іх я выпісваць не буду, бо дзеля гэтага трэба перапісаць усю рэч, з пачатку да канца. Кожны сказ тут паказвае, што аўтар яго моўна думае па-расійску. Сапраўды, што гэта «вясна наступіла»? Наступіць можна (думаючы ў беларускай

мове) каму-небудь на нагу, можна наступіць на жабу і растаптаць яе. Але аўтар думаў: «весна в этом году наступила как-то рано». І пісаў гэта беларускай транскрыпцыяй, зменьваючы, як умеў, некаторыя словы. Але характар, кірунак сказа застаўся цалкам расійскі. «Ты занадта вялікае значэнне прыдаеш барацьбе»... Гэта значыцца, па-расійску дзіка-непісьменна напісана: «...большое значение придаешь борьбе»... Трэба ведаць, што мала замест «слишком» напісаць «занадта» і замест «большое» напісаць «вялікае». Трэба ведаць, што ёсць фразеалогія, уласцівы кожнай мове свой уласны кірунак сказаў. «Мы пераможам, калі асабістае, прыватнае прынясём у ахвяру»... Аўтар уяўляў сабе гэтак: «Мы победим, когда личное, частное принесем в жертву»...

Дзе аўтар чуў гэтакія характары сказаў? Калі ён чуў іх у канцылярыях, выдавецтвах, рэдакцыях, дык гэта не дазваляе яшчэ пісаць гэтак для друку. Бо збеларусізаваныя чыноўнікі, а часта і рэдактары, пазнаёміўшыся з «практычных слоўнікаў» з «беларускаю моваю», замест, напрыклад «я не имею охоты идти», гавораць: «я не маю палявання ісці», замест «половые отношения» гавораць «падлогавыя адносіны», замест «дай ключ открыть шкаф» — «дай крыніцу адчыніць шафу»... «Лунныя лапы» ўсялякіх «Над абрывам» якраз створаны гэтакім жа самым прынцыпам.

«Дык гэтаму ж Баханская галаву закруціла, мусіць хоча выйсці за яго замуж». Аўтар добра ведае: «она ему вскружила голову... выйти замуж», дык ён піша «галаву закруціла». Беларуская мова ведае гэтакі зварот, ён ёй вельмі ўласцівы, але ён ужываецца зусім іначай. Напрыклад, гэтак: «каб табе галаву набок закруціла». «На гэтых днях зайшлі яны да Батурскага». Не піша ён «гэтымі днямі», а «на гэтых днях». Як жа ён можа напісаць гэтак, як гаворыць беларускі селянін або не зрусіфікаваны рабочы, калі ён сам прывык гаварыць «на этих днях». Або «даклад датычыўся самавольных парубак». Ці не лепш жа было напісаць «доклад касался самовольных порубок»? Гэта была б жывая прыгожая расійская літаратурная мова. А то — пераносіць гэты, прыгожы ў расійскай мове, сказ у мову беларускую, не адчуваючы, што ў беларускай мове гэтакага кірунку няма. Уводзіць у беларускую мову «крыніцу, якою адчыняюць шафу» і думае гэтым дубовым пілавіннем забіць жывую прыгожасць народнай мовы. Няўжо гэта цяжка напісаць: «у дакладзе гаварылася пра са-

мавольныя парубкі»? Але дзеля гэтага трэба вывучыць мову, калі ўжо не давялося ведаць яе змалку.

Небеларуская фразеалогія захавана цалкам. Усё гэта атулена вянком з тых словаў, якія створаны паводле расійскіх, і створаны людзьмі, якім трэба было як-небудзь беларусізавацца. Яны добра ведалі расійскую мову, але зусім не ведалі беларускае. Дык замест таго, каб вывучыць беларускую мову, яны пачалі тварыць сваю, уласную. І, доўга не працуючы, можна сказаць, проста гуляючы, стварылі свой жаргон. І пішуць усялякія свае «сінеючыя, захаваўшыхся, падаючага, дадзеныя»... Трэба было яму ўжыць «безусловно». Але як ты яго тутака ўжывеш, калі трэба беларусізавацца. Дык ён падумаў: «условие» — кажуць людзі, што па-беларуску будзе «ўмова». Дык чаму не напісаць «безумоўна»? Або замест «у нас есть данные» не напісаць «у нас ёсць дадзеныя»? Усё як мае быць. Вось і пайшлі ўсе гэтыя «прыблізна, неабходна, адносна» і г. д. У народзе гавораць «збольшага работа скончана». Але кніжная мова трымаецца зусім іншых прынцыпаў. Вы думаеце, чалавек, які піша для друку, напіша гэтак? Ён напіша: «прыблізна работа скончана». І спакойны душою, што ведае беларускую мову.

Але асобныя славечкі — не гэтак яшчэ страшныя. Больш удалыя з іх прыжывуцца, няўдалыя могуць адсеяцца. Самая бяда гэта ў навязванні беларускай мове зусім неўласцівай ёй фразеалогіі. Гэта вядзе да таго, што ў быце беларускае вёскі, напрыклад, мова будзе адна, з усім яе хараством і багаццем арыгінальных формаў, а ў кнігах для гэтых жа самых людзей мова будзе іншая. Якраз тое самае, што даўней казалі: «вучыся, сынку, чытай кнігі, можа табе як бог паможа выйсці ў людзі. Дык не будзеш ты тады гаварыць гэтак проста, як мы, цёмныя людзі». Гэта не смех. Гэта горкая праўда. «Лунных лап» народная мова не ведае. Іх прыдумалі непісьменныя пісакі.

Можа хто скажа, што я наўмысля выбраў самы непісьменны артыкул і выцягваю з яго патрэбныя мне прыклады? Дык жа глянем у наступныя друкаваныя рэчы тае самае кнігі.

«Потым мой погляд паволі адхіляецца ўніз» (51 бал.). «Аднойчы атрымлівае ён прадмет сваіх некалькі гадовых летуценняў — ліст» (52 бал.). «Зразумела, ён атрымліваў вельмі добрую плату і вёў жыццё нейкага феадала» (53 бал.). «Маркел вандруе ў працягу цэлае ночы» (54 бал.) і г. д. Мы ўзялі з кожнае балоны па адным пры-

кладзе. Больш браць прыкладаў, гэта зн. перапісваць усё з пачатку да канца, не буду. Расійскаю моваю можа быць гэтак: «взгляд медленно скользит (ці нешта падобнае да гэтага, можа «отклоняется») вниз». Дык чалавек з лёгкім сумленнем піша: «погляд адхіляецца ўніз» і не можа ніяк адчуць, што «погляд» — гэта не тое, што «зірк», а гэта — «взгляд на вещи». А адхіліць можна якую-небудзь дошку, фіранку на вакне... Або «атрымлівае ён прадмет сваіх летуценняў — ліст»... Тут якраз «предлагается вам немедленно представить инвентарную опись на предмет учета данного имущества». У народных гушчах гавораць: «вандруе цэлую ноч», а ў кнігах для гэтых народных гушч пішуць: «вандруе на працягу цэлае ночы». І ўсё затым, што «в продолжении ночи».

Або расійскаю моваю гэтак льга сказаць: «имеются два взгляда». Дык на 69 бал. тае ж усё кнігі пішуць «маюцца два погляды». Калі згадзіцца, што гэта па-беларуску, ды калі сказаць гэта расійскаю моваю, дык яно будзе — «поживают два взгляда». Бо «маюцца» — гэта не «имеются», а набліжаецца гэта да расійскага «поживают»: «как они поживают?» — «Як яны маюцца?» — «А нічога, жывуць патроху». Або яшчэ адно адценне расійскае мовы ў гэтым слове: «Не живем, а маемся» (пакутуем). Ну, чым жа гэта не «падлогавыя адносіны»? Адным словам, можна сказаць, увесь тэкст складаўся аўтарамі або перакладчыкамі паводле таго, як гэта будзе па-расійску.

Я бяру № 2 за 1928 г. таго самага выдання. Разгортваю дзе прыйдзецца і гляджу, што трапіла на вочы. Чытаю на 22 бал.: «І не даацэніш, зразумела, і дней вольных — ліпнёвых, мёдам насычаных». «Дней насычаных!» Гэта якраз падобна да:

«Над магілаю чорных дней»...

Дык тут хоць дзеля рыфмы аўтар пастараўся, каб забыцца на беларускае «дзён» і пісаў расійскаю моваю «дней». А ў «дней насычаных» нават і рыфмы ніякае нідзе няма. Проста з ласкі на пацеху. Гэты ж самы аўтар у тым жа самым творы піша: «Захапляўся Язэп Леніным, яго жыццём, яго вялікай сілай у слове». Дык нават і сам аўтар ведае, прынамсі чуў (калі ўспамінае гэта) пра жывую вобразнасць і сілу ленінскае мовы, асабліва ў яго «обличительных» артыкулах і прамовах. І, ведаючы гэтакую сілу і хараство слова, якія грунтуюцца на багатых адценнях

расійскае народнае мовы, аўтар сам застаецца неахайным да свайго ўласнага слова, не надае яму аніякай цаны.

На балоне 71 — пасля таго, як яны «накіраваліся ў залю», адзін (аўтар гаворыць ад сябе) гаварыў: «калі б вы мелі магчымасць заглянуць да мяне»... Значыцца — «направились в зал»... «имели возможность заглянуть»... Дакладная расійская фразеалогія, нават аўтар не паклапаціўся перакласці на беларускую мову як належыць. На бал. 73 — «воўк душу выматвае» («Выматывает душу»).

«Рабочаму не павінны быць страшнымі перашкоды на шляху яго пасоўвання наперад» («продвижение вперед»)... «І слясарскае і, нават, сталярскае рамёствы яму не чужы» (яму не «чужды». «Сумею даць» («сумею дать»). «Пастараюся ўскладзеныя на мяне надзеі апраўдаць,— заключыў Якаў Гузік» («Заключил»). «Намякалі...» — Гэта ўсё на адной толькі 25-й балоне нумара 1 таго самага выдання за 1928 г. Або ў тым жа самым творы славечкі і моўныя звароты: «недаўмяваў», «цярацъ»! Дык чаму ўжо зусім не пісаць, напрыклад, гэтакаю моўнаю формаю: «жалацельна здзелаць савяшчанне і ісчарпаць эці вапросы, каб саздаць упечатленне?» Гэтакі жаргон спрабуе ўкараніцца, як належыць, у нашым пісьменстве.

У нас не разумеюць, што пераклад літаратурнага твора з чужое мовы ёсць тая ж самая літаратурная творчасць. Перакласці твор дакладна — невялікая навука, але трэба перадаць яго літаратурнасць, «душу» гэтага твора. Дзеля гэтага трэба ўладаць словам, трэба адчуваць мову, адчуваць безліч адценняў у кожным слове. Пераклад літаратурнага твора гэта не ёсць механічная праца. Пераклад на беларускую мову рамана І. Бехера «Адзіная справядлівая вайна» найлепш даводзіць усё гэта. Не можа быць, каб І. Бехер ужываў у сваім пісьменстве гэтакія тэрміны, як «усім тыканнем нашага сэрца». А «Полымя» здолела гэтае «тыканне сэрца» надрукаваць у сваім чацвёртым нумары. «Чурбаны», «тысячы нясуцца», «пералязалі праз парканы», «пранік»... Усё гэта на адной 67 балоне. Там жа і «зграі дзяцей моцна чапляліся за спадніцы матак...». Гэта апісваюцца няшчасныя дзеці тады, калі горад спасцігла вялікае гора і бяда. Няўжо пралетарскі пісьменнік назваў натоўп дзяцей зграяй, ды яшчэ ў часе вялікіх сацыяльных бяднот? Зграя можа быць груганоў, шкоднікаў, драпежнікаў, а не дзяцей. І каб перакладчык адчуваў мову, ён не напісаў бы гэтак.

«Хмурнае сычэнне і шыпенне насіліся ў паветры, як

грымоты, прыдушаны ўраган... Бутлі, напоўненыя якойсь густой кляючай масай, качаліся ўгары над дахамі. Якісь смалісты састаў ліўся сам сабою з куба ў куб. Складаныя сумесі ўтвараліся пры дапамозе найдакладнейшых дзіўных апаратаў. Некалькі платформаў, якія былі пабудаваны паміж катлоў, рабілі на Макса ўражанне гатычных цэркваў...»

Што тут ёсць беларускага ў гэтай «кляючай масе» нейкага жаргону?

Якое ж дзіва пасля гэтага, што нашы газеты распаўсюджваюць страшэнную непісьменнасць і моўную некультурнасць! Асабліва гэтым вызначылася «Чырвоная змена». Мова гэтае газеты — гэта ад пачатку і да канца ўсё «лунныя лапы». Жывога слова там і заваду няма. Калі хто з працаўнікоў гэтае рэдакцыі і ведаў калі-небудзь беларускую мову, дык гэтыя веды затанулі ў моры «лунных лап». Я не шукаў адмысловага паасобніка «Чырвонае змены», а ўзяў той, які ў мяне якраз ляжаў на стале. Гэта № 94 (621). «Лунных лап» тут доўга шукаць не трэба.

«Усё растучая ваенная небяспека». «Акажа дапамогу». «Пагэтаму» — («поэтому»). «Будучых боек». «Французская секцыя КІМу працягвала хаваць слаўныя традыцыі». «Сумела ажыццявіць». «Раздаваліся гучныя словы». «Дастойныя словы». «У будучай перамозе».

Гэта ўсяго з двух невялічкіх артыкульчыкаў; дый не ўсё яшчэ гэта з іх выпісана. Або вялікімі літарамі загаловак: «Падаючага — піхні». Гэтак яно, мусіць, і робіцца. «Чырвоную змену» трэба, каб чытала моладзь. Чытае моладзь, якая знішчае сваю непісьменнасць. І, навучыўшыся чытаць, гэта моладзь вучыцца ў газеце непісьменнасці. Што б гэта сказалі расійцы, каб хто на расійскай мове замест «на крыше растут мхи иные, чем в лесу» напісаў — «на крышы растут мохи иные, чым в леси». А ў нас беларускую мову падаюць у гэтакім выглядзе.

Вось яшчэ трохі жаргону з таго ж паасобніка «Чырвонае змены»:

«На самай справе». «Мігам праскаўзне міма», «Пачалі перагортваць карты, пачалі глядзець, ці няма дзе-небудзь зорак, якія па меры перагортвання аказаліся б больш і больш разыходзячыміся, якія ўсё больш адлучаліся адна ад другой...»

Успамінаецца яшчэ адзін загаловак: «Дарагога тава-

рыша не стала». Калі згадзіцца, што гэта напісана беларускаю моваю і калі выказаць гэта расійскаю моваю, дык яно будзе: «Дорогого товарища не серьезно». Бо «сталы» — гэта ў нашай мове «серьезный». А «стала» — «серьезно».

Або вось у дадатку да «Савецкай Беларусі» надрукавана нататка пра Л. Талстога. Дык яна займае ўсяго якіх-небудзь 180—200 газетных радкоў, а ў ёй «лунных лап» не абабрацца: «Старец, паражэнняў, цянётах, фігуру, нанясення, верная мерка, выступаючай, адкрыўшы («открывший»), пажадаўшыя, іспуючага, укладам эканамічных адносін...»

У п'есе «Каля тэрасы», якую ставіць Другі Беларускі дзяржаўны тэатр, ёсць гэтакая з'ява. Бяжыць сялянка і крычыць: «У чым справа, у чым справа?» Няўжо гэта крычыць сялянка? Не, гэта крычыць сам аўтар п'есы. Ён думаў: «в чем дело» і пісаў «у чым справа». Дзе гэта аўтар чуў, каб сялянка гаварыла гэтак? Таму і чуецца тут фальш, таму і траціцца вобраз ці тып сялянкі. І вінавата тутака моўнае думанне аўтара, якое зусім чужое сялянцы-беларусцы.

Або ў гэтакім надзвычайна мастацкім тэатравым паказе, як «Сон у летнюю ноч», сказ «Ужасу больш»?! Якія надзвычайныя хвіліны асалоды перажывае глядач, бачачы і чуючы ў тэатры выкананне ролі кіраўніка грэцкіх бадзякаў-актораў! (Ролю гэтую выконвае, здаецца, артыст Сяргейчык). Якое надзвычайнае хараство ў адценнях гутаркі, якія суладжаны з рухам цела гэтага чалавека! Надзвычайна высокае мастацтва ў выкананні гэтае ролі. Артыст здолеў перанесці гэтага грэцкага тыпа ў нашу сучаснасць — вібрацыяй голасу, хараством мовы, яе адценнямі і нюансамі слоў, надаўшы яму каларыт беларускага селяніна. І як гэтую надзвычайную стыхійную прыгажосць псуе адно толькі слова!

Вельмі праўдзіва сказаў адзін расійскі сучасны паэт: «слово — это полководец человечьей массы». Мова — гэта матэрыял для мастацкага твора. І няўжо трэба, каб гэты матэрыял быў дрэнным? У тэатры слова мае вялікае значэнне. Як тэатральная тэхніка павінна быць удасканаленаю, як развіццё тэатральнага паказу павінна ісці паводле пэўных законаў, гэтак і мова ў тэатры не павінна быць абы-якою. Найвыдатнейшыя мастакі сцэны пра мову ў тэатры клапоцяцца не менш, як пра ўсе іншыя галіны тэатральнага мастацтва.

Перапалоханая сялянка крычыць «у чым справа?». Няхай бы ўжо, нечага, яна, каб вытрымаць стыль аўтара гэтае п'есы, крычала: «У чым справа?! У мэтах рацыяналізацыі часу і адносна гэтага месца, безумоўна, не мэтазгодна паднімаць тут гэтакі вэрхал!»

Вядома, што аўтар тут выказаў тое, што хацеў выказаць. Непаразуменне сялянкі паказана. Але выказана ў гэтакай мове, што тып сялянкі, якi, скажам, раней ужо ўяўляцца пачаў гледачу, разбіўся і прапаў ад аднаго слова. Сялянка пачула нейкую незвычайную гаворку, нейкі крык, убачыла незнаёмых людзей, устрывожылася і замест «што гэта робіцца?», або «што там гэта», крычыць «у чым справа?». Аўтар падаў гэта па-свойму, сказаў гэта ад сябе, а не ад таго чалавека, якога хацеў паказаць.

Або вось яшчэ з аднаго тэатральнага твора. «Я думаю аб нашых адносінах з табою». «Пачалі адкрываць адзін аднаму свае таямніцы...» «Зловіш якога злодзея, пачнеш допыт яму рабіць» і г. д. і г. д. Тут усё дакладна выказана, што хацеў выказаць аўтар. Але гэтакі кірунак, гэтакі дух мовы ўжываюць людзі, якія ўсё жыццё сваё працавалі дзе-небудзь у канцылярыях на расійскай мове. І, нарэшце, давялося ім беларусізавацца. І гавораць яны мовою як быццам і беларускаю (бо не расійская ж гэта мова). Але мова гэта цяжкая, сухая, нежывая.

Мова — жывая істота. Яна жыве, а не існуе. Адным словам можна вельмі шмат выказаць, або тым жа самым словам нічога не сказаць. І гэта нават можа быць ад таго, як гэтае слова выгаварыць. Напрыклад, можна сказаць «ты не ведаеш». І можна сказаць: «вельмі ты ведаеш!» Выказана тое самае, але другі раз — мацней, нават з адзнакамі кпін. Але нашым літаратарам гэтае моўнае багацце не абыходзіць. Вывучэнне мовы — гэта, кажуць, задача лінгвістаў, а пісьменніку трэба ставіць праблемы, «адбіваць сучаснасць». Але мала хто думае, што для гэтага патрэбна нейкая, калі льга так сказаць, рэчаіснасць, нейкі матэрыял. Усякі ж ведае, што з дрэннага матэрыялу нават кашаля не сплецеш, не то што якога-небудзь твора.

Жонка Льва Талстога ў сваім дзённіку пісала, што Л. Талстой ніколі не пакідаў, да канца жыцця свайго, вучыцца расійскай народнай мове. «Считая свой язык русский далеко не хорошим, не полным, Л. Н. поставил целью своей в это лето изучить язык в народе. Он беседовал с богомольцами, странниками, проезжими и все записывал

в книжечку народные слова, пословицы, мысли, выражения». (Занатавапа 31 студзеня 1881 г.).

Дык натое гэта быў Л. Талстой! Але што значыць народная мова аўтару якога-небудзь «Над абрывам»?! Яго сумленне чыстае. Ён не можа і падумаць, што сваім пісаннем разбурае наша моўнае багацце і ўводзіць замест яго нейкі свой жаргон. Яму абы пісаць. Яму і не ў галаве, што якое б там друкаванае слова ні было, яно ўсё ж друкаванае слова. Яго чытаюць, чытаючы, вучацца і... псуюць сваю пісьменнасць.

Я працую ў рэдакцыі «Беларускае вёскі», і мне даводзіцца чытаць вельмі шмат допісаў з вёскі і літаратурных твораў маладых вясковых аўтараў. Дык я на выразных прыкладах бачу, як друкаванае слова псуе пісьменнасць моладзі, забівае ўсю яе прыродную чуласць да мовы. Адзін аўтар пісаў у рэдакцыю: «Паважаная рэдакцыя! Я прашу, каб вы надрукавалі маё гэтае апавяданне ў «Чырвоным сейбіце». Можа яно і не варт гэтага, дык я прашу, каб вы папраўлі яго. А калі і гэта не паможа, тагды напішыце мне, чым маё апавяданне нягоднае, каб я другі раз ведаў, як лепш пісаць. Гэтыя маркі я шлю вам на адказ»... і г. д. Відаць было, што піша чалавек пісьменны. Ліст гэты ён напісаў жывою моваю, бо гэта аўтар гаварыў з рэдакцыяй. Але тое, што ён пісаў для друкавання, не мела і заваду жывое мовы. Гэта была самая сапраўдная кніжная выдуманая мова. Апавяданне тое пачыналася гэтак: «Заходзячае сонца чырвонымі праменнямі аблівала захад. Вецер распаўсюджваў пах кветак. На цямнеючых балотах заціхалі птушкі, і ў хуткім часе наступіў вечар»... І далей падобна да гэтага. Якраз выходзіць, што для хатняе гутаркі, на абыходак у жыцці — ёсць адна мова, свая. Але для кніг павінна быць нейкая іншая мова. Бо калі дома чалавек гаворыць «я хадзіў па сена», дык у кнігах ён чытае: «я хадзіў за сенам». І вядома, што будзе вучыцца пісаць паводле таго, як ён чытае ў кнігах.

На вялікі жаль, усё гэта праўда. Калі ён піша ў рэдакцыю ліст, дык ліст гэты напісаны па-людску. А калі пачытаеш тое, пра што ён піша ў лісце — яго літаратурны твор — дык у творы гэтым жаргонная плынь выпіхае жывую мову.

У літаратуры бывае гэтакая з'ява, што часамі пісьменніку трэба востра парушаць законы мовы. Гэта тады, калі пісьменнік выводзіць гэтакага тыпа, які або ад прыроды

свае пе выгаворвае, як належыць, слоў, або з'яўляецца чужаземцам і цяжка яму гаварыць той моваю, якою пішацца твор, або з якіх-небудзь іншых прычын проста не ведае мовы. Дык тады пісьменнік паказвае гэтакага тыпа з яго жаргонам. Напрыклад, у Максіма Гарэцкага, у яго творы «Антоні» ёсць «Міхалка-масковец, які Масквы бачыў мала». Дык ён строіцца гаварыць расійскаю моваю і гаворыць жаргонам. У расійскай літаратуры ў раманах Ф. Дастаеўскага часамі спатыкаюцца абруселыя немцы, у якіх расійская мова з нямецкім акцэнтам. У Л. Талстога ў «Вайне и мире» ёсць шапялявы афіцэр Дзяпісаў, які слова «пришел» гаворыць «пг'ишел». Але з тае прычыны, што літаратура афармляе культуру мовы, ніводзін сапраўдны мастак слова не дазволіць, каб увесь твор быў у жаргоне гэтых тыпаў. Тады нельга будзе залічыць гэтакі твор ні да беларускай, скажам, ні да ўкраінскай, ні да нямецкай літаратуры. Гэта будзе жаргонны твор. І паказваюць гэтых тыпаў у сваіх творах некалькімі трапнымі рысамі, двума ці трыма іх жаргоннымі сказамі. Трэба знайсці іншыя сродкі выявіць гэтакага тыпа, каб твор быў на мове, а не на жаргоне. Калі, скажам, Л. Талстой выводзіў расійскіх дваран, што жылі ў пачатку 19 стагоддзя, дык не пісаў жа ён сваіх твораў французскай моваю — той моваю, якою найчасцей гаварылі гэтыя людзі. Французскага тэксту ў гэтых творах толькі дзе-нідзе ёсць. А найбольш можам прачытаць гэтакія, напрыклад, месцы: «я не чувствую ничего этого,— сказал он на превосходном французском языке». І гэта тут справа з найбагацейшаю кніжнаю моўнаю культураю. Дык асабліва ж з жаргонам трэба асцерагацца, каб не «акаляць» ім літаратуру. А ў нас робіцца гэтак. Спаткаўшы якога-небудзь яскравага тыпа з камічным жаргонам, пісьменнік, думаючы, мусіць (гэтак кідаецца ў вочы), што гэта цэнтральны герой нашай літаратуры, вядзе яго праз увесь свой твор з яго жаргонам. Замест таго каб іншымі сродкамі мастацтва паказаць яго, ужыўшы яго жаргону гэтулькі, колькі не папсуе мастацтва ўсяго твора, літаратар увесь свой твор выпускае ў гэтым жаргоне. Гэтакія з'явы шкодзяць нашай беларускай літаратурнай культуры, бо наша літаратурная мова толькі цяпер пачынае крышталявацца. Вось чаму вельмі прыкра і шкодна, калі некаторыя творы, траха не цалкам, падаюцца ў гэтакай мове: «Як я люблю эці вечары! Оне асвяжаюць маю жысць... Толькі і суцяшэння... Ня то б — загразла ў гэтай... бросні, у гэтай ціне... Нет! Пускай Павал

прыезжае, і я перад ім пастаўлю вапрос рубам: паследні раз, апошні раз»...

Гэты твор пісаўся для тэатра. І што было б, каб гэтую мову чулі тысячы людзей з тэатравай сцэны? Ці не прысадзіў бы ён да рэшты нашу пакутную культуру літаратурнае мовы? І ці сапраўды гэтакія героі, з такою моваю, павінны займаць цэнтральнае месца? Увайшоўшы ў літаратуру з правам цэнтральных герояў, яны ўносяць у яе і свой жаргон. А сапраўдны цэнтральны герой нашае літаратуры — селянін і рабочы, якія захавалі і стварылі надзвычайную культуру свае мовы ў шмат якіх «вышэйшых формах культуры»,— маўчаць. Або вось у адным творы апісваецца інтымная блізасць мужчыны і жанчыны, цэнтральных герояў твора. Дык яна кусае яго і крычыць: «Бог мой, мучыцель мой!» А сапраўды — ці цэнтральныя ж гэта героі нашае літаратуры?!

У расійскага пісьменніка К. Федзіна, у рамане «Города и годы» кватэрная гаспадыня, немка, гаворыць: «Я тафно тумаль, што он змешалься! О, это ушасни!» Што б гэта было, каб К. Федзін зрабіў цэнтральным героем свайго твора гэтую немку і каб увесь раман, або хоць палавіна яго была напісана ў гэтакай мове? А ў нас гэтак пішуць.

Самі аўтары не клапоцяцца пра беларускую культуру беларускае мовы. А іх героі да рэшты глумяць гэтую культуру. «Лунныя лапы» жывуць і ўкараняюцца.

І гэта не выпадак з двума ці трыма літаратарамі. Гэта цэлая плынь у нашай літаратуры. Прадстаўнікі гэтае плыні даводзяць, што літаратар не павінен клапаціцца ні пра мову, ні пра стыль свайго твора. Ён можа абы-як перадаць сюжэт. А стыль і мову яму зробяць і выправяць выдавецтвы і рэдакцыі.

...«Наогул, нашым сучасным выданням бракуе пэўнай стылістычнай апрацоўкі — рэдакцыі. Тут ясна, што сам аўтар не можа быць рэдактарам сваіх твораў. Думаецца, што пры наладжанай стылістычнай рэдакцыі шмат якія творы, што цяпер выкідаюцца Дзяржаўным выдавецтвам без абы-якой рэдакцыі, мелі б больш адшліфаваны, гожы выгляд»... («Полымя», № 7 за 1927 г., бал. 254).

Дзе гэта ёсць, каб культурны пісьменнік дазволіў каму-небудзь правіць стыль і мову свайго твора? Стыль і мова — гэта ж выяўленчыя мастацкія сродкі пісьменніка. Ніякіх жа стыляў тады не будзе, а будзе «наогул». І хоць шмат таго, што друкуецца ў некаторых нашых «тоўстых»

часопісах, пускаецца на ўзвей вецер, усё ж гэтая прапанова паказвае на ўзровень культурнасці ў некаторых нашых інстытуцыях, што падручыліся фармаваць вялікую культуру гушчаў беларускіх сялян і рабочых. І як далёка яны асталіся ад гэтай культуры!

Пралетарскі змест і нацыянальная форма культуры! Мы думаем, што для нашае культуры гэта павінна быць: пралетарскі змест і беларуская форма. А гэтае беларускай формы і заваду няма. У літаратуры — кірункі мовы, фразеалогія, а значыцца, і стылі цалкам пераймаюцца чужыя.

Літаратурная мова павінна быць моваю чыстаю, беларускаю. Карэнні яе — у мове народнай. Літаратары павінны навучыцца моўна думаць па-беларуску. Яны павінны абудзіць у сабе або пастарацца ўспрыняць (калі не давялося мець яе змалку) беларускую моўную стыхію. Бо калі гэтага не будзе, яны будуць, як і цяпер, шкодзіць нацыянальнай форме культуры. Беларуская фразеалогія ў беларускай літаратурнай мове будзе спрыяць вырашэнню праблемы *беларускага* стылю нашае паслякастрычніцкай літаратуры.

(РЭЦЭНЗІЯ НА ЗБОРНІК ВАСІЛЯ СТЭФАНІКА «ТВОРИ»)

Лёс Украіны апошнія стагоддзі быў падобен да лёсу Беларусі. Аднолькавая падвойная няволя была ў гэтых краінах — сацыяльная і нацыянальная. Заходняя Украіна гэтаксама, як і Заходняя Беларусь, аднолькава перажываюць і цяпер гэтую няволю.

Васіль Стэфанік — паэт Заходняе Украіны. Гэта паэт замучанага вякамі сялянства. Таго сялянства, якое вечна церпіць голад, вечна працуе на пана і чыноўніка.

Свае зямлі ў беднага сялянства Заходняе Украіны мала. Яе прыбіраюць да сваіх рук — паны, духавенства і заможнікі. Сялянская гаспадарка драбнее і знішчаецца. І самі «гаспадары» — робяцца, парабіліся жабракамі.

Калі чытаеш гэтую кнігу Васіля Стэфаніка (збор навел і апавяданняў), дык забываеш, што гэта кніга, а не само жыццё. Як жывыя, праходзяць перад табою страшныя малюнкі чалавечых пакут, змучаная душа гэтых пакутнікаў. Паэт падымае заслону перад чалавечаю душою і паказвае — які вялікі і глыбокі свет там, у чалавеку. У герояў Васіля Стэфаніка няма «звычайнага» стану ў іх настроях, характарах. Яны ўсе знаходзяцца ў стане тэй духоўнай напружанасці, якая бывае толькі ў якія-небудзь незвычайныя моманты жыцця. Бо і сапраўды, само жыццё гэтых герояў ёсць тая незвычайнасць, тая ненармальнасць, якая хоць і з'яўляецца спадарожнікам чалавеку з пялёнак і да труны бесперарыўна, але ніколі не можа стаць звычайнасцю. Голад, напрыклад, заўсёды будзе ненармальнасцю, колькі б чалавек ні галадаў.

Васіль Стэфанік — не пісьменнік быту. Хутчэй яго льга назваць тварцом псіхалагічнае навелы. Ён не расказвае пра бытаванне сваіх герояў, ён бярэ які-небудзь адзін момант, заўсёды характэрны і тыповы, і яго героі дзейнічаюць, гавораць. І гэткім спосабам яны паказваюць самі, чым і як яны жывуць.

Страшныя малюнкі хворае напружанасці чалавечае душы праходзяць перад чытачом. Напружанасць, якая хоць і не дае чалавеку спакою ўсё жыццё, усё ж не можа стаць абыклаю.

Апавяданне **«Кленови листки».**

У чалавека нарадзіўся сын. Але чалавек гэты — адвечны нявольнік. Гэта селянін, які працуе больш усяго на

панскай зямлі, бо свае мае столькі, колькі хапае для таго, каб цяжка і шмат рабіць на ёй і ніколі не мець свайго хлеба. Дык і нараджэнне сына для гэтага чалавека не радасць, а няшчасце. Ён гэта і гаворыць суседзям, якія сабраліся на радзіны. Ён недзе дастаў гарэлкі і хлеба, частуе суседзяў і бядуе, што вялікае няшчасце спасцігла яго. Бо якую долю ён дасць свайму дзіцяці? Бо няўжо гэта бацьку радасць, што дзіця яго неўзабаве або зойдзецца з голаду і без догляду, або будзе ўзрастаць на пацеху багатым — з малых год парабкам, нявольнікам? Ён сумуе, бядуе, бо ў хаце яшчэ і без гэтага сядзяць галодныя дзеці і ляжыць ледзь жывая пасля радоў маці гэтых дзяцей. Ён, страшэнна любячы сваіх гэтых бедакоў-дзяцей, хварэючы душою і сэрцам над імі, над тым, што з першых дзён жыцця свайго спаткалі яны пакуту, гаворыць: «Та чому не летите з моэі голови? Я вам розчиню й вікна і двері, гай!

Діти засунулися на піч, так, що їх не було вже видно.

— От сарана, ліш хліба та й хліба, та й хліба! А відкиль ж я тобі таго хліба наберу?!!»

І яшчэ гаворыць пра сябе:

— ...А ў вечар, лиш покажешся до хати такий, як віхоть, а вони тобі в один голос... і жінка і діти: «нема хліба!» Та й ти не йдеш, бідній чоловіче, спати, але ти цягнеш ціп та й молотиш напотемки...

І там работа зваліць яго на ток, гэтак ён перабудзе ноч, а раніцаю ўстае зноў рабіць «такий чорний, що сонца перед тобою меркне».

А дзіця тое!

«...Я не чекаю, щоб воно убралося в силу... щоб воно коло мене нажилося. Коби лиш богач або пан раззявів пащеку, то я його туды кидаю, щоб лише збутися! А потім воно бігаэ коло худоби, ноги одна рана, роса їсть, стерня коле, а воно скаче та й плаче, ти б йому завернув худобу, поцілував б його в ноги, бо ти його сплодив та й сумління тебе п'э, але мінаэш, ще й ховаэшся від нього, щоб його не чути».

«Аж пачервонів, аж задихаўся».

А яно расце, ад голаду часамі ўкрадзе якую драбязу, а за гэта з'яўляецца ўлада, і зноў няшчасце над галавою гэтага бедака.

Гэтая споведзь чалавека адбываецца перад людзьмі, якіх пазваў ён на радзіны.

А праз тры дні, калі ён касіў, жонка яго, маці малых дзяцей, умірала ў хаце. І, уміраючы, паказвала старэйша-

му Сымонку, як саліць гуркі, каб было што ім «есці з хлебам хоць першыя дні, пасля яе смерці».

Ёй муж дастаў булку. І Сымонка гаворыць маці:

— Тата казаў даваць вам сцюдзёнай вады і булку есці. Марыля (меншая дзяўчынка) тую булку ўхапіла і ўкусіла ўжо раз. Але я набіў яе і адабраў. Будзеце есці?

— Не хачу.

— Тата ссукалі яшчэ свечку і казалі, што як будзе ўміраць, каб даць у рукі і запаліць. Але я не ведаю, калі даваць.

Маці паглядзела вялікімі, бліскучымі вачыма на сына. Бяздонне смутку, увесь жаль і бяссільны страх сышліся разам у вачах і разам спладзілі дзве белыя слязінкі.

— Тата рана на панадворку таксама плакалі, так галавой аб вушак біліся. Заплаканы ўзялі касу дый пайшлі...

— Сымонка, прасі татку, што мама наказвала, каб вас любіў...

— Ешце булку...

— Спявай дзіцяці, хай не плача...

Сымонка ўзяў дзіцянё, але спяваць не ўмеў. Маці абцерла далонямі сухія губы і заспявала.

Гэта яна ўмірала.

«В слабім, уриванім голасі виливалася ї душа й потихеньку спадала між дітей і цілувала їх по головах. Слова тихі, невыразні, говорилі, що кленови листочки розвіялися по пустім полю і ніхто їх позбирати не може, і ніколи вони не зазеленіють...»

Апавяданне **«Злодій»**.

Гэты злодзей пайшоў красці з голаду. І пайшоў красці да таго, каму хоць самому выбірайся з хаты дзеля гэтае ж справы. Гаспадар злодзея злавіў і пазваў суседзяў, каб памаглі біць яго. Тыя прыйшлі, бо «злачынства ж павінна быць пакарана». Біў яго гаспадар паленам, таптаў нагамі, скрывавіў. Злодзей не падаваўся без супраціўлення, сам быў даў гаспадару. Пасля быў перапынак у гэтай нечалавечай рабоце, у часе якога з'явілася адвечная спадарожніца бедакоў — гарэлка. Пілі і папрасілі ледзь жывога злодзея піць з імі. Папрасілі, а не загадалі. «Пі,— сказалі,— бо будзем цябе біць, дык каб быў мацнейшым цярпець». І той пачаў піць, седзячы з імі поплеч за сталом, скрываўлены, змучаны. П'ючы, гаварылі без злосці, а сапраўды як у часе перапынку ў якой-небудзь рабоце.

Чалавек выправіў сына на заработкі, і ён там памёр. Бацька прыехаў убіраць яго на смерць і галасіў над ім.

Чалавек — які выбіраецца на заработкі, кідаючы дома галодную сям'ю і дашчэнту разбураную гаспадарку,— і што гаворыць і перажывае гэты чалавек!

Дзеці — гэтыя кветкі, гэтыя «кленови листки», яны, як пыл на дарозе, сапраўды як тыя «кленови листки», што апалі на дарогу — топчуцца жыццём у гразь!

Уся гэтая кніга — вялікае замілаванне найвыдатнейшага паэта Васіля Стэфаніка да людзей-бедакоў, скарга, пакутная паэзія бядняцкага неўрадлівага поля. Васіль Стэфанік — паэт заходнеўкраінскага беднага сялянства.

У гэтую кнігу ўвайшлі яго ранейшыя творы. Яны нам зразумелыя і блізкія, бо ў іх мы можам угледзець сваю Беларусь — і пад царскай Расіяй, і цяперашнюю Заходнюю пад Польшчай. Гэта ўсё нам знаёма — і селяніну-бедняку, і гарадскому пралетару, і парабку, і, нарэшце, той частцы нашай працоўнай інтэлігенцыі, якая сапраўды ведае беларускае мужычае жыццё, бо сама выйшла з гэтых мужыкоў, парабкаў, гарадскіх пралетараў, з таго жыцця, у якім сапраўды руйнуюцца межы дазволенага і недазволенага. Кніга Васіля Стэфаніка — поўная мастацкае праўды — ёсць вялікі пратэст супраць сацыяльнае няроўнасці, супраць панавання адных і нявольніцтва другіх. Гэта пратэст своеасаблівы. Ён схаваны па-за ціхімі, чулымі словамі твора, але ў гэтым і ёсць сіла мастацтва. Гэта тыя «кленови листки», якіх неміласэрна топчуць у зямлю і якія, самым фактам гэтага, абуджаюць нястрымнае жаданне пратэставаць. Гэтая кніга належыць да тых кніг, якія пасля прачытання ніколі не забываюцца. Па сіле мастацкае глыбіні і праўды гэта найвыдатнейшы твор найвыдатнейшага мастака.

ПЕРАД ДРУГІМ ДЗЕСЯЦІГОДДЗЕМ

Дзесяцігоддзе БССР ёсць завяршэнне пэўнага этапа ў развіцці беларускае культуры. За гэты час мы маем вялікія дасягненні ў нашай гаспадарчай, культурнай працы. За гэты час вырасла шмат новых, маладых сіл, патрэбных для развіцця культуры і гаспадаркі. За гэты кароткі час Беларусь, тая краіна, якая доўгія вякі цярпела падвойную няволю — і сацыяльную і нацыянальную, якая не мела нават права звацца сваім імем — Беларусі — цяпер гэтая краіна стварыла сваю Акадэмію навук. Беларуская культура вырасла гэтак, што ў працэсе свайго далейшага развіцця падышла да вышэйшага афармлення. Гэта — вышэйшыя формы культуры.

Гэтае разуменне — вышэйшыя формы — не павінна звужацца да пэўных толькі літаратурных жанраў. Бо і гэтыя жанры, якіх бы яны высокіх кампазіцыйных і іншых якасцей ні дасягалі, залежаць ад агульнага афармлення культуры. Вышэйшая форма — гэта ўзвышэнне да культуры і нават, у нашых умовах, шмат дзе, да культурнасці творчае прадукцыі і спосабаў творчасці. А тут пачынаюцца ўжо межы вышэйшых літаратурных жанраў і кампазіцый. Галоўнае ва ўсім гэтым працэсе — змаганне за беларускія формы беларускае культуры (літаратура, тэатр, музыка, жывапіс...).

На першы план тут становіцца культура мовы. Гэта не ёсць толькі карэктыва асобных слоў і выразаў, тут больш важнае — гэта беларускасць моўнага кірунку, чыстата і культура моўнага афармлення з'яваў культуры ці то літаратурных твораў, ці то тэатральных паказаў, ці наогул мова ўсіх беларускіх кніг — літаратурных, навуковых, практычных, палітычных...

Тое ж самае і ў вобразах музыкі, жывапісу. І тут павінна быць змаганне за беларускасць вобразаў. А гэта вырашае пытанне стыляў. І гэта ж усё вырашае пытанне нацыянальнае формы культуры. Далейшае крышталяванне і культура нацыянальных форм, пры пралетарскім змесце — вось аснова тых вышэйшых форм.

Мінулае дзесяцігоддзе пакінула найбагацейшую спадчыну — і творчую практыку, і выразныя, рэчаісныя дасягненні культуры. І на грунце гэтае спадчыны будаўніцтва беларускае культуры на другое дзесяцігоддзе яе будавання набывае яшчэ шырэйшы і адказнейшы размах.

Вывучэнне вобразаў народнае творчасці, скарыстанне іх у справе стварэння нацыянальных форм культуры — вось патрабаванне нашай культуры да культурных працаўнікоў і інстытуцый, якое не зменшылася, а павялічылася.

Мінулае дзесяцігоддзе стварыла музычную і мастацкую школы (тэхнікумы). І гэтыя школы павінны даць не толькі пісьменных у сваёй галіне людзей,— патрэбных працаўнікоў. Задача яшчэ гэтых школ — і самая важная задача — выхаваць такіх працаўнікоў, якія б давялі беларускую музыку да яе вышэйшых формаў, якія б стварылі беларускі жывапіс (жывапіс разумеецца ў шырокім сэнсе). Каб гэтыя мастацтвы мелі сваю нацыянальную, беларускую форму. А гэта ўскладае на гэтыя школы зусім адмысловыя задачы. Гэтыя школы павінны мець гэтакі кірунак свае працы, каб стварыць усе ўмовы дзеля таго, каб стаць з цягам часу вышэйшымі беларускімі школамі музыкі і малярства. Задачы папулярызацыі беларускае песні павінны саступіць першае месца стварэнню вышэйшага беларускага музычнага мастацтва, якое павінна быць аснована на гэтай жа песні, на гэтым створаным і ўдасканаленым народам матэрыяле дзеля вышэйшых форм музычнае культуры. Вывучэнне ў мастацкім тэхнікуме сучасных мастацкіх дасягненняў, падрыхтоўка патрэбных працаўнікоў-мастакоў павінна гэтаксама ісці пад кірункам стварэння беларускага малярскага мастацтва і ўзвышэння яго да вышэйшых формаў.

Галоўная задача тэатра — стварэнне беларускага тэатральнага мастацтва. Гэтая задача цесна звязана з задачамі нашае літаратуры. Пытанне беларускага стылю, а значыцца, і беларускае нацыянальнае формы — тут на першым месцы.

Галоўныя мэты і тэатра і літаратуры — сыходзяцца. Гэта тое, што ў шырокім сэнсе можна назваць разуменнем жыццебудаўніцтва. І гэта робіць і літаратуру і тэатр найадказнейшымі галінамі нашае культуры.

Разуменне задачы літаратуры як «жыццебудаўніцтва» ёсць разуменне вялікае з'явы, прагрэсіўнае, дзейнае. Бо наш сённяшні дзень мае за сабою сваё мінулае і выразна ставіць задачы заўтрашняга. Таму і літаратура і тэатр не павінны «адбіваць эпоху» («адбіваць» — разумеюць — «адлюстроўваць») або «ставіць праблемы», а тварыць эпоху і вырашаць праблемы. Толькі гэтакім чынам літаратура будзе сапраўды «жыццебудаўніцтвам», а не пазадкамі

жыцця, будзе сапраўды зброяю ў руках пралетарыята.

Мінулае дзесяцігоддзе арганізавала новую беларускую паслякастрычніцкую літаратуру, пралажыла цвёрдыя шляхі для яе далейшага развіцця; наша савецкая рэчаіснасць дала ёй найвялікшыя магчымасці. І наша літаратура за гэты час мае вялікія дасягненні. І з кожным годам пралетарская літаратура, пралетарская культура робіцца і будзе рабіцца наймагутнейшаю з'яваю жыцця краіны, адным з сродкаў творчасці гэтага жыцця.

У выхаванні новага чалавека, чалавека сацыялістычнай грамады, літаратура адыграе вялікую ролю і гэтакую літаратуру праз сваіх прадстаўнікоў — літарататараў творыць тая частка грамады, якая цярпела сацыяльнае прыгнечанне, а ў нас на Беларусі і нацыянальнае. Гэта рабочы клас і беднае сялянства. І галоўны герой нашае літаратуры — павінен быць рабочы, селянін. З'явы жыцця, што праходзяць у святле літаратуры, разглядаюцца з пункта гледжання гэтага героя. І гэта адна з перадумоў стварэння пралетарскай літаратуры.

Што да формы, дык выразныя, бліжэйшыя задачы ў творчым працэсе літаратуры, і шырэй — культуры, павінны зводзіцца да стварэння беларускіх нацыянальных стыляў (формы). Пытанне мовы павінна тут набыць першарадную значнасць, яно павінна быць пастаўлена адпаведнымі інстытуцыямі шырэй і іначай, як яно ставілася дагэтуль.

Нацыянальныя формы літаратуры, тэатра, музыкі, жывапісу — будуць толькі ўзвышаць яе, спрыяць яе развіццю. Наша літаратура ўсё больш будзе рабіцца магутным сродкам будаўніцтва жыцця і магутным фактам абуджэння да новага жыцця беларускіх сялян і рабочых. Тварыць гэтыя нацыянальныя формы — наша найадказнейшая задача.

Мінулае дзесяцігоддзе арганізавала сілы, вызначыла творчыя шляхі і палажыла пачатак новай беларускай літаратуры, літаратуры пралетарскай, літаратуры высокамастацкай.

Перамагаючы ўсе цяжкасці, беларуская пралетарская культура будзе ісці шляхам свайго далейшага магутнага развіцця.

ЗАМЕСТ ПАШТОВАЕ СКРЫНКІ

Маладыя аўтары, што прысылаюць свае творы ў рэдакцыю, вельмі мала клапоцяцца пра мову сваіх твораў, пра стыль. Мова і стыль — гэта тыя формы, у якіх падаецца чытачу думка твора. Дык формы гэтыя павінны быць прыгожымі, удасканаленымі. Нямецкая літаратура мае свае адмысловыя формы, яна напісана на нямецкай мове. Расійская літаратура мае свае формы, яна на расійскай мове. Гэтаксама і ўкраінская літаратура, і японская, і ўсякая іншая. Тое ж самае — беларуская літаратура. Нашы аўтары павінны клапаціцца, каб іх літаратурныя творы былі літаратурным мастацтвам. Яны павінны пісаць чыстаю беларускаю моваю. І трэба заўсёды вывучаць сваю мову, прыслухоўвацца да народных гутарак. Гэтакі вялікі расійскі мастак слова, як Леў Талстой, усё сваё жыццё вывучаў расійскую мову — гэта значыцца, тую мову, якая была для яго роднаю і якою ён пісаў.

Некаторыя нашы аўтары, ведаючы добра літаратурную расійскую мову, калі пішуць свае творы, дык у галаве іх фармулююцца сказы ў расійскай мове, і тут жа, пішучы, яны перакладаюць іх на беларускую мову. Вядома, што стыль гэткага твора не будзе мець прыгажосці і сілы, а мова будзе няправільная.

Вось, дзеля прыкладу, сказ з аднаго рукапісу:

«Ноч бясшумна спусцілася на зямлю... Тысячы зор асвяцілі прастор ласкавым мігаючым светам і з халодным нямым пытаннем заглядваюць у душу, у глыбіню істоты, туда, дзе сэрца і нервы новазагартованым молатам адчыканіваюць гукі жыцця».

І яшчэ з таго самага апавядання словы і моўныя звароты:

«Выпаў снег», «састарэўся», «усё бачыўшай, усё адчуўшай рукой», «пчэлачку», «жалка»...

Калі аўтар піша беларускаю моваю, дык ён трэба, каб ведаў добра народную беларускую мову. Тады яго творы будуць мець беларускія нацыянальныя формы.

Тав. Сталін, гаворачы пра нашу, савецкую літаратуру, вызначыў, што яна павінна быць пралетарскаю ў змесце і нацыянальнай у форме.

Заўсёды аўтару гавораць: трэба апрацоўваць творы. Гэта значыцца, што трэба, каб аўтар не стараўся толькі абы-як выказаць думку свайго твора або абы-як паказаць

у творы якіх-небудзь людзей, расказаць пра што-небудзь. А павінен аўтар глядзець на тое, як ён выказвае, як паказвае. Мова твора павінна быць па-мастацку простаю, жывою — гэтакаю, якою яна жыве, а не прыдумліваецца. Адзін аўтар пісаў: «вецер распаўсюджваў пах кветак». Расійскае «распространять» у нас пішуць «распаўсюджваць» «распаўсюджваць газеты», «распаўсюджваць абліганыі»). У інструкцыі, у пратаколе, нарэшце ў артыкуле, дык гэткая мова яшчэ — паўбяды; але ў мастацкім творы, дык гэта вельмі суха і непрыгожа. Куды прыгажэй было б напісаць проста — «пахлі кветкі» або «дзьмуў вецер, і пахлі кветкі».

Некаторыя аўтары, захапіўшыся гэткаю моваю і думаючы, што для кніг яна патрэбна, пішуць, напрыклад, «зачыніў вочы», замест «заплюшчыў вочы» і да гэтага падобнае.

Трэба, каб творы пісаліся моваю жывою.

КАМЕНТАРЫІ

У першы том шасцітомнага Збору твораў Кузьмы Чорнага ўвайшлі апавяданні і публіцыстыка 20-х гадоў. Большасць мастацкіх твораў публікавалася ў першых зборніках празаіка: «Апавяданні» (1925), «Срэбра жыцця» (1925), «Верасьнёвыя ночы» (1929).

У першае паслякастрычніцкае дзесяцігоддзе беларуская літаратурна-эстэтычная думка заваёўвала новыя вышыні. Абапіраючыся на вопыт барацьбы рэвалюцыйна-дэмакратычнай эстэтыкі з прыхільнікамі «мастацтва дзеля мастацтва», таленавітыя пісьменнікі ў 20-х гадах змагаліся за высокую грамадзянскую місію літаратуры, выступалі супраць яе вульгарызацыі мадэрністамі, якія ў паслякастрычніцкі час перафарбоўваліся ў чырвоны колер, не мяняючы сваёй сутнасці. Тэарэтыкаў Пралеткульта, «Кузніцы», Лефа, РАППа і БелАППа збліжае нігілізм у адносінах да пазнавальнай ролі мастацтва, яго вобразнай спецыфікі, да культурнай спадчыны. Як правіла, вульгарызатары зводзілі грамадскую місію мастацкай літаратуры да прымітыўнай агіткі, белетрызацыі агульнавядомых ісцін, слоўнага іх аздаблення.

Кузьма Чорны глыбока адчуваў гістарычныя патрэбы свайго народа і жыццятворную сілу Кастрычніка. У пісьменніка рана сфарміраваліся свае ўласныя адносіны да шматлікіх і зменлівых тэорый і канцэпцый, на якія былі багатыя 20-я гады. У артыкуле «Перад другім дзесяцігоддзем» К. Чорны выступіў супраць спрошчанага разумення жыццебудаўнічай функцыі мастацкай літаратуры: «Разуменне задачы літаратуры як «жыццебудаўніцтва» ёсць разуменне вялікае з'явы, прагрэсіўнае, дзейнае. Бо наш сённяшні дзень мае за сабой сваё мінулае і выразна ставіць задачы заўтрашняга. Таму і літаратура і тэатр не павінны «адбіваць эпоху» («адбіваць» — разумеюць — «адлюстроўваць») або «ставіць праблемы», а тварыць эпоху і вырашаць праблемы. Толькі гэтакім чынам літаратура будзе «жыццебудаўніцтвам», а не пазадкамі жыцця, будзе сапраўды зброяю ў руках пралетарыята».

Падкрэсліваючы, што літаратура сацыялістычнага рэалізму «робіцца і будзе рабіцца наймагутнейшаю з'яваю жыцця краіны, адным з сродкаў творчасці гэтага жыцця», К. Чорны разам з тым рэзка крытыкаваў усялякія спробы атаясамлівання літаратуры з вытворчасцю, ператварэння мастацкіх твораў у спрошчаныя агіткі. У 20-я гады пісьменнік імкнецца пазнаць і адлюстраваць заканамернасці ўздымання асобы чалавека ў эпоху сацыялістычных пераўтварэнняў. Абапіраючыся на творчы вопыт Л. Талстога, Ф. Дастаеўскага, Я. Купалы, Кузьма Чорны паказаў самарух чалавека працы. Ён аддаў шмат увагі пытанням разняволення і абуджэння аналітычнай думкі асобы, вызвалення людзей сацыяльнага дна з-пад уціску фаталістычнага светасузірання, пераадолення асобаю пасіўнасці і абыякавасці да сваёй будучыні, свайго лёсу. К. Чорны паказвае працэс пераплаўкі энергіі болю ў энергію асэнсавання дзеяння. На розных этапах ранняй творчасці К. Чорны надае больш увагі таму ці іншаму этапу духоўнага станаўлення асобы.

Паглыбленае даследаванне К. Чорным духоўных рэсурсаў самаруху асобы прыхільнікі «казённай радасці» сустрэлі варожа. «Жывы энтузіязм будаўніцтва, творчы ўздым замяняюцца на нікчэмнае калупанне ўнутры сваёй псіхікі і бясконцае, бязмежнае блуканне ў цеснай клетцы свайго індывідуальнага свету»,— пісаў пра новыя творы К. Чорнага Тодар Глыбоцкі ў зборніку артыкулаў «Пра нашы літаратурныя справы» (1928). Там жа ён абвяшчаў: «Вечар» — гэта пара пасля закату літаратурнага сонца К. Чорнага».

Сляды спрошчанага падыходу да псіхалагічных апавяданняў К. Чорнага рашуча пераадольвае сучаснае літаратуразнаўства. «Нельга не заўважыць,— піша В. Каваленка,— што ў ранніх апавяданнях К. Чорнага відушчасць, унутранае прасвятленне, што нараджае адчуванне сваяцкай зрошчанасці са светам, людзьмі, робіць чалавека багатым на асаблівы, востра-інтуітыўны зрок, прылучае яго да жывой душы ўсяго свету» (В. Каваленка, М. Мушынскі, А. Яскевіч. «Шляхі развіцця беларускай прозы. Агульны рух і асноўныя тэндэнцыі», Мн., «Навука і тэхніка», 1972, с. 104).

К. Чорны заўсёды імкнуўся вывесці чытача за межы бытавога разумення рэчаіснасці і чалавека. У першых апавяданнях ён імкнуўся раскрыць духоўную першаснову новага светаадчування — неўсвядомленае пачуццё радасці існавання, з якога пачынаецца сацыяльнае самасцвярджэнне чалавека ў гісторыі. У зборніку апавяданняў «Пачуцці» пісьменнік сродкамі псіхалагічнага аналізу даследуе духоўныя ўзлёты і крызісы пераломнага часу, характэрныя для прадстаўнікоў розных сацыяльных катэгорый. Па багацці і насычанасці тыпажом творы К. Чорнага нагадваюць творы

Я. Коласа. К. Чорны імкнецца пашырыць межы псіхалагічнага
аналізу, ён раскрывае знутры духоўны свет кожнага персанажа,
у той час як Колас звычайна сродкамі псіхалагічнага раскрыцця
стварае вобразы станоўчых герояў. К. Чорны хоча дакладна ве-
даць, якімі духоўнымі рэсурсамі валодае гарадскі поп Парфір
Кіяцкі, што ўзбунтаваўся супраць фальшу ў сваім жыцці, селя-
нін Макей Пілат, для якога вышэйшай пакутай з'яўляецца абавя-
зак сведкі на судзе, камуніст Мітрафан, у якім жалобная музыка
абуджае непрымірымы пратэст супраць казённых адносін да чала-
века, супраць звыклай абыякавасці блізкіх да хворага дзядзькі
Паўла («Парфір Кіяцкі»). У апавяданні «Вечар» раскрываюцца
духоўныя гарызонты маладой піяністкі, якая ў адзіноце рве сабе
душу выкананнем трагічных мелодый. Тут жа мы бачым вясёла-
га аптыміста сталяра, які шукае выйсце сваёй энергіі ў рабочым
клубе. Антыподам яму з'яўляецца яго ўласная жонка, заўсёды
шчодрая на «сытыя слёзы».
Сімпатыі пісьменніка застаюцца нязменна на баку людзей, што
ў «агні і бурах» уздымаюцца да яднання з пакрыўджанымі і
ідуць «да неперамежнай дзейнасці» ў імя светлай будучыні. Ду-
хоўна актыўнага чалавека К. Чорны свядома супрацьпастаўляе
не толькі ўласніку, але і тым тыпам, індывідуалізм якіх у літара-
туры часам падфарбоўваўся водбліскамі кніжнага рамантызму,
уяўнымі пакутамі з-за «марноты ўсясветнай». У апавяданні «Бяз-
донне» моцна звязаны з родным вясковым карэннем студэнт Алё-
ша разумее, што пячорынскі скепсіс выхадца з багатай мяшчан-
скай сям'і Андрэя Строніна — толькі маска раўнадушнага чалаве-
ка. Андрэй Сімовіч («Пачуцці») таксама адчуў, што рамантыка
вандроўнага жыцця прыгожай цыганкі Нонны пазбаўлена са-
праўднага сэнсу. Нонну задавальняюць імгненні забыцця ў пры-
годах ці ў арэоле прымы ў аперэце.
У псіхалагічных апавяданнях са зборніка «Пачуцці» К. Чорны
адлюстраваў працэс духоўнага станаўлення сацыяльна актыўнай
асобы. Пры гэтым пісьменнік не абышоў увагай і крызісных з'яў
і тупікоў, з якіх не змаглі знайсці выйсця адарваныя ад народа
інтэлігенты.
У другой палове 20-х гадоў К. Чорны імкнецца глыбока пра-
нікнуць у трагічныя супярэчнасці жыцця і чалавечай натуры.
У апавяданнях «Хвоі гавораць», якое дало назву аднайменнаму
зборніку, «Захар Зынга», «Буры», «Начлег ў вёсцы Сінегах» пісь-
меннік даследуе трагічныя калізіі чалавечага лёсу. Праз усе гэтыя
творы праходзіць думка аб тым, што ў змаганні за ўсталяванне
гарманічных адносін паміж людзьмі рашаючая роля належыць
чалавечай актыўнасці, што народная маса мае пільную патрэбу ў
разумных кіраўніках, якія глыбока разумеюць усю складанасць

жыццёвых супярэчнасцей, у якіх пераплялося трагічнае і смешнае, велічнае і нікчэмнае. У наступным зборніку — «Вераснёвыя ночы» — К. Чорны паказвае людзей, якія стаяць на адказным рубяжы свайго лёсу. Ім прыходзіцца мабілізаваць усе свае духоўныя рэсурсы, каб не паўтараць старых памылак, каб па-сапраўднаму ацаніць свае магчымасці ў творчасці новага жыцця ва ўмовах паслякастрычніцкай рэчаіснасці. Праблематыку гэтых твораў паглыбляюць напісаныя ў 1929 годзе апавяданні «Ліст Якуба Малькевіча» і «Справа Віктара Лукашэвіча». Героі гэтых твораў — таксама выхадцы з сацыяльнага дна, але яны сталі людзьмі вялікай духоўнай сілы. Селькор Якуб Малькевіч і служачы Віктар Лукашэвіч непрымірымыя да любой несправядлівасці. Гэта людзі, якія сталі абаронцамі прыніжаных і пакрыўджаных, яны вядуць усімі даступнымі ім сродкамі змаганне супраць чалавеканенавіснікаў — уласнікаў і бюракратаў, якія калечаць жыццё і душы людзей.

Цікавасць пісьменніка да маральна-палітычнай сутнасці канфліктаў, глыбокі сацыяльна-псіхалагічны аналіз — вось тыя якасці, дзякуючы якім творы К. Чорнага з'яўляюцца надзвычай актуальнымі ва ўмовах нашага часу.

ЗМЕСТ

Чорны К.

Ч 75 Збор твораў: У 6 т. Т. I. Апавяданні, публіцыстыка, 1923—1930/ [Аўт. прадм. М. Стральцоў].— Мн.: Маст. літ., 1988.—431 с., 1 л. партр., 4 л. іл.

ISBN 5-340-00377-9

Кузьма Чорны — класік беларускай літаратуры. Майстар апавядання, аповесці, рамана.

Першы том Збору твораў склалі апавяданні і публіцыстыка 1923—1930 гадоў. Пафас ранняй творчасці — эмацыянальнае ўспрыняцце новага савецкага жыцця, паэтызацыя вызваленага рэвалюцыяй чалавека, яго працы і творчых сіл.

Ч $\frac{4702120200-020}{М 302(03)-88}$ 101—87 **ББК 84 Бел 7**

КУЗЬМА ЧОРНЫЙ

(Николай Карлович Романовский)

Собрание сочинений в шести томах

Том первый

РАССКАЗЫ

ПУБЛИЦИСТИКА

1923—1930

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»

На белорусском языке

Рэдактар А. Дз. Куліш. Мастак Н. У. Сустава. Мастацкі рэдактар Л. Я. Прагін. Тэхнічны рэдактар А. Б. Барадзіна. Карэктары Н. У. Доваль, Т. М. Собалева.

ІБ № 2702

Здадзена ў набор 29.12.86. Падп. да друку 02.11.87. АТ 07723. Фармат 84×108$^{1}/_{32}$. Папера друк. № 1. Гарнітура звычайная новая. Высокі друк. Ум. друк. арк. 22,68+0,53 укл. Ум. фарб.-адб. 23,63. Ул.-выд. арк. 24,28. Тыраж 6000 экз. Зак. 3167. Цана 2 р. 20 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.